

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2019, Cild 15

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
PROCEEDINGS OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE
ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Published since 2005 • Выходит с 2005 года

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Nasıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, N.M.Vəlixanlı, F.Y.Səfərli (*baş redaktorun müavini*),
Y.M.Mahmudov, V.H.Əliyev, Ə.A.Quliyev (*baş redaktorun müavini*), Ə.X.Nuriyev,
V.B.Baxşəliyev (*məsul katib*), Z.Ə.Şahverdiyev, N.H.Əhmədov, F.Y.Xəlilov

EDITORIAL BOARD

Chief editor
İ.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, N.M.Valikhanli, F.Y.Safarli (*assistant editor*), Y.M.Mahmudov, V.H.Aliyev,
A.A.Quliyev (*assistant editor*), A.Kh.Nuriyev, V.B.Bakhshaliyev (*executive secretary*),
Z.A.Shahverdiyev, N.H.Ahmadov, F.Y.Khalilov

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Н.М.Велиханлы, Ф.Я.Сафарли (*зам. главного редактора*),
Я.М.Махмудов, В.Х.Алиев, А.А.Гулиев (*зам. главного редактора*), А.Х.Нуриев,
В.Б.Бахшалиев (*ответственный секретарь*), З.А.Шахвердиев, Н.Х.Ахмедов, Ф.Я.Халилов

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 544-69-84
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 544-69-84
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 544-69-84

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm əhəmiyyətli hadisəsidir.....	9
Fəxrəddin Səfərli. Həmdullah Qəzvini “Naxçıvan tüməni”nə daxil olan şəhərlər haqqında.....	18
Camal Mustafayev. Azərbaycan sənətkarlığında karxanaların yeri və rolu haqqında.....	25
Allahverdi Əlimirzəyev. Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları.....	31
Emin Şıxəliyev. XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın erməni siyasəti və onun Naxçıvana təsiri....	39
İlhami Əliyev. I Pyotrun Azərbaycana yürüşü dövründə ermənilərin fəaliyyəti və Naxçıvan.....	44
Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda suvarma sistemi.....	48
Sevinc Babayeva. Naxçıvanın memarlıq abidələri səyyahların qeydlərində (XIV-XVIII əsrlər).....	54
Samir Quliyev. Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərinin regional təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa təsiri.....	59
Yaşar Rəhimov. Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin gedişi (III məqalə).....	66
Erdal Sezgi. Jan Şardən səyahətnaməsində İrəvan (XVII əsr).....	72

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Şərur rayonunun Eneolit abidələrinin dövrləşdirilməsi.....	79
Zeynəb Quliyeva. Naxçıvanın Neolit dövrü ocaqları.....	89
Toğrul Xəlilov. Tunc dövrü dulusçuluq sənətinin texniki üsulları haqqında.....	97
Asəf Orucov. XX-XXI əsrin əvvəllərində toy mərasimi: ənənə və müasirlik (Naxçıvanda şəhər materialları əsasında).....	102

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Dor/doray qədim türk tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri.....	108
Zülfüyyə İsmayıl. Naxçıvan dialekt və şivələrində morfoloji yolla yaranan feillər.....	115
Nuray Əliyeva. Sədərək rayon şivələrinin bəzi xarakter fonetik xüsusiyyətləri: assimilyasiya.....	122
Cəmilə Məhərrəmovə. Şahbuz rayonunun hidronimlərinin (çay adları) linqvistik xüsusiyyətləri.....	128
Aysel Eminova. Şərur rayonunun etnooronimlərinin linqvistik təhlili.....	133
Pərvin Abdullabəyova. Bədii dildə göy rəngin semantikasi.....	138
Leyla Səfərova. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində samit əvəzlənməsi hadisəsi.....	142
Məlihə Əsədova. Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin komponentləri.....	149

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Əbülfəz Quliyev. Məhəmməd Ağə Şahtaxtlının Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında rolu.....	154
Fərman Xəlilov. Təhsilsiz maarifçi-demokrat.....	160
Ramiz Qasımov. Azərbaycan tənqidi realizmi və şifahi xalq ədəbiyyatı.....	165
Aygün Orucova. Müstəqillik dövrü Naxçıvan bədii nəsrinin inkişafında Rafiq Babayevin xidmətləri.....	172
Nərgiz İsmayılova. Hüseyn Cavid təfəkküründə Şərq və Qərb məsələsi.....	176
Mahirə İsmayılova. XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi və Naxçıvan ədəbi mühitində onun rolu.....	184

Sahab Əliyeva. Ömər Xəyyam və Məhsəti Gəncəvinin rübailərində humanist ideyaların tərənnümü.....	189
Səbuhi İbrahimov. “Məzahir əl-ənvar” əsərində vacibul-vücut nəzəriyyəsinin bəzi aspektləri....	193
Fəxrəddin Eylazov. Azərbaycan təzkirəşünaslığına bir baxış.....	197
Kübra Vəliyeva. Saleh Ordubadinin “Sərifi-Mir” əlyazmasının “Təsrif” bölməsi haqqında bəzi qeydlər.....	201
Nicabət İslamova. Şərqdə lüğətçiliyin inkişafı və Cövhəri ilə Firuzabadının əsərlərinin müqayisəsi.....	206
Elxan Məmmədov. Alqış və qarğışların etimologiyasına bir nəzər.....	210
Çinarə Rzayeva. Xalqın qadın qəhrəmanları və Hüseyn Cavidin “Ana” faciəsində Səlmə obrazı.....	215
Nazirə Əsgərova. Məişət nağıllarında şah obrazı.....	220
Əkrəm Hüseynzadə. Oğuznamələrdə və Naxçıvan folklorunda duz mədəniyyəti.....	225
Aytən Cəfərova. Naxçıvan folklor mühitində bayatılar əxlaqi-mənəvi düşüncənin ifadəsi kimi....	232

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Baxşı Qələndərli: sənət fədaisi.....	237
Ələkbər Qasimov. Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının tərəqqisində musiqili tamaşaların rolu (1941-1963-cü illər).....	242
Qadir Əliyev. Gilan türbəsinin harmonik quruluşu və həndəsi naxış kompozisiyasının inkişafı....	247
Fizzə Quliyeva. Naxçıvanın orta Eneolit dövrü boyalı və qabartma bəzəmli qabları.....	255
Şəmsiyyə Zalova. Bəhrüz Kəngərli yaradıcılığında Naxçıvan memarlıq abidələrinin təsviri.....	262
Fəridə Əhmədova. Naxçıvan milli geyimlərinin xarakterik xüsusiyyətləri.....	268
Brilyant Cəfərli. Xan sarayı XVIII əsrə aid memarlıq abidələrinin ən orijinalı kimi.....	272

İQTİSADİYYAT

Eltun İbrahimov. Sosial problemlərin xarakteristikası, ölkəmizdə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında vəziyyəti.....	277
Məhəmməd Süleymanov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında idman turizminin inkişaf etdirilməsi potensialı.....	282
Gülərə Rəhimova. Sosial iqtisadi proseslərdə ekonometrik proqnozlaşdırmanın xüsusiyyətləri....	286

CONTENTS

HISTORY

Ismayıl Hacıyev. The establishment of Nakhchivan Autonomous Republic is an important event of Azerbaijan's political history.....	9
Fakhraddin Safarli. Hamdullah Gazvini about the cities included in tuman of Nakhchivan.....	18
Jamal Mustafayev. About the place and role of manufactories in crafts production of Azerbaijan.....	25
Allahverdi Alimirzayev. Creators of the Transcaucasian culture.....	31
Emin Shikhaliyev. Russia's Armenian policy and its impact on Nakhchivan in the XIX and beginning of the XX centuries.....	39
Ilhami Aliyev. The activities of the Armenians during the campaign of Peter I in Azerbaijan and Nakhchivan.....	44
Sara Hacıyeva. Irrigation system in Nakhchivan in XVIII-XIX centuries.....	48
Sevinj Babayeva. Architectural monuments of Nakhchivan in the notes of travelers (XIV-XVIII centuries).....	54
Samir Kuliyeu. The impact of security problems of Caspian basin on regional security and cooperation.....	59
Yashar Rahimov. The process of agriculture collectivization in Nakhchivan ASSR (paper III)....	66
Ardal Sezgi. Iravan in Jan Sharden's "Travel Book" (XVII century).....	72

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Periodization of late chalcolithic monuments of the Sharur region.....	79
Zeynab Guliyeva. Neolithic hearths of Nakhchivan.....	89
Togrul Khalilov. About technical methods of potter art in the Bronze Age.....	97
Asaf Orujov. Wedding ceremony in the XX-beginning of the XXI centuries: tradition and modernity (according to the materials of Nakhchivan).....	102

AZERBAIJAN LANGUAGE

Firudin Rzayev. Traces of the name of the ancient Turkic goddess Dor/Dorai in toponyms of the Nakhchivan region.....	108
Zulfiya Ismayil. The verbs emerged by morphological way in dialects and accents of Nakhchivan....	115
Nuray Aliyeva. Some characteristic phonetic features of Sadarak accents: assimilation.....	122
Jamila Maharramova. Linguistic features of Shahbuz district's hydronyms (river names).....	128
Aysel Eminova. Linguistic features of etnooronyms in Sharur region.....	133
Parvin Abdullabeyova. The semantics of the blue color category in artistic language.....	138
Leyla Safarova. Consonants interchange phenomenon in Julfa accents of Azerbaijan language...	142
Melihe Asadova. Components of stable phrases in the western group of local dialects.....	149

FOLKLORE AND LITERATURE

Abulfaz Quliyev. Mohammad agha Shahtakhtly's role in the development of Azerbaijani-Russian literary relations.....	154
Farman Khalilov. Uneducated enlightener-democrat.....	160
Ramiz Qasimov. Azerbaijani critical realism and the folklore.....	165
Aygun Orujova. Rafiq Babayev's merits in the development of fiction prose of Nakhchivan in the period of independence.....	172

Nargiz Ismayilova. East and west problem in Hussein Javid's thought.....	176
Mahira Ismayilova. Qatran Tabrizi, an Azerbaijani poet of the XI century, and his role in the Nakhchivan literary environment.....	184
Sahab Aliyeva. Praise of humanistic ideas in the quatrains by Omar Khayyam and Mahsati Ganjavi.....	189
Sabuhi İbrahimov. Some aspects of the absolute essence theory in the work "Mezahir al-Anwar"...	193
Fakhraddin Eylazov. A view on the Azerbaijani memoirs study.....	197
Kubra Valiyeva. About the "Declension" section of Saleh Ordubadi's "Sarfi-mir" manuscript...	201
Nejabet Islamova. The development of lexicography in eastern countries and the comparison of the Govhari's and Firuzabadi's works.....	206
Elkhan Memmedov. A view on the etymology of cheers and curses.....	210
Chinara Rzayeva. Women national heroes and the image of Salima in the tragedy "Mother" of Hussein Javid.....	215
Nazira Asgerova. The image of a shah in domestic fairy tales.....	220
Akram Huseynzadeh. Culture of salt in "Oghuznames" and Nakhchivan folklore.....	225
Ayten Jafarova. Bayatis as the expression of moral-spiritual thought in the Nakhchivan folklore environment.....	232

ART

Ali Gahramanov. Baxshi Galandary: art fate.....	237
Alakbar Gasimov. The role of musical spectacles in progress of Nakhchivan State Dramatic Theatre (1941-1963).....	242
Qadir Aliyev. Harmonic structure of the Gilan tomb and development of its geometrical pattern composition.....	247
Fizza Guliyeva. Ceramics with painted and relief ornaments of Middle Chalcolithic Age of Nakhchivan.....	255
Shamsiyya Zalova. Description of Nakhchivan architectural monuments in the creativity of Bahruz Kangarli.....	262
Farida Akhmadova. Characteristic features of Nakhchivan national costume.....	268
Brilliant Jafarli. Khan's palace as the most original monument of the VIII century's architecture....	272

ECONOMICS

Eltun Ibrahimov. Specifications of social problems, the situation in our country and Nakhchivan Autonomous Republic.....	277
Mahammad Suleymanov. Sport tourism development potential of Nakhchivan Autonomous Republic.....	282
Gulara Rahimova. Features of econometric forecasting in social and economic processes.....	286

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Создание Нахчыванской Автономной Республики – важное событие политической истории Азербайджана.....	9
Фахреддин Сафарли. Хамдаллах Казвини о городах, входивших в тюмен Нахчыван.....	18
Джамал Мустафаев. О месте и роли мануфактур в ремесленном производстве Азербайджана.....	25
Аллахверди Алимйрзоев. Носители Куро-аракской культуры.....	31
Эмин Шихалиев. «Армянская политика» России и ее влияние на Нахчыван в XIX-начале XX веков.....	39
Ильхами Алиев. Деятельность армян во время похода Петра I в Азербайджан и Нахчыван.....	44
Сара Гаджиева. Система водоснабжения в Нахчыване в XVIII-XIX веках.....	48
Севиндж Бабаева. Архитектурные памятники Нахчывана в заметках путешественников (XIV-XVIII век).....	54
Самир Гулиев. Влияние проблем безопасности каспийского бассейна на региональную безопасность и сотрудничество.....	59
Яшар Рагимов. Ход коллективизации сельского хозяйства в Нахчыванской АССР (статья III).....	66
Эрдал Седжи. Иреван в «Путешествии» Жана Шардена (XVII век).....	72

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Периодизация позднеэнеолитических памятников Шарурского района.....	79
Зейнеб Гулиева. Неолитические очаги Нахчывана.....	89
Тогрул Халилов. О технических методах гончарного дела в эпоху бронзы.....	97
Асеф Оруджев. Свадебная церемония в XX-начале XXI веков: традиция и современность (по материалам города Нахчывана).....	102

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Следы имени древнетюркской богини Дор/Дорай в топонимах на территории Нахчывана.....	108
Зульфия Исмаил. Глаголы, образующиеся морфологическим способом, в диалектах и говорах Нахчывана.....	115
Нурай Алиева. Некоторые характерные фонетические особенности садаракских говоров: ассимиляция.....	122
Джамиля Магеррамова. Лингвистические особенности гидронимов (названий рек) Шахбузского района.....	128
Айсель Эминова. Лингвистический анализ этнооронимов в Шарурском районе.....	133
Парвин Абдуллабекова. Семантика синего цвета в художественном языке.....	138
Лейла Сафарова. Явление замещения согласных в джюльфинском говоре азербайджанского языка.....	142
Мелихе Асадова. Компоненты стабильных словосочетаний в западной группе диалектов и говоров.....	149

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Абульфаз Гулиев. Роль Мамеда аги Шахтагинского в развитии азербайджанско-русских литературных отношений.....	154
Фарман Халилов. Необразованный просветитель-демократ.....	160
Рамиз Касымов. Азербайджанский критический реализм и устное народное творчество...	165
Айгюнь Оруджова. Заслуги Рафика Бабаева в развитии художественной прозы Нахчывана в период независимости.....	172
Няргиз Исмаилова. Вопросы востока и запада в мышлении Гусейна Джавида.....	176
Махира Исмаилова. Азербайджанский поэт XI века Катран Табризи и его роль в литературной среде Нахчывана.....	184
Сахаб Алиева. Воспевание идей гуманизма в рубаи Омара Хайяма и Мехсети Гянджеви..	189
Сабухи Ибрагимов. Некоторые аспекты теории абсолютной сущности в труде «Мезахир аль-анвар».....	193
Фахреддин Эйлазов. Взгляд на азербайджанское тезкиреведение.....	197
Кубра Валиева. О разделе «Спряжение» в рукописи «Сарфи-мир» Салеха Ордубади.....	201
Ниджабет Исламова. Развитие словарного дела на востоке и сравнение произведений Джовхари и Фирузабади.....	206
Эльхан Мамедов. Взгляд на этимологию благословлений и проклятий.....	210
Чинара Рзаева. Народные героини-женщины и образ Салимы в трагедии «Мать» Гусейна Джавида.....	215
Назира Аскерова. Образ шаха в бытовых сказках.....	220
Акрам Гусейнзаде. Культура соли в «Огузнаме» и нахчыванском фольклоре.....	225
Айтен Джафарова. Баяты, как выражение морально-духовного мышления в нахчыванской фольклорной среде.....	232

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Бахшы Галандарлы: самопожертвование в искусстве.....	237
Алекбер Гасымов. Роль музыкальных спектаклей в прогрессе Нахчыванского Государственного Драматического Театра (1941-1963).....	242
Гадир Алиев. Гармоническая структура гробницы Гилана и разработка композиции ее геометрического орнамента.....	247
Физза Гулиева. Керамика с расписным и рельефным орнаментом эпохи среднего энеолита Нахчывана.....	255
Шамсия Залова. Изображение архитектурных памятников Нахчывана в творчестве Бахруза Кенгерли.....	262
Фарида Ахмедова. Характерные особенности национального костюма Нахчывана.....	268
Бриллиант Джафарли. Ханский дворец как самый оригинальный памятник архитектуры XVIII века.....	272

ЭКОНОМИКА

Элтун Ибрагимов. Характеристики социальных проблем, ситуации в нашей стране и Нахчыванской Автономной Республике.....	277
Мухаммед Сулейманов. Потенциал развития спортивного туризма в Нахчыванской Автономной Республике.....	282
Гюлара Рагимова. Особенности эконометрического прогнозирования в социально-экономических процессах.....	286

TARİX

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ YARADILMASI AZƏRBAYCANIN
SİYASİ TARİXİNİN MÜHÜM ƏHƏMİYYƏTLİ HADİSƏSİDİR

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasınaqədərki vəziyyət, yaradılması prosesi və sonrakı inkişaf tarixi araşdırılmışdır. Aydın olur ki, 1917-1920-ci illərdə – həm çar Rusiyasının son illərdə, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, həm bolşevik Rusiyası dövründə erməni daşnaklarının “böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda mübarizəsində məkrli amillər mühüm yer tutmuşdur. İlk növbədə çar Rusiyasının yaxından köməyi ilə qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan ərazisində Ermənistan dövləti (Ararat Respublikası) yaradılmışdır. Yenə çar və Bolşevik Rusiyasının, İngiltərə və ABŞ-in yardımı ilə onun ərazisi genişləndirilmiş və bir sıra torpaqlarımız Ermənistanə verilmiş, yaxud verilməsi istiqamətində açıq-aşkar cəhdlər göstərilmişdir. Bunun qarşısını almaq üçün Naxçıvan əhalisi, Osmanlı dövləti mübarizə aparmalı olmuşdur. Behbud ağa Şaxtaxtinskini V.İ.Leninə yazdığı məktub və teleqramlar, Türkiyənin Rusiya ilə apardığı danışıqlar erməni məkrinin qarşısını almışdır.

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə bağlı referendum keçirilmiş və əhalinin 90 faizindən çoxu bunun lehinə səs vermişdir. 1921-ci ilin mart və oktyabr aylarında Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu qazanmış və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə verməsini öz öhdəsinə götürmüş və bunu təsdiq edən tərəflər (Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan) müəyyən edilmişdir. 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi əsasları da verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, muxtariyyət, muxtar respublika.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yer tutan Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 95-ci ildönümü tamam olur. 1921-ci ildə Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu qazanan Naxçıvan diyarında 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu qazanmasının əhəmiyyətindən bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq” [13, s. 89].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm, əhəmiyyətli hadisəsidir. Bununla Naxçıvan Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış və şərəfli inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında oynadığı rolu qiymətləndirərək demişdir: “Azərbaycanın qədim bölgəsi Naxçıvan tarixən çətin sınaqlarla dolu mürəkkəb və eyni zamanda şərəfli bir yol qət etmişdir. Çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri olan bu diyar həmişə xalqımızın zəngin mədəni irsini layiqincə yaşatmış, yetirdiyi çox sayda görkəmli elm xadimləri, sənətkarları, tarixi şəxsiyyətləri ilə ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz rol oynamışdır. Naxçıvan əhalisinin milli-istiqlal ideyalarına bağlılıq nümayiş etdirərək dövlət müstəqilliyimizin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna xidmətləri vardır. Bu gün yüksək potensiala malik olan muxtar respublika bütün dövlət proqramlarını, infrastruktur layihələrini böyük uğurla həyata keçirməsi sayəsində ölkədə dinamik inkişaf xəttinə uyğun, fasiləsiz aparılan irimiqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin fəal iştirakçısıdır...” [20].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb, çətin və kəşməkeşli tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Vaxtı ilə coğrafi cəhətdən ölkəmizin mərkəzi ərazilərindən olan Naxçıvan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan ayrı düşmüş, onunla sərhəd ərazisini itirmişdir. Böyük kapitalist dövlətlərinin, xüsusilə bolşevik Rusiyasının məqsədi Naxçıvanı Ermənistanə vermək, bununla türk dünyasının bir-biri ilə əlaqəsini kəsmək idi. Erməni daşnakları isə ya-

ranmış şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını “böyük Ermənistana” qatmaq siyasəti aparmışlar. Onların bu niyyətlərində Naxçıvanın zəbt edilməsi ilk planda dururdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ingilislərin və amerikalıların dəstək və yardımlarından istifadə edən erməni millətçiləri Naxçıvanı işğal etməyə çalışmışlar. Lakin qəhrəman naxçıvanlıların mərdlik və igidliklə apardıqları mübarizə məkrli düşmənlərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməmişdir. Naxçıvanın qəhrəman əhalisi bu diyarı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş, Ana Vətənə birləşmək uğrunda inadla mübarizə aparmışdır.

Naxçıvanlıların qəhrəmanlığından bəhs edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan Parlamentindəki çıxışında demişdir: “İgid naxçıvanlılar, şəurlular... bu məsələni özləri həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var-dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa – Vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmayacaqlar” [2, v. 4-5].

XX əsrin 20-ci illəri, xüsusilə 1918-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuşdu. Çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da ikihakimiyyətlik yaranmış, bir sıra kapitalist dövlətləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu diyara yiyələnmək üçün cəhdlər etmişlər.

Milli burjuazianın və demokratik ziyalıların təşəbbüsü ilə Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdı. Bu şura yalnız Naxçıvanda deyil, eləcə də Mehridən Uluxanlıya qədər ərazidə yaşayan azərbaycanlıları ermənilərin silahlı quldur basqınlarından qoruyurdu.

Bu dövrdə Naxçıvan məsələsi beynəlxalq və məhəlli mənafehlərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəşşidiyi kəskin düyün nöqtələrindən biri olmuşdu. Erməni millətçilərin təqsiri üzündən Naxçıvan diyarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr faciəli bir vəziyyətə çatmışdı. Ona görə də Naxçıvan məsələsi beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanı müstəqil dövlət elan etməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratmışdı. Naxçıvan diyarının qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, erməni daşnaklarının torpaq iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb və çətin vəziyyətə düşən Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu elan etməyə imkan tapa bilməmişdi.

Bundan istifadə edən Ermənistan (Ararat Respublikası) Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdı.

Ermənistanın Naxçıvan diyarına olan iddialarının artdığı bir dövrdə – 1918-ci il iyulun 7-də Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə türk ordusu Naxçıvana gəldi və erməni özbaşınalığının qarşısını almaq üçün əhaliyə kömək göstərdi. İyulun 17-də Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası Bələdiyyə idarəsi ilə əvəz edildi. Naxçıvanda Türkiyənin nəzarəti gücləndi. Türkiyənin Naxçıvana gəlmiş XI Qafqaz Ordusu yerli özünümüdafiə qüvvələri ilə erməni daşnaklarına sarsıdıcı zərbə vurdular. Birinci dünya müharibəsində məğlub olduğuna və 1918-ci il oktyabrın 30-da imzaladığı Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk qoşunları Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvan diyarını tərk etməli oldu. Bu zaman naxçıvanlılar qarşısında çıxış edən Kazım Qarabəkir Paşa bildirdi ki, “Naxçıvanın gələcək müqəddəratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması vacib və zəruridir. Zətən siz naxçıvanlılar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksiniz. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanlarında düşməne qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərqi qapısında, Naxçıvanda bir cümhuriyyət qurulmalıdır” [3, s. 46].

Naxçıvanlılar bu diyarı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 3-də Araz-Türk Respublikası adlı cümhuriyyət yaratdılar. Araz-Türk Respublikası hökumətinin tərkibi sədrdən və 6 nazirdən ibarət idi. Hökumətin sədri Əmir bəy Nərimanbəyov, nazirlər isə İbrahim bəy Cahangir-oğlu (hərbi), Bağır bəy Rzazadə (inzibati), Qənbərəli bəy Bənəniyarlı (maliyyə), Məmməd Bəyzadə (ədliyyə), Həsənağa Şəfizadə (xarici işlər), Mirzəhüseyn Mirzə Həsənzadə və Lütfi Xoca Ekid

Əfəndi (şeyxülislam) idi [23, s. 46-49]. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan bu respublikanın ərazisinə Naxçıvan, Şəhur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Ücmüəzzin qəzasının bir hissəsi, Ordubad dairəsi, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərli, Vedibasar, Uluxanlı, Mehri və b. bölgələr daxil idi. Sahəsi 8696 kv.km-ə çatırdı. Əhalisi bir milyon nəfərdən artıq idi [3, v. 9; 17, s. 33].

Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında başlıca məqsəd bölgənin erməni işğalı altına düşməsinə imkan verməmək idi. Hökumət bu istiqamətdə fəal iş aparırdı. Araz-Türk Respublikasının hərbi qüvvələrinin yaradılması və formalaşdırılmasında hərbi nazir İbrahim bəy Cahangiroğlunun böyük əməyi olmuşdu. Onun köməyi ilə qısa müddətdə silahlı qüvvələr təşkil edilmiş, 500 nəfərlik süvari alayı yaradılmışdır. Könüllü xalq dəstələri təxminən 20 tabordan (hər taborda 250-500 könüllü var idi) ibarət idi. Taborlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şəhur-Dərələyəzdə, qalanları isə Zəngibasar, Vedibasar, Qəmərli və b. ərazilərdə yerləşdirilmişdi [15, s. 97].

Baş Nuraşen, Düdəngə və Zeyvədə yerləşən taborlara Fətulla Hüseynov, Şəhurda, Sədərəkə yerləşən taborlara Həsən Şahverdioğlu, Yengicə qüvvələrinə Məşədi Ələsgər ağa, Ordubaddakı tabora İbrahimxəlil Axundov, Nehrəm taboruna Kəblə Muxtar, Cəhri taboruna Kəblə Kərim, Dizə taboruna Məmmədrza bəy, şəhər taboruna Hüseyn Əliyev komandanlıq edirdi. Diyar əhalisinin öz təhlükəsizliyini qorumaq əzmi o qədər böyük idi ki, doğma ocaq və torpaqlarını müdafiə edən könüllü dəstələr işğalçıları təkcə darmadağın etmir, eyni zamanda İrəvanın özünü qorxuya salırdı.

Naxçıvan ərazisində milis idarələri və onların sahə şöbələri də yaradılmışdı. Bütün qüvvələr Naxçıvanın qorunmasına və idarə olunmasına yönəlmişdi. Könüllü müqavimət dəstələri erməni daşnaklarına layiqli cavab vermişdi. Xüsusilə Şəhur-Dərələyəz mahalındakı Zeyvə kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə 6 min nəfərlik könüllü müqavimət dəstələri erməni hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdilər.

Araz-Türk Respublikasının əhəmiyyətinə və onun qısamüddətli fəaliyyətinin nəticələrinə gəldikdə isə o, Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparılması məqsədilə birləşdirilməsində müəyyən rol oynadı və ən başlıcası isə diyarın ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını qorudu, bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Aralarındakı müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Naxçıvanın müdafiəsində, onun erməni daşnaklarının əlinə keçməməsində Cəfərqulu xan, Kamran xan və yerli ziyalılar çox böyük xidmətlər göstərmişlər. Kalbalı xan respublika silahlı dəstələrinə komandanlıq edir, erməni hücumlarının qarşısını alır, əlverişli şərait yaradaraq onlara layiqli cavab verirdi.

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvana gəldilər və burada general qubernatorluq yaratdılar. Bir aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri də Naxçıvana gəlib çıxdılar. Keçirilən müzakirələrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələləri özündə birləşdirən akt tərtib edildi. Bu akt Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdır.

Naxçıvana gələn ingilislərin məqsədi buranı Ermənistanı vermək idi. Lakin Naxçıvan əhalisi diyarın ingilislər tərəfindən Ermənistanı verilməsinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bununla əlaqədar Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri ingilis general-qubernatoruna məktub göndərərək öz qəti etirazlarını bildirdilər. Məktubda Araz-Türk Respublikası əhalisinin “bütün dünyanın və bütün mədəni qüvvələrin azad həyat, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında qışqırıqları bir vaxtda azərbaycanlılar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər” fikrinə gəlməsi faktı və səbəbləri öz əksini tapmışdır.

Naxçıvandakı ingilis missiyası ermənilərin respublika hüddudlarına hücumuna mane olmadı və onların fəaliyyətində ikili siyasət özünü açıq-aşkar göstərdi. İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə diyarın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifi ilə çıxış edirdilər. Naxçıvan əhalisi bu siyasətə qarşı inadla mübarizə aparırdı.

Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi

hesab edirik və əminik ki, hər hansı səbəbdən hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməsə də, heç olmasa top, tüfəng və patronla Azərbaycan bizə kömək edəcəkdir. Hətta Azərbaycan bundan da imtina etsə, biz bu yolda canımızdan keçəsi olsaq belə, müqəddəs vədimizi yerinə yetirəcəyik” [15, s. 167].

İngilis nümayəndələri Naxçıvanı erməni “idarəçiliyinə” vermək üçün çox canfəşanlıq göstərirdi. Müsəlman Milli Şurası və Naxçıvan əhalisi buna qəti etiraz edirdilər, əhalinin bir müraciətinə deyilirdi: “Ermənilərə tabe olmaqla biz təkcə özümüzü yox, həm də ömrüböyü bizə lənətlər oxuyacaq nəslimizi alçalmağa və təhqirə məruz qoyuruq və buna görə də əlahəzrət general Devinin bizim Naxçıvan, Şərur və Vedibasar rayonlarımızın müvəqqəti də olsa, erməni hökumətinin idarəsinə verməsinə biz Allah tərəfindən bütün diyarın əhalisinə bəxş edilmiş azadlıq, arzu və meyllər üzərində zorakılıq faktı kimi baxırıq” [15, s. 160-161].

İngilis komandanlığının və Ermənistan hökumətinin qərarlarına tabe olmayan naxçıvanlılar erməni işğalçılarına qarşı silahlı mübarizə aparırdılar. Respublikada süvari dəstələrindən, top və pulemyotları olan 6 min əsgərdən ibarət yarınzəmiri qoşun yaradılmışdı. Hərbi əməliyyatlar zamanı onların sayı təxminən 10 min əsgərə və silahlı könüllülərə çatırdı.

Erməni qoşunları dəfələrlə Naxçıvana hücum etmiş və layiqli cavablarını almışdılar. Naxçıvanın şəhər və kəndlərinə hücumlarda təkcə düşmənin nizami qoşunları deyil, erməni əhalisi də iştirak edirdi. Ermənilər general-qubernatorluq elan etsələr də, nə ingilis nümayəndələri, nə də general-qubernator qorxudan şəhərdə yerləşə bilməmiş, şəhərdən 3 kilometr uzaqdakı hərbi kazarmaya yığılmışdılar. Kalbalı xanın başçılığı ilə xalq qoşunu daşnak qüvvələrini darmadağın edib Naxçıvandan və onun ətrafından qovdular.

Bu zaman ermənilər bir neçə min adam, 2 top, 8 pulemyot və bir zirehli qatar itirdilər. 800 erməni əsgəri və 8 zabiti əsir alındı [11, s. 110-111]. Bundan istifadə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini müvəqqəti general-qubernator təyin etdi, diyarı idarə etmək üçün zəruri olan dövlət idarələri yaradıldı. S.Cəmillinskinin əmri ilə Xəlil bəy diyar qoşunlarının baş komandanı, Kalbalı xan isə onun köməkçisi, eyni zamanda Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin olundu.

1919-cu ilin yayında Naxçıvanda olan amerikalı polkovnik Rey Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xanla danışıqlar apardı. Polkovnik V.Haskel Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi zona və bu ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq istəyirdi. Bununla əlaqədar V.Haskel öz layihəsini hökumət başçısı N.Yusifbəyliyə təqdim etdi. Bu xəbəri eşidən Cənub-Qərbi Azərbaycan müsəlmanlarının ümumi iclasının sədri Əli Səbri Qasımov, yerlilər cəmiyyətinin sədri Z.Məmmədov və nümayəndə heyətinin üzvü A.Nəcəfov hazırladıqları 10 maddəlik tələbnaməni N.Yusifbəyliyə təqdim etdilər. Bu tələblərin əsasında Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində saxlamaq fikri dayanırdı.

1919-cu il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan nümayəndələri Ə.S.Qasımov və K.M.Əsgərov polkovnik V.Haskelə 10-bəndlik memorandumu təqdim etdilər. Görüş zamanı V.Haskel Ə.S.Qasımovdan soruşdu ki, Naxçıvanın və digər regionların əhalisi bu ərazilərin erməni hökumətinə verilməsinə necə baxar? Əli Səbri Qasımov bildirdi ki, “əldə silah ləyaqətli ölümü üstün tutaraq bu hökuməti var qüvvələri ilə rədd edirlər” [15, s. 198].

Naxçıvan əhalisi polkovnik Reyə bildirdilər ki, onlar azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmirlər, əhalisi Azərbaycan türkləri olan Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz rayonları, Vedibasar və Milistan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir.

Delli və Reyin missiyası süquta uğradı, amerikalıların Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

1920-ci ilin martında türk hərbi dəstələri Naxçıvana gəldilər. Kalbalı xan Türkiyənin yüksək hərbi ordeni ilə təltif edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi nazirliyi isə daşnaklarla döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə ona general-mayor hərbi rütbəsi verdi [11, s. 107-108].

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan XI Qırmızı ordu tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar edildi. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti iyulun 28-də elan edildi və Hərbi İnqilab Komitəsi yaradıldı. Bir neçə gündən sonra avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri M.Bektaşov Azərbaycan SSR Xalq Komissarları So-

vetinin sədri N.Nərimanova belə bir məktubla müraciət etdi: “Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan ölkəsi özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir”.

Çox qərribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu həm Ermənistanla müharibə aparır, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın hətta mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistanla verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bundan xəbər tutan N.Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanla verir...” [6, s. 46-47].

Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və mübarizəsi ermənilərin Naxçıvanla bağlı planlarını pozdu. Bu işdə böyük dövlətlər də onlara kömək göstərə bilmədilər. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil (Azərbaycanın tərkibində yox – İ.H.) sovet respublikası kimi tanımış və bu diyar ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdilər.

Beləliklə, bölgə əhalisi 1918-1920-ci illərdə misilsiz çətinliklərə, təqiblərə, müsibətlərə sinə gərərək milli ləyaqəti uca tutdular, diz çökmədilər, erməni silahlı quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər. Bu məsələdən danışan Ermənistanın baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü ildə etiraf edirdi ki, “Müsəlman Naxçıvanı və Şərurunda..., müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik” [23, s. 33].

Naxçıvan diyarının əhalisi özlərini Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmirdilər. Onlar hələ o vaxt öz qəti fikirlərini belə ifadə etmişdilər: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [19, s. 79].

İstər sovetləşməyə qədər, istərsə də sovetləşmədən sonra ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə sahib olmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. Bu sahədə bolşeviklər ermənilərin ən yaxın müttəfiqləri olmuş, “böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində onlara hər cür yardım etmişdir. Nəticədə ermənilərin “...torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra daha da güclənmiş, bu dəfə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirməli olmuşdur”. Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi ilə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşmüş, heç bir sərhəd xətti olmamışdır. Belə olan halda Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan muxtariyyət uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “...əgər Zəngəzur mahalının Ermənistanla verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” [13, s. 75].

Naxçıvanda əhalinin narazılığı get-gedə artırdı. Bununla əlaqədar Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü ədliyyə komissarı Behbud ağa Şahtaxtinski Naxçıvana göndərildi. O, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda və b. yerlərdə əhali ilə görüşlər keçirir, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması üçün əhalini təlimatlandırır. Əhalinin əksəriyyəti Azərbaycanın tərkibində Naxçıvana ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdilər. 1921-ci ilin yanvarın əvvəlində Naxçıvanda onun Azərbaycan SSR tərkibində saxlanması barədə rəy sorğusu keçirildi. Rəy sorğusunda Naxçıvanın 90 faizdən çox əhalisi vilayətin muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [16, v. 1].

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında və ona muxtariyyət statusunun verilməsində B.Şahtaxtinskiyə əməyi xüsusi qeyd edilməlidir. Onun RSFSR XKS-in sədri V.İ.Leninə yazdığı 13 avqust, 20 sentyabr, 7 oktyabr 1920-ci il və xüsusən 1 mart 1921-ci il tarixli məktub və teleqramlarında, əlavə etdiyi arayışlarda bolşevik hakimiyyətinin Şərq siyasəti, bu zaman yol verilən səhvlər, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin qurulması və bunun Rusiya üçün əhəmiyyəti, Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü problemi, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət verilməsi və başqa məsələləri çatdırmış, təklif və mülahizələrini bildirmişdi. O, yazmışdır ki, “Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi xalqın özünüdərin prinsipini və Sovet Azərbaycanının hüquqlarını pozur” [9, s. 58; 4, v. 238].

Beləliklə, referendumun nəticəsi, B.Şaxtaxtinskiyin təklifləri, Naxçıvan məsələsində Türkiyə tərəfinin obyektiv mövqe tutması nəticəsində Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətini dəyişməsinə və nəticə etibarı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Tərəflər həmin müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Naxçıvan vilayəti Azərbaycan Respublikasının himayəsi altında və həmin vilayətin Azərbaycan tərəfindən heç bir üçüncü dövlətə güzəşt edilməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar. Müqaviləni I (C) əlavəsində isə Naxçıvan ərazisinin sərhədləri verilmişdi [1, v. 143].

Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsində (1921, 13 oktyabr) Naxçıvanın, Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdur. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin V maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdular [7, v. 59].

Beləliklə, 1917-ci ildən mübarizə aparan naxçıvanlıların arzuları gerçəkləşdi, diyarın ərazi mənsubiyyəti məsələsi beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

1921-ci ildən 1924-cü ilədək, yəni muxtariyyət statusundan muxtar respublikanın təşkilinə kimi çoxsaylı müzakirələr aparılmışdı. Bu müzakirələrdə bir məsələ aydın idi ki, Azərbaycanın daxilində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi vəziyyəti-geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı düşməsi, heç bir sərhədə malik olmaması onun inzibati idarəciliyinin qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi. 1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvan muxtar diyarı (ölkə) adlandırıldı. 1924-cü il yanvarın 4-də Zaqafqaziya MİK onu Naxçıvan MSSR elan etdi. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında dekret qəbul etdi [24, s. 59]. Bu 95-ci ildönümünü qeyd etdiyimiz muxtar respublikanın yaranma tarixidir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində təsdiq edilmiş Əsasnamə və 1926-cı il aprel 18-də qəbul olunmuş Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının birinci Konstitusiyası ilə təsbit edildi. Konstitusiyanın ikinci maddəsində deyilirdi: "Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının protektoratlığında olmaqla onun tərkib hissəsidir". Naxçıvan MSSR-in sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi göstərilmişdir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mühüm rolu oldu. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin ilk bəndində deyilir: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir" [8, s. 53].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1998-ci il yeni Konstitusiyasında Naxçıvan muxtar dövlət kimi ifadə olunmuş və onun Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika olduğu təsbit edilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının ildönümləri dövlət səviyyəsində qeyd olunmuş, 1949-cu ildə muxtar respublikanın 25, 1964-cü ildə 40, 1974-cü ildə 50, 1984-cü ildə 60 illik yubileyləri keçirilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyevin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi qeyd edilmişdir. Yubiley tədbirlərində iştirak edən və təntənəli yubiley iclasında nitq söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisə olubdur. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün xüsusən Moskva müqaviləsinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Qars müqaviləsinin burada böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə gö-

rə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir” [15, s. 153].

Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunması, muxtar respublikanın yubileylərinin keçirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər bu gün də uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il 9 fevral tarixli sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik, 2009-cu il 6 fevral tarixli sərəncamı ilə 85 illik yubileylərinin ölkəmizdə geniş qeyd olunması bunun bariz nümunəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 14 yanvar tarixli sərəncamında qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm əhəmiyyətli hadisəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubiley tədbirlərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov Naxçıvanın muxtariyyət statusunun ölkəmizin müstəqillik tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu bildirərək demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyət statusu ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə dövründə mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Bu status imkan verirdi ki, ulu öndər Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdəki siyasi fəaliyyəti dövründə Naxçıvan xalqının suveren hüquqlarının təmin edilməsi uğrunda gedən mübarizənin mərkəzinə çevrilsin” [10, s. 59].

Hazırda muxtar respublikanın statusunun və sərhədlərinin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində tanınması istiqamətində də ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. 2012-ci il oktyabrın 16-18-də Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin Strasburqda keçirilən 23-cü plenar sessiyasında qəbul olunan sənədlərin birində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı çox mühüm və tarixi əhəmiyyət daşıya biləcək məqam əks olunmuşdur. Sənəddə həmin hissə Ali Məclis Sədrinin tövsiyəsi ilə hazırlanmış və nümayəndə heyəti tərəfindən Memorandumda daxil edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion-hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyalarına, habelə hazırda qüvvədə olan iki beynəlxalq müqaviləyə əsaslanır. Bundan başqa qeyd edilmişdir ki, muxtar respublikanın statusu həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunmuşdur. Maddənin həmin sənədə salınması Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

İlk dəfədir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu, sərhədlərini müəyyən edən 1921-ci il Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri beynəlxalq təşkilatın sənədlərində hazırda qüvvədə olan hüquqi sənəd kimi qiymətləndirilir. Ölkəmiz, o cümlədən muxtar respublikamız üçün mühüm olan beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən tanınması, şübhəsiz ki, ölkə və muxtar respublika rəhbərliyinin bu sahədə apardığı fəal diplomatik fəaliyyətin məntiqi nəticəsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, bu diyara tarixi səfərləri, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmiş, regionu çiçəklənən diyara çevirmişdir.

Naxçıvanın muxtar respublika statusu bu bölgənin 95 illik tarixi taleyində, onun ərazisinin qorunub saxlanılmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox mühüm rola malik olmuşdur. Bu illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsinə və hərtərəfli inkişafına da öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ölkə Prezidentinin dediyi kimi: “Milli istiqlaliyyət yolunda Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, respublikada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə öz müsbət və həlledici təsirini göstərmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün milli dövlət quruculuğu prosesinin fəal iştirakçısı olub, ölkəmizin iqtisadi qüdrətini artırılması və intellektual potensialının gücləndirilməsinə dəyərli töhfələr verir” [18, s. 4].

Naxçıvan Muxtar Respublikası 95 illik tarixi inkişaf yolunun ən dinamik və dayanıqlı inkişaf dövrünü yaşayır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə

muxtar respublika 20 ildən artıq bir dövrdə hərtərəfli inkişafa nail olmuş, əsl intibah səviyyəsinə yüksəlmişdir. Həyatın bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş və bu işlər bu gün də sürətlə və ardıcıl olaraq davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədri olduğu “Caspian European Club” ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və sosial siyasətin nəticələrini əks etdirən Azərbaycan Respublikası regionlarının illik investisiya reytingini müəyyənləşdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası artıq ikinci dəfədir ki, ən yüksək ümumi bal toplayaraq 2017 və 2018-ci illərdə investisiya reytingində lider adını qazanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası 95 illik tarixi inkişaf dövründə heç vaxt indiki qədər inkişafa, uğurlara, nailiyyətlərə imza atmamışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində ölkəmizin daha böyük inkişafına doğru inamla və qətiyyətlə irəliləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f. 28, siy. 1, iş 58.
2. ARDA: f. 894, siy. 10, iş 37.
3. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 215.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 1, siy. 2, iş 59.
5. ARPIİSSA: f. 1, siy. 74, iş 134.
6. ARPIİSSA: f. 609, siy. 1, iş 32.
7. ARPIİSSA: f. 609, siy. 1, iş 94.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016, 68 s.
9. Behbud ağa Şahtaxinski: sənədlər və materiallar / Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 336 s.
10. Cəfərli E. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarda. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
11. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
12. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası. II Uluslararası Türk kultüründə Ağrı dağı sempozyumu. İstanbul, 2018, 464 s.
13. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
14. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
15. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Yenidən işlənmiş təkrar – 2-ci nəşri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, 385 s.
16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 5, sax. vah. 7, iş 18.
17. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı, 2010, 56 s.
18. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 104 s.
19. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 104 s.
20. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2014, 15 yanvar.
21. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.
22. Atnur İ.E. Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 488 s.
23. Кацазпупи Об. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92 с.
24. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской Республики за 1924 год. Баку, 1926, 168 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com*

Ismayıl Hacıyev

THE ESTABLISHMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IS AN IMPORTANT EVENT OF AZERBAIJAN'S POLITICAL HISTORY

The article studies the history of the Nakhchivan Autonomous Republic, the process of establishment and subsequent development. It is determined that in the years 1917-1920 – in the last years of Tsarist Russia, as well as in the Azerbaijan Democratic Republic and during the Bolshevik Russia, the diabolic factors had a great importance in the Armenian dashnaks' struggle to create "great Armenia". First of all, the Armenian state (Ararat Republic) was established in the territory of the ancient Azerbaijani land Iravan with the close assistance of Tsarist Russia. Again, with the help of the Tsar and the Bolshevik Russia, with the help of England and the United States, its territory has been expanded, and some attempts have been made to give or transmit a number of lands to Armenia. In order to prevent this, the people of Nakhchivan and the Ottoman Empire had to fight. Letters and telegrams by Behbud Agha Shahtakhtinski to Lenin, Turkey's negotiations with Russia prevented the Armenian malice.

A referendum for Nakhchivan's staying in Azerbaijan was held in January 1921 and more than 90 percent of the population voted for it. In March and October 1921, with Moscow and Kars international treaty Nakhchivan has gained autonomy status in Azerbaijan and Azerbaijan has took over to give it to the third state and the parties that approved it (Turkey, Azerbaijan and Armenia) has been determined. On February 9, 1924 Nakhchivan Autonomous Republic was established. The article also provides legal basis for the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Russia, Armenia, autonomy, autonomous republic.*

Исмаил Гаджиев

СОЗДАНИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ – ВАЖНОЕ СОБЫТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследовано положение до создания Нахчыванской Автономной Республики, процесс создания и дальнейшая история развития. Становится ясно, что в 1917-1920-х годах – как последних годах царской России и Азербайджанской Демократической Республики, так и в период большевистской России присутствовали коварные планы армянских дашнаков в борьбе за создание «Великой Армении». Первым делом с помощью царской России на территории древней азербайджанской земли – Иревана было создано Армянское государство (Арагатская Республика). Также с помощью царской и большевистской России, Англии и США в дальнейшем её территория стала расширяться, многие наши земли были или присоединены к Армении, или же делались открытые попытки в этом направлении. Для предотвращения этого население Нахчывана вместе с Османским государством вело ожесточённую борьбу. Письма и телеграммы Бехбуд аги Шахтахтинского к В.И.Ленину, переговоры между Россией и Турцией помешали коварным планам армян.

В январе 1921-го года был проведён референдум, который показал, что 90% участвующих в референдуме хочет быть в составе Азербайджана на правах автономии. Московским и Карским договорами, подписанными в марте и октябре 1921-го года, Нахчывану был дан статус автономии в составе Азербайджана, с условием, что Азербайджан обязуется не передавать его в состав третьего государства. 9 февраля 1924-го года была создана Нахчыванская Автономная Республика. В статье также приводятся правовые основы Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Россия, Армения, автономия, автономная республика.*

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

HƏMDULLAH QƏZVİNİ “NAXÇIVAN TÜMƏNİ”NƏ DAXİL
OLAN ŞƏHƏRLƏR HAQQINDA

Məqalədə XIV yüzillikdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvininin “Naxçıvan tüməni”nə daxil olan şəhərlər haqqında verdiyi məlumatlardan bəhs olunur. Tarixçinin “Nüzhət əl-Qülub” əsərində yazdığına görə “Naxçıvan tüməni”ndə beş şəhər (Naxçıvan, Əncan, Azad, Ordubad, Maku) olmuşdur. Məqalədə mənbənin məlumatları əsasında həmin şəhərlərdən bəhs edilir. Bu şəhərlərin təmsalında qeyd olunur ki, monqol hücumları zamanı Naxçıvan ərazisi böyük zərər çəksə də, sonradan yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Açar sözlər: Həmdullah Qəzvin, Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan tüməni, Azad, Ordubad.

Bizə qədər gəlib çatmış bir sıra orta əsr qaynaqları özlərində Naxçıvan bölgəsi, o cümlədən bölgədə olan yaşayış məskənləri, xüsusilə şəhərlər haqqında dəyərli məlumatlar əks etdirirlər. Belə qaynaqlardan biri də orta əsr müəllifi, Hülakülər (Elxanilər) dövlət aparatında maliyyə işləri məmuru, şair, tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvininin (1280-1349-cu illər) 1340-cı ildə başa çatdırdığı “Nüzhət-əl-Qülub” (“Qələblərin əyləncəsi”) əsəridir.

Məlumdur ki, monqol şahzadəsi Hülakü xan 1358-ci ildə öz adı ilə adlanan Hülakülər, yaxud da tarixi ədəbiyyatda adlandığı kimi Elxanilər dövlətini yaratdıqdan sonra idarə işlərini asanlaşdırmaq üçün dövlətin əsas – mərkəzi hissəsini təşkil edən Azərbaycan inzibati cəhətdən 9 tümənə bölünmüşdü. Həmin tümənlərdən biri də Naxçıvan tüməni idi. Həmin vaxt “Tümən” termini üç mənada – hərbi, inzibati və pul vahidi kimi işlənirdi. Hərbi baxımdan 10.000 döyüşçünü birləşdirən, pul vahidi kimi 10.000 dinara bərabər olan tümən, inzibati baxımdan 10.000 əsgər verə biləcək müəyyən ərazinin göstəricisi idi [18, s. 23]. Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə Naxçıvan tümənində beş şəhər olmuşdur: Naxçıvan, Əncan, Ordubad, Azad, Makuyə [25, s. 51].

Bütün dövrlərdə bölgənin əsas və mərkəzi şəhəri olan Naxçıvan bu dövrdə də tümənin əsas şəhəri olmuşdur. Həmdullah Qəzvin onun haqqında belə bir məlumat verir: “Naxçıvan dördüncü iqlimə aiddir. Şəhərin əsası Bəhram Çubin tərəfindən qoyulmuşdur. Bu “Nəqşi-cahan” (Dünyanın bəzəyi) adlanan gözəl yerdir. Onun binalarının böyük hissəsi bişmiş kərpicdənədir. Oradakı tarlalar taxıl məhsulları, pambıq, üzüm və bir qədər meyvə verir. Onun əhalisi ağbənizdirlər və Şafii təriqətinə etiqad edirlər. Yaxınlıqda bir neçə güclü qala ucalır, hansı ki, aralarında Əlincik (Əlincə), Sürməri, Təqmər və Fəqnən kimi qalaların xarabalıqları vardır. Vergilər 113 min dinar təşkil edir [25, s. 51].

Müəllifin fikrincə, Naxçıvan şəhərinin əsası İran hökmdarı Bəhram Çubin tərəfindən qoyulmuşdur. Bəhram Çubin görkəmli Sasani sərkərdəsi olmuş, Bizansla mübarizəyə başçılıq etmiş, Orta Asiyadan İrana hücum edən Göytürk imperiyasının ordusunu məğlub edəndən sonra IV Hürmüzdü (579-590) taxtdan salmış və özünü şahənşah elan etmişdi. O 590-591-ci illərdə hakimiyyətdə olduğu üçün müəllifin fikrinə əsasən belə bir nəticə hasil olur ki, Naxçıvan şəhərinin əsası VI yüzilliyin sonlarında qoyulmuşdur. Ancaq əldə olunan tarixi faktlar və aparılan son tədqiqatlar bu fikri tamamilə təkzib edir. Artıq elmdə sübut olunmuşdur ki, əsası bir yaşayış məskəni kimi daha əvvəllər qoyulan Naxçıvan təxminən 5000 il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşmağa başlamışdır. Yarandığı zamandan etibarən böyük bir inkişaf yolu keçən Naxçıvan şəhərinin adı ilk dəfə e.ə. I yüzillikdə yaşamış İosif Flavinin və miladdan sonra II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolemeyin əsərlərində xatırlanmışdır.

Qaynaqlarda Naksuana, Nəxcuan, Nəşəva, Nəşəvi, Nəqşi-cahan və s. kimi xatırlanan Naxçıvan eramızın əvvəllərində artıq hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəhər olmuşdur. İlk orta əsrlər zamanı şəhərdə 30 min yaşayış evi, 150 min əhali olmuşdur [23, s. 113]. Həmin dövrdə Naxçıvan şəhəri Dvinlə (Dəbil) birlikdə Sasanilər dövlətinin mühüm dayaq məntəqələrindən biri olmuş, hətta bəzi vaxtlar mərzbanlar öz iqamətgahlarını Naxçıvan şəhərinə köçürmüşdülər. Feodalizmin ilk dövrlərində əldə olunan bu yüksəliş nəticəsində orta əsrlər zamanı Azərbaycanın mühüm ticarət, sənət-

karlıq, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvan şəhəri XI əsrdə Naxçıvanşahlığın, XII yüzillikdə isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Məhz bu zaman Naxçıvanda Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan memarlıq məktəbi formalaşmış, şəhərdə Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Yusif Küseyir oğlu, Möminə xatın türbələri, Came məscidi, Qoşa minarəli baştağ və s. kimi möhtəşəm abidələr inşa edilmişdir.

Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər dövründəki vəziyyəti haqqında qaynaqlar maraqlı məlumatlar verirlər [1, 4, 7, 11, 12]. Həmin qaynaqlarda şəhər “əzəmətli və gözəl paytaxt şəhəri”, “dünyanın ən gözəl və məşhur şəhərlərindən biri”, “çoxlu bağları, meşələri, meyvəsi, təmiz havası, şirin suyu, məşhur binaları, mədrəsəsi və xanəgahı olan”, “yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur”, “Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəlalı və əzəmətli şəhər yoxdur”, “şəhərdə çoxlu saray, köşk və eyvan vardır... Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir” və s. bu kimi ifadələrlə tərənnüm olunmuşdur. Şəhər monqolların hücumları zamanı böyük talanlara, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətini bərpa edə bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Həmdullah Qəzvini-nin də qeyd etdiyi kimi şəhər həmin vaxt “Nəqşi-cahan” (Dünyanın bəzəyi) adlandırılmışdır.

Mənbənin məlumatından aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində binaların böyük hissəsi bişmiş kərpicdən inşa olunmuş, əhalisi əkinçiliklə, pambıqçılıqla, üzümçülüklə və meyvəçiliklə məşğul olmuş, 113 min dinar vergi vermişlər. Bəhs olunan dövrdə bunun kifayət qədər böyük məbləğ olduğunu nəzərə alsaq, bu həmin vaxt Naxçıvan şəhərinin iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsində olmasından xəbər verir.

“Nüzhət əl-Qülob” müəllifinin verdiyi məlumata görə XIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan əhalisi ağ-bəniz olmaqla sünni məzhəbinin ən böyük qollarından biri olan Şafiliyə etiqad etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərində olan dövrdə islamlaşan Azərbaycan əhalisi, o cümlədən naxçıvanlılar ilk əvvəllər islamın sünni məzhəbində olsalar da, əhalinin bir hissəsi şiə məzhəbinə etiqad bəsləmişdir. Bunu Naxçıvan şəhərindəki Möminə xatın türbəsinin daxilində, günbəzdə yerləşdirilən dörd ədəd medalyonun birində Həzrəti Əlinin, arvadı Həzrəti Fatimənin və onların oğlanları İmam Həsənlə İmam Hüseyin adlarının qeyd olunması təsdiq edir. Ancaq bölgə əhalisinin tamamilə şiələşməsi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması və Naxçıvan ərazisinin bu dövlətin tərkibində olması ilə əlaqədar baş vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Həmdullah Qəzvini öz əsərində Azərbaycanda 1340-cı ilədək olan vəziyyətdən bəhs etmişdir. Onun haqqında bəhs etdiyi dövrdən sonrakı zaman çərçivəsində, daha dəqiq desək Azərbaycanda 1341-1392-ci illərdə baş verən hadisələr oğlu Zeynəddinin “Zeyl-e tarix-e qozide” (“Seçilmiş tarix”ə əlavə) əsərində verilir. Azərbaycanda, İranda və İraqda qeyd olunan 50 ildən bir az artıq zaman çərçivəsində baş verən hadisələrdən bəhs edən müəllif əsərdə arabir Naxçıvanın da adını çəkir, fraqment şəklində olsa da müəyyən məlumatlar verir. Məsələn, tarixçinin verdiyi məlumata görə, Cəlairi Şeyx Üveysin oğlanları, Cəlairi şahzadələri Sultan Əhmədlə (Qiyasəddin Əhmədlə) Şeyx Əlinin arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə baş verən hadisələr zamanı Naxçıvan şəhərində Pir Ömər Naxçıvaninin ziyarətgahı qarət olunmuşdur [21, s. 45-46]. Orta əsrlər zamanı böyük şöhrət qazanmış Pir Ömər Naxçıvani ziyarətgahı hazırda Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində, İslam Səfərli küçəsindəki 24 №-li evin həyətinə yerləşir [3, s. 46]. Keçmişdə əhalinin böyük hörmət və ehtiramla ziyarət etdiyi ziyarətgah Sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış, xalqa unudurulmuşdur. Bu səbəbdən də müasir dövrdə şəhər əhalisinin çoxunun onun haqqında məlumatı yoxdur. Daşdığı “Pir” titulu göstərir ki, Ömər Naxçıvani sufi şeyxi olmuşdur. Sufilikdə “Pir” səviyyəsinə yüksəlməsi onun çox böyük şəxsiyyət, sufi şeyxi olduğunu göstərir. Görünür, bu səbəbdən, xüsusilə əhali arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olduğundan vəfat etdikdən sonra onun qəbri müridləri və əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi orta əsrlər zamanı ziyarətgahların çoxlu vəqfləri, mülkləri, malı, əmlakı, hətta qızıl-gümüş zinət əşyaları olurdu. Əgər həmin hadisələr zamanı Pir Ömər ziyarətgahı qarət olunmalı çoxlu sərvətə malik olmuşdursa, bu vəziyyət Naxçıvan şəhərinin yüksək inkişaf səviyyəsindən, əhalisinin isə firavan yaşayışından xəbər verən əlamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Fikrimizcə, Pir Ömər Naxçıvani XI əsrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş Qələndəriyyə sufi təriqətinə məxsus dərvişlərə rəhbərlik etmiş, onların şeyxi olmuş Əbu Ömər Naxçıvani ilə eyni adamdır. Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin davamçılarından olmuş Əbu Ömər Naxçıvani Əlincəçay sahilindəki xanəgaha rəhbərlik etmişdir [15, s. 90].

Naxçıvan şəhərində XIV əsrin I yarısında gümüş dirhəmlərin və mis fəlsələrin zərb olunması da [19, s. 24] şəhərin həmin vaxt yüksək inkişaf səviyyəsində olmasını sübut edən faktlardan biridir. Bu inkişaf sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. XIV-XV əsrlərdə yaşamış orta əsr müəllifi Əbdür-rəşid əl-Bakuvinin 1403-1413-cü illər arasında yazdığı ehtimal olunan “Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələrin xülasəsi” və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) əsərində də Naxçıvan “gözəl şəhər” kimi təqdim olunur: “Naqcuvan – Azərbaycanda divarları və içqalası olan gözəl şəhərdir. Şəhər düzənliyin ortasında, yüksək yerdə inşa olunub. Bu yerdən Araz çayı görünür. Bağlı-bostanlı, meşəli, meyvəli və çörəkli yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi nəqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır” [4, s. 132]. Göründüyü kimi mənbənin məlumatında şəhərin yerləşdiyi coğrafi mövqe, onun təbiəti, memarlıq abidələri, təhsil müəssisələri, əhalinin məşğuliyyəti, xarici əlaqələri haqqında çox dəyərli faktlar öz əksini tapmaqla yanaşı, onun yüksək inkişaf səviyyəsindən də xəbər verir. Məhz bu inkişafın nəticəsi idi ki, XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Evliya Çələbi orada 10200 ev, 70 came məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan olduğunu yazmışdır [8, s. 12].

Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-Qülub” əsərində “Naxçıvan tüməni”nə daxil olan şəhərlər haqqında verdiyi məlumatlarda özünə yer alan ikinci şəhər Əncan şəhəridir. Bu haqda mənbədə deyilir: “Əncan – həm də burada mis mədənləri olduğundan Karxana adı ilə məlumdur” [25, s. 51].

Naxçıvan bölgəsində indiyədək Əncan adlı yaşayış məskəni gəlib çatmamışdır. Ona görə də onun harada yerləşməsinə dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Mənbədə bu şəhərin həm də “Karxana” adı ilə tanınması haqqında məlumat verilir. Fars sözü olan “karxana” dedikdə zavod, fabrik, emalatxana nəzərdə tutulur. Orta əsrlər zamanı müəyyən bir sənət sahəsi üzrə insanların çalışdığı yerlər “karxana” adlanırdı. Məsələn daş çıxarılan yer “Daş karxanası”, xalça toxunan yer “Xalça karxanası”, sap əyrilən yer “Sapəyirmə karxanası” və s. adlanırdı. Ancaq bu yerlərə əsasən “Karxana” deyilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhalinin fikrincə Şərur rayonunun Gümüşlü kəndinin ilk adı “Karxana” olmuşdur. Məlum olduğu kimi bu kəndin ərazisində gümüş yataqları vardır və burada gümüş çıxarılmışdır. Deməli, bu ərazidə gümüş çıxarılan karxana fəaliyyət göstərmişdir. Ehtimal ki, ətraf kəndlərin əhalisi gəlib burada – gümüş karxanasında işləyərək gümüş çıxararkən hələ Gümüşlü yaşayış məskəni yox imiş. Sonralar bu karxananın hesabına orada yaşayış məskəni salınmış və ona bir müddət insanların çalışdığı yerin adı ilə “Karxana” deyilmişdir. Sonralar toponim dəyişilərək orada istehsal olunan məhsulun adı ilə Gümüşlü, yəni “gümüş olan, gümüş çıxarılan yer” adlandırılmışdır.

Bu fakta əsaslanan bəzi tədqiqatçılar vaxtilə “Karxana” adlandırılan indiki Gümüşlü kəndinin orta əsr Əncan şəhəri olması fikrinə gəlmişlər [2, s. 134]. Ancaq burada bir daha diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Əncan şəhərində gümüş deyil, mis mədənləri olmuşdur. Ona görə də indiki Gümüşlü kəndinin orta əsr Əncan şəhəri olmasını qəti surətdə söyləmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə, Əncan şəhərini başqa yerdə, bölgənin mis yataqları olan ərazilərində axtarmaq daha məntiqli olar. Elmi ədəbiyyatdan və yerli əhali arasında olan fikirlərdən aydın olur ki, indiki Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ən böyük mis yataqları Ordubad şəhərinin 50 kilometrliyindəki Misdağ mis yatağı və Əlincəçay ilə Naxçıvançayın orta axarlarında yerləşən Əsədkef mis yataqlarıdır [9, s. 120-211].

Babək rayonunun Cəhri kəndinin ərazisində, kəndin şərq tərəfində yerləşən Qaratəpə adlanan yerdə də mis yataqları vardır. Babək rayonunun Xalxal və Vayxır kəndlərinə yaxın olduğu üçün bəzən Vayxır və Xalxal mis yataqları da adlandırılan bu ərazidə sovet hakimiyyəti illərində aparılan geoloji-kəşfiyyat işlərini, hətta işçi qüvvəsi kimi orada çalışan adamları da cəhrililər yaxşı xatırlayır. Fikrimizcə, ərazisində mis yataqlarının mövcud olduğu orta əsr Əncan şəhərini gümüş yataqları ilə tanınan Gümüşlü kəndi ətrafında axtarmaqdansa, mis yataqları ilə zəngin olan Naxçıvançayın

sahilində, Naxçıvan şəhərindən təxminən 15-16 km şimalda yerləşən ərazilərdə, Cəhri kəndi ərazisində, yaxud da Ordubad rayonundakı Vənəndçayın yuxarı axarında yerləşən, öz ehtiyatının çoxluğuna görə daha əhəmiyyətli olan Misdag mis yatağı yerləşən yerlərdə axtarmaq daha məqsədəuyğun olardı. Ehtimal ki, orta əsr Əncan şəhəri məhz bu ərazilərdə, xüsusilə Naxçıvançayın orta axarlarında yerləşmiş.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki, tarix-mədəniyyət abidələri 2006-2007-ci illərdə qeydə alınaraq pasportlaşdırılarkən Cəhri kəndinin şərqində yerləşən Qızıl dağın ətəklərində, mis yataqları olan Qaratəpənin yaxınlığında “Qaracalar” adlı yaşayış məskəni qeydə alınmışdır [10, s. 39]. Fikrimizcə, adını Kəngərli tayfasının qollarından biri olan Qaracalılardan [26, c. 538] götürən yaşayış məskəninin ərazisində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən abidə X-XVII əsrlərə aid edilmişdir [14, s. 29].

Əncan şəhəri haqqında ölkəmizin müxtəlif tarixi yerləri, şəhərləri və bölgələri haqqında maraqlı məlumatlarla zəngin olan, ancaq müəllifi məlum olmayan “Əcaib-əd-Dünya” əsərində də qısa məlumat verilir. Anonim müəllif əsərində bu şəhər haqqında yazır: “Əncan. Sərt, çətinliklə keçilən yerdədir. Dağlar şəhərin hüduqlarından kənarda yerləşir, möhkəm qaladır. Oranın malları incə parçalar (camə), yaylıqlar (dəstərçə), keyfiyyətli üst örtükləri (mizlər), zilə corablardan ibarətdir” [17, s. 126-127]. Bu məlumatdan aydın olur ki, Əncan şəhəri dağların əhatəsində yerləşmiş və orada incə parçalar, yaylıqlar, üst örtükləri, zilə corablar hazırlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz Qaracalar yaşayış yeri də dağların əhatəsində yerləşmişdir. Məlumatda əks olunan zilə corablar Naxçıvan ərazisində geniş yayılan zili adlı xovsuz xalçalardan hazırlanırdı. Onlar ya zili formasında əldə toxunur, yaxud da zili adlı xalçalardan hazırlanırdı. Qaracalar yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşən Cəhri, Vayxır, Xalxal kəndlərinin, həmçinin ondan şimalda yerləşən indiki Şahbuz rayonunun kəndlərində bu corablar geniş yayılmışdı. Sadalanan bu faktlara, xüsusilə yerləşdiyi coğrafi mövqenin oxşarlığına, zili corabların hazırlanmasına və s. faktlara əsasən qəti şəkildə demək olmasa da Əncan şəhərinin Qaracalar kəndi ilə eyni yaşayış məskəni olmasını ehtimal etmək olar. Əlbəttə, bu bir ilk ehtimaldır və gələcək tədqiqatlar zamanı təsdiq və ya təkzib oluna bilər.

Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-Qülub” əsərində haqqında bəhs etdiyi üçüncü şəhər Ordubad şəhəridir. Müəllif şəhər haqqında yazır ki, Ordubad bağlarla əhatə olunmuş əyalət şəhəridir. Burada gözəl üzüm, taxıl və pambıq yetişdirilir. Suları Kaban (Kafan) dağlarından daxil olur. Artıq sular isə axıb Araz çayına tökülür [25, s. 51]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrdə də özünün iqlimi, təbiəti, saf suları ilə məşhur olan Ordubad şəhəri mənbədə qeyd olunduğu kimi bağlarla əhatə olunduğu üçün bəzən obrazlı şəkildə “Bağlar diyarı” adlandırılır.

Naxçıvan bölgəsinin şərq tərəfində yerləşən Ordubad şəhərinin əsasının nə vaxt qoyulması məsələsi elmdə hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda şəhərin əsasının qoyulması XII əsrdən hesablanmışdır. Ancaq elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq Ordubad şəhərinin tarixini daha qədim dövrlərə çəkmək mümkündür. Tədqiqatçılar qaynaqlara əsasən eramızın əvvəllərində bölgəmizdə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Ordubadın adını çəkirlər [13, s. 212]. VII yüzillikdə yaşamış tarixçi Sebeos da “Ordubad” adlı yaşayış məskənindən bəhs edir [16].

1902-ci ildə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Came məscidinin ətrafında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından hicri-qəməri təqvimə ilə 111-ci ilə (miladi 729-cu il) aid müsəlman kitabəsinin tapılması [20], burada islamın qəbulunun ilk çağlarında məscid binasının tikilməsi təsdiq edir ki, Ordubad VII-VIII əsrlərdə inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbiristanlığında qeydə alınan hicri 227-ci ilə aid kufi xətlə kitabə də Ordubad şəhərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli dir. Bəzi tədqiqatçılar şəhərin əsasının təxminən 1500-2000 il bundan əvvəl [6, s. 106], bəziləri isə miladdan sonra V-VI əsrlərdə qoyulmasını ehtimal edir [24, s. 43]. Qeyd olunan fikirləri, mənbələrin məlumatlarını, epigrafiya faktları əsas götürərək demək olar ki, Ordubad şəhərinin əsası yaşayış məskəni kimi eramızın hüduqlarında qoyulmuşdur.

Bir yaşayış məskəni kimi ilk orta əsrlər zamanı müəyyən inkişaf yolu keçən Ordubad orta əsrlər zamanı şəhərə çevrilmiş, başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrində olmuş, Venesiyaya, Marselə, Mos-

kvaya və digər şəhərlərə xam və boyanmış ipək ixrac etmişdir. Şəhər özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə Səfəvilər dövründə çatır. 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə onun tərkibinə keçən şəhərin ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti daha da artmış, şəhər Səfəvi şahlarının diqqət mərkəzində və himayəsində olmuşdur. Ancaq bu dövrdə səfəvilərlə osmanlılar arasında başlanan və fasilələrlə davam edən, uzun sürən aramsız müharibələr zamanı Ordubad dəfələrlə döyüş meydanına çevrilmiş, əldən-ələ keçmiş, dağılmışdı. XVII yüzilliyin əvvəllərində başlanan yeni müharibə zamanı Ordubad şəhər əhalisi Səfəvi hökmdarı I Şah Abbası müdafiə etdiyinə görə şah onları mükafatlandırmış və hicri 1012-ci (miladi 1604-cü) ildə imzaladığı fərmanla əhalini xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad etmişdi.

Bu zamandan başlayaraq şəhər inkişaf edir, mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzinə çevrilir. Ordubad Azərbaycanda orta əsr şəhərsalma mədəniyyətini indiyədək qoruyub saxlayan tək-tək şəhərlərdən biridir. Burada indiyədək gəlib çatan Came məscidi, Sərsəhər məscidi, Anbaras məscidi, Azərbaycanda yeganə klassik mədrəsə nümunəsi olan mədrəsə, qeysəriyyə, buxana, hamam və s. şəhərin orta əsrlərdəki yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verirlər. Şəhərin qərbində, Dübəndi çayının sağ sahilində yerləşən “Əfqan qalası” şəhər idarəetmə orqanları binalarının və zadəgan zümrəsinə mənsub olan adamların sığınacaq yeri olmuşdur.

Həmdullah Qəzvininin məlumatına görə Naxçıvan tüməninə daxil olan dördüncü şəhər Azad şəhəri olmuşdur. Kiçik olsa da bu şəhər Naxçıvanda orta əsrlər zamanı özünün ticarət-iqtisadi əhəmiyyətinə görə fərqlənən yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Həmdullah Qəzvinini yazır ki, Azad kiçik şəhərdir. Özünün taxıl məhsulları, pambığı və üzümü ilə məşhurdur. Buranın şərabı böyük şöhrət qazanmışdır. Suyunu Qafan dağlarından alan çaylar Araz çayına tökülür. Burada əhali ağbəniz olub, sərt xasiyyətli idirlər. Vergilər 18.300 dinar təşkil edir [25, s. 51].

Əsas karvan yollarının keçdiyi bir ərazidə yerləşən Azad şəhəri orta əsrlər zamanı mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Bu şəhər beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Xüsusilə şəhər və ətrafı qızıl boya (marena) tədarükü sahəsində tanınmış yerlərdən hesab edilirdi. Müxtəlif ölkələrdən gələn ticarət karvanları buradan qərbə və şərqə doğru hərəkət edir, şəhərə bir sıra məhsullar gətirilir, qızıl boya, quru meyvə və s. aparılırdı. Şəhərdə dörd karvansaranın mövcud olması faktı onun inkişaf səviyyəsindən xəbər verir [22, s. 124]. Şəhər monqolların hücumu zamanı çox zərər çəkmiş, kənd tipli yaşayış məskəninə çevrilmişdi. Həmdullah Qəzvininin məlumatına görə XIV yüzillikdə şəhər statusunda olan Azad Naxçıvanın inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Müəyyən vaxtlarda tənəzzül dövrü keçirən Azadın XVI-XVII əsrlərdə şəhərə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı [22, s. 123]. Təəssüf ki, bu şəhər sonralar dağılmış, məhv olmuş, yeri unudulmuşdur. Tədqiqatçılar onun yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikirlər söyləsələr də, onun yerini dəqiq təyin etmək üçün dəlil və sübut olmamışdır.

XX yüzilliyin 80-ci illərində Ordubad bölgəsindəki Azadkənddə aparılan epiqrafik tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş müsəlman kitabələri şəhərin yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Bu kənddə bizədək gəlib çatan, adına “əl-Azadi” (Azadlı) nisbəsi əlavə olunmuş mərhumlara aid məzar kitabələrinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsr Azad şəhəri indiki Azadkəndin yerində, qəbiristanlığın yaxınlığında yerləşirmiş. Şəhər inkişaf etmiş ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğundan ətraf ərazi uzun müddət Kiranla birlikdə onun adı ilə Azad-Ciran adlanmışdır.

Fikrimizcə, Azad şəhəri XVII əsrin əvvəllərində baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı viran edilmiş, Qızılbaş hökmdarı I Şah Abbasın həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti – “Böyük sürgün” zamanı bir sıra Arazboyu yaşayış məskənləri kimi o da dağıdılmışdır. Şəhərin əhalisi isə didərgin düşərək və ya köçürülərək başqa yerlərə getmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində tənəzzül edən Azad şəhərinin əhalisi, sonralar da baş verən müharibələr və iqtisadi çətinliklər ucbatından öz doğma yerlərinə qayıdaraq şəhərlərini bərpa edə bilməmişlər. Bu, ancaq Naxçıvan ərazisində sabitlik yarandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Vəziyyət düzəldikdən sonra azadlılar geriye qayıtmış, onların bir qismi yenidən Azad şəhərinin yerində yaşamağa başlamış, digər hissəsi isə təxminən 2 km şimalda məskunlaşmışlar. Beləliklə, Aşağı Aza və

Yuxarı Aza kəndləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 2003-cü ildə Aşağı Aza kəndinin adı dəyişdirilərək Azadkənd adlandırılmışdır.

Haqqında bəhs edilən qaynaqda adı çəkilən beşinci şəhər Makuyə şəhəri olmuşdur. Makuyə (Maku) hazırda İran İslam Respublikasının qərb tərəfində, Qərbi Azərbaycan ostanında, Türkiyə Respublikasının sərhədinə yaxın, iki dağın arasında yerləşən şəhərdir. Əsas 1012-ci ildə qoyulan (27) şəhərin XIII yüzilliyin ortalarından etibarən “Naxçıvan tüməni”nə daxil olması göstərir ki, Naxçıvan tüməni çox böyük bir ərazini – Araz çayının şimalında yerləşən indiki Naxçıvan bölgəsi ilə yanaşı, Arazın cənub sahillərində qərar tutan bir sıra torpaqları, o cümlədən Maku şəhəri və ətrafını, həmçinin Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycandan qoparılarq indiki Ermənistan Respublikasına verilmiş Dəbil (Dvin), Qafan və s. əraziləri də əhatə etmişdir. Həmdullah Qəzvini yazır ki, Makuyə qaya üzərində yerləşən qaladır. Onun ətləklərində günortayadək bu qayadan yaranan kölgədə yerləşən kənd vardır. Bu yerdə Mər-Canis adlanan baş müqəddəs yaşayır [25, s. 51].

Həmdullah Qəzvininin “Nüzhet əl-Qülub” əsərində Hülakülərin yaratdığı “Naxçıvan tüməni”nə daxil olan bu beş şəhər haqqında verdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, monqol hücumları zamanı ərazi nə qədər böyük zərər çəksə də, dağıntılara məruz qalsa da dirçələ bilmiş, təsərrüfat, iqtisadiyyat bərpa olunmuş, mədəniyyət inkişaf etmiş, şəhər həyatı canlanmışdır. Hətta Şərqi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan şəhəri özünün gözəlliyini, başqa sözlə desək “nəqşicahanlığını” qoruyub saxlaya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (Tarixi oçerklər). Bakı: ADPU, 1996, s. 42-55.
2. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
3. Bağirov F. Nuh yurduna ziyarət. Bakı: Az.TU-nun mətbəəsi, 2008, 222 s.
4. Baxşəliyeva G. Orta əsrlər ərəb mənbələrində Naxçıvan haqqında məlumatlar. Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 214-219.
5. Bakuvi Ə. “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: Şur, 1992, 176 s.
6. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. Bakı, 1986.
7. Həbibbəyli İ. Naxçıvan şəhərinin yaşı – beş min il. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2007, s. 20-27.
8. Çələbi E. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1997, 192 s.
9. Qaşqay M.Ə. Naxçıvan MSSRİ-nin faydalı qazıntıları. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası. Bakı: Elm, 1975, 360 s.
10. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ö.IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
11. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
12. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1962, № 4, s. 11-22.
13. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və coğrafiyası. Bakı, 1993.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri. Naxçıvan: 2009, 80 s.
15. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 212 s.
16. Onullahi S. Ordubad. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 5 iyun 1987.
17. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
18. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
19. Seyidov A., Quliyev A., Rzayev R. Azərbaycan tarixi (numizmatik materiallar əsasında). Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2017, 248 s.
20. Səbri S. Asar ətiqə. “Şərq qapısı” qəzeti, 15 sentyabr 1926-cı il.

21. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. "Zeyl-e tarix-e qozide" ("Seçilmiş tarix"ə əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.Kazımov və V.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, 212 s.
22. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
23. Никитин К.А. Народная предания в Нахичеванском уезде, Эриванской губернии / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1882, вып. II, отдел II, с. 107-120.
24. Салаева Р. Ордубад – истоки и формирование. Баку, 1989.
25. Казвини Хамдаллах. «Нузхат ал-кулуб». Перевод с английского. З.М.Бунятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983.
26. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург // Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
27. az.wikipedia.org/wiki/maku

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

Fakhraddin Safarli

HAMDULLAH GAZVINI ABOUT THE CITIES INCLUDED IN TUMAN OF NAKHCHIVAN

The article provides information about the cities that were part of Nakhchivan tuman, which are mentioned in the writings of the historian and geographer Hamdullah Gazvini, who lived in the XIV century. The work "Nuzhat al-Kulub" states that five cities entered Nakhchivan in tuman (Nakhchivan, Anjan, Azad, Ordubad, Maku). The article analyzes the creation and development of these cities based on the source information. Based on the author's information about these cities, it can be concluded that Nakhchivan, despite great losses during the Mongol invasions, was able to achieve a high level of development.

Keywords: *Hamdallah Kazvini, Nakhchivan city, tuman of Nakhchivan, Azad, Ordubad.*

Фахреддин Сафарли

ХАМДАЛЛАХ КАЗВИНИ О ГОРОДАХ, ВХОДИВШИХ В ТЮМЕН НАХЧЫВАН

В статье даны сведения о городах, входивших в Нахчыванский тюмен, которые упоминаются в трудах историка и географа Хамдаллаха Казвини, жившего в XIV в. В произведении "Нузхат ал-Кулуб" говорится, что в тюмен Нахчыван входило пять городов (Нахчыван, Анджан, Азад, Ордубад, Маку). В статье на основе сведений источника анализируются создание и пути развития этих городов. На основе сведений автора об этих городах можно сделать вывод, что Нахчыван, несмотря на большие потери во время монгольских нашествий, смог достигнуть высокого уровня развития.

Ключевые слова: *Хамдаллах Казвини, город Нахчыван, тюмен Нахчыван, Азад, Ордубад.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

UOT 94(479.24)

CAMAL MUSTAFAYEV

**AZƏRBAYCAN SƏNƏTKARLIĞINDA KARXANALARIN YERİ VƏ
ROLU HAQQINDA**

Böyük dövlət və feodal müəssisələri olan karxanalar Sasanilər dövründə meydana gələrək bütün orta əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Karxanalarda çalışan sənətkarların əksəriyyətini müharibələr zamanı əsir götürülmüş qullar təşkil edirdi, onların vəziyyəti azad sənətkarlardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Bu, əsasən sənətkarların şəxsi və iqtisadi cəhətdən hökmdarlardan və feodallardan asılılıqda özünü göstərirdi. Karxanalar, demək olar ki, bütün sənətkarlıq istehsalını əhatə edirdi. XVII əsrdən başlayaraq karxanalar özlərini yenidən yaranmaqda olan manufakturalara çevrilməyə başladı, burada nisbətən azad olan sənətkarlar arasında əmək bölgüsü həyata keçirilirdi.

Açar sözlər: sənətkarlıq, karxana, istehsal, manufaktura, əmək bölgüsü.

Yaxın və Orta Şərqi digər ölkələri kimi, Azərbaycanın da iqtisadi həyatında sənət istehsalı ilə sıx bağlı olan karxanaların özünə məxsus yeri və rolu olmuşdur. Onu da göstərmək lazımdır ki, karxanaların bir istehsal müəssisəsi kimi formalaşması erkən orta əsrlər dövrünə aiddir və daha çox hərbi-siyasi şəraitlə bağlı olmuşdur. Qonşu dövlətlərlə daima müharibə şəraitində olan Sasani hökmdarları ordunun silah və sursata olan böyük tələbatını ödəmək üçün çoxlu sayda sənətkarların birgə çalışdıqları iri istehsal müəssisələri olan karxanalar təşkil edirdilər. Karxanalarda çalışan sənətkarların əksəriyyətini müharibələr zamanı əsir götürülmüş qullar təşkil edirdi [20, s. 159]. İstər orta əsrlərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə karxanalarda çalışan sənətkarlar adi sənətkar emalatxanalarında çalışan sənətkarlardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdilər. Dövlətə və yaxud ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olmalarından asılı olmayaraq karxanalarda çalışan sənətkarlar sahibkarlar tərəfindən xammal və sabit əmək haqqı ilə təmin edilirdilər [8, s. 88].

Azərbaycanın iqtisadi həyatında karxanaların rolu monqol işğalları dövründə xüsusilə güclənmişdi. Monqol ordusu tərəfindən ələ keçirilən on minlərlə əsir qula çevrilərək dövlətə məxsus karxanalarda çalışmağa məcbur edilirdilər. Sasanilər dövründə olduğu kimi, bu dövrdə də karxanaların əsas fəaliyyət istiqamətini silah və sursat istehsalı təşkil edirdi. Hülakü hökmdarı Qazan xanın (1295-1304) vəziri olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə dövlətinin bütün ərazisinə yayılmış karxanalarda çalışan çoxlu sayda silah ustaları monqol ordusu üçün müxtəlif növ silah istehsal edirdilər [15, s. 311].

Əldə olan materiallar göstərir ki, monqol hakimiyyəti dövründən başlayaraq karxanaların fəaliyyət istiqamətində müəyyən dəyişiklik baş vermişdi. Bu müəssisələrdə artıq silah və sursatla yanaşı, həm də digər sənətkarlıq məhsulları istehsal edilirdi. Yenə də Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə Təbrizin Rəbi-Rəşidi məhəlləsində silah istehsalı ilə məşğul olan karxanalarla yanaşı, yun və pambıq parça istehsal edən karxanalar da fəaliyyət göstərirdi [8, s. 89; 16, s. 343]. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən karxanalar həm də orada çalışan işçilərin sayının adi sənətkar emalatxanalarındakı işçilərin sayından xeyli çox olması ilə fərqlənirdilər. Bu dövrün mənbələrinin məlumatına əsaslanan M. Heydərov yazır ki, Rəşidəddinin ölümündən sonra Hülakülər dövlətinin vəziri təyin edilmiş Tacəddin Əlişah elxani Əbu Səidə minnətdarlıq əlaməti olaraq ona 4 min nəfər sənətkarın çalışdığı karxana bağışlamışdı [8, s. 89].

Bununla belə, feodal münasibətlərinin tam hökmranlıq etdiyi XIII-XIV əsrlərdə hələ də qul əməyinə əsaslanan karxanalar iqtisadi cəhətdən özlərini doğrultmurdu. Karxanalarda çalışan böyük qul kütləsinin öz əməyinin nəticəsinə heç bir maraq göstərməməsi bu və ya digər məmurların istehsalı üçün zəruri olan xammalın alınmasına, eləcə də bu müəssisələrin idarə edilməsi üçün saxlanılan onlarla məmura məvacib ödənilməsinə çəkilən xərcləri tamamilə səmərəsiz edirdi. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan Qazan xan karxanaların daha səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün islahat keçirdi. Onun əmrinə əsasən hər bir sənət sahəsinin nümayəndələri dövlətin inanılmış adamlarının başçılıq etdiyi xüsusi bir təşkilatda birləşdirildi. Bu təşkilatlarda çalışan sənətkarların dövlət tərəfindən xammal və məvaciblə təminatı dayandırıldı. Faktiki olaraq digər sənətkarlarla eyni status qazanan kar-

xana sənətkarlarının öz əməklərinin nəticəsinə maraqları artdı. Bu işə silah istehsalı ilə məşğul olan karxanalarda əmək məhsuldarlığının bir neçə dəfə artmasına gətirib çıxardı [8, s. 89; 16, s. 312-313].

Qazan xanın keçirdiyi islahat əslində silah istehsalı ilə məşğul olan karxanaların dövlət müəssisələri kimi aradan çıxmasının başlanğıcı oldu. Bundan sonra dövlətin orduda xidmət edən əsgərləri öz hesabına silah və sursatla təmin etməkdən imtina etməsi bu yönündə işləyən dövlət karxanalarının tədricən ləğv edilməsinə gətirib çıxardı. İndiyə qədər dövlət karxanalarında onun sifarişi əsasında məhsul istehsal edən sənətkarlar azad sənətkarlarla eyni statusa malik olmağa başladılar. Daha doğrusu, əvvəllər bütün ölkəyə yayılmış silah karxanalarında çalışan sənətkarlar digər sənətkarlar kimi sərbəst şəkildə məhsul istehsal etmək və satmaq hüququ qazandılar [6, s. 222]. Bununla belə, dövlətə məxsus karxanalarda XVI əsrə qədər qul əməyindən istifadə edilməsi davam edirdi.

Göründüyü kimi, Qazan xanın keçirdiyi islahat heç də dövlətin mülkiyyətində olan bütün karxanaların deyil, onun yalnız bir hissəsinin, daha doğrusu yalnız silah istehsalı ilə məşğul olan karxanaların aradan çıxmasına gətirib çıxardı. Əldə olan materiallar göstərir ki, monqol hökmranlığından sonrakı dövrlərdə də istər dövlətə, istərsə də iri feodallara məxsus karxanaların Azərbaycanın iqtisadi həyatındakı rolu daha da artmışdı. Təkcə o faktı göstərmək kifayətdir ki, 1362-ci ildə Təbriz şəhərində fəaliyyət göstərən dövlət karxanalarının ehtiyacları üçün xammal alınmasına 250 min dinar məbləğində vəsait buraxılmışdı [8, s. 90]. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə dövlətə məxsus karxanaların ixtisaslaşmış ustalarla təmin edilməsi ilə, bu işə məsul olan şəxslər məşğul olurdu.

Son orta əsrlər dövründə Azərbaycanda sənət istehsalının xarakterinə və təşkili məsələlərinə toxunmuş bəzi tədqiqatçılar erkən orta əsrlər dövrü ilə müqayisədə karxanaların iqtisadi mahiyyətinin çox az dəyişdiyinin, bu dəyişikliyin isə ancaq qul əməyindən imtina etməkdən ibarət olduğunu iddia edirlər [13, s. 106]. Lakin mövcud materialların təhlili göstərir ki, son orta əsrlər dövründə karxanaların istər istehsal yönümündə, istərsə də xarakterində əsaslı dəyişiklik baş vermişdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, monqol hakimiyyəti dövrünə qədər karxanalar daha çox silah və sursat istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdırlarsa, son orta əsrlər dövründə bu müəssisələrdə sənət istehsalının, demək olar ki, bütün sahələri üzrə məhsul istehsal edilirdi. XVIII əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş “Təzkirət əl-muluk” adlı mənbədə verilmiş məlumatdan aydın olur ki, İsfahan şəhərində dövlətə məxsus 33 karxana fəaliyyət göstərirdi [19, s. 105-106]. Bu karxanalardan hər biri özünün istehsal yönümünə uyğun olaraq (əsləhxana, misgərxana, dulusxana, zərgərxana və s.) adlandırılırdı.

Əmtəə-pul münasibətlərinin daha da inkişaf etdiyi son orta əsrlərdə xüsusilə feodallara məxsus karxanalar öz sahiblərinin sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatını ödəmək funksiyasını itirərək daha çox onlar üçün sabit gəlir gətirən iri istehsal müəssisələrinə çevrilirdilər. Daxili və xarici bazarlarda toxuculuq məhsullarının daha rəvac satıldığını görən şah hakimiyyəti və iri feodallar müxtəlif növ parça və xalça məmulatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmış karxanaların açılmasına üstünlük verirdilər. XVII əsr səyyahı J.B.Tavernye Səfəvi şahlarına məxsus karxanalarda yüksək keyfiyyətli qızılı və gümüşü xalçalar, zərbaft, məxmər, tafta və digər ipək parçaların istehsal edilməsi haqqında məlumat verir [8, s. 91]. XVIII əsrin əvvəllərində Şirvan ərazisində də yerli feodallara məxsus xeyli sayda karxana fəaliyyət göstərirdi. Rusiya hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqlarının vəziyyətini tədqiq etmiş İ.Q.Gerberin “zavod”, “fabrik”, “manufaktura” adlandırdığı bu istehsal müəssisələrinin ayrı-ayrı feodallara məxsus karxanalar olduğu heç bir şübhə doğurmur. Müəllif yazırdı ki, “İran hakimiyyəti dövründə burada böyük ticarət, ipək fabrikləri və manufakturalar var idi. Burada hər cür bahalı parçalar, xalçalar və s. istehsal edirdilər” [9, s. 94]. İ.Gerberin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, karxana tipli belə müəssisələr Azərbaycanın digər ipəkçilik bölgələrində də fəaliyyət göstərirdi.

XVII əsrə və XVIII əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə karxanaların daxili strukturu və iş prinsipləri haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu məlumatlara əsaslanan M.Heydərov göstərir ki, tədqiq edilən dövrdə karxanalar kifayət qədər böyük istehsal müəssisələri olub özlərində xeyli sayda işçi qüvvəsi birləşdirildilər. Onun yazdığına görə İsfahan şəhərində fəaliyyət göstərən karxanaların hər birində, orta hesabla 150 nəfər sənətkar çalışırdı [8, s. 92]. Çox güman ki, oxşar vəziyyət iri feodallara məxsus karxanalar üçün də xarakterik idi. Hər iki növ karxanada isteh-

sal prosesinə bir nəfər ümumi başçı ilə yanaşı ustabaşı rəhbərlik edirdi [8, s. 92]. Karxanada əsas sima hesab edilən ustabaşı vəzifəsi əksər hallarda irsi xarakter daşıyırdı.

Əldə olan materialların təhlili əsasında belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şah karxanalarında işləyən sənətkarlar özlərinin sosial vəziyyətlərinə görə yerdə qalan bütün sənətkarlardan üstün idilər. Bu üstünlük özünü, hər şeydən əvvəl, həmin karxanalarda çalışan ustabaşılardan və sırayı sənətkarların möhkəm təminatlı yüksək əmək haqqı almalarında göstərirdi. V.Minorski “Təzkirət əl-mülük”ə yazdığı giriş sözündə göstərir ki, karxana sahibi ilə sənətkarlar arasında münasibətlər hər iki tərəfin imzaladığı və karxana sahibinin möhürü ilə təsdiq edilən akt əsasında tənzimlənirdi. Həmin akta əsasən hər üç ildən bir sənətkarın əmək haqqı artırılırdı. Xəstəlik və yaxud digər bədbəxt hadisə baş verdikdə sənətkarın əmək haqqını onun oğlu alırdı [19, s. 19]. Şah karxanalarında çalışan sənətkarların fərdi qaydada işləyən öz həmkarlarından daha çox qazandıqlarını Əylisli Zəkəriyyənin məlumatları da təsdiq edir. Onun yazdığına görə şah karxanasında dülgərlərə başçılıq edən Yaqubcan adlı culfalı ustanın illik əmək haqqı 30 түмән təşkil edirdi [11, s. 86]. Bəzi hallarda yüksək ixtisaslı karxana işçisinin illik əmək haqqı, hətta 55 түмәнə çatırdı. Maraqlı burasıdır ki, karxanada çalışan bütün sənətkarlar yüksək əmək haqqı almaqla yanaşı gündəlik pulsuz yeməklə də təmin edilirdilər [8, s. 92-93].

XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövründə də toxuculuq məmulatı istehsalında karxanaların payı yüksək olaraq qalmaqda davam edirdi. Belə karxanalar Şamaxı xanlığının ərazisində xüsusilə çox idi. Bu dövrdə Azərbaycanda olmuş bir çox səyyahlar həmin müəssisələri “fabrik”, “zavod”, hətta “manufaktura” adlandırırdılar. XVIII əsrin 70-ci illərində Şamaxıda fəaliyyət göstərən toxuculuq müəssisələrini “fabrik” adlandıran rus səyyahı S.Q.Qmelin ara müharibələri nəticəsində onların acınacaqlı vəziyyətə düşdüklerini xüsusi vurğulayırdı [10, s. 101-102]. Həmin əsrin sonlarında V.Zubovun başçılıq etdiyi işğalçı rus ordusunun tərkibində Azərbaycana gəlmiş S.Bronevski isə yazırdı ki, “Şamaxıda və Dərbənddə yüksək keyfiyyətli parçalar istehsal edən bir neçə ipək və pambıq parça fabrikləri” fəaliyyət göstərir [7, s. 449]. Şübhəsiz ki, bu müəssisələri maşınla istehsalə əsaslanan və xeyli işçi qüvvəsinin cəmləşdiyi kapitalist fabrikləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Çox güman ki, adı çəkilən müəlliflər də Azərbaycanda rast gəldikləri bu müəssisələri kapitalist müəssisələri ilə eyniləşdirmirdilər. Lakin bu müəssisələrin adı sənətkar emalatxanaları olduğunu da iddia etmək olmaz. Təəssüf ki, Azərbaycan tarixşünaslığında XVIII əsrdə fəaliyyət göstərmiş iri toxuculuq müəssisələrinə uzun müddət məhz belə münasibət bəslənilmişdir. Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin görkəmli tədqiqatçısı H.B.Abdullayevin fikri bu baxımdan xüsusilə xarakterikdir və özündən sonra gələn tədqiqatçılara ciddi təsir göstərmişdir. O, yazırdı ki, “XVIII əsr müəllifləri əl dəzgahı ilə işləyən emalatxanaları “fabrik” adlandırırlar, halbuki, bu dövrdə Şamaxıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində söhbət ancaq xırda əmtəə xarakterli sənətkarlıq istehsalından gedə bilər” [3, s. 137].

H.B.Abdullayevin bu müddəası göstərir ki, müəllif karxana tipli istehsal müəssisələrinin Azərbaycan sənətkarlığında oynadıqları rolu tamamilə nəzərdən qaçırmış, tədqiq etdiyi dövrdə onların mövcudluğunu ağına belə gətirməmişdir. Halbuki, orta əsr müəlliflərinin bir qədər əvvəldə verdiyimiz fikirləri karxanaların Azərbaycan sənətkarlığında nəinki mühüm rol oynadıqlarını, həm də artıq XVII əsrdən başlayaraq onların xarakterində erkən kapitalist müəssisələri olan manufakturalara məxsus xüsusiyyətlərin özünü zəif də olsa büruzə verdiyini təsdiq edir. Əlbəttə, bu dövrün Azərbaycan karxanalarında Avropa manufakturalarının yalnız bəzi əlamətləri, ilk növbədə çoxlu sayda işçi qüvvəsinin bir müəssisədə cəmləşməsi özünü göstərirdi. Erkən manufakturaların xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edən K.Marks yazırdı ki, bu istehsal müəssisələri meydana gəldikləri ilk dövrlərdə sənətkar emalatxanalarından eyni zaman çərçivəsində eyni işlə daha çox işçinin məşğul olması ilə fərqlənirdi [12, s. 333].

Əslində son orta əsrlər dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən karxanalar işçilərin sayı baxımından erkən manufakturalardan elə də fərqlənmirdi. Əgər adi sənətkar emalatxanasında bütün istehsal prosesi bir və yaxud iki nəfər usta tərəfindən həyata keçirilirdisə, karxanalarda çalışan işçilərin sayı onlarla ölçülürdü. Qarabağ xanlığına dair mənbəyini hələ müəyyənləşdirə bilmədiyimiz sənədlərdən birində göstərilirdi ki, “hər bir dövlətli adamın bir bab çarqatxanəsi var imiş ki, o çarqat-

xanələrdə darayı və çarqat, bir parə o əsrdə olan parçalar toxunarmış və hər bir karxanənin iyirmi nəfər kişi və övrət əmələsi olardı”.

Azərbaycanın xanlıqlar dövrünə aid bir çox mənbələrdə “fabrik” adlandırılan istehsal müəssisələri ilə sənətkar emalatxanaları arasında dəqiq sərhəd qoyulur və onlar bir-biri ilə qarışıq salınır. S.Bronevski yazırdı ki, rus qoşunları 1796-cı ildə Dərbənd şəhərini işğal edərkən burada 113 ipək və pambıq parça “fabriki” və 50 sənətkar emalatxanası fəaliyyət göstərirdi [7, s. 338]. 1809-cu ilə aid başqa bir mənbədə isə bu tipli müəssisələr birbaşa manufaktura adlandırılır: “Şuşa qalasında manufakturalar var və onlarda 500-ə qədər dəzgah işlədilir” [5, s. 82].

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən karxanalarda erkən manufakturalara xas olan daha bir əlamət daxili əmək bölgüsünün getdikcə dərinləşməsi idi. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, göstərilən əsrlərdə karxanalarda istehsal prosesinin mərhələlər üzrə təşkili və ixtisaslaşma adi sənətkar emalatxanaları ilə müqayisədə xeyli yüksək idi. Bu xüsusiyyətlər özünü zərbxanaların və şərbafxanaların fəaliyyətində daha aydın göstərirdi.

Azərbaycanın demək olar ki, bütün iri şəhərlərində fəaliyyət göstərən zərbxanalarda istehsal prosesinin təşkili və mərhələləri haqqında “Təzkirət əl-muluk”da, eləcə də numizmatik tədqiqatlarda xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu məlumatlardan aydın olur ki, zərbxanalarda xeyli sayda sənətkarın iştirakı ilə müxtəlif mərhələlərdən keçən istehsal prosesinə “əhsab əl-əyyar” və yaxud “müəyyir”, “möhtəsib” və yaxud “müşrif”, amil və katib nəzarət edirdilər [17, s. 46-60; 19, s. 21-34].

Digər karxanalarla müqayisədə zərbxanalarda iş olduqca ağır və mürəkkəb olub sənətkardan yüksək bacarıq və dəqiqlik tələb edirdi. Əldə olan materiallar göstərir ki, bu müəssisələrdə iş 9 əsas mərhələdən keçirdi. Həmin mərhələlərdən hər birində görülməli iş ancaq bu sahə üzrə ixtisaslaşmış peşəkar ustalar tərəfindən həyata keçirilirdi.

Daxili əmək bölgüsü parça toxuculuğu üzrə ixtisaslaşmış karxanalar üçün də xarakterik idi. Belə karxanalar Şamaxı şəhərində və onun yaxınlığında yerləşən toxuculuq mərkəzlərində daha çox idi. Bəzi məlumatlara görə XIX əsrin 40-cı illərində təkcə Şamaxı şəhərində ipək parçaların toxunması üzrə ixtisaslaşmış 220 şərbaf karxanası fəaliyyət göstərirdi [1, s. 289]. Heç şübhəsiz ki, onların böyük əksəriyyəti cəmi 2-3 nəfər işçisi olan kустar sənətkar emalatxanası idi. Lakin onların arasında kapitalist manufakturası səviyyəsinə yaxınlaşmış karxanalar da var idi. XIX əsrin 80-ci illərində Şamaxı və Göyçay qəzalarının iqtisadi həyatını tədqiq etmiş N.A.Abelovun verdiyi məlumata görə Şamaxıda hər birində 10-a qədər toxucu dəzgahı olan karxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bu dəzgahlara istehsal prosesinin ancaq müəyyən mərhələsini yerinə yetirən muzzdlu ustalar xidmət edirdilər [4, s. 184]. Əgər hər dəzgaha 5 nəfər ustanın xidmət etdiyini nəzərə alsaq, belə karxanalarda ən azı 50 nəfər işçinin çalışması qənaətinə gəlmək olar.

Karxanalarda daxili əmək bölgüsünün getdikcə genişlənməsi, eyni vaxtda müxtəlif əməliyyatları həyata keçirən çoxlu sayda sənətkarların işləməsi bu müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının adi sənətkar emalatxanalarından dəfələrlə yüksək olmasına gətirib çıxarırdı. Daha doğrusu, karxanalarda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi heç də təkmil əmək alətlərindən istifadə edilməsi hesabına deyil, daha çox istehsal prosesinin intensivləşdirilməsi hesabına əldə edilirdi. Bu məsələdə karxanalarda işə cəlb olunmuş ustaların peşəkarlıq səviyyəsi də az rol oynamırdı. Maliyyə imkanları yüksək olan iri feodallar və hakimiyyət strukturları özlərinə məxsus karxanalara daha yüksək ixtisaslı sənətkarları cəlb etməyə çalışırdılar. İstehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə və maya dəyərinin aşağı düşməsinə karxanalarda çalışan sənətkarlar arasında dar ixtisaslaşmanın getdikcə dərinləşməsi də güclü təsir göstərirdi. Həmişə eyni işi görən işçi onu daha tez və keyfiyyətlə yerinə yetirirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şuşada fəaliyyət göstərən 132 toxucu dəzgahında 324 nəfər sənətkar çalışırdı [14, III h., s. 312].

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən karxanalar adi sənətkar emalatxanaları ilə müqayisədə xeyli üstünlüklərə malik idi. Məhz bu üstünlüklərin nəticəsi idi ki, ölkədə istehsal edilən sənaye məhsullarının xeyli hissəsi onların payına düşürdü. Lakin son orta əsrlər dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında hökmranlıq edən bir sıra amillər karxanaların tam formalaşmış manufaktura xarakteri kəsb etmələrinə imkan vermirdi. Bu amillər sırasında yalnız öz əməyini

satmaqla yaşamağa məcbur olan azad işçi qüvvəsinin yoxluğu əsas rol oynayır. Doğrudur, bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində xeyli sayda azad sənətkar yaşayıb fəaliyyət göstərirdi. Lakin onlar karxanada işə başladıkları vaxtdan şəxsi azadlıqlarını itirərək asılı işçilərə çevrilirdilər [8, s. 97]. Lakin XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində, məhdud miqdarda da olsa, azad işçi qüvvəsi meydana gəlməyə başlamışdı. Əvvəllər karxanalarda gördükləri işə görə aylıq əməkhaqqı alan sənətkarlardan fərqli olaraq bu dövrün karxana işçiləri gördükləri işin müqabilində gündəlik əməkhaqqı alırdılar. XIX əsrin 30-cu illərinə aid məlumatlara görə Şuşa şəhərində karxana sahibi bir ədəd parçanın istehsalına görə aparıcı toxucuya 90 qəpik, digər işçilərin hər birinə isə 27 ədəd parçaya görə 1-10 manat əməkhaqqı ödəyirdi [14, III h., s. 311-313]. Dərbənd şəhərində isə toxucu dəzgahında işləyən 4 nəfər işçinin hər biri gündəlik gümüş pulla 40 qəpik əməkhaqqı alırdı [14, IV h., s. 179].

Göründüyü kimi, istər son orta əsrlərdə, istərsə də yeni dövrdə Azərbaycanda muzzdlu əməyə və daxili əmək bölgüsünə əsaslanan xeyli sayda karxana fəaliyyət göstərirdi. Ölkədə istehsal edilən sənaye məhsullarının əsas hissəsi məhz bu müəssisələrin payına düşürdü. Bununla yanaşı, karxanalarda hətta XIX əsrin sonlarında belə mexanikləşdirilmiş istehsal vasitələrindən istifadə edilməməsi onların nəinki iri və daha müasir fabriklərə, hətta tam formalaşmış manufakturalara çevrilmələrinə imkan vermirdi. Əl əməyinə əsaslanan bəsit əmək alətləri və dəzgahlarda istehsal edilən məhsullar isə Avropa və Rusiyadan gətirilən məhsullarla rəqabət apara bilmir və nəticədə karxanaların sıradan çıxmasına səbəb olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A.N. Azərbaycan sənətkarlığı. Bakı, 1999.
2. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlığı. Bakı, 2002.
3. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965.
4. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии // МИЭБГКЗК, ч. VI, Тифлис, 1887.
5. Акты Кавказской Археологической Комиссии. Т. IV, Тифлис, 1872, д. 95.
6. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку, 1956.
7. Броневский С.Б. Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе. Т. I, Москва, 1823.
8. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XII-XIII вв. Баку 1987.
9. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Москва, 1958.
10. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. ч. III, СПб., 1785.
11. Акулиский З. Дневник. Ереван, 1939.
12. Маркс К. Капитал. Москва, 1969.
13. Новосельцев А. Города Азербайджана и Армении в XVII и XVIII вв. // История СССР, 1959.
14. Обзорение Российских владений за Кавказом. Ч. III-IV, СПб., 1836.
15. Рашид ад-Дин Фазлуллах. Джами ат-таварих: Сборник летописей. Перевод с перс. яз. А.К.Арендса. Т. III, Баку, 1957.
16. Рашид ад-Дин. Переписка / Перевод, введение и комментарий Ф.И.Фалиной. Москва, 1971.
17. Раджабли А.М. К вопросу об организации монетного дела в Сефевидском государстве // Труды Музея истории Азербайджана, т. III, Баку, 1960.
18. Сейфеддини М.А. Средневековые монетные клады Азербайджана (1968-1983 гг.). Баку, 1994.

19. Tadhkirat al-muluk, a manual of Safavid administration (circa 1137/1725). Persian text in faksimile translated and explained by V.Minorski. London, 1943.
20. Тревер К.В. К вопросу о ремесленных корпорациях в Сасанидском Иране // Эллинистический Ближний Восток. Византия и Иран: история и филология. Москва, 1967.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: mustafayev1954@list.ru

Jamal Mustafayev

ABOUT THE PLACE AND ROLE OF MANUFACTORIES IN CRAFTS PRODUCTION OF AZERBAIJAN

Manufactories (karkhanas), as large state and feudal enterprises, appeared under the Sassanians and existed throughout the Middle Ages. The position of artisans working in karhana and consisting of prisoners of war for a long time was significantly different from the free artisans. In particular, this was expressed mainly by the personal and economic dependence of the category of artisans on rulers and feudal lords. Karkhanas covered almost all major branches of handicraft production. However, the greatest number of them accounted for weaving. Starting from the 17th century, the karkhanas manifested themselves as manufactories, which were just beginning to emerge, since there appeared a division of labor between relatively free artisans.

Keywords: *craft, karkhana, production, manufactory, division of labor.*

Джамал Мустафаев

О МЕСТЕ И РОЛИ МАНУФАКТУР В РЕМЕСЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мануфактуры (карханы), как крупные государственные и феодальные предприятия, появились еще при Сасанидах и существовали в течение всего средневековья. Положение ремесленников, работающих в кархане, и долгое время состоявших из военнопленных, значительно отличалось от свободных ремесленников. В частности, это выражалось, в основном, личной и экономической зависимостью категории ремесленников от правителей и феодалов. Карханы охватывали почти все основные отрасли ремесленного производства. Однако наибольшее их количество приходилось на долю ткачества. Начиная с XVII века карханы проявляли себя как мануфактуры, которые только начинали зарождаться, так как там появилось разделение труда между относительно свободными ремесленниками.

Ключевые слова: *ремесло, кархана, производство, мануфактура, разделение труда.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV

KÜR-ARAZ MƏDƏNİYYƏTİNİN DAŞIYICILARI

E.ə. IV minilliyin birinci rübündə Cənubi Qafqazın və həmhüdəd Şərqi Anadolunun tarixində “Kür-Araz mədəniyyəti” adı ilə tanınan Erkən Tunc dövrü başlanır. E.ə. III minilliyin əvvəllərində bu mədəniyyətin daşıyıcıları indiki Dağıstana, Urmiya hövzəsinə və Luristana hərəkət edərək daha geniş ərazilərə yayılırlar. Alimlərin bir qrupu onları hind-Avropa mənşəli, digər qrupu hurridilli hesab edir. “Kuta əfsanəsi” adı ilə tanınan didaktik eposun məlumatına görə Uruk şəhərinin hökmdarı Enmerkarın zamanında (e.ə. XXVIII əsrin ortaları) Mesopotamiyanın periferiyasında “manda” adlı toplum görünməyə başlayır. Beş əsr sonra Akkad dövlətinin hökmdarı Naram-Suen onlarla ağır döyüşlər aparmalı olur. O zaman bu toplum Şimali Mesopotamiyaya və İran yaylasının qərbinə yayıldığından və bu yerlərin aborigen sakinləri ilə qaynayıb-qarışdığından onlara verilən “manda” (akkadca “kimliyi bilinməyən”) adı etnik məhiyyətinə dəyişir və anaxronik termin kimi sonrakı dövrlərin mixi kitabələrində Aşşur və Babilistan dövlətləri üçün təhlükə yaradan müxtəlif etnik qruplara (qutilərə, kimmlərə, sak-skiflərə) şamil olunmağa başlayır.

Açar sözlər: Tunc dövrü, Azərbaycan tayfaları, erkən mədəniyyətlər, mixi yazılar, “manda” toplumu.

Təxminən 3-4 əsr davam edən Eneolit Azərbaycanda məskunlaşan əhalinin tarixində yeni mərhələ – Tunc dövrü ilə əvəzlənir. Azərbaycanda Tunc dövrünün erkən mərhələsi Kür-Araz mədəniyyətinin meydana gəldiyi vaxta təsadüf edir. Bu mədəniyyət üçün xarakterik olan ən qədim maddi nümunələr e.ə. IV minilliyin əvvəli ilə tarixlənir və Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstanda (Kulbakebi, Kvaçxvelebi, Qudabertka, Tkviebi və s.), indiki Ermənistanda (Şreşblur, Qarni, Eçmiadzin, Şenqavit və s.), Anadolunun şərqində (Pulur, Karas, Ərzurum, Muş, Bitlis və s.) qeydə alınıb; bir qədər sonrakı dövrdə bu mədəniyyətin Dağıstana (Qayakənd, Vəlikənd), Şimali Osetiyaya (Şau-Leqet), Çeçenistana da (Luqovoe) yayıldığı aşkara çıxarılıb. Bu mədəniyyətin yaradıcıları və əsas daşıyıcıları Azərbaycan ərazisində, xüsusilə, Naxçıvanda və Anadolunun həmhüdəd bölgələrində məskunlaşan əkinçi-maldar tayfalar olmuşlar. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın mühüm strateji mövqeyə malik yaşayış yerləri möhkəmləndirilmiş ilkin şəhər mərkəzlərinə çevrilirlər. II Kültəpə (Naxçıvan şəhərindən 12 km şimalda), Oğlanqala, Babadərviş belə mərkəzlərdən olmuşdur. İlkin şəhər mədəniyyətinin təşəkkülü dulusçuluq və metalışləmə kimi ixtisaslaşmış sənət sahələrinin tərəqqisinə, iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırdı. II Kültəpə arxeoloji kompleksində aşkar olunmuş mədəni təbəqənin qalınlığı 4 metrdir və qazıntılar zamanı oradan uzunluğu 35 m olan istehkam tipli tikilinin qalıqları, dairəvi formalı möhrə evlər, dulus kürəsinin və metaləritmə sobasının qalıqları, realist təsvirlər, həndəsi naxışlarla bəzədilmiş qırmızı və sarı rəngli saxsı qablar, hündür oturacaqlı çiraqlar, tunc nizə ucluqları, dənəzən daşlar, sümük alətlər və s. aşkara çıxarılmışdır. Babadərviş, Qaraköpəktəpə, Uzunəpə, Meynətpə, Qobustan və digər yaşayış yerlərində də bu dövrə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu mərhələdə Azərbaycan ərazisində sümükdən və heyvan buynuzundan hazırlanmış toxalar xışla əvəz olunmağa başlayır. Dəmyə əkinçiliyi üçün əlverişli iqlim şəraitinin olmadığı yerlərdə arxlar və primitiv kanallar vasitəsi ilə suvarma tətbiq olunmağa başlayır. Sərkərtəpə, Günəştəpə və Telmankənd kurqanlarında tapılan gil fiqurlar iki təkərli arabadan istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir. Metal oraqların meydana gəlməsi məhsuldarlığın yüksəlməsinə təsir göstərir. Dağətəyi ərazilərin təsərrüfat sferasına qatılması mövsümi yaylaq maldarlığının genişlənməsinə səbəb olur. Təsərrüfat sahələrinin inkişafı məskənlərin ictimai həyatında kişilərin rolunun artmasına və patriarxal münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Babadərvişdə aparılan qazıntılar zamanı kişi qəbirlərindən silahın, ona qurban verilmiş heyvan sümüklərinin tapılması bunu təsdiq edir. Şəhər mədəniyyətinin göstəricisi kimi müdafiə istehkamlarının tikilməsi geniş hal almağa başlayır [4; 7; 8; 16].

Çoxillik arxeoloji qazıntılar bu mədəniyyətin geniş coğrafi məkana yayıldığını üzə çıxartdı. E.ə. IV minilliyin əvvəlindən başlayan və bütün III minilliyi əhatə edən Kür-Araz mədəniyyəti Qafqazın, əsasən, mərkəzi və qərb bölgələrində, Anadolunun şərqində, Urmiya bölgəsindən Həmədana qədər uzanan geniş ərazidə, hətta Suriya və Fələstində qeydə alınıb. Azərbaycanın cənubunda Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin əlamətləri Göytəpədə (“K” təbəqəsi) və bir qədər sonra Yanıqtəpədə qey-

də alınıb. Bu yaşayış məskənlərində kərpic divarların qalıqları da üzə çıxarılıb. Bənzər proseslərin Arazdan şimaldakı məskənlərdə də baş verdiyini söyləmək olar. Məsələn, Kəlbəcər rayonu ərazisində diametri 20 metrə yaxın olan yaşayış yeri dairəvi hasarla əhatələnmişdir; hasarın 2 metrə çatan qalınlığı qorunan məskənin əhəmiyyətindən xəbər verir. Bu yaşayış yerindən müxtəlif əmək alətləri, silah və saxsı məmulatları tapılmışdır. Mühüm tapıntılar 1960-cı illərdə Töyrətəpə və Şomutəpədə qeydə alınıb. Dairəvi və dördkünc formalı evlərin daxilində döşəməyə basdırılmış halda küplər aşkara çıxarılmışdır. Burada bəzi binalar iki sıra çiy kərpicdən tikilmişdir. İlk Tunc dövründə bu yerlər üçün yeni olan boyalı qablara təsadüf olunmağa başlayır. Belə qabların qırıqları Füzuli şəhərindən 5-6 km şimal-şərqdə yerləşən Uzuntəpə və Xantəpədə qeydə alınıb. Əhmədbəyli kəndinin yaxınlığındakı Kültəpədə 1969-cu ildə aparılan qazıntılar zamanı üzərinə qara və tünd qəhvəyi rənglərlə paralel düz və dalğavari xətlər, bucaq, üçbucaq, spiral və s. həndəsi naxışlar çəkilən saxsı qab qırıqları tapılıb.

E.ə. IV-III minilliklərin qovşağında Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları 2 marşrutla hərəkət edərək İran yaylasına yayılırlar. Anadolunun şərqindən və Naxçıvan bölgəsindən başlayan birinci dalğa zamanı onlar Urmiya gölünün qərb və şərq sahilləri boyunca yerləşən məskənlərdən (Göytəpə, Yanıqtəpə, Təzəkənd və s.) keçməklə e.ə. 2800-cü ildə Luristana (Qodintəpə) yetişmişlər. Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə aid maddi nümunələrin Həftəvantəpənin ən qədim, VII təbəqəsində qeydə alınması güman etməyə əsas verir ki, məhz onlar bu yaşayış yerinin ilk sakinləri olmuşlar [26, s. 101-102].

Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının miqrasiya dalğasının Luristandan başlayan ikinci marşrutu onların e.ə. XXV əsrin sonlarında Əsədabad vadisində və Qəzvin yaylasında yerləşən məskənlərə (Rəştiantəpə, Dinutəpə, Sancalantəpə, Doranabad, Piryusifian, Təpə-İbrahimabad və s.) yayılmaları ilə nəticələnir [22, s. 177-182]. Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarının miqrasiyasına qədər Cənubi Azərbaycanda bir-biri ilə genetik bağlılığı olmayan lokal mədəniyyətləri yayılmışdı [5, s. 121-134]. Hacı Firuztəpə, Göytəpə, Pişdəlitəpə, Yanıqtəpə kimi Eneolit abidələrində e.ə. VI minilliyin ortalarından oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatları mövcud idi. E.ə. III minilliyin əvvəllərində Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarının timsalında Cənubi Azərbaycana yeni toplumun gəlişilə əlaqədar bu köhnə mədəniyyətlərin tənəzzülü müşahidə olunur. Miqrantların bölgədə yayılmalarına işarə edən bəzi arxeoloji dəlillər hələ 1930-cu illərdə Aurel Steinin Urmiya gölündən cənubdakı Həsənli və Dinhetəpə kəndlərində kəşfiyyat xarakterli qazıntıları zamanı üzə çıxarılan həm dolixosefal, həm də mesosefal və braxisefal tipli antropoloji nümunələrlə qeydə alınmışdı [24, s. 1771]. Lakin miqrasiyanı şərtləndirən amillər və yeni gəlmələrin sosial tərkibi haqqında konkret fikir söyləmək imkan xaricindədir. Göytəpənin və Yanıqtəpənin müvafiq dövrə aid qəbir abidələrindən bir ədəd obsidian ox ucluğunun, tunc xəncərin və iki ədəd daş sapand mərmisinin tapılması faktı, eləcə də, Göytəpənin K təbəqəsində çiy kərpicdən hörülmüş 1,65 m qalınlığı olan köhnə istehkam divarı boyu və Yanıqtəpənin müvafiq təbəqəsində qeydə alınmış yanğın əlamətləri daha çox miqrasiyanın hərbi xarakterindən xəbər verir [23, s. 59; 36, s. 617-643]. Göytəpədə ev heyvanlarının sümüklərinin və kömürlənmiş taxıl dənələrinin tapılması sakinlərin oturaq həyat tərzinə keçdiyini göstərir. Bu mədəniyyətin əlamətləri Həftəvantəpə və Dinhetəpə yaşayış yerlərində də qeydə alınıb [26, s. 101-102]. Urmiya hövzəsinin yeni sakinləri tədricən yeni münbit ərazilər axtarışı ilə cənuba, Luristana hərəkət edirlər. 1965-1973-cü illərdə T.Kayler-Yanqın rəhbərliyi ilə Kanada arxeoloqlarının Qodintəpə yaşayış yerində apardıqları qazıntılar zamanı Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının Luristana köç dalğasının qəsbkar xarakter daşdığı müəyyən olundu. Onların gəlişinə qədər Kanqavar-Əsədabad vadisindən Həmədana qədər uzanan ərazi və hətta daha şimalda yerləşən mühüm strateji mərkəzlər (Təpə-Sialk, Təpə-Özbəki, Təpə-Sofalin və s.) əvvəllər şumerlilərin Uruk, sonralar isə Xuzistanda formalaşmış Protoelam mədəniyyətlərinin güclü iqtisadi-mədəni təsiri altında idi. Urukdan və Suzdan gələn tacirlər gətirdikləri məhsulların qarşılığında əldə etdikləri sərvətlə geri döndürdülər; mübadilənin nəticələri isə piktoqrafik işarələr vasitəsilə gil lövhələrdə rəsmiləşdirilirdi. Belə sənədlərin 43-ü Qodintəpədə [38, s. 1-18], 22-si Təpə-Sialkda (Kaşan yaxınlığında) [5, табло LIV], 11 ədədi isə Təpə-Sofalində (Rey yaylasında, Varamin yaxınlığında) [25, s. 57-73] tapılıb. Lakin şimaldan gələn təhlükəli axın bu məskənlərdəki normal həyata son qoydu. Qodintəpənin möhkəmləndirilmiş isteh-

kam divarları da gəlmələrin hücumlarını dəf edə bilmədi. İstehkam səddi boyunca tapılan daş sapand və mancaq mərmiləri, eləcə də güclü yanğının əlamətləri, şəhərin gəlmələr tərəfindən viran qoyulduğunu göstərir. Yerli sakinlər şəhəri tərk etmiş, yalnız 25 ildən sonra (bəzi arxeoloqlara görə yarım əsrdən sonra) əvvəlki yerlərinə qayıtmışlar [38, s. 15; 6, s. 136; 28, s. 116-145]. Güclü yanğınla müşayiət olunan dağıntı əlamətləri Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının qeydə alındığı digər abidələrdə də (məsələn, I Maxta yaşayış yerində) nəzərə çarpır [1, s. 250]. Buna baxmayaraq, Qodintəpə və Həmədan ətrafındakı məskənlərin intensiv məskunlaşması, yeni yaşayış yerlərinin yaranması, Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan qara rəngli, sferik gövdəli saxsı qablarda həndəsi ornamentlərin və naxışların azalması, xüsusən də metal emalı ilə məşğul olan emalatxanaların fəaliyyətinin genişlənməsilə tunc əşyaların sayının artması müşahidə olunur [35, s. 25-31].

Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarının Şərqi Anadoluda məskunlaşmış digər qrupu e.ə. II minilliyin əvvəlində Suriya və Fələstinə köç edir; elmi ədəbiyyatda bu toplum, yayıldıqları bölgəyə müvafiq olaraq, “Hirbet-Kerak qrupu” adı ilə tanınır.

Göründüyü kimi, arxeoloji araşdırmalar Kür-Araz mədəniyyətinin tarixinin 1500 ildən artıq mərhələsinə izləməyə imkan verir. Bu mədəniyyətin uzun ömürlülüynə və arealının genişliyinə rəğmən, texnoloji ənənələrə konservativ sədaqəti ilə bağlı idi. İlk mərhələdə yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan (bunu saxsı qablar üzərində aparıcı motiv kimi qoç buynuzlarının təsviri də təsdiq edir) bu tayfalar Urmiya hövzəsinə və Zaqrosun ətəklərinə intensiv surətdə yayılaraq mühüm karvan yollarına və münbit otlaqlara aparan dağ keçidlərinə nəzarəti ələ keçirirdilər. Nəticədə, Şumerdə və Elamdakı şəhər-dövlətlərin lazımi xammal və materiallarla təchizatında problemlər yaranırdı. Yazılı mənbələrdə, üstü örtülü də olsa, şumerlilərin keçmiş metropoliyaları ilə yaranan ziddiyyətlərinə eyham vurulur.

Şumer şəhərlərinin I Erkən sülalələr dönməsində ticarət tərəfdaşı olan Aratta dövlətinin tənəzzülü hələ də müəmmalı olaraq qalır. Səbəblərdən biri Mesopotamiyanın Uruk mədəniyyətinin, yəni metropoliyanın özünün süqutu ilə bağlı ola bilərdi. Metropoliyanın süqutu şumerlilərin Aratta, Həbibə-Kəbirə və Cəbəl-Aruda (hər ikisi də indiki Suriyanın ərazisindədir) kimi koloniyalarla əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu mədəniyyət dağılsa belə (III Uruk təbəqəsi: e.ə. 2850) onun beşiyi Uruk şəhərində həyat nəinki davam edirdi, hətta sülalə hakimiyyəti üçün əlverişli zəmin yaranmışdı. Bu sülalənin sayca ikinci nümayəndəsi Enmerkar keçmiş koloniyaları yenidən Urukun siyasi nəzarətinə keçirmək və oradan gələn sərvət hesabına ölkəsində quruculuq işlərini tamamlamaq üçün tədbirlər görürdü. Suriyadakı koloniyalar köçəri qərbi sami tayfaları tərəfindən dağıldığından, Enmerkar bütün diqqətini Arattaya yönəltdi.

Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının etnik mənsubiyyəti həllini gözləyən problemlərdəndir. Hind-Avropa mənşəli leksemlərin Ön Asiyada yayılmış şumer, akkad, elam, hurri kimi bir-birinə qohum olmayan qədim dillərdə mövcudluğuna diqqət yetirən alimlər (G.Melikişvili, T.Qamkrelidze, V.İvanov və digərləri) hesab edirdilər ki, bu faktor yalnız çoxşaxəli və uzunömürlü mədəniyyətin təsiri şəraitində mümkün ola bilərdi. E.ə. III minilliyin birinci yarısında Ön Asiyada bu kriterilərə Kür-Araz mədəniyyəti (keramika nümunələrinə əsasən) və “umman-manda” toplumu (yazılı mənbələrə əsasən) cavab verirdi. Nəzəri cəhətdən onları eyniləşdirmək mümkün olsa da, bu mədəniyyətin daşıyıcılarının etno-dil mənsubiyyəti məsələsi açıq qalır. Tədqiqatçıların bir qismi onları hind-Avropalı, başda İ.M.Dyakonov olmaqla digər qismi isə hurri qruplarına (indiki Nax-Dağıstan və ya Şimal-Şərqi Qafqaz dillərinin sələfi) aid edirlər [14, s. 20-21; 17, s. 36, 38; 15, s. 6, 12; 16, s. 165-167; 19, s. 14; 27, s. 16-18]. Dağıstandakı abidələr Kür-Araz mədəniyyətinin orta çağı ilə tarixləndiyindən bu mədəniyyətin beşiyi sayıla bilməz. Bu mədəniyyətin ən qədim abidələri Naxçıvanda və Şimal-Şərqi Anadolunun həmhüdud ərazilərində qeydə alınıb.

E.ə. XXIII əsrin sonlarında Urmiya gölü hövzəsinin onomastikasında (əsasən quti hökmdar isimlərində) həm Anadolu üçün xarakterik olan hind-Avropa (əsasən Het-Luvi) mənşəli elementlərə, həm də hurrimənşəli komponentlərə rast gəlindiyindən (onlar irəlidə nəzərdən keçiriləcək) bu nəzəriyyələrdən hər hansı birinə üstünlük verməkdən çəkinirik. Ehtimal ki, bu mərhələdə Kür-Araz mədəniyyəti monoetnik simasını dəyişmişdi. Bunu “Kuta əfsanəsi” (və ya “Naram-Suen haqqında epos”) adlı bədii-didaktik əsərdə qeydə alınmış “umman-manda” onomastikası da təsdiq edir. Hə-

min əsərdə Akkad çarı Naram-Suenin dilindən bildirilir ki, vaxtı ilə Enmerkar “umman-manda” toplumu ilə qarşılaşsa da, onlarla döyüşməkdən çəkinmişdi [39, s. 264]. Eposun müəllifi “umman-mandaların” timsalında Yuxarı Mesopotamiyaya tamamilə yeni fiziki tipin gəldiyini özünəməxsus metafora ilə – “yarasa bədənli, qarğa sifətli döyüşçülər” ifadəsilə təsvir edir. Arattanın şəhər-dövlət kimi süqutu da məhz həmin vaxt, “umman-mandaların” (Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının) Urmiya gölü hövzəsinə kütləvi axını zamanı baş verə bilərdi.

“Manda ordusu” ifadəsi (qrafik yazılışı **ERİN man-da**, akkadca oxunuşu **umman manda**) Babilistandakı İsin şəhərinin I sülaləsinin banisi amori əsilli İşbi-Erradan (e.ə. 2085-2017) Əhəmənilərə qədərki (e.ə. VI-IV əsrlər) uzun dövr ərzində tərtib olunmuş 51 mətndə qeydə alınıb. Bunların 23-ü tarixi, 28-i isə ədəbi-mifoloji mətnlərdir. Yazılı xronologiya onları e.ə. XXVIII əsrə aid etsə də, bəzələrində ətraflı məlumat 5 əsr sonraya təsadüf edir. Naram-Suenin şimaldakı tayfalarla müharibələri bir-birilə üzvi surətdə bağlı olan didaktik eposlarda, daha dəqiq desək, əfsanələrin sonralar tərtib olunmuş (bəlkə də orijinallardan üzü köçürülmüş) dublikatlarında əksini tapıb. Bunlardan biri elm aləmində “Naram-Suen haqqında epos” adı ilə tanınır. Eposun məlumatına görə Naram-Suenin hakimiyyəti zamanı 360 minlik “manda ordusu” ciddi müqavimətlə qarşılaşmadan Anadoludakı şəhərləri (Buruşanda, Buranşu, Buhlu) zəbt edir və Şubat-Enlil adlanan yerdə (indiki Suriyanın şimalında Təll-Leylan) hərbi düşərgələrini qururlar. Bir müddət sonra bu ordu Subartunu, Kutiumu və Elamı viran qoyaraq, Maqan və Meluhha ölkələrinə yetişir. Bu ordunun başında “Anbanini” adlı çar dururdu. Eposa tarixi mənbə kimi müraciət edən tədqiqatçılar onu Sarıpuldakı qayada kitabəsini həkk etdirən Lullubi ölkəsinin çarı Anubanini ilə eyniləşdirirlər [2, s. 99]. Eposda bu hökmdarın zövcəsi Melili və “manda ordusuna” komandanlıq edən 7 oğlu (Memandah, Medudu, [...] tapış, Kutadada, Baldahdah, Ahudanadih, Hurrakidu) xatırlanır. Eposun 31-35-ci sətirlərində onlar belə təsvir olunurlar:

ERİN.MEŞ. *pag-ri iş-şur hur-ri a-me-lu-ta₂a-ri-bu pa-nu-šu-un*

ib-nu-šu-nu-ti-ma DINGİR.MEŞ.GAL.MEŞ.

i-naqaq-qarib-nu-ú DINGİR.MEŞ. *a-lu-šu-[nu]*

Ti-a-ma-tu ú-se-niq-šu-nu-ti

sà-sur-šu-nu^d Be-let-ì-lí ú-ban-ni

“Yarasa bədənli əsgərləri, qarğa sifətli adamları böyük tanrılar yaratdılar, tanrıların məskəninə yaradıldılar. İlahə Tiamat onları əmizdirdi, ilahə Belet-ili onları gözəlləşdirdi” [39, s. 308-309; 21, s. 246, 250].

Bu parçada ilahələrin xatırlanması “umman-manda” toplumunun dini inanclarında qadın (=ana) tanrıların dominant roluna işarə edir.

Eposun məlumatına görə 17 ölkənin başçısı ümumilikdə 90 minlik döyüşçü ilə Anubanininin “manda ordusuna” qoşulur və nəticədə Akkad dövləti üçün ciddi təhlükə yaranır. Müttəfiqlərin ordusunu ölkəsinin hüdudlarından kənarda qarşılamaq və Akkada yönələn yürüşü qabaqlamaq üçün Naram-Suen birinci dəfə onlarla döyüşə 120 minlik qoşun göndərir, lakin geriyyə salamat qayıdan olmur. İkinci dəfə göndərilən 90 minlik və üçüncü dəfə yollanan 60 min 700 nəfərlik qoşun da məğlub edilir. Hərbi əməliyyatların dördüncü ilində Naram-Suen müdriklik tanrısı Eanın kahinlərinə müraciət edir. Kahinlərin falabaxması növbəti döyüşün uğurlu nəticələnməyindən xəbər verir və yalnız tanrılar şərəfinə kəsilən qurbanlardan sonra Naram-Suen düşmən koalisiyaya qalib gəlir [33, s. 306-315; 39, s. 264-336; 21, s. 245-253].

“Manda ordusu” anlayışı hansı topluma şamil edilirdi?

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi ictimaiyyət bu sualı cavablandırmağa çalışsa və bu sahədə xeyli əsər yazılsa da vahid nəticəyə gəlinməyib. Bu sahədə son araşdırma olan türk tədqiqatçısı Səlim Fərrux Adalının fundamental monoqrafiyası daha çox yazılı mənbələrin təkrarən nəzərdən keçirilməsinə və problemin tarixşünaslığına həsr olunub. “Kuta əfsanəsi”nin tərcüməçilərindən Rene Laba “manda ordusunun” timsalında e.ə. III minilliyin ortalarında Qara dənizin şimal sahillərindən başlayan və Qafqazdan keçməklə Anadoluya, oradan da Ön Asiyaya yeni etnik toplumun gəldiyini ehtimal edirdi [33, s. 311, not. 2]. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, bu toplum hind-İran dil ailəsinə daxil olan tayfalardan birini təmsil edirdi [12, s. 60, 73, 79; 5, s. 239, 241; 13, s.

357; 9, s. 277]. Son zamanlar bu ideyanın tərəfdarlarının sayı artmaqdadır. Mənbələrdə “manda ordusunun” bağlı olduğu coğrafi arealı öyrənən F.Hennerbixler onları rus alimi Anatoli Klyozovun təsnifatındakı R1a1 və ya R1b1 haploqrupuna aid edərək, kürdlərin əcdadı hesab edir [29, s. 72-73, figs. 7, 8].

Dünya tarixşünaslığında “manda ordusu” adı ilə tanınan toplumun Ön Asiyada arxeoloji izlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmayıb, dillərindən də yazılı nümunə qalmayıb. Ədəbi ənənənin məlumatına görə ilk dəfə Anadolunun Buruşhanda ticarət koloniyasında (indiki Əcəm-hüyük) görünən bu toplumu miqrasiyalarının sonrakı mərhələsində (Naram-Suenin zamanında) ətrafına böyük hərbi qüvvə toplayaraq Akkad dövlətinə meydan oxuyan, Subartunu, Kutiumu və Lullubumu hakimiyyətinə tabe edə bilən yerli deyil, gəlmə etnosa aid etməyə əsas verir. Tarixi mətnlər onların e.ə. XVIII-XV əsrlərdə Subartudan sonra Suriyaya, oradan da Fələstinə hərəkət etdiklərini göstərir; İran yaylasında onlar təkrarən e.ə. VII yüzillikdə görünürlər [29, s. 72, fig. 7] və o vaxtdan da şəxs adlarında **-manda-** komponenti yenidən tətbiq olunmağa başlayır [11, s. 236-237].

“Manda” termininin semantikasi ilə bağlı tədqiqatçıların fikri, əsasən, üst-üstə düşür. Benno Landsberger və Teo Bauer onu akkad dilindəki **man idi** (“kimliyi bilinməyən”) söz birləşməsi əsasında [34, s. 88], İ.Fridrix və U.Simmern “die mein Gutverwalten”, E.Forrer “die Flurnichtbesstellt-haben” mənalarda izah etmişlər [32, s. 132-133; 21, s. 20-30, 38-40]. Hər fən **man idi** < **mīnide** “nə bilirəm?” kimi mənalandırıla bilər. E.ə. VII əsrə qədər **umman-manda** termini, əsasən, Anadolunun şərqində və hurrilərin Mitanni (qədim Misir mətnlərində Naharina, Orta Aşşur dövrü kitabələrində Haniqalbat) ölkəsində yaşayan konkret etnosun nümayəndələrinə şamil olunurdu. Belə ki, e.ə. II minilliyin ikinci yarısına aid het mətnlərindən (§§ 54-55) məlum olur ki, “manda ordusu” kimi tanınan toplum 5 vilayətdə (Tamalkia, Halara, Zalpa, Taşhinia, Himuva) məskunlaşmışlar. Het dövlətində böyük imtiyazlara malik olan bu tayfa əmək mükəlləfiyyətindən və vergilərdən azad edilmişdi [32, s. 132; 18, s. 334]. Anadolu mənşəli dil elementlərinin e.ə. XXII əsrdən Cənubi Azərbaycanda, məsələn, quti şəxs adlarında, qeydə alınması məhz bu etnosla təmasın olduğundan xəbər verir. A.Unqnadmitannili Kikkulunun mətnində (e.ə. II minilliyin ortaları) atçılıq idman növü ilə bağlı qeydə alınmış hind-ari mənşəli terminləri və teonimləri (İndra, Varuna, Nasatya) manda tayfası ilə əlaqələndirirdi [37, s. 83]. İ.Əliyevə görə bu tayfa Madanın ərazisində məskunlaşmışdı [5, s. 68-69].

E.ə. XVII-XV əsrlərlə tarixlənən mənbələrdə daha üç “umman-mandalı” ilə qarşılaşırıq. Zalutiş adlı “umman-mandalı” het mətnlərində qeydə alınıb. Digər “umman mandalı” – Arahab, Babilistan çarı Ammiditananın (e.ə. 1683-1647) müasiri və rəqibi olmuşdur. A. Unqnad-**ab** sonluğunu nəzərə alaraq Arahab ismini qutilərə aid etmişdir [37, s. 83, abb., 2]. U. B. Henning-**ab** sonluğunu mənsubiyyət şəkilçisi sayaraq ismi e.ə. 521-ci ildə I Daraya qarşı Babilə üsyan qaldıran arminalı Arahamın adı ilə müqayisə etmişdir [31, s. 227]. Əslində, Arahab isminin ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur, çünki Babilistanda erməni mənşəli kiminsə xalq hərəkətinə başçılıq etməsi real görünür [3, s. 81-83]. Köhnə ənənələrin dərin kök saldığı Babilistanda yadellinin yerli əhalinin dəstəyini qazana bilməsi real görünür. Hurrilərin Mitanni dövlətinin hökmdarı Barattarna bir mətnə “hurri döyüşçülərinin çarı”, digər yazıda isə – “umman manda çarı” kimi təqdim olunur. Hər üç isim hind-Avropa mənşəli hesab olunsada [21, s. 20-30; 29, s. 72], bu fikrə qarşı çıxanlar da olub [9, s. 277, прим. 209; 10, s. 337]. “Umman-mandalıların” arami mənşəli isimlər daşdığı da məlumdur [21, s. 35]. Zalutiş ismindəki **-lutuş** komponenti Elam şəxs adlarında da qeydə alınıb: Hallutuş-İnşuşinak, Hutelutuş-İnşuşinak və s. Digər tərəfdən, ismin elam dilinə transkripsiya olunmuş variantları (Zallitih, Zallitah) da məlumdur və bu fakt manda toplumunun Elama da yayıldığını təsdiq edir [40, s. 42].

1970-ci illərdə İran arxeoloqları Çoğa-Qavenədən (Kermanşahdan 60 km qərbdə) “manda döyüşçülərinin” bir qrupuna taxıl verilməsindən bəhs edən mətnlər tapmışlar. Döyüşçülərin əksəriyyəti sami mənşəli (akkad və amori) isimlərlə təqdim olunsalar da, orijinal ad sahiblərinə də (İştəa, İşuhunu, Kananaia, Şiummi) rast gəlinir [30, s. 183-184].

E.ə. I minilliyin tarixi mətnləri birmənalı şəkildə “manda ordusu” anlayışını konkret etnik topluma yox, müxtəlif hərbi qruplara tətbiq edir. Belə ki, Aşşur-Babil mətnlərində bu anlayış qutilərə, Teuşpanın başçılıq etdiyi kimmerlərə, eləmləli Kuter-Nanhuntenin qoşununa, Mada çarı Astiaqın ordusuna şamil edilirdi [20, s. 17; 21, s. 280-281, 293]. Əhəməni şahı “II Kuruşun Silindri” adı ilə tanınan mənbədə **mât Qu-ti-i gi-mir um-man man-da** “bütün qutilər – manda qoşunu” ifadəsi ilə qarşılaşırıq [21, s. 257]. Həmin sənəddə bu anaxronik ifadə mandalılara – qutilərin torpaqlarında dövlətlərini yaradan tarixi (etnik yox!) varislərinə şamil olunub. Göründüyü kimi, “umman-manda” termini Mesopotamiya və Anadolu xalqlarının tarixi-ədəbi ənənəsində dağıdıcı qüvvələrin atributu kimi yüz illər boyu yaşamış, e.ə. I minilliyin əvvəlində ilkin etnik mahiyyətini dəyişərək anaxronik səciyyəvi anlayışa çevrilmişdir. Bütövlükdə, bu etnos və qədim Şərqi mixi kitabələrində onunla bağlı xatırlanan “manda ordusu” anlayışı Azərbaycan və Türkiyə ortaq tarixinin erkən yazılı səhi-fəsini təşkil edir. Anubanini və ailə üzvləri istisna olmaqla “manda ordusu” ifadəsinin konkret olaraq lullubilərə tətbiq olunması faktı digər mənbələrdə qeydə alınmayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S., Hüseynova S. Maxta qədim yaşayış yeri və Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tarixləndirilməsində yeni mərhələ / Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. Naxçıvan, 2012.
2. Əlimirzəyev A. Anubanini // Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2012, № 1, s. 98-103.
3. Mahmudov Y.M. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014.
4. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
5. Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
6. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. Москва, 1998.
7. Асланов Г., Вайдов Р., Ионе Т. Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959.
8. Ахундов Т.И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, 2011.
9. Гамкрелидзе Т. Передвижение согласных в хеттском (неситском) языке / Переднеазиатский сборник. Т. I, Москва, 1961.
10. Гиоргадзе Г.Г. К вопросу о локализации и языковой структуре каспских этнических и географических названий // Переднеазиатский сборник. Т. I, Москва, 1961.
11. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
12. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград, 1956.
13. Дьяконов И.М. Хетты, фригийцы и армяне. Проблема армянского языка / Переднеазиатский сборник. Т. I, Москва, 1961.
14. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968.
15. Дьяконов И.М. Алародии (хурриты, урарты, кутии, чеченцы и дагестанцы) / Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, 1995.
16. Исмаилзаде Г. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
17. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I, Москва, 1983.
18. История древнего Востока. Тексты и документы. Москва, 2002.
19. Погребова М.Н. История Восточного Закавказья. Вторая половина II-начало I тыс. до н.э. Москва, 2011.
20. Хрестоматия по истории древнего Востока. Ч. II, Москва, 1980.
21. Adalı S.F. Umman-manda and its Significance in the First Millennium BC. Sydney, 2009.
22. Ajourloo B. The Survey of Socio-Cultural Influence of the Kura-Araxes Culture (II) on the Iranian Central Plateau / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2013, pp. 177-182.

23. Burney G.A., Lang D.M. The people of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus. New York, Washington, 1971.
24. Contenau G. Manuel d'Archeologie Orientale depuis les origines Jusqu'al'poqued' Alexandre. T. IV, Paris, 1947.
25. Dahl J.L., Hessari M., Yousefi R. The Proto Elamite Tablets from Tepe Sofalin // Iranian Journal of Archaeological Studies, Teheran, 2013, № 2/1, pp. 57-73.
26. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VIB (Urmia ware) // Iran, 1981, v. 19.
27. Erzen A. Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara, 1986.
28. Gopnik H., Rothman M.S. On the highroad. The History of Godin Tepe, Iran. Royal Ontario Museum Press, 2011.
29. Hennerbichler F. The Origins of Kurds // Advances of Anthropology, 2012, v. 2, № 2.
30. Hennerbichler F. Kar-da^{ki}-ka 21stce BCE. Karda land of Valiant Mountain People Central Zagros East. Terminological Analysis // Advances of Anthropology, 2014, v. 4.
31. Henning W.B. The First Indo-Europeans in history // Society and History. Essays in Honour Karl August Wittfogel. New York, 1978.
32. Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London, New York, 1941.
33. Labat R. Les Religions du Proche-Orient Asiatique. Paris, 1970.
34. Landsberger B., Bauer T. Zuneuveröffent Berichtsquellen der Zeit von Assarhaddon bis Nabonid // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, Berlin, 1927, b. 37.
35. Mason R.B., Cooper L. Grog, Petrology and Early Transcaucasians at Godin Tepe // Iran, 1999, v. 37, pp. 25-31.
36. Summers G. Yanik Tepe and the Early Transcaucasian Culture: Problems and Perspectives / A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney. Herent, Belgium, Peeters, 2004, pp. 617-643.
37. Ungnad A. Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde. Berlin, Leipzig, 1936.
38. Weis H., Young C.T. The Merchants of Susa: Plateau-Lowland Relations in the Late Fourth Millennium BC // Iran, 1975, v. 13, pp. 1-18.
39. Wetenholz J. The Legends of Kings of Akkad. Winona Lake, 1997.
40. Zadok R. The Elamite Onomasticon. Napoli, 1984.

AMEA Tarix İnstitutu
E-mail: alimirzoev.60@mail.ru

Allahverdi Alimirzayev

CREATORS OF THE TRANSCAUCASIAN CULTURE

The first quarter of the 4th millennium BC in the history of the South Caucasus and the Eastern Anatolia was marked by the beginning of the Bronze Age. At the beginning of the III millennium BC spread of this culture to the north, to Dagestan and Chechnya, as well as to the south – the Urmia basin region and Luristan. Their last migration was reflected in the didactic poem about Naram-Suen ("The Cuta Legend"). There is an opinion that the carriers of the Transcaucasian culture belonged to the early Indo-Europeans, while other researchers rank them as Hurrites. In this poem it is reported about the spreading of a new ethnic group called "ummanmanda" on the periphery of Mesopotamia at Enmerkar (XXVIII century BC). Since the arrival of this group in time coincided with the spreading of the Transcaucasian culture to these areas, we considered it legitimate to identify them. After the collapse of the Transcaucasian culture, the term "ummanmanda" (in the Akkadian "unknown army"), having lost its original meaning, turned into an anachronistic and began to be applied to different ethnic groups (qutians, cimmericians, scythians), who were threatening their raids by the cities of Mesopotamia.

Keywords: *Transcaucasian culture, tribes of Azerbaijan, cuneiform texts, ancient civilisations, peoples of umman-manda.*

Аллахверди Алимирзоев

НОСИТЕЛИ КУРО-АРАКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Первая четверть IV тыс. до н.э. в истории Южного Кавказа и сопредельной Восточной Анатолии ознаменовалась началом бронзового века, именуемой А. Куфтиным «Куро-Аракской культурой». В начале III тыс. до н.э. наблюдается распространение этой культуры на север, в Дагестан и Чечню, а также на юг – Пиерийскую зону и Луристан. Их последняя миграция нашла отражение в дидактической поэме о Нарам-Суене («Легенда о царе Кута»). Есть мнение, что носители Куро-Аракской культуры принадлежали к ранним индоевропейцам, другие исследователи причисляют их к хурритам. В указанной поэме сообщается о распространении на периферии Двуречья при Энмеркаре (XXVIII в. до н.э.) новой этнической группы, именуемой «умман мандами». Поскольку приход этой группы по времени совпал с распространением Куро-Аракской культуры в указанных районах, то мы сочли правомерным их идентифицировать. После распада Куро-Аракской культуры термин «умман манда» (по-аккадски «неизвестное войско»), потеряв свое первоначальное значение, превратился в анахронику и стал применяться к разным этническим группам (кутиям, киммерийцам, скифам), угрожавшим своими набегами городам Месопотамии.

Ключевые слова: *период ранней бронзы, племена Азербайджана, первые цивилизации, клинописные тексты, «умманманды».*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

EMİN ŞIXƏLİYEV

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYANIN ERMƏNİ SİYASƏTİ VƏ ONUN NAXÇIVANA TƏSİRİ

Bu məqalədə Rusiyanın erməni siyasəti və onun Naxçıvana təsiri araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyası ermənilərin Osmanlı imperiyasının ərazisindən və Qacar İranından Şimali Azərbaycanın ərazisinə, xüsusən XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda kütləvi miqrasiyasını həyata keçirmişdir. Çar Rusiyasının erməni əhalisinin Azərbaycandan ərazisinə köçürülməsində əsas məqsədi işğal olunmuş ərazilərdə etnik və dini dəstəyin əldə edilməsi idi. Bu addımla Rusiya tarixi Azərbaycan ərazilərində süni erməni dövləti qurma prosesinə zəmin hazırladı. Sonrakı mərhələlərdə dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım və deportasiya siyasətinin təməli qoyuldu.

Açar sözlər: Rusiya, ermənilər, Azərbaycan, Naxçıvan, soyqırım.

Məlum olduğu kimi, əsrlərdir ermənilər başlıca metod olaraq Cənubi Qafqazda həmişə Rusiyanın geosiyasi maraqlarının icraçısı olmuş, günümüzdə də həmin rolunu oynamaqdadır. Bu baxımdan Rusiyanın “erməni siyasəti” və problemin Naxçıvana təsiri kimi məsələlərin araşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, “erməni siyasəti” eyni zamanda iqtisadi mənafehləri baxımından rus çarizminin geosiyasi niyyətlərinin mərkəzində olmuşdur. Heç təsadüfi deyildir ki, strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın strateji əhəmiyyət kəsb edən bölgələrində erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxalması XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarının parçalanması haqqında imzalanan 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin yeni mərhələsi məhz XIX əsrin 20-ci illərinin sonundan etibarən başlamışdır. Rus çarizmi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xristianların sayını artırmaqla öz nüfuzunun bu regionda möhkəmlənməsi və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real zəmin yaradırdı. Şübhəsiz ki, Rusiyanın erməni kartına baş vurmaı onun “Böyük ideya”sına əsaslanır. Rusiyanın da öz növbəsində Şərqə açılması və isti dənizlərə çıxmasını hədəf alan “Böyük ideya”nın təməlləri onun Bizansın dini və siyasi varisi olmasına dayanır. XV əsrdə Rusiyanın paytaxtında Bizans idealları və ənənələri yerləşərkən “Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” adıyla yeni bir nəzəriyyə ortaya çıxmışdı. Moskvadakı Bizans qaynaqlı rumlar İstanbulun türklər tərəfindən fəth edilməsindən sonra Rusiyanın himayəçisiz qalan pravoslavlığın ən yüksək hamisi olduğu nəzəriyyəsini ortaya atdılar [10, s. 219]. Beləliklə, “Moskva – Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” meydana gəldi. Bu nəzəriyyələrin formulu bu idi: əvvəlcə dünya hakimiyyətinin mərkəzi Roma idi. Sonra Yeni Roma, yəni İstanbul oldu. Hər iki Roma da yıxıldı. Amma “Üçüncü Roma” ayaqdadır ki, o da Moskvadır. Xristianlıqdakı “müqəddəs üçlülük” hökmünə görə “Dördüncü Roma” olmayacaqdır. Belə bir vəziyyətdə Moskva dünya hakimiyyətinin mərkəzidir. Bu nəzəriyyəyə görə, Moskva Bizansın xələfi və pravoslavlığın yüksək himayəçisidir [15, s. 16]. Pravoslavlıq həqiqi din və məzhəb olmaqla, Moskva yer üzündəki doğruluq və hakimiyyətin mərkəzidir. “Moskva – Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” Moskva çarları və onların xələfləri nəzdində “dövlət prinsipi” mahiyyətini aldı. Rusiyanın nail olması vacib olan və “tarix qarşısında etməsi lazım və əsas olan vəzifə əvvəlcədən təyin və təsbit edilmiş oldu. Moskva knyazlarının Bizans imperatorlarının xələfləri olduqları və günün birində İstanbulun ruslar tərəfindən ələ keçiriləcəyi iddia edilməyə başlandı [14, s. 140-141].

Osmanlı imperiyasının son dövrlərində daha da aktuallaşan Şərq məsələsi rusların Bizansa varislik iddiaları nəticəsində ortaya çıxmışdı. Boğazlar məsələsi də bu varislik iddiasıyla meydana gəldi (12, s. 23-24). Beləliklə, türklərin müsəlman olması və daha sonralar xəlifəliyi də əllərinə almasıyla İslam dünyasının mirasında oynadıqları rol nə idisə, rusların da xristianlığı qəbul etmək və Bizansın varisi olmaq iddiasıyla xristianlığın pravoslavlıq aləmində oynadıqları rol eyni olmuşdur. Özlərini pravoslavların və slavyanların xilaskarı olaraq görməyə başlayan ruslar Bizansı pravoslavlığın mərkəzi olan İstanbulun müsəlman türk hakimiyyəti altında idarə olunmasına heç bir şəkildə razı ola bilmirdi. İqtisadi, ticarət və strateji səbəblərdən isti dənizlərə enmək üçün əhəmiyyətli

yətli su yolları olan “Türk Boğazları”nın ələ keçirilməsi kimi məsələlər gündəmə gəldikcə, Rusiyanın Türkiyə siyasəti yuxarıda sadalanan hədəflər istiqamətində müəyyən olunmağa və özünü göstərməyə başladı [12, s. 24]. Rusiyanın bu siyasəti I Pyotr dövründə də davam etdi. Onun məşhur vəsiyyətnaməsi Rusiya imperiyasının strategiyasını açıqca ortaya qoyur. Buradakı bəzi məqamları diqqətə çatdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

“Rusiya dövləti, paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olduğu təqdirdə dünya dövləti ola bilər. Sıx-sıx və yerli-yerində plan hazırlayıb İstanbulu ələ keçirən şah dünyada ilahi şah olacaq. Bu məqsədə nail olmaq üçün vaxt itirmədən Qafqazı işğal etmək lazımdır. Ondan sonra dünyanın anbarı olan Hindistana irəliləmək lazımdır. Hindistanın açarı Türkiyənin paytaxtıdır. Vaxt itirməyin, eyni zamanda da tələsməyin” [bu barədə ətraflı bax: 5, s. 149-151; 13, s. 225-dən sonra EK-B, B-1; 17, s. 247-250].

Rusiyanın bu strategiyasında Qafqaz xüsusi rol oynamışdır. Rusiyanın geosiyasi maraqları üçün ermənilərdən istifadə oluna biləcəyini ilk dəfə anlayan çar I Pyotr olmuşdur. Məşhur rus tarixçisi S.N.Qlinka *“Azərbaycan ermənilərinin Rusiya torpaqlarına köçürülməsinin təsviri”* adlı əsərində yazır: *“...I Pyotr erməniləri əldən qaçıрмаq istəmirdi. O, ermənilərdən Rusiya üçün istifadə etmək niyyətindəydi. Böyük islahatçı I Pyotr İran səfərində erməni xalqının qırılmaz sədaqətinin şahidi olmuş və sonradan sadıq erməniləri faydalı vətəndaşlar olaraq Rusiyaya dəvət etmişdi”* [20, s. 16-17].

Platon Zubov *“Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г. СПб: 1835, с. 19”* adlı əsərində ermənilərin ruslara sadıq olduqlarını xüsusilə ifadə edərək yazır: *“...Ermənilərə rus zabitləri daha çox inanırlar». Çünki onlar düşməyə arxadan zərbə vurmağı bir neçə dəfə isbat ediblər”* [22, s. 19].

Bu bir həqiqətdir ki, ermənilər ruslara “ən yaxşı işğalçı” gözü ilə baxmışlar. Erməni tarixçisi A.Arakelyan *“Присоединение Карабаха к царской России. Исторический журнал, №10, 1939, с. 53”* adlı əsərində yazır: *“I Pyotr dövründən başlayaraq, ermənilər Dağlıq Qarabağ üzərində Rusiya protektoratlığını yaratmağa çalışmışlar. Onlar belə hesab edirdilər ki, ermənilərin düşmənləri Rusiyanın da düşmənləridir. Rusiya, Türkiyə və İran Qarabağa ələ keçirmək üçün öz aralarında müharibə aparırdılar. Rusiya Qarabağ üzərində sayca üstünlük təşkil edən Şərq işğalçılarının dağdıcı hücumları ilə müqayisədə region üçün ən yaxşı işğalçı və müstəmləkəçi dövlət idi...”* [18, s. 53].

Ermənilərə böyük rəğbət bəsləyən digər rus tarixçisi P.İ.Kovalevski isə *“Завоевание Кавказа Россией. Исторический очерк, СПб., 1913, с. 80-81”* adlı əsərində yazırdı ki, Rusiya erməniləri müdafiə etməli idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ermənilər xristian idi, eyni zamanda onlar ağıllı, əməksevər, işbilən, regionun əkinçilik və sənayesini öz əllərində saxlayan adamlardır. Ermənilər Rusiyaya nə qədər meyil göstərirərsə, Rusiya da erməniləri bir o qədər sevməlidir. Ermənilər əsasən İran və Türkiyə ərazisində yaşayırdılar. Zaqafqazıyanı tutduqdan sonra Rusiya onları öz yeni tutduğu torpaqlara köçürməyə imkan tapdı [23, s. 80-81].

Məhz Rusiyanın geosiyasi maraqlarının nəticəsidir ki, bütün XIX əsr boyunca İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycana torpaqlarına kütləvi surətdə ermənilər köçürüldü və bölgədə onların sayı ilbəl artmağa başladı. Mənbələrdə bu məskunlaşma siyasətinin Azərbaycan türklərinin evlərinə zorla sahib olaraq qeyri-qanuni yollarla gerçəkləşdiyi qeyd olunur [20, s. 114; 21, s. 135].

Evləri əllərindən alınan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti ya yox edildi ya da deportasiyaya məruz qaldı [bu barədə ətraflı bax: 24, s. 510-518]. Müsəlman türk əhalisinin yox edilməsi və ya sürgünə məruz qalmaları Rusiyanın bu bölgələrə erməniləri yerləşdirmələrinə fürsət yaratdı. Bu köç hərəkətlərinin də qorxunc nəticəsi olaraq ermənilərin yerləşdirildiyi İrəvan və Naxçıvan xanlıqları 1828-ci ildə erməni vilayəti deyilən yeni inzibati-ərazi vahidinə çevrildi.

Osmanlılara və türk qacarlara qarşı tampon bölgə qurmağı hədəfləyən Rusiya “erməni vilayəti”ni yaratmaqla ermənilər üçün gələcəkdə qurulacaq Ermənistan dövlətinin təməlini atmış oldu. Radikal millətçi fikirləri ilə tanınan Zori Balayan “Oçaq” adlı kitabında məsələ ilə bağlı yazırdı ki: *“1828-ci ildə Türkmənçay anlaşması olmasaydı, rus əsgərləri olmasaydı, günümüzdə müasir kənd və şəhərlərə çevrilən yüzrlərlə yeni yaradılan erməni yaşayış məskənləri olmayacaqdı”* [19, s. 120].

Nəticədə ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Qarabağın dağlıq hissəsində demografik vəziyyətə, regionda baş verən hadisələrə ciddi təsir göstərdi və onların gələcək ərazi iddialarının baş qaldırmasına səbəb oldu. Ermənilərin ərazi iddiaları, ümumilikdə erməni məsələsi günümüzdə olduğu kimi, keçmişdə də böyük dövlətlərin siyasi münasibətləri kontekstində aktuallaşmışdı. Düzdür, 1870-ci illərə qədər dövlətlərarası münasibətlərdə erməni məsələsi yox idi, lakin müstəmləkəçilik siyasəti genişləndikcə, geosiyasi maraqlar və mənafeələr artdıqca ermənilər bu yolda dini, milli-siyasi metoda çevrildilər. Ermənilərin böyük dövlətlər nəzdində müdafiə edilməsi öz növbəsində erməni milli duyğularının oyanmasına səbəb oldu. Onlar öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün şiddət yoluna baş vurmağa, yəni silahlı mübarizəyə qərar verdilər [9, s. 569-570].

Terror və separatizm ideyalarından bəhrələnmək erməni millətçiliyinin tarixi inkişafının məntiqindən doğsa da, daha çox erməni mentalitetinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və günümüzdə də bu xalqın şovinist millətçilərinin şüurunu qidalandırmaqdadır. Erməni mentalitetinin ən naqis ünsürü olan separatizm elementlərini Daşnak partiyası formalaşdırmışdır. 1918-ci ildə yaradılan Ermənistan Respublikasının ilk Baş naziri Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildə yazdığı raportunda göstərirdi ki, daşnakların antitürk və antimüsəlman fəaliyyəti təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu, 25 ildən artıqdır ki, erməni xalqının beyninə yeridilən millətçilik psixologiyasının nəticəsidir [11, s. 31].

Türklərə qarşı həmin bu psixologiyanın təsiridir ki, ermənilər istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda genişmiqyaslı terror aktlarına baş vurmuşlar. Öldə edilən məlumatlara əsasən “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə çıxış edən ermənilər Rusiyanın dəstəyini alaraq 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirmiş, Bakıda, Şuşada, Gəncədə, Naxçıvanda, Zəngəzurda və s. bölgələrdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər [bu barədə bax: 1; 7; 8].

Ermənilər tərəfindən 1905-ci il fevral ayının ilk ongünlüyündə Bakıdan başlanan ilk milli qırğın tezliklə Azərbaycanın digər bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvana da yayıldı və getdikcə şiddətləndi. Naxçıvandakı qırğın daşnakların və çar məmurlarının təhrikləri nəticəsində baş verdi. Arxiv sənədlərində də rus kazaklarının cinayətlərin törədilməsində rol oynadıqları göstərilməkdədir. 17 iyun 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar Naxçıvanda yerləşən Qafqaz atıcı batalyonunun komandiri 18 iyunda Baş Ştaba göndərdiyi raportunda yazırdı ki, *“ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişələrin aradan qaldırılmasında vətəndaş hakimiyyətinə kömək etmək məqsədilə mənə həvalə edilmiş Naxçıvan şəhərində yerləşən batalyon 17 iyun tarixdə axşam saat 8-də silah işlətməyə məcbur olub, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür”* [2, s. 10; 16, s. 252].

Digər bir raportda isə həmin ilin iyul ayının 5-də Nurs kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan münaqişədə rus kazaklarının kəndə göndərilməsi nəticəsində dağlarda gizlənib özlərini ermənilərdən müdafiə edən sakinlərdən 4 nəfərin öldürüldüyü, 11 nəfərin isə yaralandığı haqda məlumat verilir [2, s. 10; 16, s. 252].

Diqqəti çəkən ən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, raportların heç birində bir nəfər də olsun erməninin öldürüldüyü qeyd olunmur. O dövrün yazılı mənbələri və arxiv materialları 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində ermənilərin Rusiyanın yardımı ilə soyqırımı gerçəkləşdirdiklərini isbat edir [6, vv. 78-84].

Ermənilərin türkə olan nifrət psixologiyası və türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi 1918-ci ildə də davam etdi.

Birinci Dünya müharibəsi, eyni zamanda Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral burjua və oktyabr bolşevik inqilablarından məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci il martın 30-u, 31-i və aprel 1-də bolşevik qiyafəsinə bürünən ermənilər Bakıda soyqırımı törədərək, təxminən 20 min nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Həmin ilin aprel-may aylarında ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş və 50 min nəfərdən çox dinc sakini ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdilər [4, s. 716].

Qeyd edək ki, soyqırımı cinayətləri Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir [2, s. 29; 3, s. 147].

Bu acı gerçəklər ermənilərdə türklərə qarşı nifrət psixologiyasının, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsinin bariz nümunəsi olduğu xüsusilə qeyd edilməlidir. Geosiyasi maraqların toqquşmasının nəticəsi olaraq erməni məsələsinin böyük güclərin alətinə çevrilməsi gündəmə gətirildiyi tarixlərdən etibarən Azərbaycan üzərində ağır dərin izlər buraxmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın dəstəyini həmişə arxasında hiss edən Ermənistan hal-hazırda Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal altında tutmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011, 388 s.
3. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərnəşr, 2005, 752 s.
5. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə, I c., Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009, 512 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 26, s. 1, iş 25.
7. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərnəşr, 1993, 128 s.
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991, 144 s.
9. Armaoğlu F. 19 yüzyl siyasi tarixi (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.
10. Dugin A. Rus jeopolitiği Avrasyacı yaklaşım. İstanbul: Küre yayınları, 2004, 391 s.
11. Kaçaznuni O. Taşnak Partisi'nin yapacağı bir şey yok (1923 Parti konferansına rapor). İstanbul: Kaynak yayınları, 2005, 119 s.
12. Kocabaş S. Kuzeyden gelen tehdit: tarihte türk-rus mücadelesi. İstanbul: Vatan yayınları, 1989, 422 s.
13. Kumkale T.T. Tarihten günümüze türk-rus ilişkileri. İstanbul: İrfan yayınları, 1997, 225 s.
14. Kurat A.N. Rusya tarihi: başlangıcından 1917'ye kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 537 s.
15. Öztürk M.O. Rusya Federasyonu askeri doktrini. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) yayınları, 2001, 86 s.
16. Şihaliyev E. XX yüzyl başlarında Ermenilerin Nahçıvan'da yaptıkları katliamlar / Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu. Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 243-264.
17. Yanar S. Türk-rus ilişkilerinde gizli güç: Kafkasya. İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık, 2002, 256 s.
18. Аракелян А. Присоединение Карабаха к царской России // Исторический журнал, № 10, 1939, с. 52-61.
19. Балаян З.Г. Очаг. Ереван: Советакан грох, 1984, 424 с.
20. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Баку: Элм, 1990, 142 с.
21. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айпетрат, 1954, 196 с.

22. Зубов Платон. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г. СПб., 1835.
23. Ковалевски П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторический очерк, СПб., 1914, 343 с.
24. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: в типографии Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: gmin.amea@yahoo.com*

Emin Shikhaliyev

RUSSIA'S ARMENIAN POLICY AND ITS IMPACT ON NAKHCHIVAN IN THE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES

Russia's Armenian policy and its impact on Nakhchivan were researched in this paper. It well known that, Russia began Armenians' mass relocation from the Ottoman Empire and Iran to Northern Azerbaijan and its component part Nakhchivan. The major goal of the tsarist Russia in relocation of the Armenian population to the territory of Azerbaijan was to gain ethnic and religious support for itself in the occupied territories. With this step, Russia laid the foundation of the process of establishing an artificial Armenian state in the historical Azerbaijan territories. At the next stages was laid the foundation of the policy of genocide and deportation against the peaceful Turkic-Muslim population.

Keywords: *Russia, the Armenians, Azerbaijan, Nakhchivan, genocide.*

Эмин Шихалиев

«АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА» РОССИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАХЧЫВАН В XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье исследована «армянская политика» России и ее влияние на Нахчыван в XIX-начале XX веков. Как известно, Царская Россия осуществила массовое переселение армян с территорий Османской империи и Каджарского Ирана на территорию Северного Азербайджана, в частности Нахчывана, в начале двадцатого века. Основной целью Российской империи при переселении армянского населения на территории Азербайджана было создание для себя национальной и религиозной поддержки на оккупированных территориях. Россия подготовила почву этим шагом для будущего искусственного формирования армянского государства на территории Азербайджана. На следующих этапах была заложена основа политики геноцида и депортации против мирного тюрко-мусульманского населения.

Ключевые слова: *Россия, Армяне, Азербайджан, Нахчыван, геноцид.*

(Akademik İsmayil Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

İLHAMİ ƏLİYEV

I PYOTRUN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞÜ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİLƏRİN
FƏALİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN

Məqalədə 1722-1723-cü illərdə çar I Pyotrun Azərbaycana yürüşündən bəhs edilir. Göstərilir ki, bu hücum planı hələ əvvəldən nəzərdə tutulmuşdur. I Pyotrun Qafqazı, o cümlədən də Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planını həyata keçirməsini daha çox istəyən və bu istiqamətdə durmadan çalışan tərəflərdən biri də ermənilər idi. Onların rus qoşunları üçün tərtib etdiyi işğal planında Naxçıvana xüsusi yer verildiyi də məqalədə öz əksini tapmışdır. I Pyotr Xəzərsahili Azərbaycan torpaqlarını bu zaman müvəqqəti işğal etsə də, ermənilərin hələ o zaman tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət qurmaq ideyası gerçəkləşmədi. Ancaq Rusiya və Osmanlı imperiyalarının Səfəvilər dövləti ilə onun torpaqlarını bölüşdürmək üçün imzaladıqları 1724-cü il İstanbul müqaviləsi Azərbaycan torpaqlarının növbəti əsrdə parçalanmasının təməlini qoymuş oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan torpaqları, Naxçıvan, I Pyotr, ermənilərin fəaliyyəti, işğal.

XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək istəyi heç də birdən-birə yaranmamışdı. Bu o zaman hakimiyyətdə olmuş çar I Pyotrun (1682-1725) böyük siyasətinin bir hissəsi idi. O, öz vəsiyyətində Hindistanı əldə etmək üçün Qafqazın işğalını vacib saymaqla [6, s. 30; 7, s. 39] bu addımın əhəmiyyətini və çoxdan nəzərdə tutulduğunu göstərmişdir.

Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü I Pyotrun işğal planını həyata keçirmək imkanlarını genişləndirdi. Lakin bu dövlətin dağılması ərəfəsində Osmanlı dövlətinin onun torpaqlarına sahib çıxmaq istəyi Rusiya çarının qarşısına sərt bir maneə kimi çəkilməmişdi. Osmanlı imperiyası müsəlman dövlətin ərazisinin xristian imperiyası tərəfindən tutulmasını qəbul etmir və buradakı müsəlman əhalini öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. Rusiya isə öz növbəsində regionun xristian əhalisinin dəstəyindən yararlanaraq bu torpaqları işğal etməyə çalışırdı. I Pyotrun Qafqazı, o cümlədən də Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planını həyata keçirməsini daha çox istəyən və bu istiqamətdə durmadan çalışan tərəflərdən biri də məhz ermənilər idi. Bu məsələ bir çox müəlliflər kimi, XIX əsr tarixçisi G.N.Kerzonun da diqqətini çəkmiş, Səfəvi torpaqlarından, xüsusilə də onun əsas hissəsi olan Azərbaycandan bəhs edərkən Səfəvilər dövründə burada burnunu hər yerə soxan ermənilərə və onların əsassız iddialarına rast gəldiyini bildirmişdir [11, s. 515; 2, s. 36]. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin I Pyotru dəstəkləməsi onların öz bədnam planlarını – xəyali erməni dövləti qurmaq ideyalarını gerçəkləşdirmək üçün lazım idi. Onlar riyə və xülyalarla dolu məkrli siyasətlərini həyata keçirmək istəyərkən, Rusiyanın dəstəyindən istifadə etdikləri üçün Qafqazda, xüsusilə də, Azərbaycanda ruspərəst təbliğatın yayılması istiqamətində gecə-gündüz yorulmadan çalışırdılar.

Əvvəlcə Qərb dövlətlərindən dəstək almağa səy göstərsələr də bu baş tutmamışdır. Tədqiqatlar nəticəsində belə bir tarixi həqiqət aşkar edilmişdir ki, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində fasilələrlə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin acı nəticələri ermənilərin Azərbaycan ərazisində məskunlaşmasına və bu torpaqlar hesabına “erməni dövləti” yaratmaq iştahasına ilkin təkan verən amillərdən başlıcası olmuşdur [5, s. 29]. Digər tərəfdən, I Şah Abbasın dəstəyini qazanmaqla Səfəvilərin xarici və daxili ticarət əlaqələrində aparıcı mövqə tutan ermənilər hələ XVII əsrin əvvəllərində İspaniya kralına, Toskano hersoquna, Venesiya dojuna və Roma Papasına Şərqdə – müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqqında müraciətlər etmişdilər. Lakin nə Papadan, nə də Qərbi Avropa dindaşlarından ermənilərin çağırışına məhəl qoymamışdı. XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqeyini möhkəmləndirməsi ən yaxın xristian ölkəsi kimi erməni kilsəsinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdı. Yaxın Şərqə maraq dairəsi baxımından ermənilərə ən əlverişli himayəçi Rusiya ola bilərdi [1, s. 9-10]. Lakin XVII əsrin ikinci yarısında da ermənilər Qərb ölkələrindən dəstək almağa çalışmışdılar.

1677-ci ildə katolikos Hakop Cuqaesinin rəhbərliyi ilə Eçmiədzində din xadimlərinin toplan-tısında qərar qəbul edilmişdir ki, Gürcü azadlıq hərəkatı ilə birləşərək, mövcud hakimiyyəti devir-

mək üçün Qərbi Avropaya nümayəndə heyəti göndərsinlər. Lakin bu heyət mənzil başına çatmamış H.Cuqaesi 1680-ci ildə İstanbulda olarkən öldü və nümayəndələr geri qayıtdı. Yalnız Sünik mülki-nin oğlu iyirmi yaşlı İsrail Ori bu səfəri davam etdirdi. 20 il Qərbi Avropada – İtaliya, Fransa və Almaniyada yaşadı. Fransada xeyli fəaliyyət göstərdi və ermənilərə bu ölkədən dəstək almaq üçün dəridən-qabıqdan çıxdı [9, s. 165]. Türk tarixçisi E.Uras qeyd edir ki, bu missiyanı həyata keçirən erməni millətçisi və kilsə xadimi İsrail Ori Avropa ölkələrindən dəstək almaq üçün müraciət etdiyi zaman təqdim etdiyi işğal planında əsasən tarixi Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu, onun göstərmiş olduğu müttəfiq qoşunların keçəcəyi işğal marşrutundan da aydın görünürdü. Belə ki, o, məkrli planında qeyd edirdi ki, bu ordu qısa yol olan Osmanlı dövləti ərəzindən keçə bilməz. Buna görə də uzun yolu seçərək xristian ölkələrindən Avstriya və Rusiyadan keçərək Xəzər dənizi sahillərinə gəlməli idi. Rusiya ərəzindən Volqa çayı ilə Xəzərin sahillərinə çıxan qoşun Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan və Təbrizi tutmalı idi [8, s. 744-745]. Göründüyü kimi, bu marşruta Naxçıvan bölgəsi də daxil edilmişdi.

Lakin onun Avropadan dəstək almaq planı baş tutmadı. Qərbin soyuq münasibətini gördükdən sonra, onların yardım etməyəcəyinə əmin olmuş İsrail Ori Rusiyaya üz tutdu. O, var qüvvəsi ilə çalışırdı ki, I Pyotru Qafqazı işğal etməyə razı sala bilsin. Belə ki, o, ermənilərin adından çara 1701-ci ilin təkcə iyul ayında 11 dəfə məktubla müraciət etmişdi [10, s. 69-96]. Müraciətlərində ermənilərin rus qoşunları ilə birləşməsi üçün hazırlıq planlarından bəhs etmiş, çara onun işğalçılıq yürüşlərində ermənilərin yaxından kömək göstərəcəklərini vəd etmiş, Səfəvilərin Cənubi Qafqazda yerləşən hərbi qüvvələri haqqında məlumat vermişdir. Bununla yanaşı, o, I Pyotra Avropa hakimlərinin ermənilərə kömək üçün xahiş məktublarını da təqdim etmişdi [5, s. 51]. Hətta 1701-ci ildə I Pyotra təqdim etdiyi məktublarından birində “Bizim Allahdan və sizin ölkədən başqa ümidimiz yoxdur” yalvarışlı fikirlərini çatdırmışdı [9, s. 165]. Rus dövlətinin başçısı Xəzəryanı bölgələri, xüsusilə də, Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi ilə üst-üstə düşən bu təklifə nəhayət ki, 1703-cü ilin payızında razılıq verdi. Razılaşma belə oldu ki, I Pyotr İsveçlə müharibəni qurtardıqdan sonra ermənilərə kömək edəcək [6, s. 10].

Beləliklə, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edərək ermənilər saxtakar planlarını – “erməni dövləti” yaratmaq xülyasını həyata keçirmək üçün dini faktordan yararlanaraq bir çox Avropa dövlətlərinin rədd cavabını aldıqdan sonra, nəhayət, I Pyotrun simasında Rusiyanın dəstəyini qazana bildilər.

1701-ci il iyulun 25-də İsrail Ori Cənubi Qafqazı, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün I Pyotra 18 bənddən ibarət xüsusi hərbi plan hazırlayıb göndərmişdi [10, s. 85-91]. F.A.Qolovin vasitəsilə çara təqdim olunan, “Yaddaş qeydləri” adlanan bu layihə rus qoşunlarını Cənubi Qafqaza yürüşə şirnikləndirmək üçün əvvəlcədən hazırlanmışdı. Bu layihədə o, Cənubi Qafqazla yanaşı, Səfəvilərin digər bölgələri və Osmanlı torpaqlarının da müəyyən hissəsinin tutulmasını planlaşdırmışdı [4, s. 106-107]. I Pyotrun Cənubi Qafqazı işğal etməsi üçün bu plan müvafiq bəndlərə bölünmüşdü. Birinci bənddə göstərilirdi ki, çar bu yerləri tutmaq üçün 25 minlik rus qoşunu göndərməlidir. Qoşunun tərkibi Niyazabad, Həştərxan və Çərkəz kazaklarından olmalıdır ki, yürüş sakit şəkildə keçsin və şübhə doğurmasın. İkinci bənddə 5 min atlı və 5 min piyada qoşun hissələrinin gəmilərlə Niyazabada gəlməsi və oradan quru yolla 3 gün müddətinə Şamaxı istiqamətində hücumu davam etdirməsi göstərilirdi. Burada həmçinin Şamaxı şəhərinin qala divarlarının olmaması, xanın xüsusi qoşunla deyil, 150 nəfər xidmətçi ilə yaşadığı göstərilirdi. Qeyd edilirdi ki, bu şəhəri 10 min qoşunla 2 saata ələ keçirmək olar. Bu işğalçılıq layihəsinin III bəndində göstərilirdi ki, Azərbaycana – Şamaxıya daxil olan 10 min nəfərlik Çar qoşunu 4 alaya bölünərək, 1-ci alay Gəncəyə, 2-cisi Loriyə, 3-cüsü Qafana, 4-cüsü isə xanın 200 nəfərlə yaşadığı və erməni yüzbaşılarının da olduğu Naxçıvan üzərinə getməlidir. Göründüyü kimi, bu planda digər Azərbaycan bölgələri kimi Naxçıvana da ayrıca yer verilmişdi. Dördüncü bənddə Araz çayının Naxçıvan şəhərinə yaxın olduğu və bu çayı qoşunun keçməsi üçün qayıqların olması haqqında məlumat verilmişdi. Həmçinin bu istiqamətdə gələn bütün qoşunların ərzaqla və atların yemlə təmin edilməsi üçün Naxçıvanda cəmləşdirilməsinin uyğun olması göstərilmişdir. Beşinci bənddə Naxçıvan şəhərindən 15 mil aralıda Ordubad şəhərinin yerləşdiyi haqqında məlumat verilmiş, göstərilmişdir ki, buranın əha-

lisi ancaq ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur və onlar çox zəngindir. Buradakı sənətkar emalatxanalarının 100 min qoşunu geyimlə təmin edə bilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Planın 6-cı bəndi isə tamamilə Naxçıvanın işğalına aiddir: “Naxçıvan tutulduqdan sonra orada olan erməni yüzbaşılardan erməni hərbiçiləri ilə birləşərək, burada dövlət gerbi və bayrağını qəbul edib, şəhərlərini azad etmək üçün böyük güc və nifrətlə düşmən üzərinə gedəcəkdir” [10, s. 87; 4, s. 107]. Həmin planın 7-ci bəndində Naxçıvanın işğalından sonra buradan İrəvan üzərinə hücumla keçilməsi göstərilmişdir. Gördüyümüz kimi, ermənilərin bütün bu planlarında Naxçıvan bölgəsinə xüsusi yer verilirdi. Hətta buranın işğalının İrəvandan əvvəl olmasını istəyirdilər. Bunun səbəbi isə bölgənin əhəmiyyətli strateji mövqedə yerləşməsi idi.

Rusiyanı öz planlarını həyata keçirməyə razı saldıqdan sonra erməni icması Qafqazda ruspərəst təbliğatlarını genişləndirməyə başladı. 1707-1709-cu illərdə Rusiya dövlətinin səfiri kimi Səfəvi sarayında olmuş İsrail Orini müşayiət edən vardaped Minasın verdiyi məlumat bu fikri aydın şəkildə sübut edir. O, qeyd edir ki, İ.Ori Rusiyaya qayıdarkən yolda elçi heyəti ilə birlikdə Niyazabada gəldi. Burada o, Quba xanı ilə çox dostcasına görüşdü və onu Rusiya üçün sədaqətə və meylə daha çox yaxınlaşdırdı. Eyni zamanda İ.Ori Niyazabada bir çayın üzərində körpü saldırdı və ona rus gerbi vurdurdu. Quba xanı bunu qadağan etmədi [3, s. 13]. Təkcə bu yol qeydləri ermənilərin Azərbaycanda ruspərəst təbliğatını necə və hansı formada həyata keçirdiyini göstərir. Təbii ki, İ.Oridən sonra onun davamçıları bu işi sonadək – Rusiya tərəfindən şimalı Azərbaycan torpaqlarının işğalınadək davam etdirdilər [8, s. 749-758]. Ermənilərin bu cür məqsədyönlü şəkildə yeritdiyi siyasət nəticəsində XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Xəzəryanı və bəzi başqa bölgələri I Pyotr tərəfindən müvəqqəti olsa da, işğal edildi.

Ümumiyyətlə, Səfəvilərin son dövründə bütün Azərbaycan ərazisində, xüsusilə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində istər daxili, istərsə də xarici müdaxilələrin təsirindən mürəkkəb siyasi vəziyyət yaşanmışdı. I Pyotrun yürüşü dövründə ermənilərin əsas məqsədi Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycan torpaqlarının ruslar tərəfindən işğal edilməsi olmuşdur. Rusiyanın bu yerləri ələ keçirməsində ermənilərin hədəfi isə Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti qurmaq idi. Ancaq bu baş tutmasa da, ondan da ağır nəticə alındı. Belə ki, 1724-cü ildə İstanbulda Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında Səfəvi torpaqlarını bölmək üçün imzalanmış müqavilənin nəticələri bütöv Azərbaycan üçün fəlakətin başlanğıcı oldu. Çünki bu müqavilədən sonra ölkə ərazisi dörd yerə bölündü. Bir xalqın tarixi torpaqları Səfəvi, Osmanlı, Rusiya dövlətləri və sultandan yarıması olan Şirvan xanlığı arasında parçalandı. Müvəqqəti davam edən bu bölgü vahid mədəniyyətin sarsılmasına səbəb olsa da, qısa zaman kəsiyində (12 il) siyasi gərginliyin azalmasını təmin etmiş oldu. Amma ən acınacaqlısı o idi ki, İstanbul müqaviləsi gələcəkdə – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalının Rusiya tərəfindən işğal edilməsinin təməlini atmış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü (İngilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 439 s.
3. Mustafayev T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986, 88 s.
4. Nəcəfli G. Ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsini ələ keçirmək üçün tərtib etdiyi layihələr (XVIII əsr) / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s. 105-112.
5. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycanda erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: Elm, 2007, 248 s.
6. Sadıq İ. Ermənilərin Birinci Pyotrla görüşü. Bakı: Azərnəşr, 1993, 32 s.
7. Şıxəliyev E. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 384 s.
8. Uras E. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, 798 s.

9. История армянского народа: С древнейших времён до наших дней. Под ред. М.Г.Нерсисяна. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1980, 460 с.
10. Эзов Г. Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1898, 512 с.
11. Curzon G. Persia and the Persian question. In 2 volumes, I vol., London: Spottiswoode and Co., 1892, 679 p.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr*

Ilhami Aliyev

THE ACTIVITIES OF THE ARMENIANS DURING THE CAMPAIGN OF PETER I IN AZERBAIJAN AND NAKHCHIVAN

In the article it is dealt with the campaign of Tsar Peter I to Azerbaijan in 1722-1723. It is shown that this attack plan had been intended from the very beginning. It is noted that the Armenians were one of the sides, who wished to implement the I Pyotr's plan to occupy Caucasus, as well as the Azerbaijani lands. In the article it was also reflected Nakhchivan's special place in the occupation plan of the Armenians for the Russian forces. Although I Pyotr had temporarily occupied Azerbaijani lands in the Caspian Sea, the idea of Armenians to build a new state at the expense of the Azerbaijani lands did not become true at that time. However, the Treaty of 1724, signed by Russia and Ottoman empires to distribute its land with the Safavid Empire, laid the foundation for the fragmentation of Azerbaijani lands in the next century.

Keywords: *the Azerbaijani lands, Nakhchivan, I Pyotr, Armenians' activity, occupation.*

Ильхами Алиев

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯН ВО ВРЕМЯ ПОХОДА ПЕТРА I В АЗЕРБАЙДЖАН И НАХЧЫВАН

Статья посвящена походу царя Петра I в Азербайджан в 1722-1723 гг. Показано, что этот план атаки был разработан с самого начала. Отмечается, что одной из сторон, пожелавших осуществить план оккупации азербайджанских земель, были армяне. Особое место Нахчывана в плане оккупации, составленном для российских войск, также отражено в статье. Хотя Петр временно оккупировал азербайджанские земли в Каспийском море, идея армян построить на тот момент за счет азербайджанских земель новое государство не осуществилась. Однако договор 1724 года, подписанный Россией и Османской империей о распределении своих земель с Сефевидской империей, заложил основу для раскола азербайджанских земель в следующем столетии.

Ключевые слова: *азербайджанские земли, Нахчыван, Петр I, деятельность армян, оккупация.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

SARA HACIYEVA

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA SUVARMA SİSTEMİ

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında suvarma sisteminin vəziyyətindən bəhs edilir. Qeyd edilmişdir ki, Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təbii və süni suvarma sistemlərinin yaradılması və qorunması hər zaman olduğu kimi tədqiq olunan dövrdə də diqqətdə saxlanılmışdır. Dövrün çətinliklərinə baxmayaraq çaylar, göllər, kanallar, arxlar, kəhrizlər, bulaqlar və s. kimi suvarma sistemləri əhalinin suya olan tələbatını müəyyən qədər ödəmişdir. Suvarma sistemlərinin nizamlanmasında isə hakimiyyət orqanları ilə yanaşı, xeyirxah insanların da əməyi olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, suvarma sistemi, çay, kəhriz, arx, bulaq.

Məlumdur ki, su bütün canlıların həyat mənbəyidir. Bu baxımdan da su planetimizin ən qiymətli və əvəzolunmaz sərvəti hesab edilir. Alimlər hesab edirlər ki, Yer planetində həyat məhz su vasitəsilə yaranmışdır. Qeyd edək ki, hələ 1400 il bundan öncə Müqəddəs kitabımız olan “Qurani-Kərim”in bir çox ayələrində suyun açıq-aşkar həyat mənbəyi olduğu bəyan edilmişdir. Su ilə bağlı Qurani-Kərimdə olan bilgilərə nəzər yetirək: “...Biz həyatı olan hər şeyi sudan yaratdıq. Allah hər heyvanı sudan yaratdı... (Ənbiya surəsi, ayə 30), sudan bir insan yaradan, onu soy soplə (davam edən bir düzənə) qoyandır (Furqan surəsi, ayə 54). Biz göydən tərtəmiz su endirdik ki, onunla ölü bir yerə can verək, yaratdığımız heyvan və insanları sulayaq” (Furqan surəsi, ayə 48-49). Göründüyü kimi, bütün canlılar torpaqdan qidalandığı halda torpağın belə susuz halda ölü olduğu müqəddəs kitabın bir çox ayələrində qeyd edilir. Bu isə göstərir ki, su canlı həyatın bütün varlığı üçün zəruri komponentdir. Su adətən mənbəyinə görə iki kateqoriyaya bölünür. Birinci, təbii sular (göllər, çaylar, bulaqlar, bataqlıqlar, yağış suları); ikinci, əmək və xüsusi vəsait qoyulmaqla çıxarılan sular (kəhrizlər, quyular, arxlar və b. suvarma tikililəri).

Naxçıvan diyarında qədim və orta əsrlər dövründən günümüzədək qalıqları qalmış kanallar, arxlar, kəhrizlər və s. kimi su mənbələri onu deməyə əsas verir ki, bu bölgədə hələ qədim dövrlərdən su sistemləri mövcud olmuşdur. Arxeoloqların verdiyi məlumatlara görə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək qeydə alınan ən qədim su kanalı Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında yerləşən kanaldır. Kanal öz mənbəyini Küküçaydan götürür. Küküçayın suyu kanal vasitəsi ilə yaxınlıqdakı düzənliyə çıxarılmış və ətraf ərazilərin suvarılması üçün istifadə edilmişdir. Kanalın möhkəmliyini təmin etmək üçün dağın ətəyi boyunca iri daşlardan hörülmüş xüsusi bənd də çəkilmişdir [10, s. 97]. Həmçinin, xalq arasında “Fərhad arxı”, “Qalacıq arxı” adı ilə tanınan suvarma kanalları da qədim dövrlərə aid süni suvarma şəbəkəsinin olduğundan xəbər verir. Məlumatla görə su kanalına aid daş tikintilərin bir qismi Səderək kəndinin cənubunda indi də qalmaqdadır. Ehtimal ki, kanal dəfələrlə bərpa olunaraq uzun illər istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Naxçıvan diyarının digər bölgəsi olan Culfa rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında da qədim su kanalının qalıqları aşkar edilmişdir. Su kanalı Cəracür çayının suyunun Dizə kəndi ətrafındakı torpaqlara çıxarmaq üçün çəkilmişdir. Çayın qabağı kəsilərək su torpaqda qazılmış kanala yönəldilmişdir. Kanalın suyunu dağın ətəyindən keçirmək üçün mürəkkəb hidrotexniki qurğu inşa olunmuşdur. Demək olar ki, su kanalı eramızın əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif dövrlərdə istifadə edilmişdir [10, s. 97].

Digər mənbələrdə də Naxçıvan diyarının torpaqlarının suvarılması üçün istifadə edilən müxtəlif kanalların və arxların adlarına rast gəlinir. Xalqa, Sirab, Türyan, Dalma, Pandama, Şeydalar və s. arx-kanallar bu qəbildəndir. Naxçıvan kəndlərinin ümumi torpaqlarının Qarababa, Cəhriçay, Küküçay, Nursuçay və Qoşaçay çaylarının suyu ilə suvarıldığını göstərən rus alimi K.N.Smironov yazırdı ki, əhali əsasən bulaq və quyu sularından istifadə edirdi. Həmin çaylardan çəkilən arx və kanallar suvarmanın daha tez və asan olmasına şərait yaratmışdı. Nehrəm, Yamxana, Qaraçuq, Qaraxanbəyli, Hacıvar, Kərbəlayı Oruc, Qulubəy Dizə kəndlərinin torpaqları Qarababa çayının suyu ilə suvarılır, Təzəkənd kəndinin əhalisi bulaq suyundan, Tumbul kəndində yaşayanlar isə quyu suyundan istifadə edirdilər [18, s. 60, 123-125, 126, 128].

Təbii ki, həmin arx və kanallar vasitəsilə bu diyarda əkinçilik mədəniyyəti inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan diyarının da məhsuldar torpaqlara malik olması həmişə işğalçı dövlətlərin nəzər diqqətini cəlb etmişdi. Ona görə də Azərbaycana müdaxilə edən təcavüzkarlar xalqın əməyi ilə yaradılan əkinçilik mədəniyyətini dağıdır və nəticədə ölkənin iqtisadi həyatı uzun müddət tənəzzülə uğradılırdı. Sonrakı dövrlərdə də, xüsusən xanlıqlar dövründə bu ərazilərdə Azərbaycan xanlıqları arasında gedən çəkişmələr ölkənin təsərrüfat həyatına xarici basqınlardan az zərər vurmamışdı. Lakin bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra suvarma sahəsində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Bu zaman suvarma sistemləri ilk vaxtlar baxımsız vəziyyətdə idi. Çarizm xırda su qurğularına az xərc çəkmək, çox bəhrə götürmək məqsədi güdüyündən bu sistemlər dağılırdı. Əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də suvarma sistemləri çarizmin yoxsul Azərbaycan əhalisini istismar etməsi üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. 1828-ci ildən sonra Mərkəzi Qafqaz çaylarının suvarma qüvvəsini yoxlamaq məqsədi ilə Qafqaz canişini knyaz Baryatiniski (1856-1862) tərəfindən dəvət edilmiş İngilis mühəndisləri Belli və Qabba tərəfindən 1860-1863-cü illərdə ilk yoxlama işləri aparılmışdı [6, s. 65]. Rus mənbələrində həmin mühəndislərin fəaliyyəti və layihələri haqqında maraqlı fikirlər vardır. Cənubi Qafqaz torpaqlarının suvarılmasına dair materiallar toplusunun beşinci cildində yazılır ki, mühəndislər Belli və Qabbanın hazırladıqları layihə əsasən Araz çayı hövzəsinin yuxarı hissəsindəki 184.000 desyatin torpaqların suvarılmasını təmin etməliyi. Bu torpaqların 12.000 desyatini Arpaçayın qərb hissəsində sol sahilə yerləşən ərazilərin, digər 172.000 desyatini isə Qaraqaladan başlayaraq Sürməli də daxil olmaqla Culfayadək Naxçıvan qəzasının torpaqlarının suvarılmasını nəzərdə tuturdu. Bütün bu torpaqların suvarılması üçün mühəndislər 8 kanal tikilməsi barədə layihə hazırlamışdılar [19, s. 55].

Tədqiq olunan dövrün məlumatından aydın olur ki, mövcud kanal və arxlar Naxçıvan diyarının suvarma suyuna olan tələbatını tam ödəyə bilmirdi. Bu isə nəinki əkin sahələrinin həcmi artırmağa imkan vermir, həm də becərilən torpaqlardan bol məhsul götürməyə mane olurdu. Bunu nəzərə alan çar hökuməti bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da o dövrün tələblərinə cavab verən yeni suvarma sisteminin yaradılması üçün bir sıra göllər tikdirmişdir. Naxçıvan diyarında yüksək dağ gölləri var idi. Buraya Göygöl, Cil göl, Qanlı göl, Pəri göl, Salvartı, Salahlı və s. göllər daxildir [11, s. 30].

AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. professor H.Səfərli yazır ki, II Kəlbəli xan Naxçıvanda suvarma işlərini qaydaya salmaq, susuz torpaqları su ilə təmin etmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Naxçıvanda qəza rəisi vəzifəsində işləmiş və el arasında “Şən Girey” kimi tanınan Şahin Girey 1865-ci ildə II Kəlbəli xanın himayəsi ilə Kükü kəndindən təxminən 8 km şimal-şərqdə, Keçəldağın qərb tərəfində yaradılan “Qanlıgöl” su anbarında bənd tikdirmiş və su anbarı yaradılmışdır [14, s. 88]. Çox böyük çətinliklər bahasına başa gələn bu su bəndinin suyundan əkin sahələrinin və otarılan mal-qaranın suvarılması üçün istifadə edilirdi [19, s. 55].

Naxçıvan diyarında əhali suvarma suyuna tələbatın bir hissəsini çeşmələrin və süni yaradılmış göllərin, quyuların hesabına ödəməyə çalışırdı. Çayların olmadığı ərazilərdə yerləşən çeşmələr əkinçilərə suvarma suyuna olan tələbatı qismən də olsa ödəməyə imkan verirdi. Bəzi yerlərdə isə bütün əkin sahələri ancaq bolsulu çeşmələrin hesabına suvarılırdı. XVIII əsrdə Naxçıvanda əkin sahələrinin suvarılması üçün Naxış-nərgiz, Bulqan, Kültəpə, Qoşadizə, Nəhəcir və s. kimi su ehtiyatlarından istifadə olunurdu [13, s. 10]. XIX əsrin II yarısında Naxçıvanda tikilən bəndlərin və göllərin tikintisinə mühəndislik edən Şən Girey 1863-1864-cü illərdə sahəsi 12 hektar olan “Şən Girey gölü” adlı (Naxçıvan şəhəri ilə Şıxmahmud kəndi arasında) göl tikdirmişdir. Bu gölün suyundan süni suvarma üçün istifadə edilirdi. Bu göl Xalq arasında “Naçalnik gölü” adı ilə tanınırdı [17, s. 73]. Xalq arasında “Şahingirey arxı” kimi tanınmış kanal haqqında M.R.Psaryev yazırdı ki, Dərələyəz qəzasında Bazarçaydan və yuxarı Arpaçaydan çəkilmiş Qır düzünün bir hissəsini və Arpaçayla Araz çayı arasındakı sahəni suvaran Şən Girey arxı idi [19, s. 48]. XIX əsrin ikinci yarısında bölgənin susuz ərazilərinin suvarılması məqsədilə Şən Girey üç kanalın tikilməsi üçün də göstəriş vermişdir. Bu kanallardan ən böyüyü yay aylarında Arpaçayla Bazarçayın ehtiyat suyunun daha da artmasına kömək göstərəcəkdi. Digər iki kanal isə Arpaçayın suyu ilə Qır torpaqlarının suvarılmasına xidmət göstərməliyi. Maraqlı orası idi ki, Şən Girey tərəfindən çəkdirilən Bazarçaydan Qır düzənliyinin

sonuna qədər uzanan bu kanalların keçdiyi ərazi 120 verstə yaxın idi. Bu cür böyük həcmli irriqasiya işinin layihəsinin heç bir uyğun təşkilat tərəfindən təsdiqlənməməsi onunla izah edilirdi ki, Şən Girey özü şəxsən bütün işlərə nəzarət edirdi [19, s. 54-55; 12, s. 85]. Naxçıvan xanlığında Ədilağa gölü də süni suvarma üçün su mənbəyi idi [2, s. 224]. Həmçinin, Şahbuz rayonu ərazisində Naxçıvançayın sol qolu olan Salvartı çayın mənbə hissəsində Pirigöl yerləşirdi. XIX əsrin axırlarında bu çayın da qabağında bənd çəkməklə süni gölə çevirmişlər [1, s. 228]. Günümüzdə də, həmin göldən su Naxçıvançaya axıdılaraq əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə edilir.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonuna dair məlumatlara görə, Naxçıvan əyalətində suvarma üçün 150 iri və 12 xırda arx var idi. Arxlar iki kateqoriyaya bölünürdü: baş arxlar və bölgü arxları. Baş arxlar öz başlanğıclarını su mənbəyindən, çaylardan, kəhrizlərdən, göllərdən və s. götürürdü. Bölgü arxları ilə baş arxdan götürülən suyu suvarma yerinə çatdırırdılar. Bölgü arxlarının özləri də iki kateqoriyaya bölünürdü: Birbaşa suvarma yerinə suvarma suyu axıdan kənd arxı, ikincisi isə kənd arxının suyunu ayrı-ayrı kəndli əkin sahələrinə axıdan arx. Naxçıvan xanlığında suvarma arxlarının suyu göstərilənlərdən çox olmuşdur. Belə ki, Rusiya-İran müharibələrinin gedişində suvarma arxlarının bir çoxu sıradan çıxmışdı [2, s. 224]. Rus mənbələrində Naxçıvan şəhərindəki Bəkdaş arxının, Şahtaxtı kəndindəki Şah arxının adları çəkilir. K.N.Smirnov Naxçıvan şəhərinin şimal-qərbində yerləşən Bəktaş arxının hələ Səfəvilər dövründən də əvvəl çəkildiyini göstərir. Onun fikrincə bəktaş dərvişlərinin xüsusi torpaq sahəsi varmış və bu arx da həmin torpaq sahələrini suvarmaq üçün qazılıbmış. O, yazır ki, belə su xətlərindən biri də Şahtaxtı kəndinin yerləşdiyi ərazidə olmuşdur. “Şah arxı adlandırılan bu kanal Arpaçaydan başlayaraq Böyükdüz istiqamətində uzanır” [18, s. 119; 12, s. 88].

Tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlər dövründə də Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının inkişafı və əkinçilik məhsullarının əldə edilməsi əsasən suvarmadan asılı idi. Naxçıvan diyarının suvarma suyuna olan tələbatının ödənilməsində Naxçıvançayın əhəmiyyəti böyük idi. Əkin sahələrinin suvarılması üçün bu çaydan ayrı-ayrı istiqamətlərə yönələn bir neçə baş arx çəkilmişdi. Bunlara misal olaraq, Sərən arxı, Dalmi arxı, Paydami arxı, Halqa arxı, Qoşaçay arxı və s. göstərmək olar. Öz başlanğıcını bu arxlardan götürən bölüşdürücü arxlar suvarma suyunu birbaşa əkin sahələrinə çatdırırdılar. Suvarma suyuna tələbatın böyük olduğu isti yay günlərində Naxçıvançayın suyu bütünlüklə bu arxlara axıdıldığından onun suyu tamamilə quruyur və töküldüyü Araz çayına çatmırdı [20, s. 394; 9, s. 46]. Naxçıvan diyarında olan əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyünün olması, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin istehsal vərdişləri bölgə əhalisinin böyük əksəriyyətinin təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Hələ orta əsrlər dövründən təsərrüfatın bir çox sahələrinin, ən vacib isə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib olan ən ümdə məsələlərdən biri su təchizatının qaydaya salınması idi. Əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsində Naxçıvan diyarının ərazisindən axan Araz, Naxçıvançay, Vənəndçay, Əlincəçay, Gilançay, Çənnəbçay, Asnıçay və başqaları mühüm rol oynayırdı. Naxçıvan xanlığında təşəkkül tapmış isti və quru iqlim şəraiti əkinçiliyin inkişafı üçün süni suvarmanı həyati zərurətə çevirirdi. Öyrənilən dövrdə xanlığın ərazisindən axan doqquz çay süni suvarma sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynayırdı. Bu çaylardan ən böyüyü olan Araz çayının bu diyarın ərazisindəki uzunluğu 125 verstə bərabər idi [4, s. 37]. Naxçıvan diyarında olan çaylar bütün ərazini suvarmaq üçün kifayət etmirdi. Ona görə də, əkin üçün yararlı olan sahələrin bir hissəsi istifadəsiz qalırdı. Məsələn, Şahtaxtıdan tutmuş Araza qədər, həmçinin Culfadan tutmuş Naxçıvançayın mənbəsinə qədər olan sahə çayın, süni suvarmanın olmaması üzündən istifadəsiz qalmışdı [2, s. 46].

Naxçıvan diyarının əsas əkinçilik zonası olan Arazboyu düzənlikdə süni suvarma tətbiq etmədən kənd təsərrüfatı bitkilərindən məhsul əldə etmək mümkün deyildi. Buna görə də kənd təsərrüfatının inkişafında suvarma həlledici amillərdən biri hesab edilirdi. Bu cəhətdən çaylar Naxçıvan diyarında həmişə mühüm rol oynamışdır [3, s. 255].

Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan insanlar süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin olan çəmənliklərdə məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər. Dağlıq, dağətəyi və düzən torpaq relyefinə malik olan bölgə ərazisində taxıl bitkiləri düzən torpaqlarda süni suvarma, dağlıq ərazilərdə isə

dəmyə üsulu ilə yetişdirilirdi [7, s. 18]. Təbii ki, bunlar bölgə ərazisinin az bir hissəsinin – Naxçıvan və bir neçə qonşu nahiyənin suvarma mənbələri olmuşdur [10, s. 296].

Aqrar bölgə kimi mühüm əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarında əkinçiliyin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi idi. Professor V. Muradov apardığı araşdırmalara əsasən yazır ki, bu dövrdə başlanğıcını Əlincəçaydan götürən suvarma arxlarının sayı daha çox olmuşdur. Əlincəçay mahalının Baş Camaldın, Aşağı Camaldın, Ərəzin, Qızılcıca, Küznüt, Kırna, Əbrəqunus, Qazançı, Ləkətağ, Xanağa, Saltax, kəndləri suvarma suyunu bu çaydan çəkilməmiş suvarma arxları vasitəsilə alırdılar. Biləv mahalının əkin sahələri Gilançaydan, Çənnəb mahalının əksər kəndlərinin əkin sahələri Eyniadlı çaydan çəkilməmiş suvarma arxları vasitəsilə suvarılırdı. Şərur mahalının əkin sahələri Arpaçaydan çəkilməmiş Neqba arxı, Əlincə arxı və Daşarx adlı arxlardan götürülən suyun hesabına suvarılırdı [9, s. 47]. Araz çayından çəkilməmiş çoxlu suvarma kanalları və arxları pambıq tarlalarının suya olan tələbatını ödəmək üçün kifayət edirdi.

Naxçıvan diyarı hələ qədim və orta əsrlər dövründən öz kəhrizləri ilə də tanınmışdır. Bu barədə müxtəlif dövrlərin səyyah və coğrafiyaşünasları da məlumatlar vermişlər. S. Babayev yazır ki, vaxtilə bölgədə 407 kəhriz sistemi mövcud olmuşdur [3, s. 101]. Naxçıvan diyarının çay şəbəkəsinin zəif inkişaf etmiş ərazilərində zəngin yeraltı su ehtiyatı vardır. Məhz kəhrizlər vasitəsilə bu sülardan ilin bütün fəsilərində istifadə etmək mümkün olmuşdur. Qədim ipək yolunun bu ərazidən keçməsi səbəbindən Naxçıvanla bərabər Ordubad, Əylis, Qarabağlar və s. kimi məntəqələrdə kəhrizlər karvanların su tələbatını ödəyən yeganə saf su mənbəyi hesab edilirdi. Ordubadın, Naxçıvanın, Şahbuzun məşhur meyvə bağları digər dövrlərdə olduğu kimi, bəhs olunan dövrdə də kəhrizlərin hesabına suvarılmışdır [1, s. 110].

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan qəzasının mahal və kəndlərində əhalinin içməli suya olan tələbatını ödəmək məqsədilə kəhrizlərdən geniş istifadə olunur və çoxlu kəhrizlər qazılırdı. K. Nikitinin məlumatlarında göstərilir ki, XIX əsrin sonlarında Cəhri kəndi yaxınlığında bir neçə kəhriz qazılmışdı. Həmin kəhrizlərdən birindən-digərinə arxlar çəkilməmiş və bu arx sistemindən üstüörtülü böyük bir yargan əmələ gəlmişdir. Buradan çəkilən borular düz şəhərə qədər uzansa da, bu su içməli deyil və yalnız suvarma üçün yararlı hesab edilirdi. Müəllifin fikrincə, bəhs olunan dövrdə Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının inkişafına su çatışmazlığının mənfi təsiri olmuşdur [16, s. 119, 129]. G. Qənbərova yazır ki, Naxçıvan şəhərindəki Şahab və Sarbanlar məhəlləsində kəhriz sisteminin olduğu təyin edilmişdir. Şahab məhəlləsinin kəhriz sistemi yeraltı tunellər və həyətlərdə kəhriz kürələrindən ibarət olduğu halda, Sarbanlar məhəlləsində kəhrizlər bəzi həyətlərdə və dalanlarda relyefdən asılı olaraq yerüstünə çıxarılmışdı. Həmin kəhriz sistemlərindən şəhər əhalisi müasir dövrümüzdə də istifadə edir [8, s. 187]. Kəhrizlər, quyular, arxlar xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında çəkildiyindən, onların mülkiyyəti hesab olunurdu. Lakin bu mülkiyyət hüququ heç bir qanunla təsdiq olunmur, yalnız adətə əsaslanırdı. Su üzərində mülkiyyət, torpaq üzərində mülkiyyətdən fərqlənirdi. Su üzərində mülkiyyət feodallara, həmçinin, kənd icmalarına və ayrı-ayrı kəndli qruplarına məxsus idi [15, s. 18-19].

Naxçıvan diyarında su obyektlərinin miqdarına görə ikinci şəhər olan Ordubadın günümüzdə qədər saxlanılmış orta əsrlərə aid şəhərsalma strukturu tayı-bərabəri olmayan kəhriz su kəməri sisteminin qorunub saxlanmasına da şərait yaratmışdır. Bu bölgədə olan çoxsaylı bulaq-çeşmələr, demək olar ki, hər bir evi su ilə təmin edirdi. Bu haqda XIX əsr müəlliflərinin verdiyi məlumata görə bəhs olunan dövrdə şəhərdə su bol olmuşdur. Bölgədə çaydan başqa, 70-ə qədər bulaq olmuşdur ki, bu da şəhərdə bütün bağları və demək olar ki, hər bir evi su ilə təmin etmişdir. Tədqiq olunan dövrə aid məlumatlara görə su hər yerə sərinclik yayır və bir çox həyətlərdə isə fontanlara çevrilmişdir. Lakin “Dibdar” məhəlləsinin, o cümlədən “Uctərəngə” məhəlləsinin bir hissəsi istisna təşkil etmişdir. Bunun səbəbi isə həmin məhəllələrin yüksəklikdə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq oralara su çəkmək mümkün olmaması idi. [5]. Ordubadda suvarma sistemi hələ ən qədim dövrlərdən Qafan dağlarından axan çayın hesabına həyata keçirilirdi.

K. Nikitinin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” (1882) adlı məqaləsində diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də bu dövrdə şəhər əhalisinin içməli su ilə təchizatı haqqındakı məsələdir. Mənbədən aydın olur ki, Naxçıvan qəza məktəbinin nəzarətçisi olan bir əylislinin 1860-cı ildə öz

xərçi hesabına çəkdiyi su boruları vasitəsilə şəhər əhalisinin içməli suya olan tələbatı ödənilmişdir. Suyun mənbəyi isə həmin şəxsin özü tərəfindən qazdırılmış su quyuları olmuşdur. K.Nikitinin məlumatına görə, Naxçıvan şəhərinin tam mərkəzindən keçən çaydan çəkilən arx vasitəsilə şəhərin bütün zəmiləri, bağları, bostanları suvarılırdı. Naxçıvançay bütün uzunluğu boyu ətrafında yaşayan sakinlər tərəfindən istifadə olunurdu. Rus müəllifi yazırdı: “Şəhər boyu mövcud suyu bölüşdürmək və paylaşdırmaq üçün onlara bütün səlahiyyətlər verilmişdir. Çox vaxt müştərilərlə mirablar arasında dava düşür və haray-həşir qopur. Bu cür xoşagəlməz hallar suyu öz bağlarına, bostanlarına və təsərrüfatlarına aparmaq istəyən şəxslərlə adi işçilər arasında da olurdu” [16. s. 119].

Naxçıvan əyalətində həm içmək, həm də suvarmaq üçün istifadə edilən su mənbələrindən biri də bulaqlar idi. Eyniadlı mahal zəngin və çoxsaylı bulaqları olan kəndləri ilə fərqlənirdi. Naxçıvan-da bağların, bostanların və əkinlərin becərilməsində şəhərdən bir qədər kənarda axan Araz və Naxçıvan çayının suyundan, həmçinin kəhriz və axar bulaq sularından istifadə olunurdu [10, s. 205]. 1831-ci ilin məlumatına görə, Keçili kəndinin torpaqları 10 bulağın, Şahbuzun torpaqları 2 bulağın suyu ilə suvarılırdı [18, s. 132-133; 12, s. 90]. Əldə olan məlumata görə, Ordubad mahalının suvarılması üçün dağlardan axan su ehtiyatlarından istifadə edilirdi. Əylis mahalı Nüvədi çayının, Dəstə mahalı Vənənd çayının, Çənnəb isə Urumis çayının suyu ilə suvarılırdı [18, s. 61]. Naxçıvan-dakı əkinləri və bağları suvarmaq üçün şəhərin ortasından böyük arx keçirdi.

Müsəlman hüququna görə, arxlar onları çəkdirənlərin mülkiyyətində idi və ondan istifadə sahibkarlarla razılıq əsasında baş verirdi. Onların icazəsi olmadan nə bənd tikmək olardı, nə də şlüz. Bulaqların, quyuların və su tutumlarının suyu onların sahiblərinə məxsus idi. Xüsusi sahibkar torpaqlarında olan quyular, bulaqlar və su tutumları üzərində həmin torpaqların sahiblərinin, dövlət torpaqlarında olanlar üzərində isə bütün müsəlman icmalarının mülkiyyət hüququ vardı. Kəhriz sahibləri kəhriz suyu ilə suvarılan ətraf torpaqlardan nəslən istifadə etmək hüququna malik idilər [2, s. 227]. Araşdırmalardan məlum olur ki, tarixin bütün dövrlərində xeyirxah insanlar tərəfindən inşa edilən kəhrizlər, ovdanlar və s. su sistemləri vasitəsilə camaat suya olan ehtiyacını müəyyən qədər ödəmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, bəşəriyyətin varlığı üçün bütün zamanlarda su əvəzolunmaz sərvət hesab edilmişdir. Bu sərvəti qoruyub saxlamaq üçün ondan qənaətlə istifadə etmək, onu toplayıb saxlamaq və səmərəli istifadə etmək hər bir insanın ümdə borcudur. Bəşəri dəyərlərə hər zaman diqqət və qayğı göstərən Naxçıvan əhalisi XVIII-XIX əsrlərdə də bu dəyərlərə önəm vermiş, suvarma sisteminin qaydaya salınmasında mühüm işlər görmüşlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Məmmədova F., Heydərova F. Təbii suların geokimyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılma xüsusiyyətləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 288 s.
2. Ağamalı F. XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər. Dərs vəsaiti, Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 280 s.
3. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
4. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
5. Əliyev Q. Naxçıvan kəhrizləri Azərbaycanın milli sərvətidir. “Şərq qapısı” qəz., 2015, 11 fevral.
6. Əhmədov H. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda rus kalonlaşması məsələsinə dair // Tarix və onun problemləri, № 4, 2009, s. 64-68.
7. Quliyev Ş. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi. AEM, V bur. Bakı: Elm, 1985, s. 18-47.
8. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. I c. Dərs vəsaiti. Bakı, 2018, 304 s.
9. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
10. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
11. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
12. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 180 s.

13. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
14. Səfərli H. Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətlərindən general-mayor II Kəlbəli xan Kəngərli-Naxçıvanski // “Актуальные научные исследования в современном мире”, вып. 6(26), ч. 6. Июнь 2017 г. Переяслав-Хмельницкий, с. 85-92.
15. Talıbzadə İ. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı: Elm, 1980, 152 s.
16. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 2, Тифлис, 1882, с.109-142.
17. Сафарли Г. Эпиграфические памятники Нахчывана. Нахчыван: Аджери, 2017, 200 с.
18. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
19. Псарев М.Р. Очерк орошения в Закавказском крае. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. V, Тифлис, 1888, 347 с.
20. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография импера торской АН, 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

Sara Hacıyeva

IRRIGATION SYSTEM IN NAKHCHIVAN IN XVIII-XIX CENTURIES

The paper mentions the situation of the irrigation system in the Nakhichevan region in the 18th-19th centuries. It was noted that creation and protection of natural and artificial irrigation systems for the development of agriculture in Nakhchivan has always been kept in focus and also in the period of studied time. Despite the difficulties of that time, rivers, lakes, canals, springs and so on. Some irrigation systems have paid for the population's water needs. In the adjustment of irrigation systems, besides the authorities, goodwill people have also been involved.

Keywords: *Nakhchivan, irrigation system, river, canal, spring.*

Сара Гаджиева

СИСТЕМА ВОДОСНАБЖЕНИЯ В НАХЧЫВАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье упоминается состояние ирригационной системы в Нахичеванской области в XVIII-XIX веках. Было отмечено, что создание и защита природных и искусственных оросительных систем для развития сельского хозяйства в Нахчыване всегда поддерживались, в том числе и в исследованный период. Несмотря на трудности времени, реки, озера, каналы, арыки, кяризы, родники и т. д. некоторые ирригационные системы удовлетворяли потребности населения в воде. В регулировании ирригационных систем, помимо властей, также участвовали люди доброй воли.

Ключевые слова: *Нахчыван, ирригационная система, река, кяриз, арык, родник.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

SEVİNC BABAYEVA

NAXÇIVANIN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ SƏYYAHLARIN
QEYDLƏRİNDƏ (XIV-XVIII ƏSRLƏR)

Naxçıvan diyarının memarlıq abidələri Azərbaycan tarixində mühüm yer tutur. Orta əsrlərdə müxtəlif vaxtlarda ölkəmizdə, o cümlədən Naxçıvanda olmuş səyyahlar orta əsr memarlıq abidələri, qala və türbələr haqqında qiymətli məlumatlar qeyd etmişlər. Məqalədə həmin məlumatlardan bir hissəsi tədqiqata cəlb edilmişdir. Məlumatların təhlili onu deməyə əsas vermişdir ki, Naxçıvanın memarlıq tarixi həyatı digər sahələrlə yanaşı inkişaf etmiş və bunlar da səyyahların diqqətini cəlb etmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, səyyah, memarlıq abidələri, körpü, karvansara, məscid.

Azərbaycanın təbii coğrafi mövqeyi və tarixən qüdrətli dövlətlərin bu ərazidə apardığı dağıdıcı müharibələr, təbii fəlakətlər təəssüflər olsun ki, memarlıq abidələrimizin bir hissəsinin dağılmasına, hətta yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Biz bu abidələrin, yəni qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda inşa olunan abidələrin mövcudluğu, əzəməti və quruluşu haqqında yazılı mənbələr vasitəsilə məlumatlar əldə edirik. Həmin qaynaqlarda ölkəmizin müxtəlif bölgələrində vaxtilə inşa edilmiş möhtəşəm memarlıq nümunələri haqqında zəngin və maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən orta əsr tarixçilərinin, coğrafiyaşünasların, ölkəmizdə olmuş səyyahların məlumatları xüsusilə maraq doğurur. Abidələrimiz haqqında Həmdullah Qəzvini, Rui Qonzales de Klavixo, F.Rəşidəddin, Evliya Çələbi, J.Tavernye, J.Şarden və digərlərinin əsərlərində ölkəmizdə, o cümlədən Naxçıvanda mövcud olmuş memarlıq abidələri haqqında məlumat əldə edə bilirik.

Səyyahların bir çoxunun əsərində Naxçıvanda olmuş tarixi abidələr haqqında məlumat verilir. Bu abidələrdən Atabəy, yəni Möminə xatın türbəsi haqqında da məlumatlara rast gəlirik. Bəzi mənbələrdə Yusif Küseyr oğlu türbəsi də Atabəy türbəsi adlandırılmışdır. Şəhərin mərkəzində inşa edilmiş bir sıra abidələr bir memarlıq ansamblı yaratdığından bu ərazi memarlıq ədəbiyyatında Atabəylər memarlıq kompleksi kimi dəyərləndirilir. Kompleksə daxil olan memarlıq nümunələrindən zamanəmizədək gəlib çatan yalnız yerli əhali arasında bəzən “Atabəy günbəzi”, yaxud da “Atabəy türbəsi” adlandırılan Möminə xatın türbəsidir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, hazırda “Əcəmi səyrəngahı” adlanan ərazidə əzəmətlə ucalan Möminə xatın türbəsi də Yusif Küseyr oğlu türbəsi kimi yeraltı (sərdabə) və yerüstü (türbə) hissədən ibarətdir. Yarandığı zaman hündürlüyü təxminən 35 metr olan türbənin yuxarı hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən aşınaraq uçub dağılmış, indiyədək yalnız 25 metr hündürlüyündə gövdə qalmışdır [9, s. 72].

Fransız səyyah-arxeoloqu Jan Dyölafua Möminə xatın abidəsi barədə məlumat verərək yazır: “Baş meydanda orta əsr memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri ucalır. Bu səkkiztərəfli günbəzin 21 m hündürlüyü vardır. O dağılmış Cümə məscidinin vaxtı ilə bir hissəsini təşkil etmişdir. Günbəzin hər tərəfi valehedici kərpic mozaikası və mavi-göy emalla zینətləndirilmişdir. Bu bəzəklər qeyri-adi zərifliyə fəvqəladə müxtəliflik vermək məqsədi ilə bir-birinin üzərində yerləşdirilmişdir”. Səyyah Yusif Küseyr oğlu türbəsi haqqında da məlumat verərək qeyd edir: “Bir qədər kənarda sadə, kiçik tikinti olan Atabəy günbəzi vardır ki, burada mühüm müsəlman nümayəndəsi əbədi olaraq yatır. Bina tağlı türbənin üzərində ucalır, piramida şəkilli örtüyü kərpicdən düzəldilmişdir. Bu abidənin friz və fasadı Cümə məscidində olduğu kimi kufi kitabələri ilə bəzədilmişdir, mozaik kərpiclərdən çox bəsit şəkildə düzəldilmişdir” [6, s. 15].

Səyyahlar Naxçıvan diyarında olan digər abidələrdən də bəhs etmişlər. Onlar vaxtı ilə Möminə xatın türbəsinin yanında portal vasitəsilə bir-birinə ilhaq edilmiş qoşa minarələrin və qədim məscid qalıqlarının mövcud olduğunu xəbər verirlər. Dübua burada ən gözəl bir tarixi abidə hesab olunan bir məscid haqqında məlumat verərək göstərir ki, onun geniş xarabalıqları hələ də “Atabəy günbəzilə” “Nuhun məzarı” arasında görünməkdədir. O kərpicdən hörülmüş kitabə və zərif relyeflərlə bəzədilmişdir [6, s. 17]. Lakin Dübua xeyli əvvəl, XVIII əsrin başlanğıcında Naxçıvanda olmuş məşhur fransız səyyahı J.B.Tavernye həmin məscid haqqında belə xəbər verir: “Naxçıvanın xara-

baları içərisində Şərqi ən gözəl abidələrindən biri hesab olunan böyük bir məscidin də dağıntıları görünür” [6, s. 17].

Tavernyenin camelərin və dağıdılmış came qalıqlarının çoxluğu ilə bağlı qeydləri sübut edir ki, Naxçıvan şəhəri Qafqazda ən möhtəşəm müsəlman şəhərlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Naxçıvan təkcə məscid və camelərin çox olduğu şəhər kimi deyil, həm də orta əsrlərdə “Asiyada ən böyük cameyə sahib olan şəhər” kimi qeyd edilmişdir: “Naxçıvanda dağıdılmış yerlər arasında Asiyanın ən böyük camelərindən (məscidlərindən) biri olan bir məscidin xarabalıqları da vardır və insanlar inanırlar ki, bu came (məscid və ya məqbərə) Nuhun türbəsinə xatirə olaraq tikilmişdir” [13, s. 80].

Azərbaycanın memarlıq abidələri içərisində Naxçıvan şəhərindən 40 km şimal-qərb tərəfdə yerləşən, Şərurun ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Qarabağlar kəndində zamanəmizədək qismən dağılmış şəkildə gəlib çatmış memarlıq kompleksi özünəməxsus yer tutur. “Qarabağlar türbəsi” orta əsrlər Azərbaycanının məşhur tarixi abidələrindəndir. Burada qoşa minarə və onların arasında yerləşən dini bina mövcud olmuşdur. Qoşa minarələrin XII-XIII əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal olunur. Minarələri bir-birinə bağlayan baştağ isə XIV əsrdə tikilmişdir. Baştağın üzərində elxanı hökmdarı Hülakü xanın arvadı Quti xatının adının həkk olunması bunu söyləməyə əsas verir [9, s. 73]. Ərazisində aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri və orta əsr yazılı mənbələrinin məlumatları göstərir ki, Qarabağlar Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olmuş, orta əsrlər zamanı çiçəklənmə dövrü keçirmiş, yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Görkəmli türk səyyahı Evliya Çələbi “Səyahətnamə”sində bu şəhər və abidələr haqqında maraqlı məlumatlar təqdim edir: “Çox abad və sonu görünməyən münbit torpağı olan bir düzənliyə malikdir. Neçə dəfə Süleyman xan (I Sultan Süleyman Qanuni (1520-1566)) və sair sərkərdələr də burda qışlamışdır. İndilər yerli-yerində yenə abad olmaqdadır. Xidmətçilərimiz orada təqribən 40-a qədər minarə saydılar. Allaha şükür ki, bu şəhərin ab-havasının gözəlliyindən təbiətimiz xoşlandı. Süvari yoldaşlarımızla şəhərə tamaşa etdik. Mehmandarımızın dediyinə görə şəhərin 10 minə qədər bağlı-bağçalı evi, 70 mehrabı var ki, onun 40-ı minarəli məsciddir. Orada karvansara, hamam, çarşı-bazar çoxdur” [4, s. 120]. Naxçıvanda Əhməd Paşa, Fərhad paşa, Gözələli paşa, Cığaloğlu, Xadim Cəfər paşa cameləri kimi gözəl sənət nümunələri tikilmişdir. Osmanlı paşalarının nəfinə tikdirilmiş bu binaların əksəriyyəti azərbaycanlı ustalar tərəfindən inşa edilmişdir. Evliya Çələbi bu abidələrin böyük memarlıq dəyərinə malik olduğunu qeyd edir: “Bəzi camelər səqfi zərgərlik məmulatlarından, çini, mina və kaşidan hörülmüşdür” [2, s. 236-237]. XVII əsrdə şəhərdə İstanbul minarələrinə bənzər 33 minarə var idi. Mənbələrdə XVII əsrdə Naxçıvanda divarları Çin kaşısı ilə bəzədilmiş çoxlu hamam olduğu qeyd olunur [2, s. 237]. Gözəl memarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan bu bəzəkli hamamlar haqqında Evliya Çələbi yazır: “Hamam olduqca lətif və işıqlıdır. Onun qapı və divarları Çin kaşısındandır. Bütün poştələri şətrəncə (şahmata) oxşar naxışlanmışdır. Mehmanxanamıza yaxın Zal Paşa hamamı vardır. Onun bütün qapı və divarları Çin kaşısındandır. Döşəməsi başdan başa parlaq və səqfi mərmərdəndir. Elə münəvvər bir hamamdır ki, bütün şüşələri billurdur. Qübbəsinin ortasında böyük bir hovuz vardır”. Səyyah yazır ki, Osmanlı Zal Paşazadə Əhməd Naxçıvanda hakim olduğu zaman İstanbul memarlıq üslubunda Sədərəkdə gözəl bir məscid tikdirmişdir. Bu məscidə əcəmlər “Zaviyəyi Əhməd Paşa” deyirlər. Məscidin ətrafındakı 500 evdən ibarət olan kənd onun vəqfidir [1, s. 20].

Evliya Çələbinin Naxçıvan haqqında verdiyi qiymətli məlumatlardan biri də Naxçıvan qalası haqqındadır. Səyyah bu qalanın “... Əfrasiyab tərəfindən bina edildiyini, 1291-ci ildə Monqolların hücumu zamanı dağıldığını, XVI əsrdə Azərbaycan hökmdarı Şah I İsmayıl tərəfindən təmir edildiyini...” bildirir [10, s. 47].

Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumat verən elçi-səyyahlardan biri də İspaniyalı diplomat Ryui Qonsales de Klavixodur. O, Kastiliya kralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Səmərqəndə Teymur sarayına göndərdiyi elçilər heyətinə başçılıq etmişdir. Onun yol gündəliyində maraqlı məlumatlardan biri də Naxçıvanın Əlincə qalası haqqındadır. İspaniya diplomatının Azərbaycana gəlməsindən bir az əvvəl – 1387-ci ildə Əmir Teymur Azərbaycana qoşun çəkmiş, özünün hərbi yürüşləri tarixində Azərbaycanda, xüsusilə Əlincəqalada ən inadlı müqavimətə rast gəlmişdi. Qalanı hücumla ala bilməyən teymurilər onu mühasirədə saxlamağa məcbur olmuş, Əlincəqalanın qəhrəman müdafiəsi

14 ilə qədər davam etmişdi. Bu hadisədən cəmi 2-3 il sonra Azərbaycana gəlmiş Kastiliya elçiləri ağır sınaqdan çıxmış Əlincəqalanı kənardan seyr etmişdir. Klavixə Səmərqəndə gedərkən iyun ayının 3-də Əlincə (Alancık) qalası önünə gəldiyini yazır və qala haqqında bu məlumatları verir: "... Növbəti gün, buradan (Makudan) ayrıldıq. Kəndə çata bilmədiyimiz üçün çöldə gecələdik. O biri gün (3 iyun) sağ tərəfdə Alınqa (Əlincə) adlandırılan bir qala göründü. Yüksək bir dağın üzərində yerləşən, divarları bürclərlə əhatə olunmuş bu qalanın içində, çoxlu üzüm bağları, baxçalar və əkilmiş tarlalar, bolluca su qaynaqları və mal-qara üçün otlaq sahələri vardır. Ən yuxarı hissədə isə qala yerləşirdi..." [12, s. 93].

Bu dövrdə digər memarlıq nümunələri ilə yanaşı, Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən karvanların hərəkətini asanlaşdırmaq məqsədilə yol kəsib keçdiyi çaylar üzərində salınmış körpülər də xüsusi yer tutur. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Yaxın şərqin ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində də bu məqsədlə salınmış körpülərə daha çox təsadüf olunur. Bu körpülər əsasən şərqdən qərbə və əksinə gedən ticarət karvanlarının hərəkətini asanlaşdırmaq üçün ərazidə axan çayların üzərində salınırdı. Naxçıvan ərazisindən axan Araz, Gilançay, Əlincəçay, Naxçıvançay və başqa çaylar üzərində inşa edilən körpülər məhz bu tipli abidələrə aiddir. Bir hissəsi indiyədək salamat, çoxu isə dağılmış vəziyyətdə zəmanəmizədək gəlib çatmış bu körpülər daxili və xarici ticarətin inkişafına öz töhfəsini verməklə yanaşı, əhalinin bölgə daxilində hərəkətini də asanlaşdırırdı. Bu körpülərdən biri Araz çayı üzərində Culfa şəhərinin yaxınlığındakı ensiz dərədə yerləşirdi [7, s. 71-72]. Bu körpü Arazın üstündə karvan yolu istiqamətinə uyğun salınmış və bölgəni mühüm ticarət qovşağına çevirmişdir. Culfa şəhərinin beynəlxalq yolu üzərində böyük mərkəz kimi əhəmiyyəti məhz Arazın şimalı ilə cənubunu birləşdirən bu körpünün mövcud olması ilə artmışdır. Körpü gözəlliyinə görə tikildiyi çağdan məşhurlaşmış, öz möhtəşəmliyi ilə səyyah və coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Həmdullah Qəzvini "Nüzhət əl-qulub" əsərində Mərənd tükəmindəki ticarət şəhəri Gərgər haqqında qısa bilgi verərkən yazmışdır ki, "...onun yanında Araz çayı üstündə Ziya-ül Mülk Naxçıvani gözəl körpü tikdirmişdir. Bu xeyriyyəçilik sahəsində ən böyük tikilidir [14, s. 51]. Gərgər indi İranda, Mərənd-Culfa yolu üstündə bir şəhərdir. Ziya-ül Mülkün tikdirdiyi körpü isə indi ancaq dayaqları qalan "Culfa" körpüsüdür [6, s. 122]. Coğrafiyaşünas Əbdürrəşid əl-Bakuvi də Naxçıvan yaxınlığında Ziya-ül Mülk körpüsü haqqında da məlumat verir: "...Təbrizlə Marağa arasında böyük Səhənd dağı var. Dağın başında həmişə qar var. Orada Uveys çayı var. Ərzən ər-Rum dağlarından axan bu çayın suları çox gurdur. Bu çay çoxlu ölkələrin torpaqlarından axır və vaxtında Naxçıvan yaxınlığında Ziya-ül Mülkün körpüsünə çatır. Körpü daşdan tikilib və dünyanın möcüzələrindəndir..."[3, s. 79]. Orta əsrlərdə ticarət karvanlarının rahat hərəkətini təmin etmək məqsədilə bölgənin iri çaylarından olan Əlincəçay üzərində də bir neçə iri körpü salınmışdır. Bu körpülərdən dövrümüzədək salamat gəlib çatan Qazançı kəndinin cənub tərəfində, Əlincəçay üzərində inşa edilmiş körpüdür.

Avropa ilə Asiyayı birləşdirən mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşən Azərbaycanın hər yerində ölkədaxili və beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün karvansaralar inşa edilmişdi. Bu yollarla hərəkət edən ticarət karvanları müxtəlif mallar daşımaqla bərabər, alimlərin, səyyahların, diplomatların, missionerlərin də gediş-gəliş vasitəsinə çevrilmişdir. Ona görə də bu yollarla hərəkət edən karvanların rahatlığını təmin etmək məqsədilə karvansaralar, imarətlər, ovdanlar inşa edilirdi [5, s. 123]. Bu abidələr həm də möhtəşəm tarix-mədəniyyət, memarlıq nümunələri idilər. Həmin nümunələrdən bir qismi Naxçıvan bölgəsində də zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Karvansaralar Şərq ölkələrinin mədəniyyəti, ticarəti qədər qədim tikililər olmaqla çox qədim tarixə malikdirlər. Hələ vaxtilə yunan tarixçisi Herodot özünün "Tarix" əsərində yolları təsvir edərkən təxminən 30-40 km-lik məsafələrdə gözəl qonaq evlərindən bəhs edir. Qədim dövrlərdən fərqli olaraq artıq orta əsrlər dövründən etibarən karvansaralar daha çox tacir və səyyahlara xidmət etməyə başlamışdır. Ticarətin dövlət əhəmiyyətini başa düşdükdən sonra artıq tacirlər üçün nəinki şərait yaradılır, hətta onların təhlükəsizliyi üçün nəzarətçilər də təşkil olunurdu.

Fransız səyyahı Şarden karvansara haqqında qeydlərində göstərir ki, "karvansaraların həyətinə su ilə dolu hovuzlar vardır. Bəzən həyətin ortasında daş döşənmiş kvadrat şəkili yer olur ki, uzunluğu 20-30 addım, hündürlüyü 6-8 addımdır. İranlılar bu yerə səki deyirlər. Bu yerlərin əhalisi

öz mənzilləri və bağlarında diqqəti cəlb edən belə səkilər düzəldirirlər. Adətən həmin səkilərin ətrafında böyük və çox budaqları olan ağaclar əkirlər ki, səkinin çevrəsini əhatə edir. Bunlar havanı təmizləyir, sərinlədir. Karvansaraların damlarının üstü adətən örtülü olur. Onların hər iki giriş yerində eyvanlar vardır ki, ərzaq satılan mağazalar kimi onlardan istifadə edilir. Bu binaların giriş qapısı binanın özünün hündürlüyü qədərdir. Bunlar böyük və hündür qapılardır ki, xüsusi taxta-şalbandan hazırlanmışdır” [8, s. 76].

XVII əsr fransız səyyahı J.Tavernyenin öz əsərində qeyd etdiyi Əsəbaddakı 4 karvansara ümumiyyətlə karvansaraların böyük bir hissəsi sonrakı müharibə və təbii fəlakətlərin qurbanı olmuş, günümüzədək çox az hissələri gəlib çatmışdı. Bu karvansaralardan biri Azad kəndinin şərq tərəfində Minardibi adlı ərəzidə olmuşdur. Ərazidə hazırda yaşayış evləri və əkin sahələri salınsa da orta əsrlər dövrünə aid olan minarənin qalıqı və yerli əhali tərəfindən karvansara yeri kimi tanınan ərəzi bu günədək qalmaqdadır [5, s. 72].

Mənbələrdən və səyyahların qeydlərindən məlum olur ki, Naxçıvan memarlıq məktəbi ölkəmizin memarlıq tarixində çox mühüm bir yer tutur. Orta əsrlərdə həmin memarlıq məktəbi öz inkişafını əvvəlki kimi olmasa da müəyyən dərəcədə davam etdirmişdi. XVII əsrin birinci yarısında Naxçıvanda olmuş səyyahlar şəhərdə çoxlu bina olduğunu qeyd edirlər. Lakin XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan memarlarının öz doğma şəhərlərinin hüdudlarından kənarda hər hansı bir bina inşa etmələri haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Buna görə də belə hesab etmək olar ki, Naxçıvan XV əsrdən etibarən əsas memarlıq mərkəzi kimi öz yerini Təbrizə versə də hər halda bu dövrdə də Naxçıvan memarlıq məktəbi öz təsirini saxlamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev A. Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu və mədəni həyatı Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində (XVII əsrin 40-cı illəri). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2000, 157 s.
2. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 2012, 296 s.
3. Əbdürrəşid Əl Bakuvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: Şur, 1992, 132 s.
4. Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. İsayev E. Böyük ipək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
6. Məmmədov R.A. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1962, № 4, s. 11-22.
7. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 598 s.
8. Şardən J. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
9. Səfərli F.Y. Naxçıvanın türk islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.
10. Ağalarlı M. Doğu Anadolu və Naxçıvan bölgəsinin tarixi və mimarlıq abidələrinin turistik açıdan təbliği (Ortaçağ səyyahlarının “Seyahatname”ləri əsasında) // 1. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu / 19-21 Kasım 2015, s. 105-114.
11. Miller K. Yakınoğlu kervansarayları. Tercümə eden: Öztürk A. // İpek yolu dergisi, 2002, s. 122-166.
12. Kürkçüoğlu E. Naxçıvan tarixi (V-XV yüzillər). Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2007, 134 s.
13. Tavernier J.B. Tavenier Seyahatnamesi. Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, 343 s.
14. Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджане). Баку: ЭЛМ, 1983, 68 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: Sevinc.quliyeva@yahoo.com*

Sevinj Babayeva

**ARCHITECTURAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN THE NOTES
OF TRAVELERS (XIV-XVIII CENTURIES)**

Architectural monuments of the Nakhchivan land occupy an important place in the history of Azerbaijan. Travelers in the Middle Ages at different times in our country, including Nakhchivan, wrote down valuable information about medieval architectural monuments, castles and shrines. Some of the information contained in the article was included in the study. Data analysis suggests that the architectural history of Nakhchivan developed along with other areas and attracted the attention of travelers.

Keywords: *Nakhchivan, traveler, architectural monuments, bridge, caravanserai, mosque.*

Севиндж Бабаева

**АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА В ЗАМЕТКАХ
ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ (XIV-XVIII ВЕК)**

Памятники архитектуры Нахчыванской земли занимают важное место в истории Азербайджана. Путешественники в средние века в разное время в нашей стране, в том числе в Нахчыване, записывали ценную информацию о средневековых архитектурных памятниках, замках и святынях. Часть информации, содержащейся в статье, была включена в исследование. Анализ данных свидетельствует о том, что архитектурная история Нахчывана развивалась наряду с другими сферами и привлекла внимание путешественников.

Ключевые слова: *Нахчыван, путешественник, памятники архитектуры, мост, караван-сарай, мечеть.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

SAMİR QULİYEV

XƏZƏR HÖVZƏSİNDƏKİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ VƏ ƏMƏKDAŞLIĞA TƏSİRİ

Məqalədə Xəzər hövzəsində təhlükəsizliyi təhdid edən amillər araşdırılmış və onların regional təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa təsiri regional təhlükəsizlik kompleksi nəzəriyyəsinə müvafiq təhlil edilmişdir. Xəzər hövzəsi həm geosiyasi mövqeyi ilə, həm də geoiqtisadi potensialı ilə global siyasətdə diqqət mərkəzində olan regiondur. Xəzər hövzəsində terror təhlükəsi, iqtisadi problemlər, etnik münaqişələr, dövlətlərarası münaqişələr, silahlanma yarışı, enerji təhlükəsizliyi çərçivəsindəki beynəlxalq rəqabət, ekoloji problemlər və Xəzər dənizinin hüquqi statusu problemi kimi məsələlər təhlükəsizliyi birbaşa təhdid edir. Məqalədə bu problemlərin regional təhlükəsizlik kontekstində təhlil edilməsi və əməkdaşlıq perspektivlərinə təsiri müzakirə olunur.

Açar sözlər: Xəzər hövzəsi, regional təhlükəsizlik, Azərbaycan, silahlanma, hüquqi status.

Coğrafi baxımdan çox əhəmiyyətli mövqedə yerləşməklə yanaşı, Asiya və Avropa arasında keçid marşrutu funksiyasına da sahib olan Xəzər hövzəsi mühüm geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyə sahib olması ilə yanaşı özünəməxsus təhlükəsizlik problemləri ilə gündəmdə olan kompleks bir regiondur. Tarix boyunca müxtəlif mədəniyyətlər arasında mərkəzi region və tranzit hövzə vəzifəsini yerinə yetirən Xəzər hövzəsi, bu coğrafi dəyərləri ilə birlikdə zəngin yeraltı və yerüstü resurslara malik olması, Xəzər enerji resurslarının Qərbə nəqlində əhəmiyyətli bir yol olması səbəbilə müasir dövrümüzdə də həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan beynəlxalq arenada rəqabət sahəsinə çevrilmişdir.

Tarixi perspektivdən yanaşdıqımızda, Xəzərin zəngin canlı aləmi və mineral ehtiyatları, nəqliyyat imkanları, müalicəvi əhəmiyyətə malik sahiləyi iqlim zonası qədim zamanlardan yaxın-uzaq dövlətlərin diqqətini daim özünə cəlb etmiş, o cümlədən islamın yayılması və ərəb xilafətinin sərhədlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar ərəb istilasının da başlıca hədəfinə və ərəb tədqiqatçılarının xüsusi diqqət obyektinə çevrilmişdir. Bu faktlar çərçivəsində, nəinki qonşu və uzaq ölkələrin dövlət başçıların, həmçinin alimlərin və səyyahların da Azərbaycan və Xəzər dənizinə olan maraqlarını eyni dərəcədə artırmışdır.

Coğrafi baxımdan dünyanın ən böyük gölü kimi qəbul edilən, tarixi tətbiqat və zaman içərisində dəniz olaraq adlandırılan, xüsusilə neft və təbii qaz resursları baxımından dünyadakı ən zəngin regionlardan biri olmaqla əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyə sahib olan Xəzər hövzəsindəki (10, s. 39-40) təhlükəsizlik problemləri, regional təhlükəsizliyi təhdid etməklə birlikdə ətraf ölkələri arasındakı əməkdaşlığa da maneçilik törədir. Xəzər regionundakı təhlükəsizlik problemlərini ümumiləşdirdiyimizdə terror, iqtisadi problemlər, etnik münaqişələr, dövlətlərarası münaqişələr, silahlanma yarışı, enerji təhlükəsizliyi çərçivəsindəki beynəlxalq rəqabət, ekoloji problemlər və Xəzər dənizinin hüquqi statusu problemi kimi məsələlər nəzərə çarpır [20]. Bu kontekstdə Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərinin regional təhlükəsizlik kompleksi nəzəriyyəsinə müvafiq təhlil edilməsi mühüm aktualıq kəsb edir.

Xəzər regionun neft və təbii qaz resursları ikinci dünya müharibəsindən 1991-ci ilə qədər SSRİ tərəfindən istismar edilmişdir. Lakin ruslar Volga Uralları ilə Sibirdəki neft və təbii qaz ehtiyatlarına əhəmiyyət verdiklərinə görə Xəzər regionu sonradan nəzərə çarpmışdır. Amerikalı stratejist Z.Bjezinskinin, “Avrasiya Balkanları” kimi qələmə verdiyi Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Gürcüstan, Əfqanıstan və Ermənistanı əhatə edən, dünyanın ən sıx əhəlisinə sahib olan və bir çox fərqli etnik qrupun yaşadığı, qeyri-sabit olmaqla birlikdə zəngin və mühüm enerji resurslarına sahib olan bu regionun mərkəzində Xəzər hövzəsi yerləşir [2, s. 216; 13, s. 19].

SSRİ dövründə Xəzər dənizi, cənubdakı İrana aid kiçik bir hissə xaricində, həqiqətən də bir rus gölüydü. Qərbli neft investorlarının da maraqlarının mərkəzində yer alan Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanın inkişaf etməsi ilə Rusiya Xəzər hövzəsində təsirini itirərək neft resursların-

dan pay alma mövzusunda beş sahilyanı ölkədən birinə çevrilmişdir. Gələcəkdə neft və təbii qazın geosiyasi əhəmiyyətinin getdikcə yüksələcəyi nəzərə alındığında, Xəzər regionu yeni texnologiyaların da istifadə edilməsi ilə birlikdə dünyada çıxarılan neft və təbii qaz ehtiyatlarının 12,5% hissəsinə sahib olacaqdır. Bu analizə görə, Xəzər regionu dünyada neft və təbii qaz ehtiyatları baxımından Bəsrə körfəzindən sonra ikinci sırada yer almışdır [2, s. 209-210]. Hərbi baxımdan geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Xəzər regionu, enerji siyasəti baxımından da strateji əhəmiyyətə malikdir.

Xəzər regionu, enerji kontekstində Yaxın Şərq regionunun yerini tutmasa da, yaxın gələcəkdə enerji resurslarının qurtarması ehtimal edilən və strateji baxımdan Qərbi dünyasının əlindəki ən əhəmiyyətli neft sahəsi olan Şimal dənizinin yerini alacağı istiqamətində analizlər aparılır [16, s. 233]. Xəzər Orta Şərqlə rəqabət həcminə sahib olmasa da, enerji ehtiyatlarının mənbələrinin diversifikasiyası baxımından da önəmlidir. ABŞ, Xəzər regionunda neft resursları, şirkətlərin maraqları və boru kəmərləri ilə birlikdə Azərbaycan və Qazaxıstan ilə birgə həyata keçiriləcək Xəzərdə təhlükəsizlik layihəsinə (Caspian Guard Project) də əhəmiyyət verir [26, s. 93-94].

Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları ilə beynəlxalq səviyyədə qiymətlərə təsir edən Xəzər regionu, enerjiden pay alma və layihələrə nəzarət mübarizəsinə səhnə olmuşdur [4, s. 14-15]. Orta Şərq regionuna alternativ olaraq göstərilən Xəzər regionu, Körfəz regionu neft resursları ilə müqayisədə kafi olmasa da regionda təxmin edilən neft ehtiyatları 200 milyard barel həcmindədir. Bu rəqəm qərbi Avropa və ABŞ-nin sahib olduğu neft resurslarından daha çoxdur. Dünyada neftə olan asılılıq hər gün daha da artdığına görə və global enerji təhlükəsizliyi baxımından Rusiya ilə Orta Şərqlə alternativ olması səbəbilə Xəzər regionu önə çıxır [26, s. 93-94].

İki qütblü dünya nizamı sona çatdıqdan sonra müstəqilliyini yeni qazanan dövlətlərlə regional güclər arasında, xüsusilə enerji ehtiyatları çərçivəsində rəqabət baxımından yeni şərait formalaşmışdır. Bu yeni prosesdə bir tərəfdən müstəqilliklərini əldə edən ölkələr öz mövqelərini gücləndirməyə çalışır, digər tərəfdən də regional güclər bu ölkələrə təsir göstərmək üçün mübarizə etməyə başladılar. Regionda başlayan enerji mübarizəsi və ölkələrin bir-birlərinə olan etimadsızlığı nəticəsində region ölkələri arasında silahlanma yarışa sürətlənmişdir. Enerji resursları baxımından münbit olan Xəzər hövzəsinin sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi həm region dövlətləri, həm də global güclər baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Orta Asiya və Xəzər ölkələri, nüvə gücünə sahib olan Rusiya, Hindistan, Pakistan və Çin tərəfindən əhatəyə alınmışdır. Regiona qonşu olan ölkələrdən Türkiyə, həm bir NATO üzvü kimi, həm də region ölkələri ilə ortaq tarixi və mədəni bağı olduğuna görə regional rəqabətdə öz yerini almışdır. İran da tarixi bağları və nüvə proqramından ötrü region ölkələri üzərində təsirli olmağa çalışır. ABŞ isə “terrorizmə qarşı mübarizə” siyasəti çərçivəsində öz milli təhlükəsizlik strategiyası sənədinə də müvafiq olaraq Əfqanıstana müdaxilə etmiş, Əl-Qaida ilə mübarizə edə bilmək üçün hərbi bazalar quraraq qonşu ölkələr arasında rəqabətə daxil olmuşdur [15, s. 14-15].

SSRİ dağıldıqdan sonra Xəzər donanmasının paylaşımı ilə əlaqədar gedən müzakirələr başladı. Türkmənistan ilə Qazaxıstan, Xəzər donanması mövzusunda Rusiya ilə birlikdə hərəkət edirlər. Müzakirələr nəticəsində bu donanma Rusiya və Azərbaycan arasında bölünmüşdür. 1992-ci ildə Rusiya və Azərbaycan arasında imzalanan protokola görə Azərbaycan Xəzər donanmasının 30 faizinə, Rusiya isə 70 faizinə sahib oldu. Bununla da Rusiya, Xəzər dənizində sayı yüzdən çox gəmi, təyyarə və digər döyüş texnologiyalarını əlində tutan tərəf kimi faktiki olaraq Xəzərə tək başına nəzarət etməyə başladı. Rusiya Xəzərdəki hərbi gücünü enerji resursları mübarizəsində də təsir vasitəsi kimi istifadə etmişdir [8].

Klinton hakimiyyətinə qədər bu regionda Rusiyaya üstünlük verən siyasət həyata keçirən ABŞ-ın bu siyasətini dəyişdirməsi, regionda Rusiyanın balanslaşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb etmişdir. ABŞ-ın iqtisadi və siyasi baxımdan regionda fəaliyyətini artırması, NATO vasitəsilə hərbi olaraq da Xəzər regionuna yerləşməsi, regionda hərbi nəzarətini itirəcəyini düşünən Rusiyanı çox narahat etmişdir. Bu çərçivədə Rusiya müxtəlif tədbirlər görmüşdür. Regiondakı həyatı mənfəətlərini qorumaq üçün hərbi gücünü əsas vasitə görən Rusiya, ABŞ-ın regionda atdığı hər addıma eyni şəkildə cavab verməyə cəhd göstərmişdir. NATO-nun regionda getdikcə marağının artması ilə Rusiya, 1999-cu ildə yenilədiyi “Milli təhlükəsizlik doktrinası” sənədində klassik təhdidlərlə yanaşı

iqtisadi təhlükəsizlik mövzularına da xüsusi yer vermişdir. Rusiya Xəzər donanmasına müasir tipli raket sistemləri və yeni hərbi gəmilərini daxil etmiş, flotunu daha da gücləndirmişdir. Rusiya, 2002-ci ildən başlayaraq Xəzərdə çox böyük həcmdə tətbiqatlar təşkil etmiş, gələcək illərdə də Xəzərin təhlükəsizliyi mövzusunda Rusiyanın sərt siyasət izləyəcəyini göstərmişdir [23, s. 115-116]. Rusiyanın Xəzər flotunu gücləndirmə siyasəti çərçivəsindəki fəaliyyətləri Xəzər hövzəsi ölkələrini narahat etmişdir.

Qazaxıstanın isə Xəzər dənizində heç bir dəniz gücü yoxdur. Rusiyanın Xəzərdəki flotunu gücləndirməsi və artırması Qazaxıstanı da Xəzərdə silahlanmaya vadar etdi (9). Xəzərin şimal hissəsində kimə aid olduğu mübahisəli olan yerlərdə yeni neft yataqları kəşf edildincə Rusiyanın döyüş gəmiləri bu yeni yataqları mühasirə altına aldılar. Bu baxımdan Xəzərdə hərbi varlığını artıran Qazaxıstan, ölkənin cənubu ilə birlikdə Xəzər sahilini təhlükəsizlik baxımından strateji əhəmiyyətli region elan edərək Xəzərdə sürətlə silahlanmaya başladı [12, s. 28-29].

Xəzərdə kimə aid olduğu mübahisəli olan bəzi neft yataqları üzərində Azərbaycan ilə gərginlik yaşayan sahilyanı ölkələrdən Türkmənistan da hövzədə silahlanmaya başlamışdır. 2001-ci ildə Azərbaycanın ABŞ-dan iki ədəd döyüş gəmisi almasına reaksiya olaraq, Türkmənistan da Ukraynadan müxtəlif döyüş gəmiləri almışdır [17, s. 96]. ABŞ-ın Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra Rusiya-Türkmənistan münasibətləri yeni bir mərhələyə girmişdir. 2002-ci ildə Rusiya ilə Türkmənistan arasında “dostluq və əməkdaşlıq sazişi” və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində çox əhəmiyyətli müqavilələr imzalanmışdır [18, s. 296-297]. Türkmənistanın Rusiyaya təbii qaz satışını tənzimləyən ilk müqavilə iqtisadi məzmunlu, ikincisi isə təhlükəsizlik müqaviləsi idi. On illiyinə imzalanan bu müqavilə xüsusilə, daimi bitərəfliyi BMT tərəfindən təsdiqlənmiş olan Türkmənistanın xarici siyasətində ziddiyyət olduğunu göstərmişdir. Xəzər regionu ölkələri arasında meydana gələn iki tərəfli ittifaqlar nəticəsində regiondakı mövqeyinin getdikcə zəiflədiyini görən İran da yeni strategiyalar həyata keçirməyə başlamışdır.

2006-cı ildə Azərbaycana rəsmi səfərdə olan Rusiya Müdafiə naziri S.İvanovun yaxın gələcəkdə Xəzərdə yeni bir hərbi blokun qurulması istiqamətindəki təklifi, Xəzərdəki təhlükəsizliyin təmini baxımından mühüm addım olmuşdur. Xəzərə sahili olan beş ölkənin iştirakı ilə qurulacaq bu ittifaq, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasını önleyərək digər təhdid və təhlükələrə də əngəl olacaqdır. Bunun ardınca, Rusiyanın Xəzərdə “Kasfor” adlı ortağ təcili müdaxilə birliyinin yaradılması fikri, sahilyanı ölkələr tərəfindən də dəstəklənmişdir [7, s. 102-102].

1994-cü ildən etibarən sahilyanı ölkələr tərəfindən Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən etmək üçün onlarla zirvə, görüş edilsə də hüquqi status mövzusu hələ də problem olaraq qalır. Sahilyanı ölkələrin hər biri öz tezisini müdafiə edərək bu istiqamətdə beynəlxalq arenada dövlətlər, şirkətlər və beynəlxalq təşkilatlar nəzdində tərəfdaş toplama fəaliyyəti həyata keçirirlər. Bunun nəticəsində də status problemi hüquqi məsələdən daha çox siyasi motivli məsələyə çevrilmişdir.

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi baxımından ilk olaraq Xəzərin bir gölmü, yoxsa bir dənizmi olduğunun qəbul edilməsinin zəruri olduğu müdafiə edilmişdir. Xəzər dəniz olaraq qəbul edilərsə, 1982-ci il tarixli BMT-nin Dəniz Hüququna dair Konvensiyasına görə, Xəzəryanı dövlətlərdən hər biri 12 millik ərazi suları üzərində suveren hüquqlar və 200 millik iqtisadi zona əldə edir. Lakin Xəzərin maksimal eni 200 dəniz milini ötmədiyi üçün iqtisadi zonanın xarici sərhədlərini orta xətt üzrə götürmək mümkündür. Bu Konvensiyaya əsasən, ərazi suları deyiləndə sahilyanı dövlətlərin sahili, adaları və daxili suları ilə kəsişən müvafiq ölçüyə malik dəniz zolağı başa düşülməlidir. Ərazi suları (suyun təki, səthi və hava zolağı) – sahilyanı dövlətin ərazisinin tərkib hissəsidir və əraziyə daxil olan bütün gəmilər bu dövlətin qanunlarına tabe olmalıdır [3].

Əgər Xəzər göl kimi qəbul edilərsə, bu vəziyyətdə milli sərhədlərin müəyyən edilməsində iki üsul qarşıma çıxır. Bunlardan birincisinə görə Xəzər tamamilə milli sektorlara bölünməli, ikincisinə görə isə Xəzərdən ortağ istifadə edilməlidir. Status probleminin həll olunması üçün əvvəlcə Xəzərlə əlaqəli müqavilələr, sonra da regiona müvafiq adət hüququ qaydaları böyük əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq hüquqda Xəzər üçün əmsal təşkil edə biləcək bənzər qərarlar da problemin həllinə köməklik göstərəcəkdir [5, s. 108].

İlk növbədə Xəzərdə daha əvvəl tətbiq olunmuş, yaxud da gələcəkdə həll üçün təklif edilən variantların mühakiməsini düzgün apara bilmək üçün beynəlxalq hüquqda status və rejim anlayışlarının bir-birindən fərqli olan cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Hüquqi rejim, bir siyasi ərazi üzərində bir ya da bir neçə dövlətin qənaətlərini və bu ərazi üzərində dövlətlərin nə cür haqq və məsuliyyətlərinin olduğunu təyin edən bir beynəlxalq hüquq terminidir. Digər tərəfdən, bir regionun hüquqi statusu o region üzərində hansı dövlətin söz sahibi olduğu ya da olmadığını təyin edən bir hüquqi anlayışdır [21, s. 126].

Tarixə nəzər saldıqımızda 1991-ci ilə qədər Xəzərlə əlaqəli müqavilələr demək olar ki Rusiya ilə İran arasında imzalanmış [12, s. 30] və həmin dövrün tələblərinə görə Xəzərin hüquqi rejimi müəyyənləşdirilərək bu iki dövlət tərəfindən istismar edilmişdir. Təbii olaraq, o dövrdə hüquqi statusun müəyyənləşməsinə ehtiyac hiss edilməmişdir. Xəzərin bölüşdürülməsi və istifadəsi mövzusunda tarixdə imzalanmış müqavilələrin əksəriyyəti onsuz da SSRİ ilə İranın istifadə etdiyi dənizin rejimi ilə əlaqədardır [22, s. 31-37]. Hüquqi status məsələsi nə SSRİ ilə İran arasındakı müqavilələrdə, nə də SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə həllini tapmamışdır.

SSRİ dağıldıqdan sonra ərazilərdəki suverenlik və resurslardan istifadənin global problem kimi meydana gəlməsi ilə birlikdə Xəzərdəki dövlətlərin hansı hissələrə necə suveren olacaqları əhəmiyyət daşıyırdı. 1991-ci ildən sonra Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan 1978-ci il tarixli Vyana varis dövlətlər haqqında sazişə [25, s. 3] əsaslanaraq Xəzərdəki problemin beş tərəfin maraqlarına cavab verməsinin zəruri olduğunu bildirdilər. 21 dekabr 1991-ci ildə Alma-Atada elan edilən bəyannamənin nəticəsinə görə, SSRİ-nin xələfi olacaq müstəqil dövlətlər, SSRİ dövründə imzalanmış sazişləri qəbul etdiklərini elan etdilər. Yeni müstəqil olan dövlətlər imzaladıqları bu deklarasiya ilə özlərini SSRİ-nin ortaq varisi kimi qəbul etdilər [6]. Ancaq, ortaq miras öz daxilində bir bölünməyə, bir paylaşma da şərait yaradırdı. Hüquqi statusu müəyyənləşdirmək üçün səylər gecikmədi. Bununla əlaqəli ilk toplantı 17 Fevral 1992-ci ildə Tehrandə edilmiş, ancaq bu toplantıdan bir nəticə əldə edilə bilməmişdir. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətindəki danışıqlar tərəfdaşlar arasında müxtəlif səviyyələrdə davam etdirilmişdir. 1996-cı ilin noyabr ayında Aşqabadda sahilyanı ölkələrin iştirakı ilə keçirilən toplantı Xəzərdəki status probleminin həllində əhəmiyyətli mərhələni təşkil etmişdir. Çünki bu toplantıda Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsinə qədər mövcud olan rejimin qorunması istiqamətində bir bəyanat qəbul edilmişdir [14].

SSRİ-nin dağılması ilə başlayan status müzakirələri ilə əlaqəli toplantılar hər gün daha çox artsa da konkret nəticə əldə edilmirdi. Bununla birlikdə, bu cür toplantılarda sahilyanı ölkələrin bu mövzuda əslində bir-birlərindən nə qədər fərqli düşüncələri və mənfəətlərinin ziddiyyətli olduğu ortaya çıxmışdır. Status və paylaşma müzakirələri zaman içərisində bir coğrafi fakta çevrilmişdir. Əvvəllər bu su hövzəsinin dənizmi, yoxsa gölmü olduğu müzakirələri aparılmışdır. Həqiqətən də ədəbiyyata dünyanın ən böyük gölü olaraq keçən, ancaq de-fakto dəniz kimi qəbul edilən və 1982 tarixli BMT dəniz hüququna dair konvensiyasında da texniki baxımdan bir daxili dəniz (enclosed sea) olaraq xarakterizə edilən Xəzərin coğrafi mənada hansı statusa aid olduğu müzakirə mövzusunun əsası olmuşdur. Xəzərin statusu ilə əlaqədar olaraq sahilyanı dövlətlər arasında ikitərəfli, üçtərəfli və ümumi səciyyəli danışıqlar davam etmişdir. Beş dövlətin də iştirak etdiyi toplantılar hələ də davam etməkdədir [11].

Xəzər dənizinin hüquqi status məsələsi ilə birlikdə müzakirə edilən başqa bir məsələ də ətraf mühit problemdir. Rusiya tərəfi Xəzərin sektorlara bölünməsinə qarşı çıxarkən təklif etdiyi səbəblərdən biri də bu bölünmə tətbiq edilərsə dənizin zərər görəəcəyi tezisidir. Bu fikrə görə, Xəzər dənizi qorunması zəruri olan çox həssas və unikal bir ekosistemə sahibdir. Əgər, Xəzər sektorlara bölünəcək olarsa bunun səbəb olacağı zərərli ekoloji çirklənmə səbəbilə balıqçılıq sənayesi də zərər görəəcəkdir [24, s. 42]. Rusiyanın ətraf mühitin qorunması üçün ortaya atdığı bu tezisi hal-hazırda çox gülünc görünür. Çünki SSRİ dövründə Rusiyanın tabeçiliyində olan Xəzər dənizi dünyanın ekoloji cəhətdən ən təhlükəli hövzələrindən biri olmuşdur. Azərbaycanlı elm adamlarına görə, Bakı və Sumqayıt da daxil olmaqla ümumilikdə Abşeron yarımadası ilə Xəzər dənizi şiddətli hava və su çirklənməsi səbəbilə ekoloji baxımdan dünyanın ən çirkli zonası hesab olunur [1, s. 123].

Xəzər yalnız neft baxımından deyil, kürü istehsalı baxımından da dünyanın ən əhəmiyyətli istehsal mərkəzlərindən biridir. Xəzər dənizində yaşayan ağ balığın yumurtalarından çıxarılan kürü ən qiymətli kürü kimi qəbul edilir [1, s. 171]. Xəzərdə meydana gələn çirklənmə bu balığın və digər canlıların nəslinin tükənməsinə səbəb olur. Rusiya, ortaq istifadə prinsipinin tətbiq edilməsi ilə dənizin çirklənməsinə əngəl ola biləcəklərini müdafiə edirdi [19]. Ancaq yuxarıda da ifadə etdiyimiz kimi dənizin çirklənməsinin əsas səbəbi SSRİ dövründəki fəaliyyətlər olmuşdur. O dövrdə həllini tapmayan problemlərin, müasir dövrümüzdə sadəcə dənizin birgə istifadəsinin təmin edilməsi vasitəsilə həllini tapacağı fikri qəbul edilməzdir.

Ümumiyyətlə, hüquqi status mövzusunda bütün sahilyanı dövlətlərin ortaq qərara gəlməsi çətin olduğuna görə, dövlətlər ikitərəfli və ya üçtərəfli razılaşmalara gedərək bəzi şərtlərin qəbul edilməsində və status şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində konkret addımlar atdılar. Ancaq bunun nəticəsində də, Xəzər hövzəsində siyasi-hərbi xarakterli müttəfiq bloklar meydana gəlmişdir. Regionda bu cür şəraitin formalaşması, həm ümumi mənada hüquqi status məsələsinin həllinə maneçilik törətmiş, həm də Xəzər regionunda təhlükəsizliyə təhdid təşkil etmişdir. Azərbaycan-Türk-mənistan (14) və Azərbaycan-İran [5, s. 109; 12, s. 29; 21, s. 121] arasındakı gərginliklər də Xəzər hövzəsində münbit əməkdaşlıq platformasının formalaşmamasına təsir göstərmişdir [2, s. 220].

Avrasiya geosiyasi məkanından çox mühüm coğrafi və geoiqtisadi mövqeyə malik olan Xəzər hövzəsi, yeraltı və yerüstü zənginlikləri ilə qədim zamanlardan bəri diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu səbəbdən, regionda fasiləsiz davam edən müharibələrlə bu hövzə müxtəlif hakimiyyətlərin əlində müstəmləkəyə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə, regionun təbii resursları talan edilmiş, torpaqları da paylaşılmışdır. Tarixi proseslər çərçivəsində Xəzər hövzəsindəki siyasi gedişlər arasındakı ziddiyyətlər Xəzər hövzəsini təhlükəli vəziyyətə salmışdır. Bununla da Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemləri regional təhlükəsizliyə də birbaşa öz təsirini göstərmiş və sərhədyanı ölkələr arasındakı ikitərəfli münasibətlərin inkişafına da öz təsirini göstərmişdir.

Xəzər regionundakı təhlükəsizlik problemlərini ümumiləşdirdiyimizdə terror, iqtisadi problemlər, hövzə ölkələri arasındakı gərginliklər, insan hüquqlarının tapdalanması, etnik münaqişələr, silahlanma yarışı, enerji təhlükəsizliyi çərçivəsindəki beynəlxalq rəqabət və Xəzər dənizinin hüquqi statusu problemi kimi məsələlər nəzərə çarpır. Xəzər hövzəsindəki ölkələrdə terrorizmlə birlikdə narkotik və silah da daxil olmaqla müxtəlif qaçaqmalçılıq fəaliyyətləri də regional təhlükəsizliyi təhdid edir. Xəzərin hüquqi status məsələsinin region ölkələrinin ümumi maraqları çərçivəsində həll olunması regional təhlükəsizliyə və regional əməkdaşlığa da öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Regional təhlükəsizlik kontekstində Xəzər hövzəsindəki problemlərə də kompleks yanaşmamız vacibdir. Nəticə olaraq vurğulamaq lazımdır ki, təhlil etdiyimiz hövzədəki regional təhlükəsizlik problemləri və ölkələr arasında ikili problemlər bütövlükdə bir-birilərindən asılıdır. Bu səbəbdən hövzədəki təhlükəsizlik problemləri regional aktorların hamısının iştirakı ilə müsbət nəticələrə bilər. Bu isə öz növbəsində Xəzər hövzəsindəki əməkdaşlıq perspektivlərinin inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ascher W., Mirovitskaya N. The Caspian Sea: a quest for environmental security. Nato Science Partnership Subseries: 2, 123 p.
2. Aydın N.Z. Hazar enerji kaynakları ve siyaset // KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, № 9(2), 2012, s. 207-224, http://sbd.ksu.edu.tr/Imagesimages/files/10_Aydin.pdf, (23.08.2018).
3. Birləşmiş Milletlər Deniz Hukuku Sözleşmesi / BM Enformasyon Merkezi UNIC. Kısım II–Karasuları ve Bitişik Bölge. Ankara, 2001, <http://did.ormansu.gov.tr/did/Files/UNCLOS.pdf>, (25.08.2018).
4. Çelikpala M. Hazar'da çok boyutlu bölgesel girişim // Strateji, Yıl: 4, № 174, 2007, s. 14-15.
5. Çolakoğlu S. Uluslararası hukukta Hazar'ın statüsü sorunu // Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 53, № 1-4, Ocak-Aralık 1998, s. 108.

6. Déclaration d'Alma-Ata (Alma-Ata, 21 Décembre 1991) / Documents d'Actualité Internationale, Paris: dir. de publ. Ministère des Affaires Étrangères, La Documentation Française, № 4, 15 Février 1992, http://www.cvce.eu/viewer/-/content/ffcd1505-481e-42f5-8293_c8089b125eb0/fr;jsessionid=F83277815B4810799C77681D521BB2EF (25.08.2018).
7. Kim Y., Eom G. The geopolitics of Caspian oil: rivalries of the US, Russia, and Turkey in the South Caucasus // *Global Economic Review*, Vol. 37, № 1, March 2008, p. 85-106.
8. Klare M.T. The oil that drives the US military // *Global Policy Forum*, 9 October 2004, <http://www.globalpolicy.org/security/oil/2004/1009protection.htm>, (24.08.2018).
9. Kucera J. U.S. helping build Caspian navies // *Eurasianet*, 13 March 2011, <http://www.eurasianet.org/node/63063>, (24.08.2018).
10. Lussac S. The state as a (oil) company? The political economy of Azerbaijan. GARNET working paper, №74/10, February 2010, p. 1-44.
11. Mehdiyouun K. International law and the dispute over ownership of oil and gas resources in the Caspian sea // *The American Journal of International Law*, Vol. 94, № 1, January 2000, http://www.morganlewis.com/pubs/F029F2DA-64A5-46BD-BB046D6957423655_Publication.pdf, (24.08.2018).
12. Məmmədov R. Xəzər dənizinin geosiyasəti: Xəzər dənizinin geosiyasi tarixi // *Geo Strategiya*, № 2/02, 2011, s. 26-32.
13. Metin M. Politik ve bölgesel güç; Hazar. İstanbul: IQ yayımları, 2004, 280 s.
14. Oğan S. Yeni global oyun ve Hazar'ın statüsü // *TÜRKSAM*, 14 Şubat 2005, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/601-yeni-global-oyun-ve-hazar-in-statusu>, (24.08.2018).
15. Özbay F. Hazar'da güvenlik ikilemi ve silahlanma yarışı // *Hazar raporu*, Yaz 2013, s. 1-19.
16. Pala C. Hazar boru hatları, Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi ve Türkiye // *Avrasiya Dosyası (Kazakistan-Kırgızistan Özel)*, Cilt 7, № 4, 2001-2002, s. 231-252.
17. Peimani H. Regional security and the future of Central Asia: the competition of Iran, Turkey and Russia. USA: Greenwood, 1998, 139 p.
18. Purtaş F. Hazar bölgesi'nde rekabetin yeni boyutu: silahlanma yarışı / Ed. Öztürk O.M., Sarıkaya Y. Uluslararası mücadelenin yeni odağı Karadeniz. Ankara: Platin yayınevi, 2005, s. 139-164.
19. Rouvinsky V. Discret retour du caviar noir: la Russie d'aujourd'hui // *Le Figaro*, 16 Mars 2011.
20. Saidazimova G. Central Asia: banned islamic group Hizbut-Tahrir continues to gain members // 13 August 2007, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp081407.shtml>, (24.08.2018).
21. Şir Y.A. Hazar'ın statüsü, jeopolitiği ve bölgesel güvenliğe etkileri // *Global Strateji Dergisi*, Yıl: 3, № 12, Kış 2008, s. 119-131.
22. Süleymanov Ə.M., Məmmədov K.C. Xəzər regionunda təhlükəsizlik problemlərinə müxtəlif yanaşmalar // *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası*, № 2, 2010, s. 31-37.
23. Thomas T.L., Shull J. Rusya'nın milli menfaatleri ve Hazar denizi / Çev. Tezkan Y. İstanbul: Ülke kitapları, 2000, s. 115-118.
24. Türker A. Tükenmiş bir çevresel miras Orta Asya'da sınır ötesi çevre sorunları ve doğal kaynakların tahribi // *Avrasya Etüdləri*, № 1, 1995, s. 42.
25. Vienna Convention on Succession of States in Respect of Treaties (1978) / United Nations: Treaty Series, Vol. 1946, 2005, http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/3_2_1978.pdf.
26. Winrow G.M. Energy security in the Black sea-Caspian region // *Perceptions*, Autumn 2005, p. 85-98.

Bakı Mühəndislik Universiteti
E-mail: squliyev@beu.edu.az

Samir Kuliyeu

**THE IMPACT OF SECURITY PROBLEMS OF CASPIAN BASIN
ON REGIONAL SECURITY AND COOPERATION**

In this article, it examined the factors threatening security in the Caspian basin and their impact on regional security and cooperation was analyzed according to the theory of regional security. The Caspian Basin is a region with focus on geopolitical position and geoeconomic potential in the global policy. The threat of terrorism in the Caspian basin, economic problems, ethnic conflicts, interstate conflicts, armaments race, and international competition within the framework of energy security, environmental problems and the legal status of the Caspian Sea directly threaten security. In this article, discusses the effects of these problems in the context of regional security and their impact on cooperation prospects.

Keywords: *Caspian Basin, regional security, Azerbaijan, armaments, legal status.*

Самир Гулиев

**ВЛИЯНИЕ ПРОБЛЕМ БЕЗОПАСНОСТИ КАСПИЙСКОГО БАСЕЙНА НА
РЕГИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ И СОТРУДНИЧЕСТВО**

В этой статье были рассмотрены факторы, угрожающие безопасности в Каспийском бассейне, и их влияние на региональную безопасность и сотрудничество было проанализировано в соответствии с теорией региональной безопасности. Каспийский бассейн является регионом с акцентом на геополитическое положение и геоэкономический потенциал в глобальной политике. Угроза терроризма в Каспийском бассейне, экономические проблемы, этнические конфликты, межгосударственные конфликты, гонка вооружений, международная конкуренция в рамках энергетической безопасности, экологические проблемы и правовой статус Каспийского моря напрямую угрожают безопасности. В этой статье обсуждается влияние этих проблем в контексте региональной безопасности и их влияние на перспективы сотрудничества.

Ключевые слова: *Каспийский бассейн, региональная безопасность, Азербайджан, вооружение, правовой статус.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

NAXÇIVAN MSSR-DƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ KOLLEKTİVLƏŞDİRİLMƏSİNİN GEDİŞİ (III MƏQALƏ)

Məqalədə Naxçıvanda həyata keçirilən kollektivləşdirilmə tədbirləri və kolxoz hərəkəti, totalitar siyasi rejimin bu sahədə apardığı sərt siyasət, könüllülük prinsiplərinin pozulması və b. məsələlər tədqiq edilmişdir. Ötən əsrin 20-ci illərin sonu-30-cu illərin əvvəllərində təkə torpaq üzərində deyil, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, o cümlədən mal-qara və tərəvəzçilik sahəsində xüsusi mülkiyyətə ciddi limit qoyulmuşdu. Kollektivləşmənin gedişi prosesində əkin qaydaları, kvota və məhdudiyyətlərə əhəlinin biganə münasibəti müşayiət olunurdu. Kollektivləşmə siyasəti Stalin yenidənqurmasının faciəli tədbirlərindən biri idi. Naxçıvan MSSR-də də komsomol fəalları, inzibati aparat işçiləri zərərli kollektivləşməni kütləvi yarış meydanına çevirmişdilər. Məqalə yeni arxiv sənədləri və faktlar əsasında hazırlanmış və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, burada da könüllülük prinsipinə əməl edilməmiş, zorakı vasitələrlə fərdi kəndli təsərrüfatları kollektiv təsərrüfata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: heyvandarlıq, kolxoz, kənd təsərrüfatı, muxtar respublika, traktor.

Hələ 1920-ci il iyulun 29-da təşkil olunmuş Naxçıvan İnqilab Komitəsi kəndlərdə inqilabi komitələr, torpaq və qaçqın komitələri yaratmaqla ilk sosialist tədbirləri (kollektivləşdirilməni) həyata keçirməyə başlamışdı.

1921-ci ilin payızında Naxçıvanda “qolçomaqlarsız və başqa istismarçılırsız zəhmətkeş sovetləri təşkil etmək” şüarı altında sovetlərə seçkilər keçirildi. Qolçomaqları və digər varlıları sovetlərə seçkilərdən kənarlaşdırmağa və ya sıxışdırmağa çalışdıqlarına görə Nehrəm, Əbrəqunus, Keçili, Qarabağlar, Aza və b. kəndlərdə sovet hökumətinə qarşı müqavimətlər də güclənməyə başlayırdı. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahəsində sovet hökumətinin həyata keçirmək istədiyi kollektivləşmə siyasətinin 1926-27-ci illərə qədər Naxçıvanda çox ləng getməsinə səbəb oldu. 1927-ci ilə qədərki kollektivləşmə siyasəti sovet hökumətinin ortaya atdığı və uğurla həll edə bilmədiyi bir siyasət idi [7, s. 375]. Ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da kəndli məsələsində yerli şəraitin, milli ənənələr və kəndli psixologiyasının nəzərə alınmaması, kənddə aqrar inqilabın yuxarıdan aparılması, həmin vaxt kəndlilərin mənafeyinin nəzərə alınmaması çox acınacaqlı və faciəvi nəticələrə səbəb olmuşdur.

Naxçıvan MSSR-də kolxoz hərəkəti 1928-ci ildən başlamışdı. 1928-ci ildə diyarda 20 (16 pambıqçılıq, 4 taxılçılıq), 1929-cu ildə 36 (24 pambıqçılıq, 12 taxılçılıq), 1930-cu ildə 77 (52 pambıqçılıq, 21 taxılçılıq, 4 heyvandarlıq), 1931-ci ildə 161 (115 pambıqçılıq, 29 taxılçılıq, 17 heyvandarlıq), 1932-ci ildə 184 (126 pambıqçılıq, 41 taxılçılıq, 17 heyvandarlıq) kolxoz var idi [8, v. 3]. Göründüyü kimi, kolxozlar kənd təsərrüfatının əsasən üç sahəsini-pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq sahələrini əhatə edirdi.

1920-1922-ci illərə aid məlumat vərəqəsi, Naxçıvan MSSR Torpaq Komissarlığının Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının vəziyyəti haqqında məlumatı, Sovetlərə seçkiqabağı işlərlə bağlı məlumat siyahısı [8, v. 6-25] və b. sənədlər tədqiqatımız üçün və dövrün mənzərəsini yaratmaqda daha faydalıdır.

1929-cu ildə respublikada ərzaq kartoçkaları meydana çıxdı. Çörək satışı qadağan edildi, taxılın kütləvi müsadirəsi başlandı. 1930-cu il fevral ayının 20-də qəbul edilmiş “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda qolçomaqlarla mübarizə və kollektivləşdirilmə tədbirləri haqqında” fərmandan sonra idarəetmədən, aqrar və dini məsələlərdən narazı olanlara və “qolçomaq”lara qarşı repressiya tədbirləri gücləndirildi [14, s. 97].

Azərbaycan SSR XKS 1929-cu il noyabr ayının 18-də “Yanlıs kooperativlərlə mübarizə tədbirləri haqqında” fərman verdi. Fərmanın 2-ci bəndində Xalq Torpaq Komissarlığına, Xalq Maliyyə Komissarlığına, Naxçıvan MSSR XKS-nə, DQMV-nin vilayət icraiyyə komissarlığına kooperativ təşkilatların fəaliyyətinin monitorinqi və nəzarətini təkmilləşdirmək məqsədilə hər cür kooperativ təşkilatların nəzarəti və qeydiyyatını aparan orqanların kadrlarının sayını, onların kəmiyyət və key-

fiyyətini yaxşılaşdırmağı, həmçinin bütün “yabancı” və yeni təşkil edilmiş kooperativlərin müvafiq kooperativ birliklərinə daxil olması üçün tədbirlər görməyi təklif edilirdi [17, s. 267].

1925-1931-ci illərdə bölgədə traktorların və sovxozların sayı aşağıdakı kimi idi: 1925-ci ildə 9, 1927-ci ildə 21 traktor, 1929-cu ildə 29 traktor və 2 sovxoz, 1931-ci ildə 68 traktor və 7 sovxoz.

1931-ci ildə Nəraşen MTS-də 34, Naxçıvan MTS-də 27, Bünyadzadə adına sovxozda 7, cəmi 68 traktor var idi. 1932-ci ildə Nəraşen MTS-də 34, Naxçıvan MTS-də 27, cəmi 61 traktor olmuşdur [8, v. 5].

Respublikaya gətirilən 385 traktor bölüşdürülərək müxtəlif qəzalara göndərilmişdir. Həmin traktorlardan 23-ü Naxçıvan diyarına verilmişdir [17, s. 115]. Traktorların müntəzəm işləməsinə təmin etmək və işləyən traktorlarda kiçik nasazlıqları düzəltmək məqsədilə “Keybirliyi” yerlərdə təmirçi-təlimatçılar hazırlayıb və onlar respublikanın müxtəlif ərazilərinə göndərilirdi. Naxçıvanda da fəaliyyət göstərən bu təmirçi-təlimatçılar 23 traktora qulluq göstərmiş və onları təmir etmişlər [17, s. 119].

1925-ci ildə Naxçıvan ölkəsində 9 traktor, 1927-ci ildə 21, 1929-cu ildə 29, 1931-ci ildə 68, 1932-ci ildə 61 traktor, 1929-cu ildə 2, 1931-ci ildə 7, 1932-ci ildə 7 sovxoz var idi [8, v. 5].

1930-cu il martın 2-də Stalinin “Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənməsi” adlı məqaləsinin nəşrinə sonra kollektivləşmənin sonrakı gedişində (sürətində) durğunluq yarandı. Bundan sonra kəndlilərə kolxozlardan çıxmaq və xırda tək (fərdi) təsərrüfatlar yaratmaq üçün icazə verildi. Torpaqların və mal-qaranın kolxozçuların arasında bölüşdürülməsi göstəricilərin və tədarükün aşağı düşməsinə səbəb oldu. Kütləvi repressiyalar kəndlilərin kolxozlardan çıxmasına gətirib çıxarırdı [14, s. 97]. Yeni artıq möhkəmlənən totalitar siyasi rejim sərbəst şəkildə öz hökmlərini yerinə yetirirdi. Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə qoyulan məhdudiyyətsiz limitlər də həyata keçirilən bu siyasətin tərkib hissəsi idi.

1931-ci ildə Nəraşendə 79 kolxoz (71 pambıqçılıq, 5 taxılçılıq, 3 heyvandarlıq), Naxçıvan rayonunda 47 kolxoz (40 pambıqçılıq, 4 taxılçılıq, 3 heyvandarlıq), Şahbuz rayonunda 8 kolxoz (hamısı heyvandarlıq), Əbrəqunus rayonunda 1 kolxoz (taxılçılıq) olmuşdur. 1931-ci ildə cəmi 161 kolxozun 115-i pambıqçılıq, 29-u taxılçılıq, 17-si heyvandarlıq kolxozları idi [8, v. 4].

Kolxoz və kənd soveti sədrlərinin, kolxoz işçiləri və kənd fəallarının kiçik səhvləri məhkəmə qaydası ilə təqiblərə və cinayət məsuliyyətinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan SSR üzrə: Naxçıvan MSSR-də bu cür işlərlə əlaqəli məsuliyyətə cəlb edilmiş 272 nəfərin 139-u kolxoz sədrləri olmuşdusa, sonralar 119 nəfərin (43%) işinə xitam verilmişdir [14, s. 102].

Şahtaxtı və Nəraşen Sovetlər qurultayının protokolları [9, v. 1-2], kənd icraiyyə komitəsinin protokolları [9, v. 3-4], Şahtaxtı icraiyyə komitəsinin iclas protokolu [9, v. 5], bitərəflərin I konfransının protokolu [9, v. 10-12], Naxçıvan İstehlak cəmiyyətinin iclas protokolu [9, v. 14-29], Şahtaxtı, Baş-Nəraşen və Naxçıvan İstehlak cəmiyyətləri idarəsinin iclas protokolları bəhs edilən dövrdə həyata keçirilən siyasəti izləmək və dövrün mənzərəsini yaratmaq baxımından çox faydalı sənədlərdir.

Yeni hökumət dövründə həyata keçirilən bu və ya digər tədbirlər (torpağın milliləşdirilməsi, vəqf yerlərinin bütün canlı və cansız avadanlığı ilə birlikdə dövlətin mülkiyyətinə keçməsi və s.) heyvandarlığın inkişafı üçün zəmin yaratdı. Yeni yaradılmış hökumətin heyvandarlıq təsərrüfatının bərpası üçün həyata keçirdiyi bir sıra əməli tədbirlər tədricən heyvandarlıq təsərrüfatının bərpasına kömək etdi, nəticədə heyvandarlığın növlər üzrə sayı artmağa başladı [4, s. 185].

1934-cü ildən etibarən bütün mal-qaranın sayı artmağa başladı ki, bu işdə kolxoz və sovxozlar böyük rol oynadı. 1935-ci ildə heyvandarlığın inkişafı üçün dövlət planının verilməsi, inəksiz kolxozçuların özünə inək alması üçün dövlət tərəfindən onlara kredit vermək yolu ilə yardım göstərilməsi, otlaqların kolxozlara əbədi istifadəyə verilməsi və kolxozların dövlət fondundakı qış və yay otlaqlarından istifadə etməyə imkan əldə etməsi heyvandarlığın ümumi yüksəlişinə səbəb oldu. 1938-ci ildə Naxçıvanda heyvanların sayı 1924-1934-cü illərə nisbətən xeyli artdı. 1934-cü ildən etibarən kolxoz əmtəə fermaları heyvandarlıq sahəsində üstün yer tutmağa başladı [4, s. 184]. Naxçıvan MR-də heyvandarlıq kolxozların mühüm təsərrüfat sahələrindən biri idi. Muxtar respublikanın kolxozlarının illik gəlirinin 17,1 faizi təkə maldarlıqdan əldə edilirdi. Ayrı-ayrı kolxozlarda heyvandarlıqdan götürülən pul gəliri illik pul gəlirinin 60-70 faizini təşkil edirdi [4, s. 184].

Bu illərdə heyvandarlığın ikinci mühüm sahəsi hesab edilən qoyunçuluğun inkişafına xüsusi qayğı göstərilirdi. Balbas qoyunların cinsini yaxşılaşdırmaq və yaymaq üçün 1935-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Dövlət Damazlıq Ocağı (DDO) yaradılmışdır [6, s. 145]. 1933-cü ildə Naxçıvan MR-də davarların sayı 142 min başa, 1941-ci ildə 163,1 min başa çatdırılmışdı [4, s. 201]. Rəqəmlərdən də göründüyü kimi bir neçə il ərzində xeyli artım olmuşdu.

Mərkəzi torpaq komissiyasının iclas protokolları [10, v. 1-8; 10-19; 31-35], vergi komissiyasının iclas protokolu [10, v. 9], torpaq quruluşu işçilərinin müşavirə protokolu [10, v. 20-30], Naxçıvan MSSR Torpaq Komissarlığı kollegiyasının Mərkəzi torpaq işlərinə baxan komissiyasının iclas protokolları, Naxçıvanın iclas protokolu, Azərbaycan MİK-nin sovetlər qurultayına hazırlığı üçün təlim məktubu [11, v. 1-18] və s. sənədlər bu dövrdə muxtar respublikadakı real vəziyyəti izləmək baxımından daha faydalıdır.

Kollektivləşdirilmənin sonrakı gedişində baş verən tarixi proseslər xüsusilə maraq doğurur. Belə ki, kəndin dirçəlməsində böyük əməyi olan varlı kəndli təsərrüfatlarına hücum dövlət səviyyəsinə qaldırıldı. Muxtar respublikada kollektiv təsərrüfatlardan kənarlaşdırılan varlı kəndlilərin sayı artırdı. Həmin müddətdə partiya və hökumətin göstərişinə əsasən kolxozların “yad elementlər”dən təmizlənməsi sahəsində aparılan iş nəticəsində 1932-ci ildə 257 nəfər (1931-ci ildə 37 nəfər) kollektiv təsərrüfatlardan kənarlaşdırıldı. Partiya və hökumət tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı qərarlar, verilmiş fərman və göstərişlər kəndin nisbətən varlı təbəqəsinə qarşı mübarizəni daha gücləndirdi. Həyata keçirilən bu siyasət ölkəmizin digər bölgələri kimi, Naxçıvana da təsirsiz ötüşmürdü. Qolçomaqlar daha çox kənd təsərrüfatı vergisi verirdilər. Bununla belə onlar məsuliyyətə cəlb olunaraq bu və ya digər dərəcədə cəzalara məruz qalırdılar.

Ötən əsrin 30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də kollektivləşdirilmənin sürətləndirilməsini təmin edən mühüm şərtlərdən biri heç şübhəsiz texniki təchizatın yaxşılaşdırılması olmuşdur. Ən yeni kənd təsərrüfatı texnikası fərdiyyətçi kəndlilərin son müqavimətini aradan qaldırdı. Fərdi təsərrüfatçının ətrafında yaradılmış bütün şərait onu son nəticədə kolxoza çəkib gətirdi. Bu şəraitin yaranmasında isə, heç şübhəsiz kənd təsərrüfatı texnikasının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. 15-16 il əvvəl təsərrüfat aləti ağac xışdan ibarət olan Naxçıvan kəndliləri 1937-ci ildə 2 MTS-də 182 traktora və yüzlərlə müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınlarına malik olmuşlar [15, c. 338]. Həyata keçirilən siyasətə uyğun olaraq mexanikləşdirmənin və texniki təchizetmənin sürəti ilbəl artırılırdı.

1934-cü ilin noyabr ayında ÜİK(b)P MK plenumunun MTS-in siyasi fəaliyyəti haqqında elan edilmiş qərarla MTS siyasi şöbələri partiya orqanlarına çevrildilər [13, s. 294].

31 oktyabr 1930-cu ildən 12 yanvar 1931-ci ilədək Naxçıvan MİK iclaslarının protokolları (yoxlama-bu planın surəti 24/I.1930-cu il tarixdə və 7828 nömrə ilə Azərbaycan MİK-nə göndərilmişdir) – mərkəzi seçki komissiyasının tərkibi, seçki məntəqələrinin hesabat yığıncaqları, kənd fəallığının fəaliyyəti (1927-1949-cu illərdə Naxçıvan tarixinə aid sənədlər) və b. məsələləri əks etdirən məlumatlar [2, v. 1-10], Naxçıvan MİK-nin 1930-1931-ci illərdə keçirilmiş seçkiabağı kampaniya ilə bağlı yazışmaları (1930-cu ilin dekabrından-1931-ci ilin 24 avqustunadək) [1] hərtərəfli araşdırılan və maraq doğuran sənədlərdir.

Tədqiqata cəlb olunmuş müxtəlif materiallardan bu illərdə qəzalarda seçki ilə bağlı keçirilən yığıncaqlarda muzdur və çobanların fəallığının artdığı aydın şəkildə müşahidə edilirdi. Əgər 1928-1929-cu illərdə bütün respublika üzrə 6243 nəfər (21%) muzdur və çoban bu kampaniyalarda fəallıq göstərmişdisə, Naxçıvan diyarı üzrə bu rəqəm 378 nəfər və ya 16% təşkil etmişdir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, muzdurların seçki yığıncaqlarına cəlb olunması fasiləsiz və davamlı şəkildə həyata keçirilirdi. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə müqayisə apardıqda məlum olur ki, bu zaman Naxçıvan diyarında mövcud olan 58 kənd sovetinin 2.357 nəfər üzvündən 473 nəfəri muzdurlar idi [17, s. 189].

Muzdurların işgüzar çıxış və fəaliyyətləri Azərbaycanın bütün qəzalarında mövcud idi. İşdən kənarlaşdırılanların siyahılarını müzakirə edərkən muzdurlar daha yüksək fəallıq göstərirdilər. Maksimum diqqət verilən bu sahədə irəlidə gedən qəzalar aşağıdakılar idi: Gəncə qəzası, Göyçay, Quba, Lənkəran, Şamaxı və Naxçıvan qəzaları. Bununla yanaşı həmin ərazilərdə qolçomaqlar və onların əlaltıları bütöv qruplarla aşkar edilirdi [17, s. 189].

Kollektivləşdirmə siyasəti Stalin yenidənqurmasının ən faciəli tədbirlərindən biri idi. Burada məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi. 1929-cu ilin ikinci yarısından etibarən başlanan bu proses çox ağırılı keçmiş və faciəli nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Partiya və dövlətin qərar və qətnamələrində, göstəriş və əsənamələrində kollektiv təsərrüfatların təşkilinin könüllülük prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi vurğulanırdı. Lakin işdə onlar zorakı yolla təşkil edilirdi. Kolxoza üzv olmaq istəməyənlər qolçomaqlığa salınır, həbs edilir, istehsal vasitələrindən məhrum edilir və sürgün olunurdular. Bu sahədə partiya və komsomol fəalları, sovet və inzibati aparat işçiləri xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Onlar zorakı kollektivləşdirməni kütləvi yarış meydanına çevirmişdilər.

Sovet dönəmində təkcə torpaq üzərində deyil, mal-qara və tərəvəzçilik sahəsində xüsusi mülkiyyətə ciddi limit qoyulmuşdu. 1938-ci il yanvarın 1-də Azərbaycan SSR-də (Naxçıvan MSSR və Kəlbəcər rayonu istisna olmaqla) kolxozçuların şəxsi istifadə nizamnaməsindən kənar xeyli miqdarda artıq mal-qara qeydə alınmışdı. Ona görə bunlar o dövrün əhkamlarına əsasən şəxsi və ictimai maldarlıq hüququnun birləşməsi prinsipinin pozulması hesab olunurdu. Əkin qaydaları, kvota və məhdudiyyətlərə əhalinin biganə və diqqətsiz münasibəti müşayiət olunurdu, bu da təqib və cəzalara cəlb etməyə gətirib çıxarırdı. İ. Stalinin sözlərilə desək, Naxçıvan ərazisi “bütün Zaqafqaziyada ən təhlükəli nöqtə idi” [14, s. 101]. Kollektiv təsərrüfatların rəhbərlərinə və işçilərə çox sərt və amansız cəzalar verilirdi.

Kollektivləşdirmə ümumən kəndlilərə, xüsusən o zaman kənddə nüfuzlu sima olan qolçomaqlara qarşı çevrilən yeniləşdirmə tədbiri idi. Kənddə gedən yeniləşdirmə zorakı yolla aparılan iki prosesi: kollektivləşdirməni və qolçomaqlıqdan salma tədbirlərini özündə ehtiva edirdi. Zorakı yolla qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək kollektivləşmənin mühüm istiqaməti idi.

1929-cu ilin dekabrında Stalin qolçomaqların istismarçı meyllərini məhdud etməkdən onları bir sinif kimi ləğv etmək siyasətinə keçirildiyini elan etdi. Qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölündülər. Birinci kateqoriyaya “əksinqilabi fəaliyyətlə” məşğul olanlar, ikinci kateqoriyaya sovet rejiminə fəal müqavimət göstərməyənlər, lakin “əksinqilaba kömək edənlər” daxil idilər. Bu iki qrupa daxil olan qolçomaqlar həbs olunub güllələnir və ya Sibir və Qazaxıstanın insan yaşamayan yerlərinə sürgün olunur, mülkləri müsadirə edilirdi. Üçüncü kateqoriyaya daxil olan qolçomaqlar vilayət daxilində bir yerdən digər yerə, əsasən becərilməyən torpaq yerlərinə köçürülürdülər.

Bolşeviklər kollektiv təsərrüfatları genişləndirmək siyasətini o qədər kəskin qoymuşdular ki, hətta həbsxanalarda, islah əmək düşərgələrində belə emalatxanaların, artellərin yaradılması göstərişi verilmişdi. Həmin göstərişlə Naxçıvan diyarındakı islah evlərində 2 artel (biri pambıqçılığı inkişaf etdirmək məqsədilə, digəri duz karxanasında) yaradılmışdı [7, s. 377-378]. Bölgənin müxtəlif yerlərində minlərlə ortabab kəndlilər də qolçomaqlığa salınmışdılar. Bəzi rayonlarda kolxoza girməkdən imtina etdiyinə görə ortabab kəndlilərin 40-43%-i qolçomaq əlaltısı kimi mühakimə olunmuşdu. 1930-1931-ci illərdə saysız miqdarda insanları əhatə edən minlərlə ailə xüsusi yaşayış yerlərinə sürgün edilmişdi.

Sovet siyasətində bu “yuxarıdan inqilab” kimi qiymətləndirilmişdi. Bu siyasət nəticəsində təhlükəli hesab olunan qolçomaqlar güllələnir, uşaqlardan tutmuş qadına və qocaya kimi bütün ailə üzvləri sürgün edilirdi. Minlərlə adamlar soyuq və yöndəmsiz vaqonlarda Urala, Sibirə, Qazaxıstanın şaxtalı ərazilərinə göndərilmişdilər. Onlardan ən “qatı düşmən” sayılanlar isə konslagerlərə atılırdılar. 30-cu illərin ortaları üçün Naxçıvan MSSR-də kəndli təsərrüfatlarının xeyli hissəsi zorakı yolla kollektivləşdirilmişdi. 1937-ci ildə kolxozlar kəndli həyətinin böyük əksəriyyətini birləşdirmişdi.

Kollektivləşdirmə ölkənin kənd təsərrüfatını ağır vəziyyətə salmışdı. 1932-1933-cü illərdə bir sıra iri rayonları, o cümlədən Naxçıvan MSSR-i bürüyən aclıq nəticəsində xeyli adam ölmüşdü. Kollektivləşdirmə kəndlilərin maddi marağını öldürürdü. Onlar əslində tarixən bağlı olduqları torpaqdan məhrum olunurdular. Fərdi kəndlini kolxozçu kəndli əvəz etmişdi. Kollektivləşdirmə kəndlini cəmiyyətin ən hüquqsuz sosial hissəsinə çevirmişdi. SSRİ-də 1932-ci ilin sonlarından etibarən həyata keçirilən pasportlaşma sistemi, bəzi bölgələr müstəsna (əsasən sərhəd rayonları) olmaqla, kəndlilərə tətbiq edilməmişdi. Pasportu və ya şəxsiyyətini müəyyən edən sənəd olmayan kəndli do-

güldüğü və yaşadığı yerdən kənara çıxma bilmirdi. Bu bir növ keçmiş çarizmin təhkimçilik ənənələrini yeni şəraitdə davam etdirmək idi.

Beləliklə, o zamankı iqtisadi düşüncə tərzinə görə kolxozlar texnikanın birləşdirilməsi və əməyin bölüşdürülməsi hesabına daha effektiv işləyə bilirdilər. 1930-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq kənd təsərrüfatının mərkəzləşdirilmiş kolxozlarda-kollektiv təsərrüfatlarda birləşdirilməsi, yəni təsərrüfatların məcburi və zorakı kollektivləşdirilməsi aparılırdı. Kolxozlar üçün dövlətə veriləcək böyük miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları planı qoyulurdu. Məhz bu planlar 1932-1933-cü illərdə baş vermiş kütləvi aclığa gətirib çıxarmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi arxivi: f. 8, siy. 4, arx. 3.
2. AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi arxivi: f. 8, siy. 4, arx. 2.
3. Əliyev X.Z., Əlimirzəyev X.O. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi tarixindən (1930-1934-cü illər). Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1957, 273 s.
4. Hüseynov X. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı (1924-2014-cü illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 352 s.
5. Qasimov İ.Q. Azərbaycanda kolxoz hərəkətinə dair. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1957, 220 s.
6. Qəhrəmanov R. Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatı və onun inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı: EA nəşriyyatı, 1957, 216 s.
7. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (NMR MDA): f. 40, siy. 1, sax. vah. 1/608, iş № 5, cəmi 25 v.
9. NMR MDA: f. 40, siy. 1, sax. vah. 27/229, iş № 20, cəmi 29 v.
10. NMR MDA: f. 40, siy. 1, sax. vah. 39, iş № 60, (1924-cü il) cəmi 35 v.
11. NMRMDA: f.40, siy. 1, sax. vah. 28, iş № 42, (1923 may-14 fevral 1929) cəmi 18 v.
12. Ömərov V. Azərbaycan SSR-də 1920-1940-cı illərdə sənayeləşdirmə və zorakı kolxozlaşdırma. "Səs" qəz., 27 noyabr, 2012, s. 11.
13. Sov. İKP-nin qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları, III hissə (1930-1954). Bakı: Azərnəşr, 1954, 763 s.
14. Алиева С. Сталинские репрессии в Азербайджанской ССР // XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları IV beynəlxalq elmi konfransın materialları (22-27 aprel 2017-ci il, Azərbaycan Respublikası, Lənkəran şəhəri), s. 95-107.
15. БСЭ. Т.41, Москва, 1939, с. 338.
16. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927-1935 гг. Москва, 1957, 450 с.
17. Коллективизация сельского хозяйства в Азербайджане. Сборник документов и материалов: в 3-х т. Т. I (1927-1929 годы). Баку: Элм, 1982, 323 с.
18. Соколкий Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: Зак. ГИЗ, 1933, 184 с.
19. Султанов Г. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927, 249 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: yaarrahimov@yahoo.com.tr*

Yashar Rahimov

**THE PROCESS OF AGRICULTURE COLLECTIVIZATION IN
NAKHCHIVAN ASSR (PAPER III)**

In the paper it has been investigated involving to collectivization of the peasants in Nakhchivan on the basis of the new archive documents. The collectivization policy was one of the most tragic measures of the Stalin reconstruction. The goal was to combine individual peasant farms in collective farms and sovkhozes, to give them to the state administration. This process, which began in the second half of 1929, had been very painful and had been completed tragically. It was emphasized that the organization of collective farming was based on the principles of voluntarism in the decisions, orders, instructions and regulations of the party and the state. But at work, they were organized violently. Those, who did not want to become a member of the kolkhoz were spread to kulak, imprisoned, deprived of production, sent into exile. The party and komsomol activists, Soviet and administrative staff workers had shown special zeal in this area. They had turned into massive racing squares of the violent collectivism.

Keywords: *Cattle-breeding, kolkhoz, agriculture, autonomous republic, tractor.*

Яшар Рагимов

**ХОД КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
В НАХЧЫВАНСКОЙ АССР (СТАТЬЯ III)**

В статье исследовано прохождение коллективизации в Нахчыване на основе новых архивных документов. Политика коллективизации была одним из самых трагических событий сталинской реконструкции. Цель состояла в том, чтобы объединить отдельные крестьянские хозяйства в колхозах и совхозах, дать им государственную администрацию. Этот процесс, начавшийся во второй половине 1929 года, привел к очень болезненным и трагическим последствиям. Подчеркивалось, что организация коллективного земледелия в решениях и распоряжениях партии и государства будет основываться на добровольных принципах. Но на практике они были организованы силовыми методами. Те, кто не хотел становиться членом колхоза, были уволены, заключены в тюрьму, лишены производства и изгнаны. В частности, особенно старались партийные и комсомольские активисты, советские и административные работники в этой области.

Ключевые слова: *животноводство, колхоз, сельское хозяйства, автономная республика, трактор.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

ERDAL SEZGİ

JAN ŞARDƏN SƏYAHƏTNAMƏSİNDƏ İRƏVAN (XVII ƏSR)

Avropalı səyyahların Şərqə və İrəvana etdikləri gəzintilər müəyyən bir plan daxilində olmuşdur. Bu səyahətnamələrin çoxu rəqibləri olan Osmanlı və Səfəvi dövlətləri ilə əlaqədar məlumat toplama məqsədilə yazılmışdır. Toplanan bu məlumatlar daha sonra türk dövlətlərinin əleyhinə istifadə olunmuşdur. Türklər İrəvan bölgəsini özlərinin yurd yeri hesab etmişlər. Bu bölgə çox məhsuldar torpaqlara və bol su qaynaqlarına malikdir. İrəvan mühüm strateji nöqtədə olduğundan bu bölgədən çox sayda karvan keçməkdə idi. Burada ticarət hər zaman mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. İrəvan öz geosiyasi mövqeyinə görə bölgədəki iki türk dövləti arasında rəqabət sahəsinə çevrilmişdir. Dövlətlər arasındakı bu mübarizə bölgə xalqına və tarixinə zərər vermişdir. Ermənilər İrəvan bölgəsinə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın icazəsi ilə XV yüzillikdə gəlmişlər. Ermənilər bölgədə XX yüzilliyə qədər kiçik bir etnik azlıq olaraq yaşamışlar. Avropalı böyük güclər öz mənfəətlərinə görə ermənilərdən yararlanmışlar, onlara bu bölgədə hər zaman güclü olduqlarını göstərməyə çalışmışlar. Bölgəyə gələn səyyahlar buradakı yerli türklərin tarixini və irsini lazımi səviyyədə dəyərləndirməmişlər. Bölgə XIII yüzillikdə oğuz eli olaraq bilinmişdir. 1783-cü ildə Fransa kralına təqdim edilən “Osmanlı dövləti tarixi” adlı əsərdə İrəvan (Rəvan) və ətrafı haqqında “Türkmənistan” kimi bəhs olunmuşdur. Bu qaynaq bölgənin gerçək tarixini əks etdirməsi baxımından qiymətli bir sənəddir.

Açar sözlər: *İrəvan, türklər, səyyah, Jan Şardən, torpaq, Azərbaycan.*

Jan Şardən haqqında tarixi məlumatlar çox səthidir. Babası Daniyel Şardən adında adi bir tacir olmuşdur. Eyni adı daşıyan atası da 1643-cü ildə Janna Gizelin adlı bir tacir qızı ilə evlənmişdi. Jan Şardənin 26 noyabr 1643-cü ildə doğulduğu Şarləndən kilsəsində qeyd edilmişdir [17, s. 13]. Şardən 22 yaşına çatdıqdan sonra ailəsi ilə birgə Şərq ölkələrinə ticarət məqsədilə səyahətlər etmişdir. 1665-ci ildə İsfahana gələn səyyah bir neçə il burada qalmışdır. Buradan gedən səyyah iki il sonra yenidən İsfahan şəhərinə geri dönmüşdür. Şardən bir neçə ildən sonra 1670-ci ildə Fransaya qayıdıb. Bir il sonra yenidən İran ərazisinə səyahət etmişdir. Şardənin ikinci səyahəti təxminən on il davam etmiş və bunun dörd ilini İranda keçirmişdir. Şardənin bu torpaqlara daha çox vaxt sərf etdiyi diqqətəlayiqdir. Bununla yanaşı, avropalılar arasında İran haqqında ən ətraflı məlumatı olan səyyah Şardəndir [5, s. 18-19]. Jan Şardən Şərq ərazilərinə çox vaxt sərf etmiş, mərkəzi qərargahını İranda quraraq bu bölgə haqqında çox məlumat toplamışdır. Bir müddət sonra İngiltərədə yaşayan səyyah bu ölkənin İngiltərə, Hindistan və Hollandiya şirkətlərində Şərq işləri üzrə mütəxəssisi oldu. Şardən bu bölgələrdə çox qalır və buna görə də onun əsərində bölgə haqqında geniş məlumatlar var. Həmin dövrdə o Şərq haqqında çox məlumatlı bir adam kimi tanınırdı [14, s.110]. Keçmiş dövrdə şərq və qərbin yaşamış olduqları amansız mübarizədə Şərqdə iki güclü dövlət var idi. Bu iki dövlət türk mənşəliydi. Bunlardan biri Osmanlı dövləti, digər türk dövləti isə Səfəvilər dövləti idi. Bu iki güclü türk dövlətinin Avropa ilə yaxın hərbi və siyasi əlaqələri vardı. Avropa dövlətləri, Şərqdə ən böyük rəqibləri olan bu iki dövləti yaxından izləyirdilər. Çeşidli qərb ölkələri fərqli səbəblər göstərərək, öz məqsədlərinə xidmət edə biləcək insanları rəqibləri olan bu iki güclü türk və islam ölkəsinə göndərmişlər. Bu ölkələrə göndərilən səyyahlar getdikləri ölkələrin müxtəlif məlumatlarını ən incə detallarına qədər nizamlı bir şəkildə qeyd etmişlər. Səyyahların gəzintiləri daha çox məlumat toplama məqsədilə yaradılmışdır. Onların qeyd etmiş olduqları məlumatlar yaxşı bir şəkildə araşdırıldıqda görünür ki, iki güclü türk dövləti olan Osmanlı və Səfəvilər haqqında birtərəfli məlumatlar verməkdən heç çəkinməmişlər. Bu avropalı səyyahlar öz araşdırmalarında bölgənin bütün tarixi mərhələsində açıq-aydın ortaya çıxan türk izlərini görməməzliyə vurduqları görülməkdədir. Jan Bəbist Taverniye, Övliya Çələbi, Jozef de Turnoford da Şərqə etdikləri səyahətlərində İrəvan ilə əlaqədar dəyərli məlumatlar vermişlər. Bununla yanaşı Katib Çələbinin “Cahannüma” adlı coğrafi əsərində də bölgə ilə əlaqəli müşahidələrini görməkdəyik. Osmanlı padşahları Şərqə etdikləri səfərlərdə ya İrəvan yaxınlığında məskən salmış, ya da ki, birbaşa İrəvana səfər etmişlər. İrəvan ilə bağlı məlumatlar daha çox Yavuz Sultan Səlim, Qanuni Sultan Süleyman, III Murad və IV Murad dönmində qeyd edilmiş, bu bilgiler rəsmi qaynaqlarda məhdud da olsa əks olunmuşdur. Səfəvilər dövləti zamanındakı İrəvan ilə ilgili mənbələr bizə bu haqda çox qiymətli məlumatlar verməkdədir [6].

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının mərkəzi olan İrəvan şəhərinin adı VII əsrdəki tarixi qaynaqlarda əks olunmuşdur (Bir başqa mənbədə isə bu VIII əsr olaraq verilmişdir). Bölgədə mövcud olmuş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türk dövlətləri də Qərbi Azərbaycan torpaqlarını da öz hakimiyyətləri altına almışdılar. Çevrəsi dağlar ilə əhatələnmiş ovalıq olan bu yer Erivan, Rəvan, İrəvan kimi bizə məlumdur. Bu bölgə osmanlıda Rəvan, Səfəvilər və Azərbaycanda isə İrəvan kimi qeyd olunmuşdur. Ancaq bu toponimlərdən İrəvan daha çox qəbul olunur. Səlcuq türkləri XI və XIII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda hakimiyyət qurmuşdular. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu yerlər “oğuz eli” olaraq adlandırılmışdır [2, s. 10-11]. Dədə Qorqud dastanlarında anladılan bir çox hadisələr Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsində cərəyan etmişdir. Bu torpaqlarda müxtəlif türk qəbilələri yaşamış, bu bölgə ən qədim türk torpaqlarından biri olmuşdur [3, s. 18]. İrəvan-Rəvan Alagöz dağının cənub-şərqində, dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəklikdə, yəni mənbəyi Araz çayından olan Zəngi çayının kənarında yerləşmişdir. Anadolu, İran və Qafqaz arasında yerləşmiş bu bölgə hər zaman mühüm əhəmiyyətə malik bir yer olmuşdur [7, s. 26-29]. Osmanlı mənbələrində Rəvan kimi qeyd olunmuş bu şəhər, İrəvan, Hrastan, Yerevan kimi də qeyd olunmuşdur və bu yer Ağrı dağının 55 km şimalında, Sahad Çuxuru (Çuxur Səd) ovalığında, Araz çayının qollarından biri olan Zəngi çayının sol sahilində yerləşmişdir [15, s. 3]. Keçmişdə sadəcə Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu bölgənin adı orta əsr qaynaqlarında Rəvan, İrəvan, İrivan olaraq yazılmışdır. XIX yüzilliyin əvvəllərində ruslar bölgəni ələ keçirdiyində buranın adını Yerəvan olaraq qeyd etmişlər [4, s. 40]. XVII əsr səyyahlarından biri olan fransız Jan Şardən İrəvan şəhərinin adını “İrivan” şəklində yazmışdır [1, s. 91]. Naxçıvan və Sürməli əhalisi Hafiz Əbrunun da qeyd etdiyi kimi, bu oymağın aborigen sakinləri idi. XV yüzillikdən başlayaraq qaynaqlarda tez-tez qeyd olunan Səfəvilər dövlətinin İrəvan və adı çəkilən bölgələrdən ibarət olan ucqar əyaləti Çuxur Səd və ya Səd (Saat) Çuxuru bu qəbilənin adı və yurdu idi [16, s. 20]. İrəvan və ətrafına XV yüzillikdən bu tərəfə Çuxur Səd ismi verilmişdir. İrəvan şəhəri isə bu bölgənin mərkəzi idi [11, s. 676]. İrəvan şəhərinin nə vaxt və kimlər tərəfindən salındığına dair bilgiler fərqlidir.

Övliya Çələbinin verdiyi məlumata görə bura XV yüzilliyin başlanğıcından Teymurun tacirlərindən Xoca xan Lahicani tərəfindən bir kənd olaraq qurulmuşdur. Fərqli bir baxışa görə isə Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl, vəziri Rəvan Qulu xana burada bir qala tikməsinə əmr etmişdir. Şah İsmayılın istədiyi bu qala vəziri Rəvan Qulu xan tərəfindən Zəngi çayının sahilində yeddi ilə tamamlanmışdır. Qala öz adını buranı tikdirən vəzirin adından almışdır [9, s. 15]. Bura XV yüzillikdə bir kənd ərazisini xatırlatmışdır. Şah İsmayılın belə bir qala tikmək istəməsinin səbəbi Anadoludan gələ biləcək real basqınların qarşısını almaq və bölgənin uc nöqtəsi olmasından dolayı sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Bu səbəbdən dolayı saldırdığı qalanın ətrafını da divarlarla möhkəmləndirmişdir. Təhlükəsizliyi təmin olunan İrəvan bir qədər sonra kənddən qəsəbəyə çevrildi. 1578-1580-ci illərə aid qaynaqlarda “Rəvan” adlı qəsəbə sözü işlənmişdir [13, s. 47]. Bu dövrlərdə İrəvan bölgəsində hakimiyyət uğrunda mücadiləyə girmiş iki türk dövlətindən Osmanlı dövləti quruluşunu tamamlamış və şərqə doğru hərəkətə keçmişdir, lakin Səfəvilər dövləti öz quruculuq mərhələsini tamamlamamışdır [10, s. 9]. Osmanlı dövləti qaynaqlarında Rəvan (İrəvan) şəhərindən ilk dəfə Yavuz Sultan Səlimin Çaldıran səfərindən qayıdarkən bu bölgədə məskən salması ilə əlaqədar bəhs edilmişdir. Mənbədəki qeyd belədir: “*Fi şəhr-i şabanu’l muazzam sənə 920 (1514) ...yevmü’s-selase fi 5 minhu Çuxur-Sa’adəvabi’ndən Zəngi Çayı keçilub. Dəvəli Ömər kəndi və Keçili Vəli yurdu mürür olunub, İrivan şəhri qurbunda konuldu*” [13, s. 43].

Qanuni Sultan Süleyman zamanında da bölgədə bir sıra işlər görüldüyündən bəhs edilmişdir. İrəvan bölgəsi III Murad zamanında, 1590-cı ildə bağlanan Fərhad Paşa müqaviləsi ilə osmanlılara keçmişdir və IV Murad dönəminə qədər bölgə iki güclü türk dövləti arasında tez-tez əldən-ələ keçmişdir. IV Murad dönəmindəki Rəvan səfərindən sonra bölgə osmanlıların əlinə keçmiş, lakin 1639-cu ildə bağlanan Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə təkrar səfəvilərin ixtiyarına keçmişdir. Bölgədəki bu hakimiyyət mücadiləsi bu torpaqlarda yaşayan insanlara mənfi təsir etmiş və bölgənin bir çox yöndən inkişafının qarşısını almışdır [12].

1783-cü ildə Fransada olan Historia Universitetində yazılmış və Fransa kralına təqdim edilən “Osmanlı dövləti tarixi” adlı qaynaqda Rəvan və çevrəsi “Türkmənistan” kimi qeyd olunmuşdur.

Bu formada bölgənin türklərə aid olduğu qəbul edilmişdir. İrəvan bölgəsi müxtəlif vaxtlarda Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin idarəçiliyində qalmışdır. İrəvan hakimiyyəti əlinə keçirən əfşar türklərindən Nadir şahın öldürülməsi ilə pozulan siyasi sabitliyin nəticəsində, yəni 1747-ci ildə İrəvan xanlığı yaranmışdır. Qurulan bu türk xanlığının siyasi varlığı 1827-ci ilədək davam etmişdir. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsi ilə bu bölgə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmişdir [11, s. 678].

Avropalı səyyahların qərbdən şərqə müxtəlif məqsədlər naminə səyahət etdikləri məlumdur. Bu səyahətlərdən biri dəfransız Jan Şardən XVII yüzillikdə İstanbul, Osmanlı torpaqları, Gürcüstan, Ermənistan, İrana etmiş olduğu (1671-1673-cü illərdə) səyahətdir. Jan Şardən, Tiflis-Təbriz yolçuluğunda ən qısa tarixi keçid yolu olan İrəvanı məqbul saymışdır. Bu səyahəti sırasında əldə etdiyi bilgiler digər səyyahların səyahətnamələrindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. *Jan Şardən yazmışdır*: “6-sı martda xəstə bir halda Zəngi çayı sahilində (Xrazdan çayı) yerləşən Bişni qəsəbəsinə çatdıq. Bu qəsəbə ilə dağ arasında qalan gözəl bir erməni monastırında gecəni keçirdik. Axşam qaldığımız bu monastır çox köhnə bir tikili idi. 7-si martda yola çıxdım. Qarla örtülü yollardan, çox qəsəbə və kəndi keçərək Erivan, İrəvana çatdım. Tiflis ilə Erivan arasında qırx səkkiz fərsəx məsafə vardı. Erivan (İrəvan) böyük bir yaşayış yeri, lakin eyni zamanda kirli və çirkin bir şəhər kimi gördüm. Şəhərin bir qismi baxçalardan və məhəllələrdən ibarətdi. Erivan (İrəvan) hər tərəfi dağlar ilə çevrəli bir ovalıqda yerləşmişdi. İrəvan şəhərinin yaxınlığından iki çay keçirdi. Bunlar şimal-qərbdə Xrazdan (Zəngi çayı) və cənub-qərbdə Qırxbulaq, çaylarıdır.” İrəvan qalasını təsvir edən Jan Şardən yazmışdır: “Şəhərdəki *İrəvan qalası* əhalisi sıx olan kiçik bir şəhərə bənzəyir. Qalanın çevrəsi qırx min addım olan oval formadadır. Qalanın içərisində səkkiz yüzə qədər ev var. Qalada sadəcə iranlılar qala bilir. Ermənilərin qalada dükənləri var. Ermənilər bu dükənlərdə bütün gün boyunca ticarətlə məşğul olurlar və ya dükənlərinin içərisində gündəlik işlərini yerinə yetirirlər. İrəvan qalası kərpicdən və ya bişirilmiş torpaqdan köhnə üsulla tikilmişdir. Dar və nizamsız divarları və qüllələri vardı. İrəvan qalası dibindən bir çayın axdığı çox pis bir uçurumun kənarında yerləşmişdi. İrəvan qalası müdafiə məqsədi ilə çox əlverişli bir yerdə tikilmişdi. Qalada iki min nəfər xidmətçi çalışır, qalanın qapıları çox böyükdü. Buradakı bütün qapıların dəmirlə bərkidildiyini gördüm. İrəvan valisinin sarayı qala içində gözəl və çox böyük bir saraydı. İrəvan qalasına yaxın bir yerdə min addımlıq məsafədə şimal tərəfində qalaya hakim bir təpə vardı. Bura sanki İrəvan qalasını müdafiə məqsədini güdən mühafizə məntəqəsi idi. Qalanın divarlarla möhkəmləndirilmiş daxili hissəsi 200 əsgərin daldalana biləcəyi bir yerdə. Bu kiçik istehkamın adı isə *Queutchy-cala* (*Keçi qalası*) idi. Buranın Keçi-Keçik olaraq adlandırılmasının səbəbi buranın ehtimal ki, kiçik olmasından qaynaqlanmışdır. Şəhərdə bir neçə kilsə var. Bu kilsələrdən biri də *yepiskopluq kilsəsi və katoliklikdir*. Yepiskopluğa yaxın bir yerdə yerləşən kəsmə daşlardan hörülmüş bir qüllə var. Buranın nə məqsədlə hörüldüyünü öyrənmə bilmədik. Bu qüllənin yazıları erməni yazısına çox bənzəyirdi lakin, ermənilər bu yazıları oxuya bilmirlər.

“Jan Şardən bu yanaşması bir az maraqlıdır. Jan Şardən buradakı yazının hər-halda ermənilərə aid olmasını istədiyindən onların yazısına bənzətməmişdir. Lakin nədənsə ermənilər də bu yazını oxuya bilməmişlər. Bu yazının qədim türk boylarından birinə aid olduğu niyə də söylənməsin. Jan Şardən bu yazının kimə aid olduğu aydın olmamışdır, deyə bilərdi. Ermənilər kəlməsindən istifadə etməsi çox maraqlıdır. Jan Şardən: “Qüllənin ön tərəfində böyük bir bazar vardı. Bu bazarın lap yaxınında indi uçur bir halda olan köhnə bir məscid vardı. Bu məscid öz adını qurucusu olan *Deuf Sultandan* almışdır. Bu məscidin bir az qarşısında üç yüz metrə məsafədə böyük bir meydan vardı. Şərq ölkələrində böyük sahələrə meydan deyildiyini gördüm. Bu meydanın çevrəsi ağaclarla əhatələnmişdi. Bu meydanda at üzərində və ya piyada olaraq qaçış yarışları təşkil olunmuşdu. Meydanda at təlimi, gözə xoş gələn nümayişlərə süvari paradı, yanında güləş idmanı da təşkil edilmişdi”.

Şardən İrəvanda gördüyü bu tədbirlərin hamısının türklərə aid milli idman tədbirləri olduğunu bildirməkdə fayda vardır. Jan Şardən yazır ki, İrəvanda çoxlu hamam və karvansaranın olduğunu gördüm. Hamam, karvansara və xan tikililərinin türklərin məişətində, at çapdığı bütün coğrafiyada, ticari və sosial həyatında çox önəmli yer tutduğu məlumdur. Şardən bölgədə gördüyü türk və islam memarlığını şərh edərkən, heç də bunları incəliklərinə qədər təsvir etmədiyini aydın görmək

olar, lakin erməni kilsə və monastirlərini təsvir edərkən ən incə ayrıntıları belə nəzərdən qaçırmır, bu əsərlərin tarixinin nə qədər olduğunu, memarlıq incəliklərini belə şərh edir. Aydın olur ki, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi bu səyyah yazılarında obyektiv deyildir.

Jan Şardən: “Bu bölgənin havası gözəl, lakin bir az sıxıcı və çox soyuqdur. Havanın soyuq olması bu bölgədə yaşayan kəndlilərin istehsal etdikləri üzüm kollarını payızda torpağa basdırmalarına səbəb olurdu. Bölgədə hər çeşid meyvə yetişdirilməkdəydi. Qış mövsümünün soyuq keçməsindən dolayı üzüm yetişdirmək iqlim baxımından çətindi. İrəvanı gözəl və bol-bərəkətli bir yer olaraq gördüm. Xüsusilə burada şərab istehsalı əla və bol, qiyməti isə sərfəlidir. İrəvan torpaqlarında hər şey yetişdirilir, meyvə bol olduğu üçün qiymətləri də ucuzdur. Erivanda həddindən çox kəklik var və çox da istehlak olunur. Şəhərin yanından iki çay axmaqdadır. Bu çaylar bölgə əhalisini çox çeşidli və ləzzətli balıqla təmin etməkdədir. Erivan gölü şimal-qərbdə yerləşir. İranlılar bu gölə Dəryaşirin, yəni yumşaq göl, şirin göl, ermənilər də eyni mənanı Kegarkuni adını vermişlər. Gölün suyu yumşaq olduğundan bu ad verilmişdir. Bölgədə təbii su qaynaqlarının yaxşı vəziyyətdə olması buranı dəyərli edən önəmli səbəblərdən biri olmuşdur. Bölgədə olduğum vaxtda ermənilər Erivanın dünyanın ən qədim ərazisi olduğunu, Nuh Peyğəmbərin bütün ailəsinin Nuh Tufanından öncə və tufandan sonra da gəminin toxunub qaldığı dağdan enərək burada yaşadıklarını iddia etməkdədirlər. Ermənilər Erivan torpaqlarını yer üzünün cənnəti olduğunu söyləyirdilər. Ancaq mənə verilən bu bilgilərin təməli sağlam görünmürdü. Bu daha çox kinli və cahil ermənilər tərəfindən söylənirdi. İran tarixində Erivanın mənşəyi ilə bağlı bir məlumata rast gəlmədim. Şəhərin içində antik dövrə aid bir əsər görmədim. Türklər buranı 1582-ci ildə ələ keçirmişlər və bu şəhərdəki qalanı o zaman tikmişlər. 1604-cü ildə iranlılar təkrar qalanı geri almışlar və qalanı gücləndirmişdilər. Qala 1615-ci ildə təkrar türklər tərəfindən mühasirə edilmişdir, lakin alınma bilməmişdir. Ancaq (Böyük) Şah Abbas öldükdən sonra türklər bu qalanı ala bilməmişdilər. 1635-ci ildə iranlı Səfi buranı təkrar geri almış, qala 1635-ci ildən bu zamana qədər bir daha mühasirə edilməmişdir” [17, s. 257-259].

Şardən İrəvanın kimlər tərəfindən salındığına dair yaxşı bir araşdırma aparmamış və ya aparmaq istəməmişdir. Türklərin bu torpaqlara hansı dövrdən bəri gəldiklərinə dair əhatəli bir araşdırma apara bilərdi, lakin bunu etmək istəməmişdir. Lakin yuxarıda İrəvandan bol və bərəkətli yer kimi bəhs edərək, bu torpaqların hər zaman dəyərli olduğunu göstərmişdir. Şardənin bu təsviri doğrudur və hər zaman da etibarlı məlumat kimi dəyərlidir.

Jozef de Tornford səyahətnaməsində 1615-ci ildə Osmanlı ordularının İrəvan qalasını almaq üçün dörd ay mühasirədə saxladıklarını, lakin qalanı tuta bilməyərək geri çəkildiklərini yazmışdır [18, s. 178]. Şardən: “İrəvandan iki fərsəx irəlidə ermənilər üçün son dərəcə önəmli olan Üçkilisə monastırı, digər bir adı ilə Eçmiədzin yeləşmişdi. Bu bina çox görkəmli və qaranlıq bir binaydı. Bina tamamilə kəsmə daşdan tikilmişdi” [17, s. 261-262]. Ermənilər, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah dövründə, onun icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni kilsəsinin fəaliyyət mərkəzləri olan Anadoludakı Kilikiya bölgəsinin Sis şəhərindən Azərbaycan ərazisi olan İrəvandakı Üçkilisəyə (Eçmiədzin) köçmüşdülər. Bu köç razılığı erməni cəmiyyətinin siyasi və dini tarixində xüsusi sayılmışdır. Bu köç onlara sonradan fayda vermişdir. Bununla bərabər bu köç icazəsi bölgədəki türklərin siyasi və mədəni həyatına mənfi təsir etmiş, sonrakı yüzilliklərdə bunun çox böyük zərərləri olmuşdur. Fikrinə davam edən Şardən qeyd etmişdi ki, “İrəvan bölgəsində kişi və qadın monastırı vardı. Bunlar baxımsız və kasıb vəziyyətdə idi. Bu monastirlərdə çox adam yoxdu. Hərəsində beş-altı adam vardı. Bu insanlar həyatda daha çox qalmağa çalışırdılar. Həyat şəraiti çətin idi. Onlar yoxsulluqdan ötrü burada yalnız müqəddəs günlərdə mərasimləri yerinə yetirirdilər” [3, s. 39]. Bu ifadələr aşağıdakıları nəzərə çarpdırır: “Ermənilər bu dövərdə nə hər hansı bir xarici gücün hücumuna məruz qalmış, nə də ki, hər hansı bir yerə sürgün edilmişlər. Onda niyə bu kilsələr boşdur, niyə burada heç kim ibadət etmir və nə üçün insanlar ibadət üçün buraya gəlməmişlər? Bizcə, bölgədəki ermənilər çox az idi. XVII əsrdə çox az populyarlığa malik olan ermənilər niyə kilsə qurmağın vacibliyini hiss etdilər?”

Bizcə ermənilər bunların hamısını gizli bir plan olaraq etmişlər ki, gələcəkdə bu yerdə məskunlaşmaq üçün müxtəlif üsullarla saylarını burada artırınsınlar. Kilsə və ya monastır bu üsullardan biridir. Çünki erməni kilsələri erməni tarixində dini işlərə deyil, dünyəvi fəaliyyətə görə istifadə

edilmişdir. Kilsələr onların müstəqil bir dövlət olmalarında ibadətxanadan çox, hərbi qərargah rolunu oynamışdır.

Jan Şardən qeydlərində göstərir ki: “İrəvandan on iki fərsəx aralıda Nuhun gəmisinin sıxışmış qaldığı məşhur dağ ucalmaqdadır və bu dağ o qədər heybətli və yüksəkdir ki, hava çox aydın oldu-ğu zaman çox yaxındaymış kimi hiss olunur. Türklər bu dağa yüksəkliyinə və əzəmətinə görə Ağrı dağı, ermənilər və iranlılar isə bu görkəmli dağa Masis deyirlər” [17, s. 265-271].

Səyyah Şardən İrəvan şəhərində yerləşən monastirlərin sayını və əhəmiyyətini şərh etməkdən çəkinməmiş, lakin burada yaşayan müsəlmanlara aid məscidlərin kəmiyyəti və memarlıq cizgilərinə laqeyd qalmışdır. Şardən qeyd edir ki, bölgədəki ermənilərin ənənələrində Nuhun gəmisinin hələ də Masis dağının ən uca təpəsində yerləşdiyinə dair inanclar qalmaqdadır. Dağın təpəsində yerləşən gəmiyə heç kimin indiyədək çıxma bilmədiyini söyləyirlər. Ağrı dağının yamacında xristian bir kənd və həvarilərin monastırı mənasını daşıyan Aroqilovanc adlı bir monastır yerləşmişdi. Nuhun ilk öncə buraya gəldiyinə, ilk dəfə burada yerləşdiyinə və tufandan sonra ilk qurbanlarını burada kəsdiyinə inanırlar. Ermənilər bundan dolayı bu bölgəyə çox böyük bir dəyər verməkdədirlər. Ermənilər, insanların Ağrı dağına çıxma bilməməsinin səbəbini Tanrı tərəfindən bir maneə yaradıldığında görürlər. Lakin bu inanclar daha sonrakı zamanlarda insanların Ağrı dağına dırmanması ilə ortadan qalxmışdır [17, s. 272-273].

XIII yüzillikdə Şərqə etdiyi səyahət əsnasında yaşadıklarını və gördüklərini nağıl edən Marko Polo “Marko Polonun kitabı” adlı əsərində də Nuhun gəmisinin tufandan sonra təpəsində sıxılıb qaldığı deyilən çox böyük və yüksək bir dağdan bəhs edilir. Marko Polo: “Bu dağın digər tərəfinə iki gündən tez keçmək çox çətin bir işdir. Ağrı dağına dırmanmaq heç əriməyən və yağdıqca yığılıb çoxalan qardan dolayı mümkün deyildir. Yamaclarındakı torpaqlar yazda əriyən qarın təsiri ilə məhsuldardır. Bitki örtüyü buna görə zəngindir. Otlarlarda heyvanlar müxtəlif otlar tapa bilirlər” [8, s. 20].

Şardən, İrəvandan ayrıldıqdan sonra onlar Naxçıvana, məhsuldar və gözəl vadilərə çatdıqlarını bildirir. Şardən yazır ki, “Naxçıvan yandırılmış böyük bir şəhəri xatırladırdı. Buranı yenidən qurmaq və insanları yerləşdirməyə çalışılan bir yer olaraq gördüm. Naxçıvanda böyük bazarlarda alış-veriş edənləri gördüm. Naxçıvanın yandırılması, bölgənin güclü dövlətlər arasında (Osmanlı-Səfəvilər) savaş və mücadilə meydanı olaraq görülməsi nəticəsində olmuşdur. “Burada beş karvansaray, hamamlar, bazarlar, böyük qəhvə, tütün meydanları və iki minə yaxın ev vardı” [17, s. 315-316]. Şardən təxminən beş gün sonra Naxçıvandan ayrılaraq İran-Culfaya doğru istiqamət almışdı.

Beləliklə, aydın olur ki, İrəvan çox qədim zamanlardan bəri türklərin yaşadığı vətən olmuşdur. Adını Şah İsmayılın vəzirlərindən biri olan Rəvanqulu xandan almışdır. İrəvan adının ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bölgəyə, xüsusilə, XI yüzillikdə Səlcuqlu türklərinin axınları güclənmiş, bir müddət sonra isə bölgə “türk eli” olaraq tanınmışdır. Bölgə olduqca məhsuldar torpaqlara və su qaynaqlarına malikdir. Bölgədə çoxlu meydan və karvansaranın olması burada geniş ticarətin olduğunu göstərir. Şərq-Qərb rəqabəti nəticəsində bölgəyə gələn xarici səyyahlar onlara verilmiş vəzifələri tam yerinə yetirməyə çalışmışlar və bölgə ölkələri olan Osmanlı və Səfəvilər dövlətinin ərazilərində çox incə araşdırmalar aparmışlar. Bu, artıq Qərb dövlətlərinin bir dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Səyyahlar bu gizli fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri məlumatları iki güclü türk dövlətini qarşı-qarşıya gətirmək üçün istifadə etmişlər. Toplamış olduqları bu məlumatlar işığında öz dövlət siyasətlərini nizamlamışlar. Rəqibləri haqqında ilk mənbədən məlumat sahibi olmuşlar. Osmanlı sultanı II Məhəmmədin İstanbulu ələ keçirməsindən sonra Qərb dövlətləri şərqdə digər türk dövlətlərini Osmanlı əleyhinə qızıışdırmağa, onlara hər cür dəstək verməyə başlamışlar. Bu siyasət Ağqoyunlular ilə başlamış, Səfəvi dövləti ilə davam etmişdir. Venetsiya, Portuqaliya, İngiltərə, Rusiya, daha sonra isə fransızlar hər zaman bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişlər. XVI və XVII yüzilliklərdə qərb ölkələrindən Səfəvi torpaqlarına xeyli səyyahın gəldiyini görürük. Qərbin müstəmləkəçi dövlətləri fransız inqilabından sonra dünyada inkişaf edən milliyyətçilik duyğularının təsiri ilə bölgədə fəallaşan ermənilərdən öz mənafehləri üçün istifadə etməyə başlamışdılar.

Beləliklə, XIX yüzillikdən başlayaraq indiyədək davam edən türk-erməni düşmənçiliyinə səbəb oldular. Avropa ölkələrindən gələn səyyahların verdikləri məlumatlara diqqət yetirildiyində çox səmimi və real bir yanaşmadan istifadə edilmədiyini hiss edəcəyik. Jan Şardən də digərləri kimi

bölgədə xüsusilə, xristianların yaşadığı yerlərdən və onlardan qalan əsərlərdən bəhs etmişdir. Yüz illərdir bu coğrafiyada yaşayan türklərin varlığından çox az bəhs edilmişdir. Xristianlara aid dəyərlər sistemi olan monastır və kilsələr daha çox vurğulanmışdır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, məqsədyönlü bir ayrışdırılma edilmiş və tarixi bilgiler birtərəfli şəkildə qeyd olunmuşdur. Əvvəldə bildirdiyimiz kimi, bu torpaqlar ən qədim zamanlardan bəri müxtəlif türk boylarına və dövlətlərinə yurd yeri olmuşdur. Bu tarixi reallığı dəyişdirməyə heç kimin gücü yetməz. Reallıq isə İrəvan torpaqlarının hər zaman oğuz türklərinin vətəni olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. İrəvan şəhəri və onun tarixi haqqında, “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, № 128-129, s. 91-99.
2. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Mahmudov Y. və b. İrəvan Xanlığı Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. “Azərbaycan” Bakı, 2009.
4. Mustafa N. İrəvan şəhəri, Türk-İslam varlığı necə yox edildi. Ankara, 2005.
5. Erdoğan E. Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografiya Denemesi: XVI ve XVII Yüzyıllarda Safevi Devleti’ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnameleri. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi / Safevi Tarihine Dair, 2017.
6. Konukçu E. XVII asırda ve çevresinde bir fransız gezgin: Jean Chardin. Yeni Türkiye 60/2014.
7. Mustafa A. İslam Ansiklopedisi, Revan maddesi, www.islamansiklopedisi.info/dia/maddesi, Revan, 2008, c. 35.
8. Marko Polo’un. Geziler kitabı / Çeviren Ömer Güngören. I Baskı, İstanbul, Ocak, 2015.
9. Toksoy N. Revanda Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine, Orion Yayınevi-21, Ankara, 2007.
10. Oktay H. Revan Hanlığı (1747-1828) (Yayınlanmamış Doktora Tezi) T.C.İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi. Malatya, 1997.
11. Kızılkaya O. XIX Yüzyılda Revan ve çevresi. Uluslararası Iğdır Sempozyumu. Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı (Editör – Cengiz Atlı), 19-21 Nisan 2012, Iğdır.
12. Aslan Y. Rus istilasından Sovyet Ermenistanı’na Erivan (Revan) Vilayeti. Kaynak: <http://genocide1951.blogcu.com/>.
13. İlğaz S. Osmanlı Hakimiyetinde Revan (Çukur Sa’ad). XVI-XVIII Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih), (Doktora tezi), T.C.Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlk öğretim Ana Bilim Dalı Erzurum-2000.
14. Çiğdemoğlu S. Ortaçağ, XVI, XVIII ve XIX’uncu Yüzyıllarda Fransız Doğu Seyyahlarına Kısa Bir Bakış, İnternet Adresi, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler.
15. İvecan R. Osmanlı Hakimiyetinde Revan (1724-1746). (Doktora Tezi) T.C.Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
16. Sümer F. Kara-Koyunlular. I.Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 49b. Türk Tarih Kurumu Basım Evi-Ankara, 1992.
17. Chardin J. Chardin Seyahatnamesi. İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673). Editör-Stefanos Yerasimos (Çeviri Ayşe Meral), Kitap Yayınevi, Mart, 2014.
18. Tournefort J. Tournefort Seyahatnamesi, II (Editör: Stefanos Yerasimos; Çeviren: Teoman Tunçdoğan), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: erdalsezgi76@gmail.com

Ardal Sezgi

IRAVAN IN JAN SHARDEN'S "TRAVEL BOOK" (XVII CENTURY)

The trips of European travelers to the east and to Irevan were within a certain plan. These trips were made with the aim of collecting information about the Ottomans and Safevi people who were every competitors. This collected information was then used against the Turkish states. The Turks have acquired the Irevan territory since the XI century. This region has very fertile soil and abundant water resources. Irevan was located at the crossroads, therefore many caravans were passing through this area. Trade here has always been of great value. Due to its geopolitical position, Erevan has become a competitive area between the two Turkish states in the region (Ottoman-Safavid). This struggle has damaged the people of the region and its history. The Armenians arrived in the XIVth century due to the direction of Shah Cihan, ruler of Karakoyunlu, in the region of Irevan. The Armenians remained a small minority in the region until XX. Century European states have used Armenians in their own interests and have always been trying to show them strong in this region. The travelers who came to the region had been ignored the history and heritage of the region. The region is known as Oguzeli (Turk-menistan) in XIIIth century. In the book "History of the Ottoman State" presented to the King of France in 1783, "Turkmenistan" name were used for Erevan (Revan) and its surroundings. Irevan has always been one of the important parts of Turkish history.

Keywords: Irevan, Turks, Traveller, Jean Chardin, Homeland, Azerbaijan.

Эрдал Сезджи

ИРЕВАН В «ПУТЕШЕСТВИИ» ЖАНА ШАРДЕНА (XVII ВЕК)

Путешествия европейских путешественников на восток и Иреван проводились по определенному плану. Большинство книг по путешествиям были написаны в целях собирания материалов о конкурентах – Османской империи и сефевидском государстве. Собранные материалы впоследствии использовались против тюркских государств. Тюрки издавна считали Иреванскую область своей родиной. Эта территория имеет плодородные земли и богатые водные ресурсы. Так как Иреван был важной стратегической точкой, здесь проходили караванные пути. Торговля здесь всегда была на главном месте. Из-за своего геополитического положения Иреван всегда становился причиной раздора между двумя тюркскими государствами (Османским и Сефевидским). Раздор между двумя народами вредил местному населению и его истории. Армяне переселились в Иреванскую область с разрешения правителя Каракоюнлу Джахан шаха в XV веке. До XX века армяне тут составляли этническое меньшинство. Европейские державы ради своей выгоды всегда старались укрепить позиции армян на этой территории. Вследствие этого посещающие этот край путешественники не интересовались историей и наследием местных тюрков. В XIII столетии считалась огузской территорией. В 1783-м году в представленном французскому королю произведении «История Османского государства» Иреван (Реван) упоминается как «Туркменистан». Это произведение является ценным источником, отражающим правдивую историю края.

Ключевые слова: Иреван, тюрки, путешественник, Жан Шарден, земля, Азербайджан.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

ŞƏRUR RAYONUNUN ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Şərur rayonunda Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı başlıca olaraq Xələc və Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Eneolit keramikası həmçinin tək-tək nümunələrlə Aşağı Daşarx və Şortəpədən də məlumdur. Ovçulartəpəsi keramikasının və Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilsə də saman qarışıq, bir çox hallarda qırmızı boya ilə örtülən Xələc keramikasının mədəni mənsubiyyəti və dövrləşdirilməsi ilə bağlı məsələləri tam həll olunmuş hesab etmək olmaz. Şərur rayonunun Eneolit abidələrinin araşdırılması göstərir ki, onlar Eneolit dövrü-nün orta və son mərhələsinə aiddir. Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsi həm müqayisəli təhlillər, həm də karbon analizlər vasitəsi ilə e.ə. 4400-4000-cü illərlə dövrləşdirilmişdir. Xələc yaşayış yerinin keramika məmulatının araşdırılması, xüsusilə keramika məmulatının bir qrupunun Naxçıvantəpə və Culfa Kültəpəsinin VIII və VII təbəqələrindən aşkar olunan keramika ilə morfoloji, texnoloji, həm də forma baxımından bənzərliyi onun Ovçulartəpəsindən əvvələ aid olduğunu göstərir. Lakin Xələc yaşayış yerindən Naxçıvantəpə tipli basma naxışlı keramikanın aşkar olunması bu yaşayış yerini Naxçıvantəpə ilə Ovçulartəpəsi arasındakı aralıq mərhələyə, Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvantəpə, Xələc, Ovçulartəpəsi, Eneolit, keramika, basma naxış.

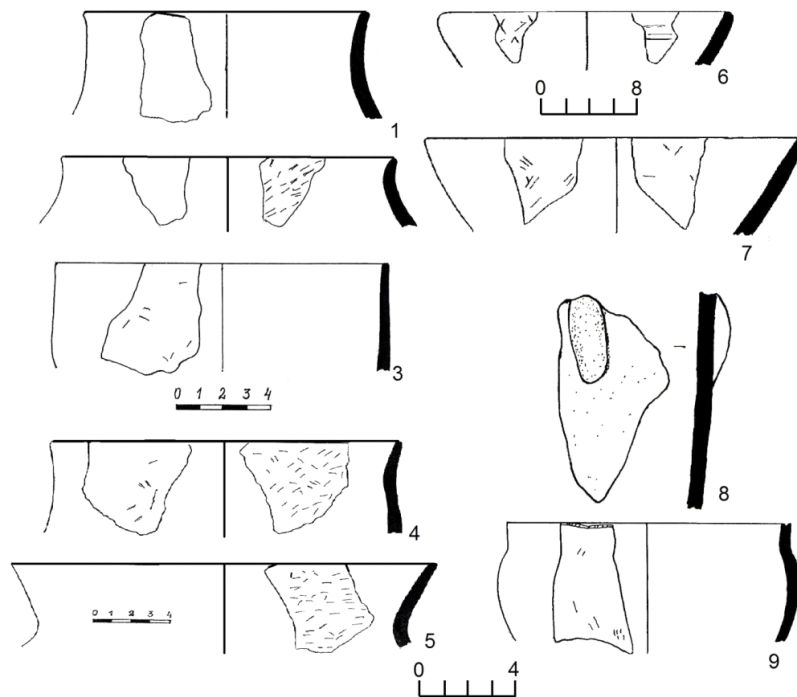
Şərur rayonunda Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı başlıca olaraq Xələc və Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Eneolit keramikası həmçinin tək-tək nümunələrlə Aşağı Daşarx və Şortəpədən də məlumdur. Ovçulartəpəsi keramikasının və Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilsə də, saman qarışıq, bir çox hallarda qırmızı boya ilə örtülən Xələc keramikasının mədəni mənsubiyyəti və dövrləşdirilməsi ilə bağlı məsələləri tam həll olunmuş hesab etmək olmaz. Bəzi elmi-tədqiqat əsərlərində bununla bağlı fikirlər olsa da (5, s. 63-76), Xələc keramikası bütövlükdə ələ alınaraq təhlil edilməmişdir. Bunun başlıca səbəbi yaşayış yerinin Sovet dövründə daş karxanası tərəfindən dağıdılması və arxeoloji qazıntıların az olmasıdır. Yaşayış yeri yalnız 2009-cu ildə geniş şəkildə tədqiq edilmiş və burada kiçik miqyaslı arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Qazıntı aparılan sahədə mədəni təbəqə olduqca az saxlandığından tikinti qalıqlarını izləmək mümkün olmamış, lakin xeyli miqdarda keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Vaxtilə Xələc yaşayış yeri Son Eneolit dövrünə aid edilmişdi [5, s. 23-76]. Bunun səbəbi yaşayış yerində Son Eneolit üçün xarakterik olan keramika nümunələrinin tapılması üzəri qırmızı anqobla örtülən keramikanın mənşəyinin məlum olmaması idi. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar digər Eneolit abidələri kimi Xələc yaşayış yerini də dövrləşdirməyə imkan verir.

Xələc keramikasının əksəriyyəti qırmızı rənglidir. Qazıntı zamanı yalnız iki ədəd qara rəngli keramika parçasına rast gəlinmişdir. Qırmızı rəngli Xələc keramikasını beş qrupa bölmək olar. Birinci qrupa qırmızı və sarı rəngli sadə, naxışsız keramika, ikinci qrupa qabartma naxışlı keramika, üçüncü qrupa xaricdən, bəzən isə içəridən darıma naxışlı keramika, dördüncü qrupa xarici səthi, bəzən isə həm xaricdən, həm də içəridən qırmızı boya ilə örtülmüş keramika, beşinci qrupa boyalı keramika məmulatı daxildir.

Sarı və qırmızı rəngli keramika nümunələri sayca azdır. Onlar küpə, çölmək və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir (şəkil 1, 1-7, 9). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələr, demək olar ki, Eneolit dövrünün bütün mərhələlərində istifadə edilmişdir. Bu tip küpələrə Norşuntəpə [28, tabl. 15, 1; tabl. 55, 8; tabl. 66, 18], Arslantəpə VII [26, fig. 2, 22], Değirməntepe, Hanaqo [33, pl. V, 4] Sarıgül [33, pl. VIII, 5] və digər yaşayış yerlərində rastlanmışdır. Bu qrupa aid çölmək və kasa tipli qablar da Eneolit dövrü abidələrindən məlumdur.

Qabartma naxışlı keramika iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan biri məməcikşəkilli qabartma ilə təmsil olunmuşdur. İkinci keramika parçasının üzərində barmaqşəkilli qabartma bəzək vardır (şəkil 1, 8). Bu tip ornament Şomutəpə [12, рис. 10] və Qarğalartəpəsi [12, рис. 27, 2] abi-

dəsindən məlumdur. Üzəri qabartma naxışlı keramikaya I Kültəpə yaşayış yerində də [6, tabl. X, 13] rast gəlinmişdir. Xələc keramikasının bu qabartma naxışları Ovçulartəpəsi və Norşuntəpədə rastlanan qabartma bəzəklərə bənzəmir. Lakin onların yaxın bənzərləri Uzunoba [9, рис. 5, 1, 3], Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindən [14, fig. 13, 1-4, fig. 15, 3] və Naxçıvantəpə [1, şəkil 5, 5; şəkil 92, 2] yaşayış yerlərindən məlumdur. Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsi tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. 4500-4200-cü illərə [14, p. 37, fig. 6], Uzunoba yaşayış yeri isə e.ə. 4620-4370-ci illərə [9, c. 116] aid edilmişdir.

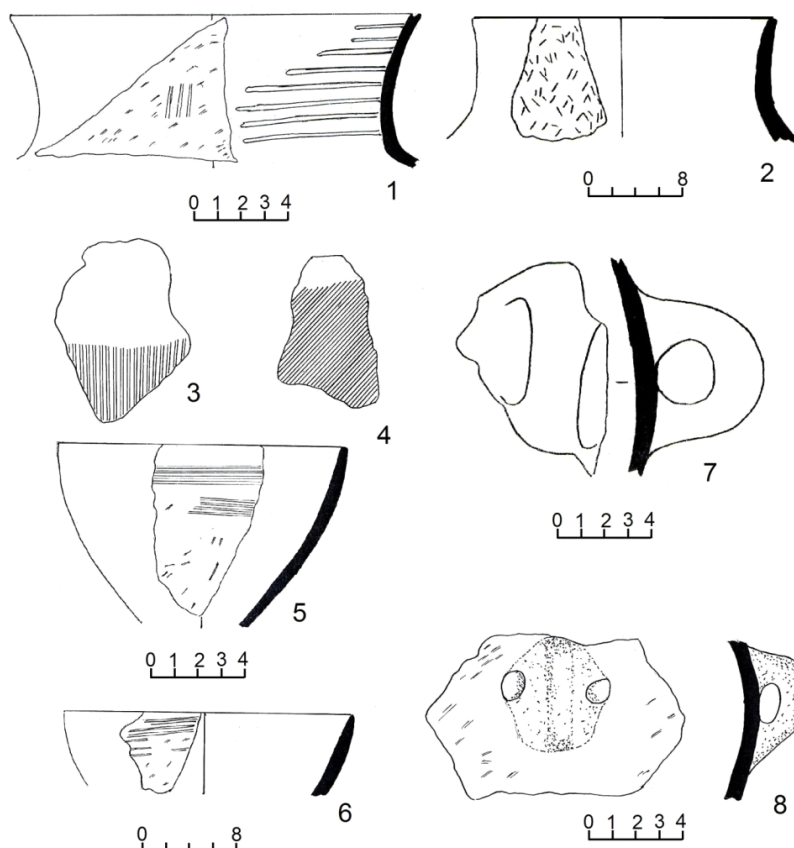

Şəkil 1. Xələc yaşayış yerinin sadə və qabartma naxışlı keramikası.

Üçüncü qrupa daxil olan darəmə naxışlı keramikanın müxtəlif növləri aşkar olunmuşdur. Daraqvari alətlə naxışlanmış keramika Xələc keramikası arasında azlıq təşkil edir. Yeddi keramika parçası üzərində rastlanan bu tip naxışlar çəkilmə texnikasına görə bir-birindən fərqlənirlər (şəkil 2, 1, 3-6). Onların rəng tonları sarı ilə qırmızı arasında dəyişməkdədir. Keramikə nümunələrinin bəzisi incə daraqşəkilli alətlə, bəzisi isə qaba zolaqlar şəklində daraqvari formada naxışlanmışdır. İncə daraqvari alətlə naxışlama Naxçıvantəpənin alt təbəqələrindən aşkar edilmişdir [2, s. 10]. İç tərəfi qaba şəkildə daraqlanmış keramika nümunələrinə həm Naxçıvantəpənin alt təbəqələrində, həm də üst təbəqələrində rast gəlinmişdir [1, şəkil 60, 4, şəkil 79, 4, şəkil 97, 4]. Bu tip keramika nümunələrinin bənzərlərinə Culfa Kültəpəsinin VIII [14, p. 110, fig. 8, 1], VII [14, p. 115, fig. 14, 4] və VI B [14, p. 121, fig. 20, 14] təbəqəsində də rast gəlinmişdir. Keramikə məmulatının iç tərəfinin daraqvari alətlə qaba şəkildə düzəldilməsi Naxçıvantəpənin keramika məmulatı üçün xarakterikdir.

2009-cu ilin qazıntıları zamanı aşkar olunan Xələc keramikasının böyük əksəriyyətini dördüncü qrupa daxil olan keramika məmulatı təşkil edir. Bu tip keramika məmulatı saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, bəzən qabların divarları arasında bişməmiş təbəqə saxlanmışdır. Qabların xarici səthi, bəzən isə həm də içərisi tünd qırmızı boya ilə örtülmüşdür (şəkil 2, 7). Bəzi keramika məmulatı isə qəhvəyi rənglə boyanmışdır. Keramikə məmulatının bəzisi parıldayanadək cilalanmışdır.

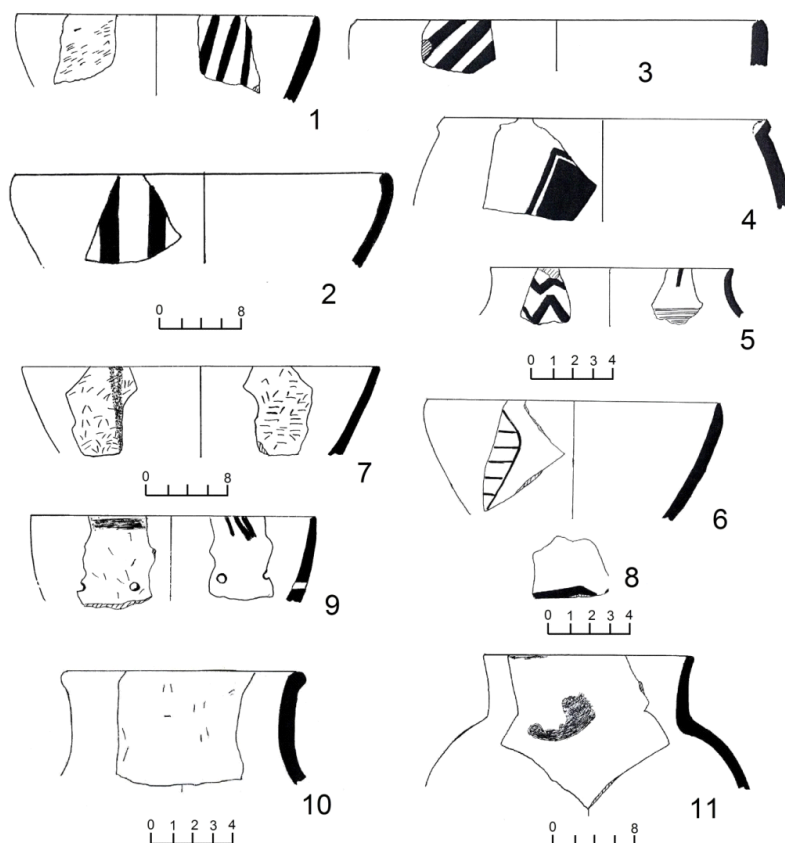
Qulplar iki ədəddir (şəkil 2, 7, 8). Onların biri kəsikdə yuvarlaq olan halqəşəkilli formaya malikdir. Bu tip qulplara Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində rast gəlinmişdir [14, p. 113, fig. 12, 1; p. 115, fig. 14, 5, 8]. İkinci nümunə qulaqcıqşəkilli çıxıntı şəklində olub mərkəzi hissəsində dəşik açılmışdır. Bu tip qulplar Culfa Kültəpəsinin VI A [14, p. 129, fig. 28, 17] təbəqəsindən məlumdur.

Şəkil 2. Xələc yaşayış yerinin darəmə naxışlı və qırmızı boyanmış keramikası.

Xələc keramikasının bir qismi boya ilə naxışlanmış qablardan ibarətdir. Onlar küpə və başlıca olaraq kasalardan ibarətdir. Boyanın çəkilmə texnikasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakıların naxışları qara və qırmızı rənglə qabların qırmızı, yada narıncı rəngli saman üzlü saxsısı üzərinə çəkilmişdir (şəkil 3, 7, 8). Naxışlar düz və dalğalı enli xətlərdən ibarətdir. İkinci qrupdakılar saxsının üzərinə çəkilmiş qırmızı rəng üzərindən və onun qırmızı rəngli cilalanmış səthinə qəhvəyi ya da qara rənglə çəkilmişdir (şəkil 3, 1-5, 6, 10). Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupdakı boyalıların bir qrupu qarışıq olmayan gildən hazırlanmış qırmızı rənglə boyanmış, bəziləri cilalanmış, bəziləri isə cilasızdır. Üçüncü qrup boya sürmə ilə çəkilmişdir.

Xələcdə bu üsulla naxışlanmış iki keramika parçası vardır (şəkil 3, 9, 11). Qablardan birinin gövdəsindəki yuvarlaq deşik açılmışdır (şəkil 3, 9). Bu tip kasa bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Xaricdən ağzının altında enli lentşəkilli qara rənglə çəkilmiş boyanın izi qalmışdır. İçəri tərəfində isə bir-birinə paralel xətlər çəkilmişdir. Boya qabın sarı rəngli samanüzlü saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Bu motivdə bəzəmə Böyük Kəsikdə [3, tabl. XXIII, 1-9], Keçilidə [12, рис. 35, 1, 11], Cənubi Qafqaz abidələrində [10, с. 42, рис. 15], Şərqi Anadoluda Aştəpədə [35, pl. III, 3] Norşuntəpədə [28, tabl. 39, 10] və digər abidələrdə rastlanmışdır. Cənubi Qafqazın müxtəlif yaşayış yerlərindən məlum olan bu tip deşikli keramikanın arxeoloji ədəbiyyatda “Sioni keramikası” adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq “Late Sioni Ware site” adlandırılması [23, p. 321-325], fikrimizə görə, düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Halbuki, qum qarışıq və cilalı “Sioni keramikası”na Qafqazın cənub bölgələrində olduqca az rastlanır. Bu bölgənin keramikası başlıca olaraq saman qarışıq olması, sarı ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir.

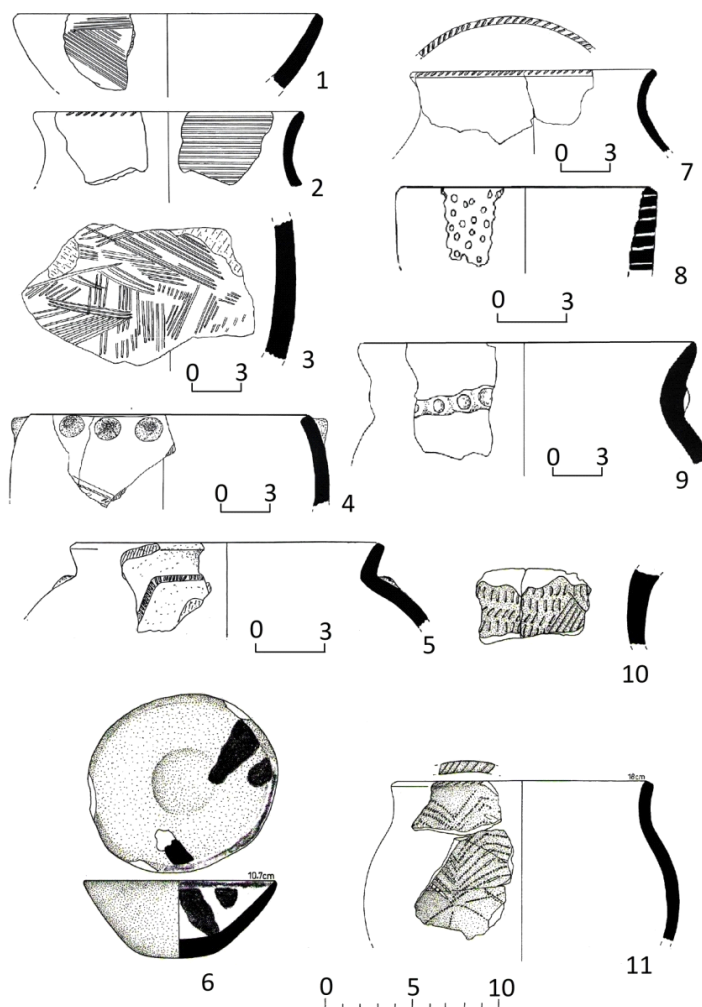

Şəkil 3. Xələc yaşayış yerinin boyalı keramikası.

Xələc keramikasının formaca Urmiya hövzəsindəki Göytəpə ilə bənzər olmasına baxmayaraq boyama motivləri tamamilə fərqlidir. Lakin Göytəpədə də anqobüstü naxışlara rastlanır. Yanıqtəpə ilə də bəzi müqayisələr aparmaq mümkündür. Yanıqtəpə qablarında Xələc üçün xarakterik olan enli paralel xətlərə rastlanır. Xələc keramikasının bəzəmə motivi yaxınlıqda yerləşən Tilkitəpə və Texut keramikasından fərqlənir. Xələc keramikasının bəzi motivləri Mil düzünün abidələri, xüsusilə Kə-birli [12, s. 40, рис. 37] keramikasının naxış çəkmə texnikası da uyğundur. Onlar naxışların çəkilmə texnikasına görə də eynidir. Bəzi hallarda Xələcdə olduğu kimi anqob üzərindən çəkilmişdir. Xələc naxış motivlərinin bənzər olduğu digər bir abidə Norşuntəpədir. Lakin Norşuntəpədə boya anqob üzərinə deyil qabın saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Xələc boyalıların bəzi bəzəmə motivləri Xalaf tip-li qablarda da izlənmişdir.

Ümumiyyətlə, Qafqaz arxeologiyasında Eneolit abidələrindəki boyalı qablar Xalaf-Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Belə hesab edirik ki, Naxçıvanın Eneolit abidələrindəki boyalı keramika məmulatının istehsalında Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələr müəyyən rol oynamışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Xələc keramikası Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun arxeoloji materialları ilə bənzərdir. Xələc keramikasının müəyyən qrupu Naxçıvantəpədən, bir qismi isə Ovçulartəpəsi, Culfa Kültəpəsi və Şərqi Anadoludan, xüsusilə Norşuntəpə abidəsindən məlumdur. Lakin məlum olduğu kimi, Norşuntəpə qəhvəyi rəngdə bişirilmiş keramika ilə xarakterizə olunur. Halbuki, Xələc keramikası qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətinə görə Xələc Yanıqtəpə və Culfa Kültəpəsinin keramikası ilə eyni xüsusiyyətləri paylaşır. Qırmızı rəngli anqoblu keramika Urmiya hövzəsinin şərq bölgələrində də yayılmışdır. İ.H.Nərimanovun fikrincə qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məhsulu olmuşdur [12, s. 163-164]. Bu tip keramika həmçinin Mil-Muğan düzünün hazırda Neolit dövrünə aid edilən abidələrindən mövcuddur. Naxçıvanın və Urmiya hövzəsinin arxeoloji abidələrinin araşdırılması göstərir ki, bu tip keramika e.ə. V minilliyin birinci yarısı və ortaları üçün xarakterik olmuşdur.

Şəkil 4. Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin keramikası.

I Kültəpənin Neolit və Eneolit təbəqəsindən tapılan boyalı çölməklər Mesopotamiyanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri ilə əlaqələrin e.ə. VII-VI minilliklərdən mövcud olduğunu təsdiq edir. Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı və boyasız keramika məmulatı Mesopotamiya ilə əlaqələrin yalnız əkinçilik mədəniyyətinin erkən mərhələsi ilə məhdudlaşmadığını, sonrakı mərhələlərdə də davam etdiyini göstərir. Xələc keramikasının araşdırılması onun Urmiya hövzəsi, Mil-Muğan düzləri və Şərqi Anadolunun yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Lakin Xələc keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xələcdən aşkar olunan boyalı keramika da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı keramikanın meydana çıxmasını tədqiqatçılar Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bir çox araşdırıcı bunu Mesopotamiya əhalisinin şimala doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır. Araşdırmalar qədim Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Azərbaycan mədəniyyətlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir etdiyini, bu təsirin eyni dərəcədə olmadığını və mədəniyyətlərin fərqli yolla inkişaf etdiyini göstərir. Bu baxımdan Xələc keramikası müəyyən xüsusiyyətləri ilə qonşuluqda yerləşən, o cümlədən Naxçıvanda yerləşən Son Eneolit abidələrindən fərqlənir və bir növ müxtəlif mədəniyyətlərin sintezini əks etdirir. Belə hesab edirik ki, qonşu mədəniyyətlərin də təsirini əks etdirən Xələc keramikası yerli istehsal ocağının varlığını göstərir.

Kömür analizləri olmadığı üçün Xələcdə aşkar olunan keramika məmulatını yalnız müqayisəli araşdırmalar əsasında dövrləşdirmək mümkündür. Culfa Kültəpəsinin VIII və VII təbəqələrindən götürülən karbon nümunələrin analizi e.ə. 4600-4300-cü illəri göstərmişdir. Ovçulartəpəsinin Ene-

olit təbəqəsindən götürülmüş kömür qalıqlarının C 14 analizləri e.ə 4300-4000-cü illəri göstərmişdir. Ovçulartəpəsi keramikasını Şərqi Anadolu abidələri ilə paralelləri də bunu təsdiq edir. Naxçıvantəpə ilə müəyyən paralellər olmasına baxmayaraq hələlik Xələcdən Dalmatəpə tipli basma naxışlı keramika aşkar olunmamışdır.

Şərur rayonunda yerləşən mühüm Eneolit yaşayış yerlərindən biri Ovçulartəpəsidir. Ovçulartəpəsi dövr olaraq birbaşa Xələc yaşayış yerindən sonrakı mərhələyə aid olsa da arxeoloji materiallar tamamilə fərqlənir və özünəməxsus bir xüsusiyyəti ilə seçilir.

Ovçulartəpəsində aparılan araşdırmalar burada insanların e.ə. V minilliyin ortalarından başlayaraq məskunlaşdığını göstərmişdir. Şərur rayonunda Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin araşdırılması (2006-2013) qədim insanların bu dövrə aid iqtisadiyyatı və mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir (36, p. 53-100). Arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid bir-birindən fərqli iki tikinti qatı aşkar edilmişdir. Birinci tikinti qatı üçün yarımqazma tipli evlər xarakterikdir. Bu tip evlər təpənin yamacı düzəldildikdən sonra 20-40 sm dərinlikdə xam torpaqda qazılan evlərdən ibarətdir. Bu tip evlərin yalnız döşəməsi və bir qisminin qalıqları aşkar olunduğu üçün onların yerüstü hissəsinin necə olması haqqında kifayət qədər fakt yoxdur. Ehtimal ki, bu tip evlərin yuxarı hissəsi yüngül konstruksiyalı olmuş, palçıqla suvanmış şüvüllə inşa edilmişdir. Evlərin içərisində divara birləşik ocaq yeri və təsərrüfat quyusu aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsinin torpağı qumsal olduğundan təsərrüfat quyuları 1, 5-2 m dərinlikdə qazıldıqdan sonra, iç tərəfdən bir sıra çay daşları ilə hörülərək divarlara möhkəmlik verilmiş, sonra isə daş hörgü qalın suvaq qatı ilə suvanmışdır. Təsərrüfat quyularından müxtəlif gil qab və əmək aləti aşkar edilmişdir. Evlərin döşəməsi qatqısı olmayan qalın gil təbəqə ilə suvanmışdır. Döşəmənin üzərində müxtəlif tipli sümük bizlər və keramika parçaları aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsinin Eneolit dövrünə aid ilk tikinti qatını karbon analizlər əsasında (C 14) e.ə. 4350-4200-cü illərə aid etmək olar [34, p. 48]. Ovçulartəpəsi keramikasının Fəratın yuxarı axarlarında yer alan Korucutəpə, Norşuntəpə, Tülintəpə kimi yaşayış yerlərinin keramikası ilə müqayisəli təhlili də bu tarixin doğru olduğunu göstərir [34, p. 31-87].

Ovçulartəpəsində e.ə. V minilliyin sonuna, e.ə. 4200-4000-ci illərə aid edilən ikinci tikinti qatındakı evlər daş təməl üzərində kərpiclə inşa edilmişdir [34, p. 38-43, fig. 5]. Evlərin bir qismi təpənin yamacında yerləşdiyindən torpaq axıntısının qarşısını almaq məqsədilə dəstək divarlar inşa edilmişdir. Evlər həmin divarlara birləşik şəkildədir. Daha doğrusu evlərin divarlarından biri dəstək divarlardan ibarətdir. Dördkünc tipli arxitektura hər iki tikinti qatı üçün xarakterikdir. Bu mərhələyə aid olan evlər başlıca olaraq çoxotaqlıdır. 2011-ci ilin araşdırmaları zamanı bəlli olmuşdur ki, bu mərhələyə aid evlər geniş həyət ətrafında yerləşən təsərrüfat komplekslərindən ibarət olunmuşdur. Həyətdə anbarlar, ocaqlar, iş yerləri, təsərrüfatla bağlı digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. İkinci mərhələyə aid evlərin arxitekturası birincidən daha mükəmməldir. Ovçulartəpəsinin dördkünc formalı arxitekturası Cənubi Qafqazın, o cümlədən Naxçıvanın Neolit dövrə aid dairəvi formalı evlərindən tamamilə fərqlidir. Ovçulartəpəsindəki evlərin memarlığı Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun Son Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan memarlıq qalıqları ilə uyğundur. Ovçulartəpəsinin Son Eneolit memarlığı ilə yaxın bənzərlik göstərən evlər Leylatəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur [34, p. 45].

Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin hər iki mərhələyə aid keramika məmulatında həm texnoloji, həm də morfoloji baxımdan heç bir kəsinti olmamış, keramika məmulatı ardıcıl inkişaf etmiş və eyni mədəniyyətə məxsus olmuşdur (şəkil 4). Tədqiqatçılar bu mədəniyyəti Ovçulartəpəsi mədəniyyəti adlandırmışdır. Ovçulartəpəsinin saman qarışıq sarı, ya da qırmızı rəngli keramikası Cənubi Qafqaz və Naxçıvanda Neolit dövründən və Eneolit dövrünün erkən mərhələsindən məlumdur.

Ovçulartəpəsi yaşayış yerində arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Buna görə keramika məmulatı həm yaşayış yerinin dövrəşdirilməsi, həm də onun mədəni mənsəbiyyətinin müəyyənəşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Ovçulartəpəsindəki gil qabların böyük bir qismi saman qarışıq olub, qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bəşirilmişdir (şəkil 4). Keramika məmulatı sadə, qabarıq gövdəli çanaqlar, çölməklər və küpələrdən ibarətdir [34, p. 48-54]. Qablar məməciklər, daraqşəkilli alət, relyef kəmər üzərindən çərtmə və barmaq basqıları ilə naxışlanmışdır.

Boya bəzəmli keramika azdır. Onlar başlıca olaraq qabların kirəmiti üzərinə qəhvəyi, ya da qara rənglə çəkilən naxışlardan ibarətdir. Keramika məmulatının az bir qisminin ağız kənarı yuvarlaq dəliklərlə naxışlanmışdır. Bu dövrə aid, üzəri qabartma keçə rəsmləri ilə naxışlanmış küplər sənətkarlıq baxımından olduqca diqqətəlayiqdir. Bu küplərin bəzi nümunələri yarımqazma tipli evlərin döşəməsinə basdırılmış şəkildə aşkar olunmuşdur. Bu küplərin paralelləri hələlik bəlli deyil. Küplərin üzərində qarşı-qarşıya duran və çevrə boyunca yerləşdirilən keçə rəsmləri bir yandan Ön Asiya motivlərini, digər yandan isə Maykop mədəniyyətinin rəsmlərini xatırlatmaqdadır [34, p. 60-88, photo 4, pl. II].

Deyə bilərik ki, Naxçıvanın Eneolit keramikası saman qarışıqlı və qırmızı rənglidir. Bu tip keramika Arazın cənubunda, İranın şimal-qərbində və Urmiya hövzəsində yerləşən Azərbaycan abidələri üçün də xarakterikdir. Ovçulartəpəsində az miqdarda olsa da boyalı keramika tapılmışdır. 2011-ci ildə Ovçulartəpəsindən tapılan Ubeyd tipli keramika məmulatı Şimali Mesopotamiya ilə əlaqələrin olduğuna işarə etməkdədir [36, p. 76]. Lakin keramika məmulatının əksəriyyəti və son illər Xələc, Şortəpə və Sirabçay abidələrindən tapılan Eneolit dövrünə aid boyalı keramika nümunələri boyalı qabların yerli istehsalının mənimsənildiyini göstərməkdədir [17, p. 28-39]. Cənubi Azərbaycanın qədim yaşayış yerlərini araşdıran S.Krollun fikrinə görə, Neolit və Eneolit dövründə Azərbaycanın özünəməxsus mədəniyyətləri olsa da, Son eneolit dövründə Urmiya hövzəsi Ubeyd mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin buraya yayılması ilə xarakterizə olunur [24, p. 71]. Ovçulartəpəsinin keramikası Texut [11, c. 108], Sioni [22, p. 31], Arataşen [38, p. 67-73], Menteştəpə [30, p. 97-105] yaşayış yerlərinin keramikası ilə eyni dövrə aiddir. Ovçulartəpəsi keramikasının son mərhələsi Berikldeebi [31, p. 129, pl. IV], Böyük Kəsik [3, s. 59-96] kimi yaşayış yerlərinin keramikası ilə müəyyən bənzərliyə malikdir. Lakin Son Eneolit dövrünün Ovçulartəpəsindən sonraya aid mərhələsi Sirabçay vadisində aparılan araşdırmalar zamanı Zirinclı, Yeniyol, Qələməbulaq, Şorsu və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Bu abidələr arasında Yeniyol, Zirinclı, Şorsu yaşayış yerləri geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmiş və bu dövrə aid mədəniyyətin xarakterik cəhətləri müəyyən edilmişdir.

Şərur rayonunun Eneolit abidələrinin araşdırılması göstərir ki, bu abidələr başlıca olaraq Eneolit dövrünün orta və son mərhələsinə aiddir. Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsi həm müqayisəli təhlillər, həm də karbon analizlər vasitəsi ilə e.ə. 4400-4000-cü illərlə dövrəşdirilmişdir. Xələc yaşayış yerinin keramika məmulatının araşdırılması, xüsusilə keramika məmulatının bir qrupunun Naxçıvantəpə və Culfa Kültəpəsinin VIII və VII təbəqələrindən aşkar olunan keramika ilə morfoloji, texnoloji, həm də forma baxımından bənzər olması onun Ovçulartəpəsindən əvvələ aid olduğunu göstərir. Lakin Xələc yaşayış yerindən Naxçıvantəpə tipli basma naxışlı keramikanın aşkar olunmaması bu yaşayış yerini Naxçıvantəpə ilə Ovçulartəpəsi arasındakı aralıq mərhələyə, Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Baxşəliyev E., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Hesabat. AMEA Naxçıvan Bölməsi Arxeologiya, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Naxçıvan, 2018 b, 136 s.
3. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
4. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
6. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
7. Алиев В.Г. Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР / АЭИА. Баку: Элм, 1986, с. 5-11.

8. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Agridag, 2001, 144 с.
9. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин / Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic – Late Bronze Age. Baku. Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
10. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
11. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: Наука, 1975, 476 с.
12. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
13. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.
14. Khatib A., Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report //Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51: 33-167.
15. Akhundov T. Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnet / Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDITIONS, 2007, p. 95-121.
16. Bakhshaliyev V.B., Marro C. The Archaeology of Nakhchivan: Ten years of new discoveries. İstanbul: Ege Yayınları, 2009, 118 p.
17. Bahşaliyev V. Late Chalcolithic Culture of Nakhchivan and Problems of Caucasian Archaeology. International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures / International Symposium on East Anatolia-Sous Caucasus Cultur (10-13 October 2012). Ed. by Mehmet Işıklı and Birol Can. London. Cambridge Scholars Publishing: 2015, p. 28-39.
18. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 179 p.
19. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962, vol. XXIV, p. 2, p. 134-152.
20. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964, vol. XXVI, p. I, p. 57-61.
21. Calvet Y. Un niveau de la period Uruk a Tell El Oueili / Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1991, p. 159-209.
22. Connor S. and Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus / Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère) Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sous la direction Bertille Lyonnet, Paris, CNRS Editions, 2007, p. 21-36.
23. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C. Marro and Hauptmann H. Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998 // Varia Anatolica, 2000, XI, p. 321-325.
24. Kroll S. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan Archäologische Mitteilungen aus Iran, 23, 1990, p. 59-71.
25. Lebeau M. La ceramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Preliminaire / Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1991, p. 211-266.
26. Frangipane M. The Late Chalcolithic EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann. Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998 // Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p. 439-471.
27. Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R. Oylum Höyük 1997-1998. Die spatchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse // Anatolia Antiqua VII, 1999, p. 19-67.
28. Gülçur S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis: University of Tübingen, 1988, 320 p.

29. Gülçur S. Norşuntepe: die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien. In C.Marro and H.Hauptmann. Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998 // Varia Anatolica XI, 2000, p. 375-418.
30. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010-2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 44, 2012, p. 1-190.
31. Makharadze Z. Nouvelles données sur le Chalcolithique en Georgie orientale. / Les Cultures du Caucase (VI-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sous la direction Bertille Lyonnet. Paris. CNRS Editions, 2007, p. 123-132.
32. Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet / Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.
33. Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands // ANES, Edited by Karen S.Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p. 9-37.
34. Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons // Anatolia Antiqua, 2009, XVII, p. 31-87.
35. Marro C., Özfirat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dugubeyazit region // Anatolia Antiqua, 2005, XIII, p. 319-356.
36. Marro C., Bakhshaliyev V. and Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: the 2009-2010 seasons // Anatolia Antiqua, XIX, 2011, p. 53-100.
37. Mellart J. The Neolithic of the Near East. London, 1975, 300 p.
38. Palumbi G.A. Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia) // Les Cultures du Caucase (VI-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sous la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Edition, 2007, p. 63-76.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshaliyev

PERIODIZATION OF LATE CHALCOLITHIC MONUMENTS OF THE SHARUR REGION

The ceramics of Chalcolithic Age of Sharur region is generally known from the settlement Ovçular Tepesi and Xalac. The Chalcolithic ceramics of this period is known for single samples also from the settlement AşağıDaşark and to Şortepe. In spite of the fact that features of ceramics of Ovçular Tepesi and the Ovçular Tepe culture are generally defined, however questions of a periodization and cultural accessory of ceramics of Xalac aren't resolved yet. The research of Chalcolithic monuments of the Sharur region is shown that they belong to middle and late stage of the Chalcolithic period. The Chalcolithic layer of the settlement Ovçular Tepesi on the basis of the typological analysis and also analyses of samples of carbon fabrics is dated 4400-4000 BC. Research of ceramics Xalac, and especially parallels of the certain group of Xalac ceramics which to form and morphological, technologic features are similar with ceramics from Nakhchivan Tepe and Culfa Kül-tepe VIII and VII, show that this monument can be dated with the previous period of Ovçular Tepe. However from the settlement pottery with the impression ornament isn't found yet which allows placing settlements Xalac on interval to Nakhchivan tepe and Ovçular Tepe, to middle period of Chalcolithic Age.

Keywords: *Nakhchivan Tepe, Xalac, Ovçular Tepesi, Chalcolithic Age, ceramics, impression ornament.*

Вели Бахшалиев

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПОЗДНЕЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ШАРУРСКОГО РАЙОНА

Керамика эпохи энеолита на территории Шарурского района в основном известна из поселений Овчулартепеси и Халадж. Энеолитическая керамика этого периода единичными образцами известна также из поселений Ашагы Дашарк и Шортепе. Несмотря на то, что особенности керамики Овчулартепеси и культуры Овчулартепеси в основном определены, вопросы периодизации и культурной принадлежности керамики Халадж пока не разрешены. Исследование энеолитических памятников Шарурского района показывает, что они относятся к среднему и позднему этапу энеолитического периода. Энеолитический слой поселения Овчулартепеси датирован 4400-4000 гг. до н.э. Исследование керамики Халадж, а особенно параллели определенной группы халаджской керамики, которые по морфологическим, технологическим особенностям и по форме сходны с керамикой из Нахчывантепе, Джульфа Кюльтепе VIII и VII, показывают, что этот памятник можно датировать предыдущим периодом Овчулартепеси. Однако в поселении пока не обнаружены керамические изделия с импрессованным орнаментом, которые позволили бы отнести поселение Халадж в промежуток между Нахчывантепе и Овчулартепеси, то есть к среднему периоду эпохи энеолита.

Ключевые слова: *Нахчывантепе, Халадж, Овчулартепеси, эпоха энеолита, керамика, импрессованный орнамент.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

UOT 902

ZEYNƏB QULİYEVA

NAXÇIVANIN NEOLİT DÖVRÜ OCAQLARI

Məqalədə Naxçıvanın Neolit dövrü ocaqları araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, ocaqlar Naxçıvanın neolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan I Kültəpə yaşayış yeri diqqəti cəlb edir. Abidə XX-XXI əsrlər ərzində 2 dəfə arxeoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. Birinci dəfə 1951-1964-cü illərdə O.Həbibullayevin rəhbərliyi altında, ikinci dəfə isə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin və K.Morronun rəhbərliyi ilə əcnəbi arxeoloqlar və AMEA Naxçıvan Bölməsinin, o cümlədən müəllifin də iştirak etdiyi ekspedisiya tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Hər iki tədqiqat nəticəsində çoxsaylı ocaqlar aşkar olunmuşdur. Tikinti quruluşuna görə onları 4 qrupa bölmək olar: daş çevrəli, gil badlı, kərpic divarlı ocaqlar və döşəmədə qazılan ocaq çuxurları. Birinci qrupa aid olanlar hamar çay daşlarından tikilmişdir. Onlar dairəvi, yarım dairəvi və xəlif dördkünc formalı olub, içərisinə daş döşənmişdir. İkinci qrupa aid olanlar qırmızı-qəhvəyi gil badlı olub oval formalıdırlar. Üçüncü qrupa aid olanlar çiy kərpicdən tikilən ocaqlarla təmsil olunur. Dördüncü qrupu isə içərisi küllə və yuvarlaq daşlarla doldurulmuş dairəvi çuxurlarla təmsil olunan ocaqlar təşkil edir hansı ki, evlərin qızdırılmasında istifadə edilmişdir. Onlar, xüsusilə daş çevrəli ocaqlar Naxçıvanın neolit mədəniyyətinin yerli xarakterini əks etdirir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Kültəpə yaşayış yeri, Son Neolit dövrü, daş çevrəli ocaqlar.

Tarixəqədərki mədəniyyətlərin ortaya çıxarılmasında qədim tikili qalıqları, istehsal məhsulları, o cümlədən keramika, müxtəlif alətlər, sümük qalıqları kimi tapıntılarla yanaşı ocaqlar da mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan ocaqlar yaşayışın ilk şərtləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlk vaxtlar insanların vəhşi heyvanlardan, soyuqdan, bir sözlə, hər cür təhlükədən qorunması, qidanın bişirilməsi funksiyası daşıyan ocaqlar tədricən qəbilələrin toplanma mərkəzi, müxtəlif dini ayinlərin icra edilmə obyektinə olmaqla, qədim tayfaların həyatının zəruri elementinə çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, ən qədim dövrlərdən odun sönməsi fəlakət sayılmışdır. Bu inam xalqımızın folkloruna bəzən qarğışlar (məs. “Baisin ocağı sönsün”), bəzən də Dədə Qorqudun söylədiyi “Ocağınız gur yansın” kimi alqışlar şəklində keçməklə günümüzədək gəlib çatmışdır. Günümüzdə ocaq termini yeni məna çalarlarını özündə ehtiva etməkdədir. Təsədüfi deyil ki, bəzi ziyarətgahlar da “ocaq” adlandırılır. Bu da onların müqəddəsləşərək and yerlərinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu gün bir çox kəndlərimizdə sözünün doğruluğunu sübuta yetirmək üçün “Ocaq haqqı” deyərək and içən insanlar da az deyil. Bütün bunlar tarixin ən dərin qatlarından süzülüb gələn ocaq anlayışının müxtəlif təzahür formalarından olmaqla, genetik yaddaş vasitəsi ilə keçmiş ənənələrin gələcək nəsillərə daşınmasını həyata keçirməkdədir. Bu mənada ocaqlar qədim insanların məişətinin, ideologiyasının, memarlığının, bütövlükdə həyat tərzinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm töhfə verə biləcək faktlar kimi xüsusi dəyərə malikdir. Onlardan sadəcə müxtəlif mövzuların tərkibində köməkçi ünsür kimi bəhs edilməsi ocaqların əsil mahiyyətini arxa plana atmışdır. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qədim dövrün arxeoetnoqrafik mənzərəsinin üzə çıxarılmasında ocaqlar xüsusi dəyərə malikdir. Bu baxımdan son illərdə Naxçıvan ərazisində qeydə alınan Neolit dövrü ocaqları diqqətəlayiqdir. Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin özünəməxsus cəhətlərinə yeni faktlar əlavə edəcəyini nəzərə alaraq, bu məqalədə məhz I Kültəpə yaşayış yerindən üzə çıxarılan ocaqların tipoloji təsnifatının aparılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Babək rayonunun eyni adlı kəndinin mərkəzində yerləşən Kültəpə abidəsində ilk tədqiqatlar 1951-1964-cü illərdə O.Həbibullayevin rəhbərliyi ilə aparılmışdır [3, s. 24]. Neolit dövrünə aid ən qədim ocaq yeri 22 m dərinlikdə aşkar edilmişdir [7, s. 25]. 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev və C.Morronun rəhbərliyi ilə Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyasının apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı isə belə ocaqlar çox sayda aşkar olunmuşdur [2, şəkil 17-20]. Bu da onların Neolit dövrü memarlığının əsas komponenti kimi mühüm əhəmiyyətindən xəbər verir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, mövsümlə əlaqədar olaraq evlərin içərisində, bəzən də ətrafında qurulan ocaqlar müxtəlif funksiyalı olmuşdur. Bu onların tikinti quruluşunda da özünü büruzə vermişdir. Ona görə də onları tipoloji olaraq 4 qrupa bölmək olar: daş çevrəli, gil badlı, kərpic divarlı və manqal tipli ocaqlar.

Birinci qrupa aid olanlar 947.34; 947.26 sm dərinlik səviyyəsində qeydə alınmış daş çevrəli ocaqlardır. Onların dairəvi (diametr = 30×40sm), aypara (d = 35×50) və oval (d = 45×75; 60×110) formalarına rast gəlinmişdir (KT-16, E-251; E-253; E-196). Onlar özü də üç tiplə təmsil olunmuşdur. Birinci tipə aid olanlar tamamilə daşla çevrələnmiş və bir qisminin içərisinə yarıyadək yastı çay daşları döşənmişdir. 2015-ci ildə I Kültəpənin E kvadratında qeydə alınan aypara şəkilli ocaq 35×50 sm ölçüsündə olub, yastı çay daşları ilə çevrələnmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Daş çevrəli ocaqların I tipi.

Belə ocaqlara A, D, J sahələrində də rast gəlinmişdir. Onların içərisində daş düzümləri və kül-lər arasında müxtəlif ölçülü qabların parçaları qeydə alınmışdır. Hamar çay daşları ilə çevrələnmiş ocaqlar 1951-1964-cü illərdə O.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da çox sayda üzə çıxarılmışdır [7, s. 25, 28]. Bu da qədim Kültəpə sakinlərinin, dolayısı ilə Naxçıvanın neolit tayfalarının həyatında bu tip ocaqların xüsusi yer tutduğundan xəbər verir.

Daş çevrəli ocaqların ikinci tipinə aid olanların (KT-16, J-062; J-088) bir hissəsi çay daşları, bir hissəsi isə qalın möhrə ilə əhatə olunmuşdur (dərinlik 944.804). Onlardan biri yuvarlaq dörd-künc formalı olub, ortasına az miqdarda nahamar daş döşənmişdir. F kvadratının cənubunda yerləşən bu ocağın mərkəzindəki daşların ətrafı dairəvi formada qızarmış torpaqla əhatə olunmuşdur (şəkil 2).

Şəkil 2. Daş çevrəli ocaqların II tipi.

Ocağı əhatə edən çay daşları gil məhlulu ilə bərkidilmişdir. Diametri 110 sm olan ocağın bəzi hissələrində daş hörgü eni 10 sm olan möhrə tikinti ilə davam etdirilmişdir [2, 2017: 32]. Ocağın içərisində qeydə alınan daş döşəmə müxtəlif ölçülü çay daşları və daş alətlərin hissələri ilə təmsil

olunmuşdur. Bu xüsusiyyətə A və E sahələrindən aşkar edilən ocaqlarda da rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, sınımış daş alətlərlə, bəzən gil qarışığı ilə çevrələnən geniş dairəvi ocaqlar vaxtı ilə Tovuz rayonunda yerləşən Mentəstəpə yaşayış yerinin alt qatlarında da qeydə alınmışdır [10, s. 314]. Lakin düzbucaqlı tikililərlə bağlı olmaları və bəzi hallarda keramika qırıqlarından düzəlmələri onları Kültəpə ocaqlarından fərqləndirir.

Daş çevrəli ocaqların üçüncü tipi dairəvi formada olan kül qarışıqlı daş döşəmədən ibarətdir [4, s. 49]. E sahəsində aşkar edilən belə ocaqlardan biri nalşəkilli tikilinin mərkəzində qeydə alınmışdır. Bu əlamət onun sitayiş məqsədli olması ehtimalına əsas verir. Onun bir tərəfində iri həcmli dən daşının bir hissəsi şaquli şəkildə yerləşdirilmiş, ondan cənuba doğru dairəvi şəkildə genişlənən kül qatı üzərində düzülən nisbətən kiçik ölçülü yastı daşlar və onların parçaları ilə birlikdə dairəvi döşəmə yaradılmışdır (şəkil 3).

Şəkil 3. Daş döşəmədən ibarət ocaq.

Neolit dövründə daş döşəməli ocaqlardan geniş miqyasda istifadə edilməsi Türkiyə Cümhuriyyətindəki Aşıklı höyük yaşayış yerində qeydə alınan daş döşənmiş dördkünc ocaqların timsalında da özünü doğruldur [8, s. 20-29]. Daş çevrəli ocaqların özünəməxsus cəhətlərindən biri hamısında bir qayda olaraq, yastı və hamar çay daşlarından istifadə edilməsidir. Keramika parçaları onların mərkəzinə döşənmiş daşların üstündə, bəzən də altında qeydə alınmışdır. Ehtimal ki, bu tip ocaqlar saxsı qabların bişirilməsi məqsədi daşmışdır. E kvadratında qeydə alınan iri ölçülü çölmək tipli qabın altında və yaxınlığında bu tip daş çevrəli ocaqların aşkar olunması bu fikri təsdiq edir.

Kültəpənin Son Neolit dövrünə aid ocaqların ikinci qrupunu gil badlı ocaqlar təşkil edir. Belə ocaqlar oval formalı olub, içindəki torpaq yanmanın təsirindən qırmızı rəng almışdır. İçərisində sümük qalıqları və kül yığını aşkar edilən bu ocaqlar (KT-16, E-194; E-206; J-039) 2 tiplə təmsil olunmuşdur. Birinci tiyə aid olanlar kiçik ölçülü olmaqla evlərin mərkəzində qeydə alınmışdır. Onların diametrləri 30x40 sm arasında olub, içəri və badları odun təsirindən qızarmışdır. Belə ocaqlardan biri 2014-cü ildə D sahəsinin şərq hissəsindəki dairəvi evin mərkəzində aşkar olunmuşdur. E sahəsinin qərbində, yer səthindən 75 sm dərinlikdə qeydə alınmış ikinci ocağın badları qurtaracaqda buta şəklində əyilir [2, s. 35]. 2015-ci ildə E sahəsinin şərq hissəsindəki evin içərisində qeydə alınan üçüncü ocaq da forma və həcm etibararı ilə digərləri ilə eyni olub içərisindən boz rəngli xeyli kül, sümük və 1 ədəd saxsı qalığı üzə çıxarılmışdır (şəkil 4).

Şəkil 4. Kiçik ölçülü gil badlı ocaq (II qrup).

Gil badlı ocaqların ikinci tipi iri həcmli olmaları ilə fərqlənir. 947.31 m. dərinlikdə üzə çıxarılan belə ocaqların diametrləri 42×90, 60×84 sm arasında dəyişir. 2016-cı ildə J kvadratındakı oval evin cənub divarının xaricində aşkar edilmiş uzunsov oval formalı ocağın tünd qəhvəyi rəngli gildən olan divarının eni 5-7, içəri hissəsinin isə uzunluğu 1 m, eni 45 sm arasında olub, içərisindən sümük qalıqları və xeyli miqdarda kül üzə çıxarılmışdır (şəkil 5).

Şəkil 5. İri ölçülü gil badlı ocaq (II qrup).

Bu tip ocaqlar ötən əsrin ortalarında Kültəpədə aparılan qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur. Uzunluqları 0,8/1 m, enləri 52-55, divar qalınlıqları 5-6 sm arasında olan belə ocaqlar O.Həbibullayev tərəfindən kult əhəmiyyətli sobalar kimi xarakterizə edilmişdir [7, s. 28].

Ocaqların üçüncü qrupu kərpic divarlı olmaları ilə fərqlənir. Onlara evlərin içərisində, bəzən də ətrafında rast gəlinmişdir. Diametrləri 32 sm-dən 50x65, bəzən də 110 sm-dək çatır (KT-14, D-24; D-32). Bu tip ocaqlardan bəzisinin içərisində narıncı rəngli oxra qalığı (KT-15, E-65; E-128), əksəriyyətində isə saxsı, sümük qalıqları qeydə alınmışdır (KT-E-90; E-110; J-005). I Kültəpənin J kvadratında belə ocaq qurğusunun divar qalığı 20 sm hündürlükdə saxlanmışdır (şəkil 6).

Aşkar olunan sümük qalıqları və az miqdarda saxsı fraqmentləri belə ocaqlardan qida hazırlanmasında istifadə edildiyini göstərir. Kərpic divarlı ocaqlara Azərbaycanın digər neolit abidələrində də rast gəlinmişdir. Həsənsu yaşayış yerinin VIII kvadratında qeydə alınan bu tipli ocaq qurğusu yanaraq qızarmış kərpiclərdən və qaralmış gil kütlələrindən ibarət olmuşdur. N.Müseyyibli bu qızarmayı kərpiclərin məqsədyönlü olaraq odda bişirilməsi ilə əlaqələndirmişdir [5, s. 46]. Buradakı ocaqlar həcminə görə (65×45 sm) I Kültəpənin kərpic divarlı ocaqları (65×50 sm) ilə yaxındır. La-

kin Kültərinin neolit təbəqəsindən aşkar olunan bu tipli ocaqlarda kərpiclərin interyer hissəsi istisna olmaqla, digər tərəflərində qaralma, yanma izləri yoxdur. Bu da onların çiy kərpicdən tikildiyini göstərir.

Şəkil 6. Kərpic divarlı ocaq (III qrup).

Dördüncü qrupa aid ocaqlar digərlərindən fərqli olaraq əsasən divarların dibində yerləşmişdir. Döşəmədə qazılan belə ocaqlar dairəvi formalıdır, içərisində küllə qarışıq halda olan kiçik ölçülü yuvarlaq və yastı daşlar qeydə alınmışdır. 2014-cü ildə D sahəsində üzə çıxarılan bu tipli ocağın içərisində qırmızı, yaşıl, boz rənglərdə olan 220-dək belə daşların olduğu müəyyənləşdirilmişdir (KT-15, D-88). Belə ocaqlardan biri də 2015-ci ildə E sahəsindəki dairəvi evin şimal-şərq hissəsində qeydə alınmışdır. İstiliyi təmin etmək məqsədi daşıyan bu cür daşlarla doldurulmuş ocaqların diametri 40x45 sm-ə çatır (şəkil 7).

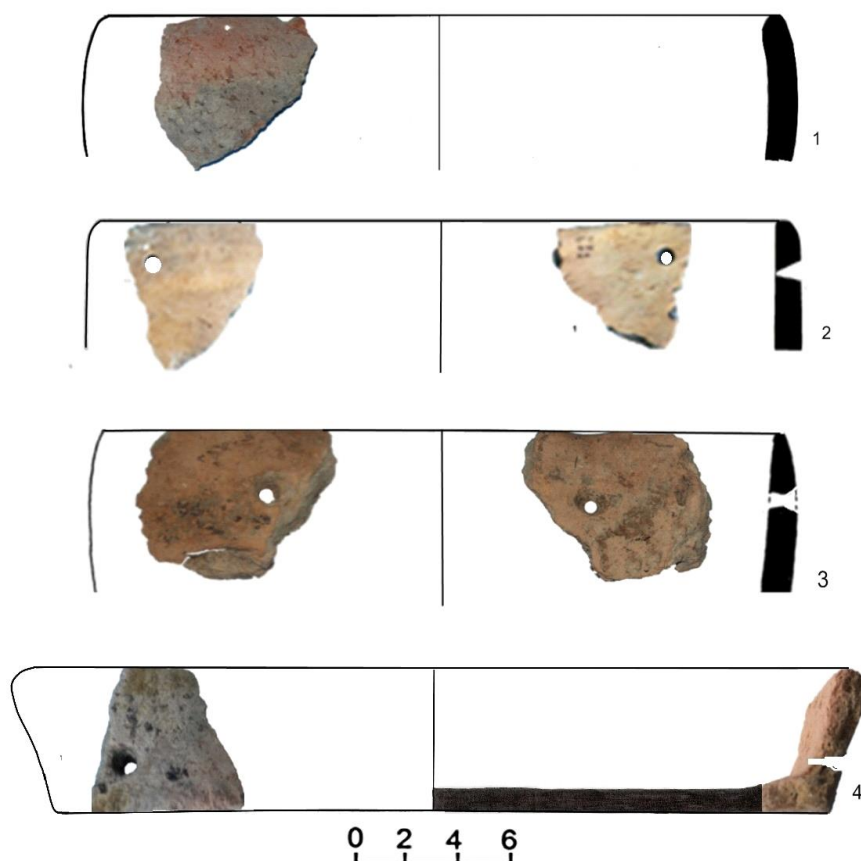

Şəkil 7. Ocaqların IV qrupu.

Evlərin döşəməsində qazılan belə ocaq çuxurlarının əvvəlki illərdə üzə çıxarılan nümunələrinin diametrləri 35 sm-dən 1 metrədək, dərinlikləri 20-37 sm arasında olmuşdur [1, 34]. Kül qatının içərisində, 40-50 sm diametrində çay daşları yığınının 3 yerdə aşkar olunması I Kültəpə ilə Ağstafa rayonundakı II Ağdaş qolu yaşayış yerinin [6, s. 54] oxşar xüsusiyyətlərindən biridir. Onların bənzərinə Anadoludakı Körtik təpə [11, fig. 8], İraqdakı Tell Nader [9, fig. 11] kimi neolit abidələrində də rast gəlinmişdir.

Qeyd edilən ocaq tipləri Naxçıvanın Son Neolit dövrü tayfalarının həyat tərzinə 3 istiqamətdən nəzər salmağa imkan verir. Birinci istiqamət onların qədim tayfaların memarlıq ənənələrinin əsas komponenti kimi əhəmiyyətini əks etdirir. Evlərin tikintisində olduğu kimi ocaqlar da bəzən çiy kərpiclə, bəzən daşlarla tikilmiş, bəzən də gil badla çevrələnmişdir.

İkinci istiqamət qədim tayfaların həyat tərzini əks etdirir. Belə ki, funksiyasından asılı olaraq ocaqlar bəzən evlərin mərkəzində, bəzən divarın dibində, bəzən də həyətinə qurulmuşdur. Döşəmədə qazılan ocaqların içərisinə doldurulan kiçik yuvarlaq daşlar ocaqdakı istiliyin içəriyə yayılmasına kömək etmişdir. Evlərin əsasən mərkəz hissəsində olan ocaqlar kərpic divarlı olub içərisində çox sayda sümük və kül qalıqları aşkar olunmuşdur ki, bu da onların daha çox qidanın bişirilməsində istifadə edilməsindən xəbər verir. Daş çevrəli ocaqlarda isə keramika hissələri çoxluq təşkil edir ki, bu da qabların bişirilməsində onların mühüm yer tutduğunu göstərir. Belə ocaqlardan tapılan keramika nümunələrinin bir qismi iri həcmli, bir qismi isə kiçik həcmli məişət qablarına aid olmuşdur (şəkil 9).

Şəkil 9. Ocaqların içərisində və ətrafında qeydə alınmış keramika nümunələri.

Üçüncü istiqamət ocaqların yerli tayfaların ideologiyasını əks etdirmələri ilə bağlıdır. Bəzi ocaqlar müəyyən ayınların keçirilməsinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar Kültəpənin Son Neolit tayfalarının həyatında ocaqların çoxfunksiyalı rolunu nümayiş etdirir.

Beləliklə, I Kültəpə yaşayış yerindən 2013-2016-cı illərdə aşkar edilən ocaqların təhlili Neolit dövründə onların 4 əsas məqsədə xidmət etdiyini göstərir: evlərin qızdırılması, qidanın bişirilməsi,

qabların hazırlanması və qəbilə ayinlərinin icra edilməsi. Onların harada yerləşməsi, hansı materialdan qurulması, ölçüsü və forması məhz yerinə yetirəcəyi funksiyadan asılı olmuşdur. Bu amillər onların 4 əsas qrupda sistemləşdirilməsinə imkan verir. Bu qruplardan birincisi – daş çevrəli ocaqlar çoxsaylı və müxtəlif çeşidlərlə təmsil olunması baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Onlar istər əvvəlki illərdə, istərsə də son dövrlərdə Kültəpə abidəsində aparılan qazıntılar zamanı digər ocaqlarla müqayisədə üstünlük təşkil etmişdir. Bu da daş çevrəli ocaqların Naxçıvanın neolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri kimi ortaya çıxmasını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Marro C., Berthon R. Kültəpə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, № 1, 2016, s. 193-211.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sərialtun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164 s.
3. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
4. Quliyeva Z. Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərlər Məcmuəsi. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2, Gəncə, 2017, s. 48-57.
5. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. Neolit dövrü Həsənsu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Ağstafa rayonu). Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2011. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2012, s. 45-50.
6. Müseyibli N., Axundova G., Ağalarzadə A. Ağstafa rayonunda Neolit dövrünə aid yeni araşdırmalar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2012. “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2013, s. 53-59.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 316 с.
8. Esin U. Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları // Türkiye Arkeolojisi Ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999). Editör O.Belli. Ankara, 2000, s. 20-29.
9. Kopanias K., Beuger C., Carter T., Fox S., Hadjikaumis A., Kourtessi-Philippakis G., Livarda A., Macginnis. The Tell Nader and Tell Baqrta Project in the Kurdistan Region of Iraq: Preliminary Report of the 2011 Season. Submitted for publication in SUBARTU - Archaeological Journal of the Kurdistan Region of Iraq (April 2012).
10. Lyonnet B., Quliyev F. Menteştepə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu) / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2010, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2011, s. 314-324.
11. Özkaya V., Coşkun A. Körtik Tepe // The Neolithic Turkey, vol. 1. Archeology and Art Publications, İstanbul, 2011, pp. 89-127.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com*

Zeyneb Guliyeva

NEOLITHIC HEARTHS OF NAKHCHIVAN

The paper investigated the neolithic hearths of Nakhchivan. It was noted that the hearths are important in determining the specific character of the Neolithic culture of Nakhchivan. From this point of view, the monument attracts the attention of Kul-tepe I. During the XX-XXI centuries, the

monument was twice attracted to archaeological research: the first time in 1951-1964 under the leadership of O. Abibullayev, and the second time in 2013-2016 under the leadership of corresponding member of ANAS B. Bakhshaliyev and K. Morro, with the participation of foreign archaeologists and employees of the Nakhchivan Branch of ANAS, including the author. As a result of both excavations, numerous hearths were found. By construction, they can be divided into 4 groups: stone, clay, brick and mangal-shaped hearths. The first group was built from flat stones. They have a round, semicircular and slightly quadrangular shape. The second group was built of red-brown adobe and has an oval shape. The third group was represented by brick hearths. The fourth group is made up of braziers or ochka pits filled with ashes and round stones that were used to heat the room. They, especially stone hearths, reflect the local character of the neolithic culture of Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, Kultepe settlements, late Neolithic period, stone hearths.*

Зейнеб Гулиева

НЕОЛИТИЧЕСКИЕ ОЧАГИ НАХЧЫВАНА

В статье были исследованы неолитические очаги Нахчывана. Было отмечено, что очаги имеют большое значение в определении специфического характера неолитической культуры Нахчывана. С этой точки зрения привлекает внимание поселение Кюльтепе I. В течение XX-XXI веков памятник дважды привлекался к археологическому исследованию: первый раз в 1951-1964 годах под руководством О.Абибуллаева, а второй раз 2013-2016 годах под руководством члена-корреспондента НАНА В.Бахшалиева и К.Морро, с участием иностранных археологов и сотрудников Нахчыванского Отделения НАНА, в том числе и автора. В результате обоих раскопок были обнаружены многочисленные очаги. По строительному характеру их можно делить на 4 группы: каменные, глиняные, кирпичные очаги и мангаловидные очаги (очажные ямы). Первая группа была сооружена из плоских булыжников. Они имеют круглую, полукруглую и слегка четырехугольную форму. Вторая группа была построена из красно-коричневой глины и имеет овальную форму. Третья группа была представлена кирпичными очагами. А четвертую группу составляют мангалы или очажные ямы, заполненные золой и круглыми камнями которые, использовались для обогрева комнаты. Они, особенно каменные очаги, отражают локальный характер неолитической культуры Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, поселение Кюльтепе I, период Позднего Неолита, каменные очаги.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

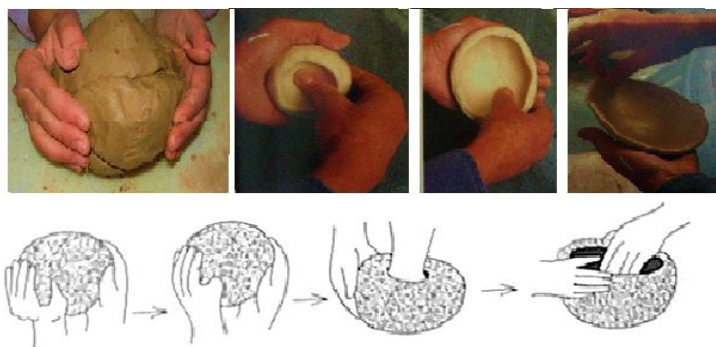
TUNC DÖVRÜ DULUSÇULUQ SƏNƏTİNİN TEXNİKİ ÜSULLARI HAQQINDA

Dulusçuluq gilin müəyyən formaya salınması və bişirilməsi ilə bağlı olan sənətkarlıq sahəsidir. İnsanların bişirmiş torpaqdan müxtəlif keramika məmulatlarını düzəltməsilə dulusçuluğun əsası qoyulmuşdur. Dulus çarxının tətbiqinə qədər gil qabların və digər keramika məmulatlarının düzəldilməsində əllə müxtəlif primitiv üsullardan istifadə edilmişdir. Dulus çarxından istifadə olunması bu sənətkarlıq sahəsinə mühüm təsir göstərmiş, onun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Qabların həm keyfiyyəti yaxşılaşmış, həm də çeşidləri çoxalmışdır. Məqalədə qeyd olunan məsələ kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilərək dulusçuluq sənətində hansı texniki üsulların olduğu müəyyən edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, dünyanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da qədim dövrlərdən insanlar bu sahə ilə məşğul olmuşlar.

Açar sözlər: Dulus çarxı, Tunc dövrü, Naxçıvan, keramika, texniki metod.

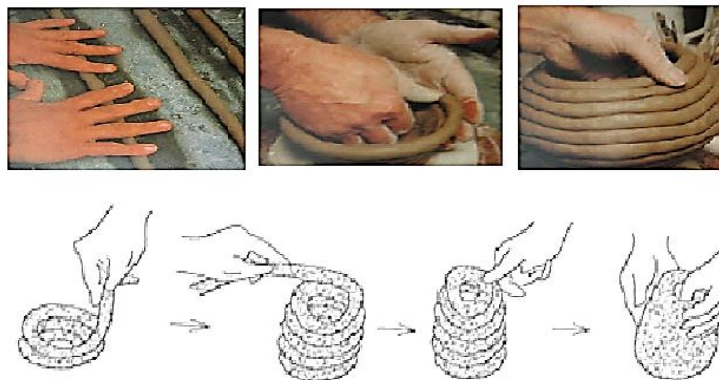
Dulusçuluq – gilin müəyyən formaya salınması və bişirilməsi ilə bağlı olan peşə, sənətkarlıq sahəsidir. Dulus sözünün mənşəyini qədim yunan dilində “yanıq və yanmış maddə” mənasını verən “keramikos” təşkil edir. Bu söz fransızca “ceramigue”, ingiliscə “ceramic”, rusca “keramika” şəklində ifadə edilir. İnsanların torpağı bişirməsi, bişirilmiş torpaqdan müxtəlif məhsulları düzəltməsi nəticəsində dulusçuluğun əsası qoyulmuşdur. İnsanın odla ilkin tanışlığına, odun insan tərəfindən əldə edilməsinə qədər bu məsələ haqqında heç bir fikir demək mümkün deyil. Dünyada ən qədim bişirilmiş torpaq nümunələri İkiçayarasından, Fələstindən, Mərkəzi Avropadan və digər yerlərdən tapılmışdır. Mərkəzi Avropadan tapılanlar Üst Paleolit dövrünə, Anadoludan, İkiçayarasından tapılanlar e.ə. 6000-ci ilə [7, s. 20], Fələstinin Jericho bölgəsindən tapılanlar e.ə. 7000-ci ilə, Orta Asyanın Aşkava bölgəsindən əldə olunanlar e.ə. 8000-ci ilə [8, s. 3] aid olmuşdur. Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda Neolit dövründən başlayaraq insanlar torpağı bişirərək keramika düzəltməyi bacarmışlar. Bunu həmin dövrə aid arxeoloji abidələrdən tapılan keramika məmulatları sübut edir. Bu sənətkarlıq sahəsi ilə Neolit və Eneolit dövrlərində qadınlar, Erkən Tunc dövründən başlayaraq kişilər məşğul olmuşlar. Dünyanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da keramika məmulatlarını (gil qablar, heyvan və insan fiqurları və s.) düzəldərkən dulusçular müxtəlif texniki üsullardan istifadə etmişlər. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, dulus çarxının tətbiqinə qədər gil qabların və digər keramika məmulatlarının düzəldilməsində çimdikləmə və ya əlləmə, fitil və ya bad, qəlib və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Çimdikləmə (əlləmə) üsulu zamanı düzəldilmək üçün nəzərdə tutulmuş hər hansı bir məhsulun böyüklüyünə və ya kiçikliyinə görə gündə hazırlanmışdır. Gündə üzərində sağ və sol əldəki barmaqlar içəridən və çöldən müəyyən qayda əsasında, səliqəli şəkildə hərəkət etdirilərək palçıqı genişləndirmişdir. Qabı düzəldərkən palçıqı kənar tərəflərdən bir qədər yuxarıya doğru dartmışlar. Bu zaman gündənin içəri tərəfi çökək halına düşmüşdür. Proses başa çatdıqdan sonra artıq həmin gündədən gil qab əmələ gəlmişdir. Bu üsulun tətbiqi zamanı qabın oturacaq hissəsinə istənilən qədər qalınlıq vermək, qabın ağız kənarlarını istənilən formada, qalın və ya nazik şəkildə düzəltmək mümkün olmuşdur (tablo I).

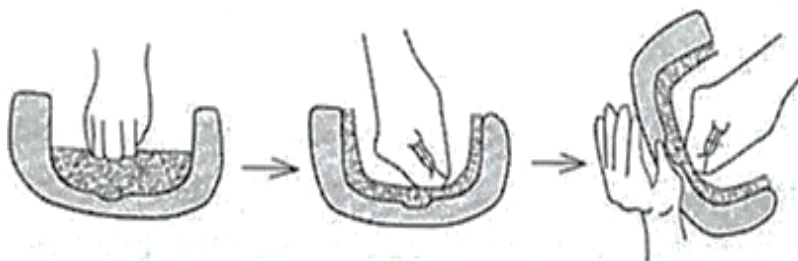
Tablo I.

Fitil və ya bad üsulunda yumşaq və elastik palçıq əlin orta hissəsinə qoyulduqdan sonra yoğurularaq silindrik formaya salınmışdır. Sonra həmin palçıqlar hazırlanan məhsulun formasına uyğun olaraq üst-üstə qoyulmuşdur. Bu üsulla qabı düzəldərkən hazırlanacaq palçıq fitillərinin qalınlığı düzəldilən məhsulun ölçüsünə görə müəyyən edilmişdir. Qabın oturacağı onun əsas ağırlıq saxlayan hissəsi olduğundan iri qabların bu hissəsində nisbətən qalın palçıq fitillərindən istifadə edilmişdir. Onun oturacaq hissəsindən başlayaraq üst-üstə qoyulan palçıq fitillərinin şüyürlənərək yaşıdırılması nəticəsində gil qab hazır olmuşdur (tablo II).

Tablo II.

Qəlib üsulunda yoğurulmuş palçığı xüsusi qəliblərə tökərək keramika məmulatları düzəltmişlər. Bu zaman palçığın sərt deyil, bir qədər yumşaq olması, vaxtında qəlibdən çıxarılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki yumşaq olmayan palçığı qəlibdən çıxarmaq çətinidir. Vaxtında qəlibdən çıxarılmayan məhsul keyfiyyətli olmur. Bu üsulun tətbiqi zamanı qəlibə tökülmüş palçığın su ilə şüyürlənməsinin əsas səbəblərindən biri onun xarici səthindəki kələ-kötür yerləri örtərək görünüşünü yaxşılaşdırmaqdan, naxışlanması üçün münasib şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur (tablo III).

Tablo III.

Tədqiqatçı S.H.Aşurov II Kültəpədən əldə olunmuş daxilində parça izlərinin aydın seçildiyi bir ədəd saxsı qab hissəsini əsas götürərək Erkən Tunc dövründə Naxçıvanda dulusçular tərəfindən gil qabların düzəldilməsində parça torbadan da istifadə edilməsi fikrini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçının fikrincə bu üsulla qab düzəldilərkən əvvəlcə onun formasında torba hazırlanmışdır. Sonra torbanın içərisi qumla doldurularaq xarici səthi gillə suvanmışdır. Qum boşaldıldıqdan sonra gil qab hazır olmuşdur. Sonra həmin qabı bişirmişlər [2, s. 27]. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, parça astarlı qab hissələri Naxçıvanla yanaşı Qədim Şərqi, Mərkəzi və Cənubi Zaqafqaziyanın (Kvatsxelebi, Xizanaant-qora, Didube, Luqovoye), Şərqi Anadolunun Erkən Tunc dövrü abidələrinin bir çoxundan da aşkar olunmuşdur [13, s. 100, 110, 113, 118, 160].

Dünyanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da dulus çarxından istifadə olunması bu sənətkarlıq sahəsinə mühüm təsir göstərmiş, onun yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Qabların həm keyfiyyəti yaxşılaşmış, həm də çeşidləri çoxalmışdır. Ur yaşayış yerindən tapılmış e.ə. IV minilliyin sonuna (e.ə. 3500-cü il) aid arxeoloji materiallara əsasən dulus çarxından ilk dəfə Şimali Mesopotamiyada geniş istifadə edildiyi, oradan dünyanın digər yerlərinə (Hindista-

na, Misirə, İrana, Ön Asiyaya və s.) yayıldığı mənbələrdə qeyd edilmişdir [14]. E.ə. III minilliyin birinci yarısında Hindistanda, Misirdə, İranda, e.ə. III minilliyin sonunda Aralıq dənizi sahillərində və Fələstində, e.ə. 2000-ci ildə Kritdə, e.ə. 1200-cü ildə Yunanıstanın materik hissəsində, e.ə. 759-cu ildə İtaliyada, e.ə. 50-ci illərdə İngiltərədə [11, s. 14-28], e.ə. 700-cü ildə Rusiyada, e.ə. 100-cü ildə Qara dənizin şimal sahillərində, eramızın 200-cü ilində Ukraynada [10, s. 235-240], e.ə. II minillikdə Orta Asiyada, Türkmənistanda, Azərbaycanda [12, s. 21-37; 9, s. 143] dulus çarxı geniş yayılmışdır.

Son dövrlərdə Böyük Kəsik yaşayış yerindən aşkar edilmiş daşdan düzəldilmiş dulus çarxının bir hissəsinə əsasən bəzi tədqiqatçılar Eneolit dövründən başlayaraq dulus çarxından istifadə edildiyini qeyd etmişlər [6, s. 36-37; 4, s. 136-141]. Naxçıvanda hələlik bu dövrdə (Eneolit dövrü) dulus çarxından istifadə edilməsini sübut edəcək arxeoloji materiallar aşkar edilməmişdir. Erkən Tunc dövründən etibarən dulus çarxından geniş istifadə edilmişdir.

Dulus çarxları əllə (əl çarxı) (tab. IV, 2, 1) və ayaqla (ayaq çarxı) (tab. IV, 2, 2) hərəkət etdirilmişdir. Əl çarxından əsasən qadınlar istifadə etmişlər. O yuvarlaq formada düzəldilmişdir. Çarxın üst hissəsi hamar, alt hissəsi şiş formada çıxıntılı olmuşdur. Mərkəzi çıxıntısı onu fırlatmaq üçün ox rolunu yerinə yetirmişdir. Əl çarxında qabı düzəldərkən dulusçu tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş kündə əl ilə yastılanmışdır. Bu zaman qabın oturacaq hissəsini istənilən formaya salmaq mümkün olmuşdur. Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Astara rayonunun Pensar, Lənkaran rayonunun Şəhlaquça kəndlərində) son dövrlərə kimi bu tip dulus çarxlarından istifadə edilmişdir [1, s. 350].

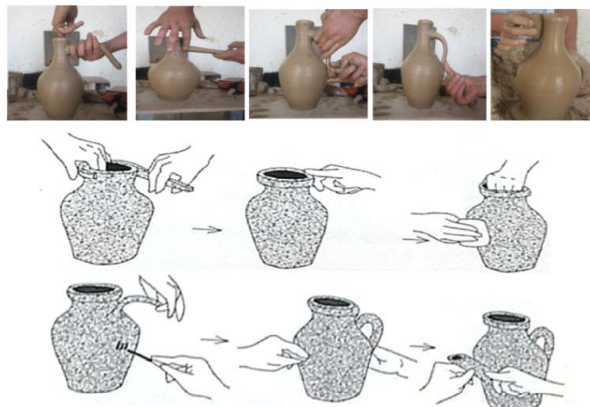
Ayaq çarxı əl çarxına nisbətən sürətlə fırlanır. Onun quruluşu ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlar vardır. Q.Əhmədov onu alt çarx, üst çarx və birləşdirici oxdan ibarət üç hissəyə bölmüşdür [5, s. 42]. Q.Cəbiyev dulus çarxını alt, üst çarxından, birləşdirici oxdan, zindandan, dəmir ucluqdan, körpücükdən, xamutdan ibarət yeddi hissəyə ayıraraq qeyd etmişdir ki, alt və üst çarxlar birləşdirici oxla bir-birinə bağlanmışdır. Birləşdirici oxun dəmir ucluq bərkidilmiş tərəfi emalatxananın zirzəmisindəki zindan adlanan hissədə yerə oturdulmuşdur. Ox metaldan və daşdan düzəldiləydi üçün zindanda sürtünmədən, sərbəst hərəkət etmişdir. Ağac körpücük və göndən hazırlanmış xamut isə dəzgahı yerindən oynamağa qoymamışdır [3, s. 26]. Əl çarxında olduğu kimi ayaq çarxında da dulusçu tərəfindən çarxın üzərinə qoyulmuş kündə ortadan əl ilə yastılanmışdır. Sonra əllərin vasitəsi ilə həmin kündə sürətlə fırlanan çarxın üzərində bir qədər yuxarıya doğru dartılmışdır. Bu zaman kündənin ortasındakı oyuğu şəhadət barmağı ilə istənilən formaya salmışlar. Ayaq çarxının sürətlə fırlanması nəticəsində qısa müddət ərzində kütləvi surətdə simmetrik və zərif qablar düzəldilmişdir. Müasir dövrdə onların alt çarxına elektrik motorunun əlavə edilməsi nəticəsində dulusçuların həm işi asanlaşmış, həm də məhsulların keyfiyyəti daha da yaxşılaşmışdır (tablo IV, 2, 3).

Tablo IV.

(1 – Dulus çarxında qabın düzəldilməsi prosesi; 2.1. Əl çarxı, 2.2. Ayaq çarxı, 2.3. Elektrik çarxı).

Bütün texniki üsullarda qablara qulplar və lüləklər, onlar azca quruduqdan sonra qoyulmuşdur (tab. V). Qulplar dairəvi və yastı formada olmuşdur. Dulusçu tərəfindən qulp və lülək ayrı düzəldildikdən sonra onları yapışdırarkən qulpun qoyulduğu hissəni qatı gil məhlulu ilə islatmışlar. Lüləyi, bəzi qulpları yapışdırarkən onların üzərində əl barmağının və ya lüləkaçanın köməyi ilə kiçik oyuc açmışlar. Qulpun ucunu həmin oyuca keçirərək içəridən və bayırdan sığallayaraq bərkitməmişlər. Lüləyin qoyulması prosesi də qulpun qoyulması ilə eyni olmuş, dəşik hissə açıq saxlanılmışdır. Qaba ucları şaxəli qulpu qoyarkən yoğurulmuş palçıq yastılanaraq iki hissəyə ayrılmışdır. Sonra qulpun əvvəlcə yuxarı, sonra isə aşağı hissəsi qatı gil məhlulu ilə isladılmış, sığallanaraq bərk yapışdırılmışdır. Proses başa çatdıqdan sonra qulpun ucları arasında yarım dairəvi boşluq yaranmışdır. Bu tip qulpların düzəldilməsi dairəvilərlə müqayisədə bir qədər çətinlik törətsə də, möhkəm olmuşdur.

Tablo VI.

Aparılan araşdırma zamanı sonda onu qeyd etmək olar ki, dünyanın digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da Tunc dövründə dulusçuluq sənətinə bir çox texniki üsullardan istifadə edilmişdir. Hər bir texniki üsulun tətbiqi müəyyən sənətkarlıq qabiliyyəti tələb etmişdir. Dulus çarxından istifadə edilməsi bu sənətkarlıq sahəsinə mühüm təsir göstərmiş, onun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Keramika məmulatlarının hamısının forma və xüsusiyyətinə görə eyni olmamasının əsas səbəblərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, onlar eyni sənətkar emalatxanasının məhsulu olmaması, ayrı-ayrı dulusçular tərəfindən düzəldilmişdir. Hər bir keramika məmulatının düzəldilməsində, nəmişlənməsində dulusçuların sənətkarlıq bacarığı ilə yanaşı bədii-estetik düşüncə tərz, zövqü, dini ideoloji görüşləri və digər amillər mühüm yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
3. Cəbiyev Q.S. Azərbaycan keramikası. Bakı: Nafta Press, 2003, 233 s.
4. Cəbiyev Q.S. Azərbaycanda keramika istehsalının və texnologiyasının bəzi məsələlərinə dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta Press, 2006, № 1, s. 136-141.
5. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: Elm, 1959, 142 s.
6. Müseyibli N.Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 226 s.
7. Deniz O.E. Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı // Acta Turcica, Ankara, № 1, 2012, s. 1-32.
8. MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi). Seramik ve cam teknolojisi antik form tasarımı. Ankara, 2007, 39 s.
9. Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.

10. Бобринский А.А. Гончарный круг с мраморным диском из городища Роксоланы // СА, 1966, № 3, с. 235-240.
11. Бобринский А.А., Мунчаев Р.М. Из древнейшей истории гончарного круга на Северном Кавказе // КСИА, 1966, вып. 108, с. 14-28.
12. Бобринский А.А. К изучению гончарного круга на территории СССР // СА, 1961, № 2, с. 21-37.
13. Мунчаев Р.М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа // Материалы и исследования по археологии СССР, Москва: Изд-во АН СССР, 1961, № 100, 162 с.
14. <http://www.marbleport.com/madencilik-kulturu/97/comlekci-carkı>. Çömlekçi çarkı tarihine genel bakış.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: x.toqrul@gmail.com*

Togrul Khalilov

ABOUT TECHNICAL METHODS OF POTTER ART IN THE BRONZE AGE

Pottery is a craft industry that is associated with the formation and processing of clay. The basics of pottery were laid in the process of people creating various ceramic products made of baked clay. Before using the potter's wheel to make pottery and other ceramic products, various primitive manual processing methods were used. The use of potter's wheel had a positive impact on this craft industry and became the reason for its transition to a new stage of development. That improved quality and variety of dishes. The question considered in the article was comprehensively studied, technical methods in pottery art were determined. During the research, it became known that in Nakhchivan, as well as in all regions of the world, people had been engaged in this craft since ancient times.

Keywords: *potter's wheel, Bronze Age, Nakhchivan, ceramics, technical method.*

Тогрул Халилов

О ТЕХНИЧЕСКИХ МЕТОДАХ ГОНЧАРНОГО ДЕЛА В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Гончарное дело – это ремесленная отрасль, которая связана с формированием и обработкой глины. Основы гончарного дела были заложены в процессе создания людьми различных керамических изделий из обожженной глины. До применения гончарного круга для изготовления глиняной посуды и других керамических изделий использовали различные примитивные ручные методы обработки. Использование гончарного круга оказало положительное влияние на эту ремесленную отрасль и стало причиной ее перехода на новый этап развития. Улучшилось качество и разнообразие посуды. Рассматриваемый в статье вопрос был комплексно изучен, определены технические методы в гончарном искусстве. Во время проведенных исследований стало известно, что в Нахчыване, также как и во всех регионах мира, с давних времен люди занимались этим ремеслом.

Ключевые слова: *гончарный круг, эпоха бронзы, Нахчыван, керамика, технический метод.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

UOT 39(4/9)

ASƏF ORUCOV

XX-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TOY MƏRASİMİ: ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK (Naxçıvanda şəhər materialları əsasında)

Məqalədə XX-XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Ordubad şəhərləri əsasında toy mərasimləri ənənəvilik və müasirlik baxımından araşdırılmışdır. Araşdırmalar zamanı aradan çıxmış, unudulmuş adət və ənənələr tədqiqata cəlb edilmişdir. Eyni zamanda toy mərasiminə yeni daxil olmuş adətlər və ayinlər öyrənilmiş yaxşı və ya pis xüsusiyyətlər ortaya qoyulmuşdur. Son illərdə toy mərasimində etiraza səbəb olan, milli mentalitetimizə yad olan, xalqımızın adət-ənənələrinin içərisinə daxil olmuş yad ünsürlərin olduğunu şahidi oluruq ki, bu da tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, toy, adət, ənənə, bəy, gəlin.

Milli adət-ənənələrin öyrənilməsi, onların mənəvi dəyərlər sistemində tədqiqi həmişə aktual olmuşdur. Çünki, milli adət-ənənələr tarixin bütün mərhələlərində ictimai-mədəni tərəqqinin əsas göstəricisi kimi nəzərə çarpmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev mədəniyyətimizi yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Mədəniyyəti yüksək olan xalq daim irəli gedəcək, daim yüksələcəkdir” [2, s. 25].

Xalqımızın zəngin və qədim tarixi ənənələri ilə öyünməyə haqqı var. Bu tarixi ənənələrimizdən biri də toydur. Toy xalqımızın qədim zamanlarından formalaşmış günümüzədək gəlib çatmış məişət mərasimlərindən biridir. Toylarımızın tarixi elə xalqımızın tarixi qədər qədim və uludur. Toylar təkcə əyləncə, şənəlmə mərasimi olmayıb, həm də dərin mənə və məzmunu ilə səciyyələnir. XIX-XX əsrin ortalarına qədər xalqımızın ənənəvi toyları simvolik ayinlər, oyunlar, rəqslər, zorxanalar və s. ilə müşayiət olunurdu. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının keçmişini, mənəvi mədəniyyətini, dünya görüşünü tədqiq etmək üçün toy mərasimləri ən qiymətli mənbələrdən biridir.

Azərbaycan etnoqrafiyasında toy mərasimi toy öncəsi, toy və toydan sonrakı adətlər olmaqla 3 mərhələyə bölünür. Toy öncəsi bir sıra adət və mərasimlərə əməl edilirdi ki, onlardan da ilki qızbəyənmədir. Əvvəlki illərdə xüsusən, XX əsrin ortalarına qədər qızbəyənmədə az da olsa, valideynlər müəyyən rol oynayırdılar. Müasir dövrdə isə qızbəyənmədə ənənəvi üsullardan fərqli olaraq demək olar ki, oğlanın özü qızı seçib bəyənir. Bu seçim sosial şəbəkələrdə, iş yerlərində, universitetlərdə və s. də olur. Oğlanla qızın ailələri və ya oğlanla qızın öz arasında artıq “aracı” olmasına ehtiyac yoxdur. Dul və boşanmış qadına və kişiye isə yenidən ailə qurmasında oğlan və qız seçimində bacıları, qardaşları, qohumları, dostları köməklik edirlər. Qızbəyənmədən sonra oğlan anasına və ya bacısına bu iş haqqında yəni bir qız sevdiyi, onunla ailə qurmaq istədiyi haqqında məlumat verir. Ana bu fikri ata ilə bölüşər, sonra qız evi ilə maraqlanarlar. Bu zaman qız da evdə anasına, gəlinlərinə özünün sevdiyi, xoşlandığı biri olduğunu deyər. Qız evi də oğlanın ailəsi ilə, oğlanın özü ilə maraqlanarlar. Oğlan evi qızla maraqlandıqdan sonra ailəlikcə razılığa gəlib qız evinə bildirirlər. Hər iki ailə razılığa gəldikdən sonra oğlan tərəfinin qadınları qeyri-rəsmi bir elçiliyə gedərlər. Bunu həm də ağız aramaq kimi də xarakterizə etmək olar. Ya da telefon vasitəsi ilə bu məsələni qızın anasına, böyük bacısına bildirirlər. Bu iş həll olduqdan sonra kişilər də qanuni elçiliyə gedərlər. Elə ilk gündən qızı verərlər. Haradasa demək olar ki, elçiliyə gedilən gün qızın razılığını alarlar. Bundan sonra nişan və nikah kimi adət-ənənələr həyata keçirirlər.

Ənənəvi ailələrdə aşağıdakı nikah formaları var idi.

Göbəkkəsmə (bəşikkərtmə və ya bəşikkəsmə), levirat, sororat, berder, qızqaçırtma. Bu bəhs etdiyimiz nikah formalarının demək olar ki, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəinki şəhərlərində, heç kənd yerlərində də rast gəlinməmişdir. İnsanlar belə evliliyə artıq gerilik, namussuzluq kimi baxırlar.

Qızqaçırtma məsələsinə gəldikdə isə valideynlərin nikaha razılıq verməməsi, onların aralarındakı düşmənçilik və maddi vəziyyətə görə, oğlan “qızqaçırtmağa” üstünlük verirdi. Bundan əlavə, toy xərclərinin ödənməsi üçün vəsait olmadığından yalançı qızqaçırtmağa əl atıldığını, amma kəbin bağlanılanadək qızın evdə qonaq sayıldığı olmuşdur [26]. “Qız qaçırtma” halları iki cür olmuşdur: qızın sevdiyi oğlana qoşulub qaçması və qızın zorla qaçırılması. Qızların zorla qaçırılmasına xalq

mənfi münasibət bəsləmişdir. Son dövrlərdə bu adətin, demək olar ki, heç bir variantına rast gəlinməmişdir.

Zorla evləndirmə məsələsinə gəldikdə isə, demək olar ki, bu işə artıq son qoyulmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə bu məsələyə az da olsa rast gəlmək mümkün idi ki, bununla bağlı bir bayatı da meydana gəlmişdir:

Kisə tikdim olmadı,
Suya saldım, solmadı.
Elçi dilin qurusun.
Özüm sevən olmadı [1, s. 245].

İndi demək olar ki, zorla evləndirmə yoxdur. Bu məsələ dövlət tərəfindən də ciddi nəzarətə alınmışdır.

Nişanlı qızlar, demək olar ki, XXI əsrin başlanğıcından başlayaraq oğlan evinə və ya onun qohumları evinə gedərlər. Bəy də eyni zamanda nişanlısının və qohumlarının evinə gedər.

Bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, artıq toya qədər ki, adətlərdən “parça kəsdi”, “toy çörəyi yapma”, “çörək üstə getmə” və s. kimi adətlər artıq unudulmuşdur.

Nişandan sonra toya hazırlıq işlərinə başlayarlar. İstər ənənəvi, istərsə də müasir toylarda vəzifə bölgüsü aparılır: toyxana quranlar, toyu idarə edəcək adamlar, yemək bişirənlər və paylayanlar, qonaq qarşılayanlar, gəlin gətirmək üçün gedəcək adamlar və başqa məsul şəxslər, demək olar ki, əvvəlcədən müəyyənləşdirilir [7, s. 138]. Qohumlar, qonşular, dostlar, tanışlar bu işləri görmək üçün can atırlar.

Qədim toylarımızda həm də başqa bir gözəllik könülləri güldürərdi. Bu “şaxbəzəmə” adəti idi. Bəyin yaxın dostları – sağdış və soldış olanlar evlərində şax bəzədib bəy evinə gətirərdilər. Şaxın bəy evinə gəlməsi özü də başqa bir çal-çağırla yaddaşlarda qalardı. Dostların ana-bacıları dükan-bazarda görüb-götürdүklərindən – parçadan, paltardan, şirniyyatdan, meyvədən bəzək vurub bir gəlin kimi böyük ağır-əzizliklə o şaxı toy mağarına gətirərdilər. Heç kəs də əl uzadıb şaxdan sallanan şirniyyatlardan birini belə qoparmazdı. Bunun özü bir inanc idi. İlk şirinliyi şaxdan bəy özü qoparmalı idi. Ondan sonra qohumlara və toya gələn qonaqlara şaxdan şirinlik qoparmağa icazə verilərdi. Bu gün bu ənənə – şirinlik paylama davam etsə də, formatı dəyişilib. İndi bəzəkli bir xonçada paylanılacaq şirinliyin özü də bəzəkli şəkildə hazırlanır və şadlıq evlərindəki toylarda insanlara paylanılır.

XXI əsrin lap əvvəllərinə qədər bəyin yanında olanlar qardaşlıqları – sağdış, soldış bu gün, demək olar ki, sıradan çıxmışdır. Son illərdə şəhərdə yaşayanlar toyları şadlıq evlərində keçirməyə üstünlük verdiklərindən bəyin sağdış və soldışı ümumiyyətlə olmur. XX əsrin sonlarında bəylə gəlinin oturduğu yerdə bəyin bir tərəfində onun sağdışı, gəlinin bir tərəfində isə onun rəfiqələrindən biri oturardı. Bu gün şadlıq saraylarında bəylə gəlinin yanında əlavə heç kim oturmur. Sadəcə bəyə yaxın olanlar toya belə bir neçə gün qalmış bəyin yanında olur və onu tək qoymurlar. Əvvəlki dövrlərdə qırmızı lentdən bir gül düzəldib bəyin sağdış və soldışının pencəyinin, köynəyinin yaxasına tikərdilər. Bu gün heç bir ailə artıq bu ənənəni yerinə yetirmir.

XXI əsrdə şəhər yerində (Naxçıvan şəhərində) yaşayanlar şadlıq saraylarında toy edirlər. Ordubad, Şərur, Culfa şəhərində isə şadlıq evindən başqa həyətlərdə, məhəllələrdə toy mağarı qurdu-rub toy edənlərdə vardır. Hətta kənd yerlərində belə toy etmək üçün şadlıq saraylarını seçirlər, yəni gəlib şəhərlərdə, rayon mərkəzlərində olan şadlıq saraylarında toy edirlər.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, günümüzdə şəhər yerində, xüsusən Naxçıvan şəhərində şadlıq evində toy olmamışdan qabaq binaların həyətinə və ya həyət evində yaşayanlar öz evlərində “Xına” mərasimi keçirirlər. Mərasim zamanı toy da çalınar. Buna bəzi insanlar “Ciyərqaşma” mərasimi də deyirlər. Mərasim zamanı yaxın qohumları ciyər yeməyinə (ciyəri doğrayıb kartofla, bibərlə birgə qızardılar) dəvət edirlər. Xına gecəsində Anadolu bölgəsindən adət-ənənəmizə daxil olan bir ritual icra edirlər. Ritual zamanı gəlini bir oturmaqda oturdurlar. Gəlinin yaxınları əllərində balaca yanan şamlar tutaraq gəlinin başına fırlanar və oxuyarlar [6, s. 104].

Şadlıq saraylarına gəldikdə isə toy etmək üçün ailə quranların (qız və oğlan tərəfi) valideynləri, ailə üzvlərindən biri toy danışığılarından sonra şadlıq sarayına gedib toyun gününü şadlıq sarayı sahibinə bildirir və həmin günü oranın boş olub-olmadığı öyrənilir. Yəni heç kimin əvvəlcədən həmin

günü şadlıq sarayını tutub-tutmadığını öyrənir. Toy günü ilə bağlı şadlıq sarayının sahibi ilə toy evi, toy sahibi razılığa gəldikdən sonra qiymətlər barədə danışıqlar başlanılır. Danışıqdan asılı olaraq toyda veriləcək yeməkləri ya şadlıq sarayı hazırlayır, ya da toy sahibi öz evində hazırlatdırıb şadlıq sarayına gətirir. Hətta salatlar belə evdə hazırlatdırılıb şadlıq sarayına gətirilir. Musiqiçilərin təşkili, toyun videoya çəkilişi, toyun gedişində müəyyən əyləncələrin təşkili və s. bütün bunlar danışıq əsasında həyata keçirilir. Bütün bu sadaladıqlarımız ya toy xərcinin üstündə olur ki, şadlıq sarayı tərəfindən təşkil edilir, ya da toy sahibinin özü ayrıca təşkil edir. Kənd yerlərində bunlar toy sahibi tərəfindən müəyyən məbləğ qarşılığında həyata keçirilir. Toylarda daha çox müasir oynaq mahnıları səsləndirirlər. Bir məsələni də qeyd edək ki, bu gün toylarda şabaş (oynayanların əlinə pul verilməsi, başlarına pul səpilməsi) verilməsi halı aradan qalxıb. Belə ki, toy sahibi musiqiçilərlə əvvəldən müəyyən məbləğ üçün razılığa gəlirlər. Əgər adlı-sanlı, tanınmış musiqiçi gətirilsə, bu məbləğ bir az da artıq olur. Toyu idarə edən şəxs masabəyi (xalq arasında tamada deyilir) adlanır. Tamadanın seçilməsini ya toy sahibinin özü təşkil edir ya da şadlıq sarayının öz tamadası olur ki, o toyu idarə edir. Toyda iştirak edəcək adamları toya ya dəvətnamə ya da telefon vasitəsi ilə dəvət edirlər. Son dövrlərdə fərhləndirici hal həm də ondan ibarətdir ki, şəhər yerlərində qız və oğlan toyları bir yerdə keçirilir. Artıq bu, geniş miqyaslı adətə çevrilib. Burda iki mühüm cəhət açıq aşkar seçilir. Əvvəla iki tərəfin qohum-əqrəbələri bir-birini tanıyır, onlar arasında səmimi ünsiyyət yaranır, ikincisi, toy xərcləri azalır. Bir ailənin üzərinə əlavə yük düşmür.

Bu gün gəlin gətirməyə qız evinə bəylərin özləri gedir. Hətta gəlin maşınlarını bəylərdən bəziləri özləri sürür, bu zaman gəlin bəyin yanında, ön oturacaqda əyləşir. Xüsusi gəlin maşınları bəzədilib gəlin gətirmək üçün hazırlayırlar. Bu maşınlar xüsusi yerlər var ki, orada bəzədilir. Əvvəlki dövrlərdə gəlin maşınlarının üzərinə gəlincik qoyardılar. İndiki gəlin maşınları çox sadə, amma daha məsrəfli şəkildə hazırlanır. Toyda avtomobil karvanına 8-10, bəzən isə daha çox avtomobil daxil olur. Bu avtomobillərin müəyyən hissələrinə qırmızı lent bağlanaraq signal verməklə hərəkət edirlər. Gəlin maşını məhəllələrə daxil olarkən, və ya məhəllələrdən çıxarkən oğlan uşaqları gəlin maşınının qabağını kəsər, müəyyən hədiyyələr alırlar.

Gəlin oğlan evinə gələndə qapıdan içəri girərkən ayağının altına bir zir və ya boşqab qoyarlar. Gəlin bu qabı ayağı ilə sındırır. Qabın qırılmasını bəzi tədqiqatçılar şər qüvvədən qorunmaq anlamında izah edir. Etnoqraf alim N.Quliyeva yazır ki, gəlin bu hərəkəti ilə demək istəyir ki, əgər bu evə, ailəmə xəyanət etsəm bu qab kimi parça-parça olum [5, s. 188]. Gəlin bəy otağına daxil olandan sonra qayınanası, qayınatası və digər qohumları xoşgəldin edirlər. Bu xalq arasında “dizdayağ”ı adlandırılır. AMEA-nın müxbir üzvü H.Qədirzadə yazır ki, “dizdayağ”ın məqsədi yeni qurulan ailənin ayaq üstə dura bilməsinə, maddi cəhətdən möhkəmlənməsinə yardım etməkdir [4, s. 111].

Gəlin bəyin evinə gələn zaman qucağına bir oğlan uşağı verərdilər. Burdakı məqsəd gəlinin ilk övladının oğlan olması ilə əlaqədirdir. Ancaq bu gün ailə quracaq gənclərdə uşağın oğlan və yaxud qız olması o qədər də fərq etmir. “Allah sağlamıq övlad qismət etsin, o, bizə bəsdir”, düşüncəsi üstünlük təşkil edir. Bu, olduqca yüksək mədəniyyət və anlayış kimi təqdir olunması haldır.

Günümüzdə toyla bağlı adətlərdən danışarkən yengəlik məsələsini də qeyd etmək lazımdır. Bu gün, demək olar ki, yengəlik tamamilə aradan çıxmışdır. Bəzi kənd yerlərimizdə az da olsa bu qalmaqdadır. Artıq ictimaiyyət bu məsələyə avamçılıq və cahillik kimi baxırlar.

Bundan əlavə, toylarımızda xoşagəlməz bir neçə adətimiz də mövcud idi. Məsələn, “başlıq” adı ilə bilinən xoşagəlməz adət kimi. Məgər hər kəs bilmir ki, bu adət üzündən neçə-neçə qızlarımız öz muradına, öz yarına qovuşmayıb? Neçə-neçə oğlanlarımız bu “başlıq”ı ödəmək üçün pul dalınca baş götürüb yad ölkələrə getməyibmi? Günümüzdə bu adət də tamamilə unudulub aradan çıxmışdır. Bundan əlavə, “süd pulu” adı ilə bilinən bu məbləğdə tamamilə ortadan qalxmışdır. Onu da qeyd edək ki, “süd pulu”nun məbləği o qədər də ağır deyildi. Bir simvolik xarakteri daşıyırdı. Xüsusən də bu pul qızın anasına çatırdı.

Son illərdə bu mərasimdə etiraza səbəb olan, milli mentalitetimizə yad olan, xalqımızın adət-ənənələrinin içərisinə daxil olmuş əcaib ünsürlər də az deyil, əksinə yetərincədir. Bəzi kəslər adətlərimizin içərisinə daxil olmuş bu yad ünsürləri, yeni qaydaları avropalaşmaq, yeniləşmək, globallaşmaq və s. kimi adlandırırlar. Bəli, hər kəs buna tərəfdardır. Ancaq yad ünsürləri adət-ənənələri

mizin içərisinə daxil olmağa qoymaq olmaz. Müasirlik adı ilə milliliyimizi qorusaq, öz adət-ənənələrimizi də qorumuş olarıq. Hamı istəyir ki, geriye yox, irəliyə getsin. Adət-ənənələrimizdə mövcud olan köhnəlmiş qaydaları söküb atdığımız kimi, qəbul etdiyimiz yeni adətlərdə millilik faktoru ön mövqedə qararlaşmalıdır.

Ailə quranların evli-əşikli olması üçün də hərə qolundan qopanı gənclərə nəmə kimi bəxşiş verər, yeni ailənin, yeni evin təməli beləcə qoyulardı. Həmin toylarda ağız şirinliyi ilə gənclərə verilən xeyir-dua, öyüd-nəsihət sanki qurulan ailələrə xoşbəxtlik, “uzunömürlülük” möhürü vurardı. Qohumlar arasında mehribanlıq körpüsü salındı. Heç kəs umu-küsü edib nəyinsə azlığından, çoxluğundan gileylənməzdi. Olana şükür deyib, gənclərə də şükürlü, səbirli, gözü-könlü tox olmağı nəsihət edərdilər. Belə ədəb-ərkan, milli dəyərlərimizlə qurulan ailədə qadınla kişi bir-birlərinə, sözün həqiqi mənasında, ömür-gün yoldaşı olardılar.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı bu gün mədəniyyətimizə zidd hərəkətlər, adətlər həyata keçirilir ki, adını da müasirlik, qloballaşma qoyurlar. Toylarımızda son dövrlərdə estrada, caz kimi xarici musiqilər eşidilir. Bir anlığa insan özünü toyda yox, diskotekada hiss edir. Səsləndirilən bu mahnıların, demək olar ki, hamısı fonogram ilə səsləndirilir. Oxunan yerli mahnıların bir neçəsini çıxmaq şərti ilə qalanları məclisin ahənginə uyğun oxunmur. Akustik normalara riayət olunmaması ucbatından da müasir toylarda musiqi mədəni zövqü oxşamaq əvəzinə başağrısına gətirib çıxarır. Öz musiqilərimiz isə oxunulmadığı və yaxud rəqs edilmədiyi üçün yadlaşır. Saz, zurna, balaban unudulub, muğama isə yer verilmir, bəzi hallarda yaşlı nəslin istəyini nəzərə alıb yer verilsə də, bu, cavanların narazılığına səbəb olur.

Qədim adət-ənənələrimizə görə, gəlin ər evinə “Vağzal” musiqisi sədaları altında yola Salınır. İndi isə şadlıq evlərində (bəzilərini çıxmaq şərti ilə) bəylə gəlin zalı tərk edən zaman nə musiqi çalındığı bilinmir.

Bəzi toylarda iki gənc (bəylə gəlin) şərabın içərisinə üzüklərini salıb içirlər. Axı, biz avropalı deyilik, biz azərbaycanlıyıq, biz şərqliyik, biz türkün. Bu, bizim həm mədəniyyətimizə, həm də dinimizə ziddir. Bu şərab əvəzinə şərbət olsa, görəsən yaxşı olmazmı?

Qloballaşma gedir, biz də bunu yaxşı başa düşürük. Ancaq burdan bir sual ortaya çıxır: Görəsən avropalılar bizim toyla bağlı adət-ənənələrimizi (ar, namus, bəkirəlik, gəlinin ər evinə bağlılıq simvolu olan, gəlinin belinin qırmızı lentlə bağlamaq, gəlinin başına artıb-çoxalmaq, bolluq-bərəkət rəmzi olaraq düyü, buğda tökmək, gəlinin ər evinə daxil olarkən bəyin gəlinin başına doğranmış alma atması, gəlinin qayını, qayınatası isə onun namusu bizim namusdur deyib öz papaqları, əlləri ilə gəlini qorumaq, gəlinin içəri daxil olanda ayağı altına şər qüvvəllərdən qorunmaq üçün əvvəllər şiş, indi isə qab qoymaq, gəlinin qabağında qurban kəsmək və s. kimi yüzrlərlə adətlərimizi saymaq olar) niyə qəbul etmir? Niyə biz kimlərsə özümüz üçün hakim seçməliyik?

Bu gün toylarımızda bəzi gəlinlərimiz (təbii ki, bunu hər kəsə şamil etmək olmaz) millilikdən uzaq geyimdə otururlar. Düşünmək olar ki, qayınatasının qabağında bu geyimdə oturan gəlin sabah onun əlindən öpüb, ona xidmət edəcəkmi? Tarixən gəlinlərimiz abır, ismət rəmzi olaraq üzrlərinə qırmızı rəngli duvaq salırlar. Adət-ənənələrimizə görə, toy günü gəlinin üzü görənməməlidir. Onun üzünü bəy ancaq toy gecəsi görə bilərdi. İndi isə bunlar tamamilə unudulmaqdadır. Duvaqdan və “duvaqqapma” mərasimindən isə əsər-ələmət qalmayıb. Təəssüflə qeyd etmək istəyirik ki, toy günü qırmızı gəlinlik paltarını geyinmək adəti hazırda sıradan çıxıb, toy geyimlərimiz tamamilə Avropa geyimləri ilə əvəz olunub. Yaşınma adətinə gəldikdə isə, demək olar ki, bu adət XX əsrin sonu XIX əsrdən etibarən bölgədə tamamilə aradan çıxmışdır. Gəlinlərin heç biri yaşmaq vurmaz və yaylıq örtməzlər. Yaşınmada əlavə gəlinin qayınatası və böyük qayını ilə danışmaq adəti də tamamilə aradan çıxmışdır. Onu da qeyd etmək ki, “Yaşınma” adətində gəlinin qayınatası, böyük qayını ilə danışmaması yaxşı hal hesab olunmadığı qənaətinə gəlirik.

Toy adətlərimizin içərisinə daxil olan yad ünsürlərdən biri də gəlinlə bəyin şadlıq evlərini tərk edərkən gəlinin gülü (bəyin gəlinə verdiyi gül) başının üstündən tullamasıdır. İnsanlar, xüsusən gənclər arasında olan inama görə, bu gülü tutan şəxs (oğlan və ya qız) guya həmin il ailə quracaqdır.

Bu gün toylarımızda verilən yeməklər haqqında da bir neçə söz demək istərdik. XX əsrin əvvəllərində verilən yeməklərə gəldikdə məlum olur ki, xüsusən aş adı ilə bildiyimiz yeməklər “süd-aşı”, “yarmaaşı”, “şiləaşı” “düyüaşı” və s. toy yeməkləri hesab edilirdi. XX əsrin ikinci yarısından, xüsusən, 70-ci illərdən başlayaraq və ondan sonrakı 80-90-cı illərdə süfrədə sovuz adı ilə bilinən ət yeməkləri, dolma yeməkləri verilməyə başladı.

Günümüzdə isə toylarda verilən yeməklər əndazəni aşır. Müasir toylarımızda 5-6 cür salat hazırlanır. Çeşid-çeşid yeməklər bişirilir. Bunun müqabilində isə milli toy yeməklərimizin (dolma – A.O.) bir neçəsi sıradan çıxıb. Plov ortaya ən gec gətirilən yeməklərdən biridir. Bu zaman isə artıq qonaqların çoxu mərasimi tərk edib getmiş olurlar. Verilən yeməklərin yarından çoxu istifadə olunmur, qalıb zay olur. İsfəfçılığa yol verilir ki, bunun da mahiyyətini heç kəs anlamır. Bəzi kəslər isə bununla fəxr edirlər ki, filankəs oğluna toy eyləyəndə stolun üstündə yeməklər tökülüb qalmışdır. Ata-babalarımız keçmişdə üç gün, üç gecə toy edərkən, heç bu qədər israfçılığa yol vermirdilər. İmkansız ailələr də “qonşudan qalma dala” prinsipini əsas tutaraq borc götürüb dəbdəbəli toy edirlər. Sonra da illərlə o borcun altından çıxıb bilmirlər. Onu da qeyd edək ki, bu qədər naz-nemətin, yeyib-içməyin qarşısında toya da gərək yaxşı məbləğdə pul salına. Bu da toyun ailə-məişət mərasimindən daha çox, iki nəfərin, onların ailələrinin borca salınması mərasiminə çevrilir.

Ailə qurularkən unutmamalıyıq ki, fərdi xoşbəxtlik ümumi mənafeədən üstün olmamalıdır. Nikağa daxil olan tərəflərin intellekt və dünyagörüşlərində ümumilik olmalı, mədəni səviyyələri üst-üstə düşməlidir. Yəni *heterogen* (ərlə arvad müxtəlif sosial qrup və ya sinifdən olurlar) olmamalıdır. Uzunömürlü və sağlam ailənin qurulması üçün kişinin və qadının həyata baxışları, mədəni səviyyələri bir-birini tamamlamaqla yanaşı, tərəflər arasında məsuliyyət və hörmətin mövcud olması da zəruridir [8, s. 115].

Qloballaşma dövründə Qərbə meyil edən şəxslər unutmamalıdırlar ki, insan sosial varlıqdır, onun fərd kimi formalaşması üçün isti ailə mühiti mütləq şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 cildə, 18 c., Bakı: Azərnəşr, 2006, 552 s.
3. Əliyev B. Azərbaycanda ailə ənənələri: milli və etnik əlamətlərə tarixi-etnoqrafik müstəvidə baxış / “525-ci qəzet”, Bakı: 13 oktyabr 2010-cu il.
4. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
5. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 365 s.
6. Orucov A., Yurdoğlu E. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik). Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 144 s.
7. Rəcəbli Q. Ailə və ailə məişəti // Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, s. 137-141.
8. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: Təknur, 2008, 334 s.
9. Kuliyeva N. Azərbaycanda dügün gənəkləri // İrs, 2012, s. 28-33.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

**WEDDING CEREMONY IN THE XX-BEGINNING OF THE XXI CENTURIES:
TRADITION AND MODERNITY
(According to the materials of Nakhchivan)**

The paper considers wedding ceremonies in the 20th and early 21st centuries on the basis of materials from Nakhchivan and Ordubad from the point of view of traditions and modernity. In the course of the study, lost and forgotten customs and traditions are analyzed. At the same time, the wedding tradition revealed good or bad qualities that were studied in new traditions and rituals. In recent years, we have witnessed the presence of alien elements in our wedding tradition. This causes a protest of the older generation, contrary to our national mentality.

Keywords: *Nakhchivan, wedding, custom, tradition, groom, bride.*

Асеф Оруджев

**СВАДЕБНАЯ ЦЕРЕМОНИЯ В XX-НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ: ТРАДИЦИЯ И
СОВРЕМЕННОСТЬ
(По материалам города Нахчывана)**

В статье рассмотрены свадебные церемонии в XX-начале XXI века на основе материалов Нахчывана и Ордубада с точки зрения традиций и современности. В ходе исследования анализируются утраченные и забытые обычаи и традиции. В то же время, свадебная традиция выявила хорошие или плохие качества, которые были изучены в новых традициях и ритуалах. В последние годы мы стали свидетелями присутствия чужеродных элементов в нашей свадебной традиции. Это вызывает протест старшего поколения, противоречит нашему национальному менталитету.

Ключевые слова: *Нахчыван, свадьба, обычай, традиция, жених, невеста.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

(Tarix elmlər doktoru İlhamə Məmmədova tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81'41;801.7

FİRUDİN RZAYEV

DOR/DORAY QƏDİM TÜRK TANRI ADININ NAXÇIVAN ƏRAZİSİ
TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan Dor/Doray qədim tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Yunan yazılarında da adı keçən Dor/Doray tanrısının tarixi m.ö. IV-III minilliklərə söykənməklə, ərazi toponimik adlarında günümüze qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvanla bağlılığı indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiqi və adların izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərinin oykonim, oronim və hidronimlərinə bu tanrı adı faktlar əsasında təsdiq edilir.

Tədqiqatda Naxçıvan coğrafi arealında bu miflə bağlı toponimlərin etimoloji izahları verilir. Dor/Doray tanrı adının prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Yunan, istərsə də Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: Dor/Doray, Naxçıvan, Yunan, Azərbaycan, oykonim, oronim, hidronim.

Tarixin miladdan öncəki minilliklərində siyasi proseslərdə özünə yer almış prototürk tayfalarındakı mifik inanclar, buradakı tanrı adları öz qədimliyi və onların yayım arealı ilə əski türk mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərdən öncə yarandığını sübut edir. Biz tarixdəki siyasi prosesləri izləyərkən istənilən hər bir xalqın xalq kimi formalaşması tarixinin minilliklərin qaynağında etnik qrup halından xalq şəklinə gəldiklərini görürük. Buradakı etnik qrupun, sonda isə xalqın yaşam tərzləri, məişət adətləri, bu adətlər fəvqündə mifik dünyagörüşü və sonda hər hansı bir inanca sitayiş ardıcılığı izlənilir. Bu inanc isə o xalqın mifik təfəkkürünün, həyatı dərk etmə amillərindən qaynaqlanmışdır ki, bunun əsasən ətraf aləmdəki təbii hadisələr fəvqündə meydana çıxdığı özünü təsdiq edir. Şübhə yox ki, qədim qəbilə tayfa birləşmələrinin inkişafı prosesində kosmik aləm, təbiətdəki işıq, zülmət, iqlim, fəsil təzahürləri kimi dəyişilmələr qədim insanların düşüncəsində sirli bir aləm olmaqla, mifik təfəkkürlərin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Xalqların formalaşması prosesində bu amillərə uyğun “xeyir” və “şər” istiqamətli miflər onların adət ənənələrini, davranış və düşülmə tərzini də reallaşdırmışdır. Bütün bu kimi kainatda və təbiətdə baş verən hadisələrə, kainatı dərk etmə və anlama istiqamətində ona yanaşmalar da fərqli olmuşdur. Bu qeyri-adi dəyişikliklər insan düşüncəsində müxtəlif təsirlər və hisslər yaratdığından tayfa və qəbilələrdə etnoqrafik fərqlər və inanclar özünə yer almışdır. Bu baxımdan da tayfalar ətraf aləmə özünü bu amillərə əsasən yaratdıqları adətlər görünüşündə təqdim etməklə bir-birindən fərqlənmişlər.

Qədim sivilizasiya və prototürk birliklərinin vətəni olmuş Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazilərində də məhz belə mifik inanclar mövcud olmuş, onu daşıyan tayfaların dil imkanları hesabına bu inanclar coğrafi adlarda günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu ərazidə məskun olmuş tayfaların tarixi qədimliyi bu gün də Naxçıvan ərazilərindən ortaya çıxan heyratəmiz qədim mədəniyyətin maddi sübutları, arxeoloji nümunələri ilə dünya tarixşünaslığına özünü təqdim etməkdədir. Arxeoloji araşdırmalar bu qədim ərazinin maddi-mədəniyyətini eneolit və tunc dövrlərinə söykəndiyini göstərir [1, s. 10; 7, s. 11]. Bir qrup tədqiqatlarda oturaq həyatın və şəhər mədəniyyətinin Naxçıvan ərazisində m.ö. VIII minilliklərdən formalaşdığı da tarixi faktlarla sübut edilmişdir [11, s. 451-453]. Təbii ki, özündə bu qədimliyi yaşadan ərazi mədəniyyəti, burada yerli sakinlər olmuş prototürk tayfalarına aid olmaqla, onlar həmin dövrlərdən bu ərazi coğrafi adlarını da öz dil imkanları hesabına yaratmış, mifik tanrı adlarını da öz toponimik sistemində əbədləşdirmişdir. İstər coğrafi adlardakı mifik işarətlər, istərsə də qədim türk tanrı adları bir təsadüf deyil, minilliklərin ərazidəki tarixi izləri, tarixi möhürləridir.

Biz yazılarımızda əski Şumer mifi və adlar sistemində xeyli An/Anu, Nisir, Kudur Enlil, Bilqamis, İrni, Saria kimi tanrı adlarından bəhs etməklə, onların bir qisminin şumerlərdən öncə qədim Kas türklərində də An, Şar, Kiur, Mirizir, Sax Nisi kimi tanrı adlarında təkrarlandığından bəhs

etmişik [22, s. 81-89, 269 s.]. Bununla bərabər istər salnamə yazıları, istərsə də qədim mənbələrə diqqət etdikdə, biz Naxçıvan ərazisinin Dəclə, Fərat çayları arasındakı və ətrafında yerləşən əski Şumer, Akkad, Assur, Hett, Yunan və s. dövlətlərin mədəniyyəti, prototayfaları və mifi ilə də sıx bağlı olan bir qədim diyar olduğunu görürük [30, s. 397-404]. Lakin bu tayfaların və mədəniyyətinin ilk öncə kimə aidliyi məsələsi istər mənbələrdən, istərsə də tədqiqatlardan əldə olunan elmi nəticələrin müqayisəli təhlillərində bir-birini tam olaraq təkzib edir.

Tarixi proseslərdə Türkiyə arxiv sənədlərində özünün bütün qəza, mahal, nahiyələrinə aid olan Naxçıvan ərazisinin məntəqə adları – oykonimik sisteminə nəzər saldıqda burada 1590, 1817-ci ilə qədərki məlumatlarda yüzdən artıq adın bu mifik inanclarla bağlı olduğunu şahidi oluruq [ətraflı bax, 8, s.159-183; 17, s. 25-36]. Bütün bunların içərisində öz qədimliyi ilə seçilən ən qədim miflərdən biri də **Dor** tanrı adı ilə bağlı mifdir. Qeyd edək ki, bu mifik inancla bağlı olub və öz adını bu mifdən götürmüş qədim **Doray** tayfaları Azərbaycan alimləri tərəfindən araşdırılmamış, əcnəbi tədqiqatçıların əsərlərində isə bu mif və tayfa adı sənədlərdə yunan və fars mif kimi verilsə də, tayfa adı olaraq yunan tayfaları kimi təqdim edilmişdir [15, s. 392].

Biz xeyli sayda türk mifi ilə bağlı mənbələrdə, şərq tarixinə dair qaynaqlarda və salnamə yazılarda mifik adlarla rastlaşırıq ki, bu adlar qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisinin yerli tayfaları olmuş qədim Doray tayfaların mifində, eləcə də bu ərazinin toponimik adlarında təkrarlanır. Təbii ki, burada yaşamış xeyli sayda bu və digər türk tayfaları öz yaşam tərzində, kainatı qavrayışında öz mifik inanclarını ortalığa çıxarmışlar. Biz m.ö. III minilliyə aid mənbələrdə həm qədim türklər və onların mifində, həm də Yunan ərazisində və mifində Dor, Doros tayfa və tanrı adı ilə qarşılaşırıq. Burada məntiqi olaraq sual ortaya çıxır. Bu Doray tayfa və tanrı inancı türklərə və yaxud yunanlara aiddir? Bu problemin həlli istiqamətində rusların tariximiz və mifimizi təhrif etmə siyasi oyununu nəzərə alaraq, qədim salnamə yazıları, tarixi məlumatlar və tədqiqat əsərlərinə qısaca da olsa yenidən nəzər salmaq, bu inanc və tayfa adının kimə mənsubluğunu aydınlaşdırmaq istədik.

Naxçıvan qədim ərazisinin toponimik sistemi, əsasən də buradakı oykonimlərin, eləcə də oronim və hidronimlərin formalaşmasında öz izlərini yaşıdan Dor əski tanrı adı m.ö. III minilliklərə aid olmaqla müxtəlif istiqamətdən insanların inancında yer almışdır. Dor tanrı adı müxtəlif qaynaq və mifologiyaya dair ensiklopedik əsərlərdə yer və göylə bağlı mifik inancların iştirakçıları olan tanrı kimi göstərilir. Bütün bu problemə diqqət etdikdə hələ m.ö. IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəllərində Naxçıvan ərazisinin böyük və ilk sivilizasiya mərkəzlərindən, prototürklərin Ana yurdu olduğundan xəbər verən tarixi faktlarla bərabər burada Doray tayfalarına dair məlumatlarla da rastlaşırıq. Məhz bu ərazinin toponimik sistemində öz izlərini qoyan qədim tayfalardan, eləcə də qədim miflərdən biri olmaqla Azərbaycan xalqının və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan əhalisinin tarixi və etnogenezində iştirakçı olan Doray türkləri bu ərazidə yerli – aborigen tayfaları kimi göstərilir. Qeyd etdiyimiz kimi ümumiyyətlə bu tayfalar Azərbaycan və türk tarixçiləri tərəfindən tədqiq edilməmişdir.

İstər dil faktlarına, istərsə də tarixi dövrlərə nəzər saldıqda biz türk Doray tayfa adı və Dor tanrının yunanların mifindəki adlarla Dor+ay, Dor+os yazılış fərqlərini görürük. Türklərdə bu ada qoşulan **ay** komponenti türklərin Ay tanrı inancı, yunanlarda və onların miflərində isə bu ada qoşulan **os** komponenti Yunan dilində söz köklərinə qoşulan adlıq hal şəkilçisidir. Əsl həqiqətdə isə, hər iki kök Dor ilə yaranmış tayfa və mifik addır. Biz mənbə məlumatlarında əsasən m.ö. III minilliklə bağlı tarixi proseslərdə və bu dövr tarix səhnəsindəki prototürklərin inancında bu qədim mifə rast gəlirik [15, s. 392]. Qədim inanclarımızla bağlı tanrı adlarının sonralar prototürk boylarının adlanmasında mühüm rolundan biz bir çox yazılarımızda bəhs etmişik [25, s. 218-223].

Bəs mənbələrdə Doray tayfa adı və Doros tanrı adı hansı faktlarla yunanların həm mifi, həm də tayfası kimi göstərilmişdir?

Biz bu problemlə bağlı tarixi qaynaqlara diqqət etdikdə, bəzi mənbələrdə qeyd etdiyimiz kimi **Dor**, **Doros** tanrı inancı və tayfa adı kimi əsasən “yunan” və “iranmənsəli” inanc və tayfalar hesab edilmiş, burada türk tayfalarının adı bu mifik addan uzaqlaşdırılmışdır. Qədim mənbələrə və tədqiqatlara diqqət etdikdə, biz Doray tayfalarının Yunan ərazilərini işğal etdiyini, bu işğaldan sonra yunan xalqına “qaranlıq əsri” başlanan “varvar” vəhşi bir işğalçı tayfalar olduğunu görürük [18, s.

21-27, 46, 77]. Təbii ki, bu mənbə məlumatından ortaya çıxan elmi nəticə qeyri-real görünür. Burada **yekun nəticə budur ki, “yunanlar özləri Yunan ərazilərini işğal edən varvar-vəhşi tayfalar”**. Bu isə göründüyü kimi dünya mifinə dair qaynaqdakı məlumatı təkzib etməklə, nəticə etibarlı ilə məntiqdən tamamilə uzaq, yanlış bir fikirdir.

Bir çox qədim mənbələrdə digər bir versiya ilə də rastlaşırıq. Burada Dorayın, Ellinin oğlu olmaqla, Kuf və Eolun qardaşı olduğu haqda məlumat verilir, o, öz atasından Peloponnes əleyhinə torpaq alır və bu torpaqda yaşayanların hamısı onun adını daşımaqla **doraylar** adlanırlar [31]. Digər mənbələrdə və tədqiqatlarda isə, biz elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyan daha digər tarixi faktlarla da rastlaşırıq. Bu məlumatlarda Doray türklərinin m.ö. XVI-XIII əsrlərdə yunanlara hücum etdiyi, onların hələ tunc dövrünə aid olan qədim **Miken mədəniyyətini** süquta yetirdikləri geniş təsvir olunur və onlar işğalçı tayfa olaraq göstərilir [12, s. 49, 81]. Bunun davamı olaraq eyni istiqamətdə yazılmış digər elmi əsərlərdə isə **“yeni əraziyə” gələn** dorayların Sparta dövlətini yaratdıqları, Yunan tarixinin iki istiqamətini Afina və Spartanı Peloponnesdə dövlətə çevirdiklərini qeyd edirlər. Burada onların yunan ərazilərinə ilk hücum və məskunlaşması m.ö. II minilliyin I yarısına aid edilir. Eyni zamanda bu işğallardan sonra **dorayların yunanlarla kölə kimi davrandıqlarına, eləcə də yunan tayfalarını bir qul kimi satdıqlarına dair xeyli tarixi faktlar göstərilir** [19, s. 105-116; 20, s. 215].

Əgər bu tarixi faktlara və məlumatlara müqayisəli nəzər salsaq, göründüyü kimi Doray tayfaları əraziyə gəlmə, işğalçı tayfa olmaqla yunanlarla kölə kimi davranırlar, onları qul kimi satırlar və əski mədəniyyətlərini məhv edirlər. O zaman sual oluna bilər bir xalq öz xalqı ilə kölə kimi davranıb onları qul kimi satmaqda, öz mədəniyyətini dağıtmaqda nə məqsəd güdür? Təbii ki, bu faktlar yerli tayfa və xalqa şamil oluna bilməz. Burada onların Yunan ərazilərinə **ilk hücumu, qul kimi satmaq, yeni əraziyə gələn, kölə kimi davranma** ifadələri Doray tayfalarının kənardan gəldiklərinə nə yetərli tarixi faktlardır.

Bu faktlar isə dorayların yunanlara aid tayfalar olmadığını, Yunan ərazisinə kənardan gələn işğalçı tayfalar olmaqla bu əraziləri işğal edib onları öz təsirləri altına almaqla burada dövlət qurduqlarını tam sübut edir (F.R.). Təbii ki, hər hansı işğalçı bir xalq öz mədəniyyətini yerli xalqa aşılamaqla onun tarixini özündən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdür ki, bu bütün işğalçı dövlətlərin ən çox üstünlük verdiyi siyasi gedişlərin birincisidir.

Doraylar haqqında daha bir maraqlı, onların bir türk olduğuna dair tarixi fakta, Herodotun “Tarix” əsərində rast gəlirik. O, burada qədim Doray tayfa adını “Aziat doriyləri”, yəni **Asiya dorayları** (F.R.) kimi göstərməklə, onların Midiya dövləti sakinləri olduqlarını, bu ərazidə prototürk **Sak** tayfaları ilə birgə, XI mahalda isə **Kaspi, Pavsik və pantimaflarla** qonşuluqda yaşadıklarına dair məlumatlar verir [9, I 6, 56, 57, 139; III 92, 93]. Bu göstərilən ərazi və tayfalar isə yunanlar deyil qədim Azərbaycan türklərinin ərazisi və tayfalarıdır ki, qədim Naxçıvan torpaqları da Midiyanın qüdrətli əyalətlərindən biri olmaqla türk tayfalarının ana yurdu olmuşdur.

Biz daha bir mənbədə də onların yunanları işğal etmək üçün kənardan gəlməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Antik mənbələr hələ m.ö. II minilliyin əvvəllərində Kiçik Asiya (hazırkı Türkiyə) ərazilərinə yayılan **“doriylər”in** buradan Yunan ərazilərinə yeni hücumları haqqında məlumatlar verir. Burada dorayların Troyanın süqutundan sonra bu ərazidə məskən salmaqla bərabər, Assuriya, Finikiya və Misirə belə yayılaraq Peleponnesdə Axaya və Elida ərazilərində məskunlaşdıqları da geniş təsvir edilir [29, s. 411, 421, 637, 640]. Əgər bu tarixi məlumatı da diqqətlə izləsək, burada məntiq etibarlı ilə yeni bir tarixi fakt ortaya çıxır ki, doraylar m.ö. II minillikdə yunanlara “yenidən hücum” edirlər. **Bu faktlar onların Qafqazda məskunlaşmış türk tayfaları olmaqla tarixi səhnəsində ən azı m.ö. III minilliklərdən mövcudluğunu sübut edir** [24, s. 395-409].

“Doray” sözünün Tanrı adı-inanc olaraq türk inancında yer almaqla bərabər “evin və ya odanın önəmli sədri”, “hörmətli, sayılan”, “uca”, “müdrək başçı” və sonda “torpaq uğrunda vuruşan” mənalarında türk dilində olması [5, s. 580; 14, s. 121; 15, s. 392] da o dövrün tarixi proseslərində bu mifin türklərdən yunanlara və farslara adlandığını tam sübut edir. Bu tarixi faktlar bir daha onların qədim türk tayfası, Ana vətəninin Ön Asiya olduğunu təsdiqləməklə bərabər, işğal altına aldığı ərazilərə öz mədəniyyətini aşıladığını və **Dor** tanrı inancının yunanlara **Doros** kimi adlandığını göstərir.

Bütün bu tarixi faktlara baxmayaraq sadəcə Rus siyasəti ilə bu inanc həm yunanlara həm də farslara aid edilməklə, türk tarixi və mifindən uzaqlaşdırılmışdır.

Qədim Kas tayfalarının eləcə də digər qədim türklərin oykonim, oronim və hidronimik adlarında **Dor** tanrı inancı ilə bağlı xeyli adlara da təsadüf edirik. Qədim mənbələrdə, eləcə də Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında biz Mannada Dordukka qalası, Midiyada Tadiruti dağı və Durisi şəxs adı, kaspilərdə Dorka kimi şəxs və toponimik adlar da Dor mifik inancının izlərini görürük [10, s. 75, 91, 105, 123]. Bu adlar isə qədim türk Doray mifini özlərində daşıyan yetərli tarixi mifoloji faktlardır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tanrı inancı **Dor**, **Doros** yazılışlarında qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində də yer almaqla, onun oykonim, oronim, hidronim kimi qatlarında da təkrarlanmaqdadır.

Günümüzdə müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Doray türk tanrı mifi ilə bağlı Ordubad, eləcə də Culfa rayonu ərazilərinin toponimik sistemində biz Dırnıs və Dar-Darkənd oykonimik adlarında bu inancın əlamətini görürük. Burada Dırnıs adının ilkin variantda Dor+an+us şəklində olduğunu və adın **an**–“coğrafi məkan”, “ərazi”, **us**–“zəkali”, “ağıllı” qədim türk sözləri ilə “Zəkali Dor məkanı” mənası daşdığını tədqiqatlarımızda göstərmişik. **Dar kənd** məntəqə adına gəldikdə isə burada Dor tanrı adı yalnız **a~o** saitlərinin əvəzlənməsi nəticəsində “Dar” kimi qeyd edilmişdir. Biz yazılarımızda Ordubad bölgəsinin **Dırnıs** yaşayış məntəqəsində yuxarı məhəllənin “Dor məhəlləsi” adlandığını, bunun A.Babayevin tədqiqatlarında da yer aldığını qeyd etmişik [24, s. 395-403, 445-446; 5, s. 43, 616; 26, s. 191].

Tarixi proseslər və xristian siyasəti ilə Naxçıvandan xeyli qəza, mahal, nahiyə qoparılmışdır ki, onların ərazisindəki minlərlə məntəqə adı içərisində də biz Dor tanrı adlı oykonimlərə təsadüf edirik. Qeyd edək ki, artıq bu adlar passiv fonda aid edilir. Lakin biz qədim arxiv sənədlərində onların hələ də öz izlərini qoruduğuna dair faktlarla rastlaşırıq. Buna baxmayaraq XIX əsrin əvvəllərindən (1825-ci ildən) həmin kəndlər zorla fars və ermənilərə verilmiş, onlar bu ərazilərdə məskunlaşmaqla o dövrdən XX əsrin sonunadək demək olar ki, bütün dövrlərdə, bu gün də belə bu adlar fars və erməni adları ilə əvəzlənməkdədir. Bu isə ərazilərin erməni və farslara aid olmadığını, Azərbaycan türklərinin ana yurdu olduğunu bir daha sübut edir.

Qeyd etdiyimiz kimi qəza, mahal, nahiyələrdəki adlara diqqət etdikdə, qədim Naxçıvan ərazisindən qoparılmaqla işğal altına düşmüş, passiv fonda keçmiş 1590-cı ilin sənədlərində 20-dən yuxarı Dor tayfa adından yaranmış və bu mifi özündə daşıyan adlarla qarşılaşırıq. Burada oykonimik sistemdə qeydə alınan **Dərələyöz**–“Cəsarətli, ağıllı Doraylar”, **Dorşad** – “Doray şadı, zadəganı, bəyi” **Candar** – “Şanlı Dor”, **Dərkəmərlik** – “Dor ərəlin şaman varisləri”, **Dorəkçi** – “Uca dorlar nəslı, soyu”, **Dərəalbək** – “Ulu Dor bəyi”, **Dorrənli** – “Dor məkanı”, **Dərbənd** – “Dor vətəni, ölkəsi” mənalı 27 oykonim qeydə alınır [8, s. 159-183]. Bu oykonimlərin hamısının daşdığı mənalı, onların türklərə aidliyi, tərəfimizdən qədim türk dili sözlükləri və tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır [24, s. 395-409]. Türk dilində olan bu adlar ərazinin və bu əski mifin türklərə aid olduğunu bir daha təsdiq etməklə, Doray mifinin Yunan və farslarla heç bir əlaqəsi olmadığını, bu mifin türklərdən fars və yunanlara adlandığını tam olaraq sübut edir. Təbii ki, bu mif yalnız Naxçıvan oykonimlərində deyil eyni zamanda oykonimlərin ərazilərindəki oronimik və hidronimik adlarda da öz izlərini yaşatmaqdadır.

Əgər Doray mifik inancı və onunla bağlı adlara diqqət etsək, bu mif hazırkı Azərbaycan coğrafiyasında, yüzlərlə adda özünü qorumaqdadır. Vətənimizin qədim Dərbənd şəhəri, Doray – “Qüvvətli Dor”, Ders – “Zəkali Dor”, Dormirzak – “Qurd Dor qalası”, Dorsibal – “Zəkali, düşüncəli Dor” kimi mənalı daşıyan xeyli şəhər, kənd, dağ və çay adları bu mifi günümüzdə də özündə yaşatmaqdadır [3, s. 40-43]. Doray mifini özündə daşıyan bu adlar və onların formalaşmasında iştirak edən qədim türk sözlərinə müqayisəli şəkildə yanaşsaq, istər bütöv Azərbaycan, istərsə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan coğrafi adlarının yaranmasında bu dilə aid kök və şəkildə təkrar olunur. Bununla bərabər ümumtürk coğrafiyasında, əsasən də qazax, qırğız, türkmən, altayların coğrafi adlar sistemindəki Dor, Dori, Deras, Derkul, Darqan ata, Darqın göl, Daroot-Korqon, Dorok, Darabani, Darın kimi oykonim, oronim, hidronimik adlarda da bu mif təkrarlanmaqdadır [13, s. 48, 54-55, 60-61, 69]. Qədim Orxon-Yenisey yazılarında biz Kürşad, Ulun şad, müasir

dilimizdə Ərşad, Elşad kimi antroponimik adlarda Dor mifinə qoşularaq adı formalaşdıran əski türk söz köklərinə təsadüf edirik [21, s. 385]. Bütün bu faktlar mifin qədim türk mifi olduğunu, bir daha sübut edir.

Bütün bunlarla bərabər göstərilən **Dor** tanrı mifik inancı qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvanın Ordubad rayonunun Dırnıs kəndi ərazisindəki Dırnıs dağı, dərəsi, qayası, Darkənd qayası, eləcə də Culfa rayonu ərazisində Dardağ, Dardağ silsiləsi, Dardağ aşırımı, güneyi, düzü və s. oronimlərində də tam mif olaraq təkrarlanmaqdadır. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bir çox mənbə və tədqiqatlarda mifləri yaşadan əsas coğrafi adlardan birinin məhz oronimik dağ adları olduğu öz əksini tapır [27, s. 78,83-85; 28, s. 295]. Təbii ki, bu göstərilən kənd və dağların ərazilərindəki xeyli hidronimik adlar da tədqiqatların əsaslı obyektə, bu mifin daşıyıcıları kimi xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Naxçıvan ərazisində bu qədim tarixi mifləri özündə daşıyan əsl mənbə yerində olan hidronimik adlardan Dırnıs arxı, çeşməsi, Dar dağ suyu, Darkənd arxı, bulağı və s. hidronimləri də əlavə etmək olar [2, s.191-210; 6, s. 213-234].

Ümumilikdə adlara diqqət etsək, Dor mifi ilə formalaşmış adlarda iştirak edən **bat** komponenti, **Ordubad**, **Aşqabad**, **Arbat**, **Astabad**, **Oqurabad** kimi xeyli sayda qədim və müasir şəhər adlarında işlənmiş “**əs/as/us**”- “zəkali”, “ağıllı”, **ak**-“uca”, **al**-“cəsəətli”, “cəld”, “qalib gəlmək”, **bal/pal**-“düşüncəli”, **çı**-“tayfa, soy” əski türk sözləri qədim türk dillərində təkrarlanır [5, s. 32, 616; 26, s.191, 128]. Biz tədqiqatlarımızda bu leksik və qrammatik dil elementlərindən geniş bəhs etməklə, bu adların daşdığı mənalara təsdiqi üçün xeyli sayda sözlüklərdən dil və tarixi faktlar götürmüşük [24, s. 445-450, 452-479]. Əgər diqqət etsək, Doray tanrı adında “ay” sözü əksər türklərin mifik dünyagörüşləri ilə sıx bağlı olmuş, istər Azərbaycan, Osmanlı, Orta Asiya, Altay türklərində, istərsə də hunlarda Ay tanrı adı olmuş, bu mif xeyli sayda tədqiqatlarda yer almışdır. Biz hunların əfsanələrinə istinadən Günəş və Ay tanrılarının birlikdə Meteni hakim təyin etməsi haqqındakı əfsanələrlə qarşılaşırıq [4, s. 99].

İstər göstərilən tarixi faktlara, istər bu miflə bağlı seçilmiş coğrafi adların daşdığı mənalara istinadən aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik;

1. Doray tanrı mifi türklərə aid olmaqla ümumtürk mifi arealında da coğrafi adlarda və qədim mifik inanc qalmaqdadır.

2. Türk tayfaları m.ö. IV-II minilliklərdə əsasən Ön, sonra isə Kiçik Asiyadan Şumer, Yunan, Assur və Hett ərazilərinə, Dəclə və Fərat çayları arasına yayılmışlar.

3. Bu tayfaların mifik inancı işğal altına aldıkları Yunan, fars və digər xalqların, etnik qrupların da inancına türk mifik inancından adlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибулаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 314 с.
2. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü: Məlumat toplusu. Bakı: “N-Print” MMC mətbəəsi, 2013, 487 s.
3. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE baş redaksiyası, 1986, 114 s.
4. Ögel В. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul: Milli eğitim bakanlığı, 1971, 306 s.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
7. Əliyev V.V. Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2002, 320 s.
8. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
9. Геродот. История / Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
10. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
11. Голубкина Т.И. Находки кувшинных погребений в Нахчыванской АССР//ДАН АзССР, 1952, № 8, s. 451-453.
12. Ляпустин Б.С., Суриков И.Е. Древняя Греция. Москва: Дрофа, 2007, 528 с.

13. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
14. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Tarik Kurumu Basımevi, 1985, 452 s.
15. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
16. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
18. Найдыш В. Концепции современного естествознания: Учебник. Москва: Альфа, 2004, 622 с.
19. Печатнова Л.Г. Формирование спартанского государства (VIII-VI вв. до н.э.). Ленинград: Изд. Санкт-Петербургского университета, 1997, 251 с.
20. Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики). Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2001, 510 с.
21. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
22. Rzayev F.H. An/Anu qədim türk tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri //Elmi əsərlər, Naxçıvan Universiteti, Naxçıvan NU: Nuh, 2018, № 2, s. 81-89, 269 s.
23. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
24. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 528 s.
25. Rzayev F.H. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfa adlarının yaranmasında qədim türk mifi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2017, № 1, s. 218-223.
26. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
27. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
28. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
29. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
30. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
31. <http://newmif.ru/mifologija/t2.rub.1>

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: firudinrzayev@gmail.com*

Firudin Rzayev

TRACES OF THE NAME OF THE ANCIENT TURKIC GODDESS DOR/DORAI IN TOPONYMS OF THE NAKHCHIVAN REGION

The paper describes the traces of the ancient goddess Dor/Dorai, which occupies a special place in ancient Turkic mythology, in toponyms in the territory of Nakhchivan. The history of Dor/Dorai, which dates back to the IV-III millennia B.C. and it is mentioned in the Greek inscriptions, which left their traces in the toponyms of this territory to this day. The links of Nakhchivan land with this myth have not yet been investigated by Azerbaijani and Turkic scientists, and the meaning of these names has not been analyzed. In the article, the names of this goddess on the territory of Nakhchivan in oikonyms, oronyms and hydronyms are confirmed on the basis of historical facts.

The study explains the meaning of toponyms associated with this mythology in the geographical area of Nakhchivan. The existence of place names by the name of the Goddess Dor/Dorai confirms the antiquity of this myth. The place of this name in the Turkic culture of Nakhchivan, including in Azerbaijan and other Turkic peoples, is based on scientific facts.

Keywords: *Dor/Dorai, Nakhchivan, Greece, Azerbaijan, oikonym, oronym, hydronym.*

Фирудин Рзаев

**СЛЕДЫ ИМЕНИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ БОГИНИ ДОР/ДОРАЙ В
ТОПОНИМАХ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА**

В статье говорится о следах древней богини Дор/Дорай, которая занимает особое место в древнетюркской мифологии, в топонимах на территории Нахчывана. История Дор/Дорай, которая относится к IV-III тысячелетиям до н.э. и упоминается в Греческих надписях, оставила свои следы в топонимах этой территории до нашего дня. Связи Нахчыванской земли с этим мифом до сих пор не были исследованы азербайджанскими и тюркскими учеными и не проанализировано значение этих имен. В статье имена этой богини на территории Нахчывана в ойконимах, оронимах и гидронимах подтверждены на основе исторических фактов.

В исследовании объясняется значение топонимов, связанных с этой мифологией, в географическом ареале Нахчывана. Существование топонимов с именем богини Дор/Дорай подтверждает древность этого мифа. Место этого имени в тюркской культуре Нахчывана, в том числе в Азербайджане и у других тюркских народов, обосновывается научными фактами.

Ключевые слова: Дор/Дорай, Нахчыван, Греция, Азербайджан, ойконим, ороним, гидроним.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'28;81'286

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ MORFOLOJİ
YOLLA YARANAN FEİLLƏR

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində feil və feildaxili söz yaradıcılığından bəhs olunur. Söz yaradıcılığının morfoloji yoluna aid olan bu proses haqqında izahlı məlumat verilir. Burada felin zamanı və şəxs şəkilçiləri, onların Naxçıvan dialekt və şivələrindəki fonetik variantları, hətta ayrı-ayrı kəndlərdə müşahidə olunan ümumi hallardan kənaraçıxma halları və s. xüsusiyyətlər haqqında məlumat verilir. Həmçinin, Azərbaycan ədəbi dilində tarixən mövcud olmuş, bu gün belə Naxçıvan dialekt və şivələrində hələ də rast gəlinən zaman şəkilçilərindən və onların öz əsas vəzifələrindən başqa digər vəzifələr də daşıdıqlarından, felin şəkil əlamətlərinin fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir.

Feil və feildaxili söz yaradıcılığı ilə bağlı elmi fikirləri sübut etmək üçün Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki dil faktları nümunə göstərilməklə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunub.

Açar sözlər: *Naxçıvan, feil, dialekt, şivə, söz yaradıcılığı.*

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində maraqlı, zəngin və səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan nitq hissələrindən biri də feildir. “Ümumi qrammatik mənasına görə iş, hal-vəziyyət, hərəkət bildirən feil bir nitq hissəsi kimi morfologiyanın özəyi, tərkib hissəsi hesab olunur. Türkologiyada feillərin arxaikləşməsi, lüğəvi mənə növləri, quruluşu, təsriflənən və təsriflənməyən formaları, eləcə də növ, inkarlıq, təsirlik və təsirsizlik kimi kateqoriyaları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir” [15, s. 273]. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində bəzi fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən feilləri həmin araşdırmalar müstəvisində təhlilə cəlb edirik. Bu bölgü çərçivəsində iki yarımqrupu fərqləndirmək mümkündür: a) Naxçıvan dialekt və şivələrində yer alan və müasir Azərbaycan dilində eyni semantik yük çərçivəsində işləkliyi davam etdirən feillər; b) Naxçıvan dialekt və şivələrində, lakin müasir Azərbaycan dilində az və ya çox dərəcədə fərqli semantik yükə malik olan feillər.

Naxçıvan dialekt və şivələrində morfoloji yolla əmələ gələn feillər geniş yayılmışdır. Bu dialekt və şivələrdə leksik və sintaktik yolla sözdüzəltmə prosesinin morfoloji prosesə nisbətən daha zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Naxçıvan dialekt və şivələrində bəzi feillər istisna olunmaqla, əksər feilləri asanlıqla kök-əsas və şəkilçilərinə ayırmaq mümkündür. Çünki bu növ düzəltmə feillərin kökü müasir Azərbaycan dilində bu gün belə leksik vahid kimi öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdadır. “Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə feillər bəzən yalnız “adlardan yaranan düzəltmə feillər”, bəzən isə həm “adlardan yaranan düzəltmə feillər”, həm də “feildən yaranan düzəltmə feillər” başlığı altında araşdırılmışdır. Amma feillərdən düzəltmə feil əmələ gətirən şəkilçilər felin qrammatik mənə növlərinin morfoloji göstəriciləri olduğu üçün onların felin növ kateqoriyası daxilində öyrənilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur” [15, s. 276]. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən feil müxtəlif quruluşa malikdir. Bir qisim feillər tək-cə bir kökdən ibarət olur, bunlar heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əsl feil kimi işlənir. Başqa bir qisim feillər öz quruluşuna görə kök (və ya əsas) sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. Bu növ feillərin kökünü və ya əsasını daha çox başqa nitq hissələri, adlar təşkil edir. Elə feillər də vardır ki, bunlar iki, bəzən də daha artıq sözdən ibarətdir. Beləliklə, Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki feilləri ədəbi dildə olduğu kimi üç qismə bölmək olar: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb. Bu bölgü əsasında kök-əsas və şəkilçi probleminin izahı üçün maraqlı faktlar verən feillərlə Naxçıvan dialekt və şivələrində tez-tez rastlaşırıq. Bizim tədqiqat obyektimiz morfoloji yolla yaranan feillər olduğu üçün düzəltmə feilləri təhlilə cəlb edirik.

Naxçıvan dialekt və şivələrində müşahidə olunan morfoloji yolla yaranan düzəltmə feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) adlardan feil düzəldən şəkilçilər; b) feillərdən feil düzəldən şəkilçilər; c) səs təqlidi sözlərdən feil düzəldən şəkilçilər. Bu tip feil düzəldən şəkilçilər müxtəlif

nitq hissələrindən yeni mənalı feillər əmələ gətirir. Feil düzəltmə prosesində mühüm rol oynayan şəkilçilərin morfoloji xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

a) Adlardan feil düzəldən şəkilçilər:

-la, -lə şəkilçisi adlardan feil düzəldən şəkilçilər içərisində demək olar ki, ən məhsuldarıdır. Bu şəkilçi isim, sifət, say, zərf və yamsılamalara qoşularaq onların ifadə etdiyi semantikaya yaxın müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirir. Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də əksər türk dillərində *-la, -lə* şəkilçisi [17, s. 256; 6, s. 44; 13, s. 195] məhsuldar şəkilçilərdən biri hesab olunur. Bu şəkilçi sonu saitlə, kar və cingiltili samitlə bitən sözlərə qoşularaq yeni söz yaradır. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn *bürmələ, dolaxla, təhlə, qırmala, qomarla, çirmələ/çirmala, micilə, kərdilə, çatıla, yellə, quyla, çəmlə, baltala, eşələ, çalıxla, şotala, sığalla, tumarla, fitillə, qəçilə, dümsüklə* və s. feillərə rast gəlirik. Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün son samitindən asılı olaraq *-la, -lə* şəkilçisinin *-da, -də, -na, -nə, -ra, -rə* variantları müşahidə olunur; məsələn: *bürətdə, arıtda, bətdə, cidə, sərinmə, ağırma* və s. Biz *-la, -lə* şəkilçisinin bu tip fonetik variantlarını Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində də müşahidə edə bilərik.

-lan, -lən. Bu şəkilçi isim və sifətlərdən feil düzəldir. Bəhs etdiyimiz şəkilçi istər ədəbi dilimizdə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə sabitləşmişdir. “Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində leksik cəhətdən maraqlı olan qırtmıx və pöşə sözlərinə bitişməklə *qırtmıxlanma* və *pöşələnma* feillərini əmələ gətirir” [3, s. 113]. Rəsul Rüstəmov əksər türk dillərində də işləklik qazanan bu şəkilçi haqqında yazır: “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *-lan, -lən* məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçi tərkibcə iki ayrı-ayrı şəkilçilərdən: *-la, -lə* və *-n* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir” [11, s. 82]. Hadi Mirzəzadə bu şəkilçini *-la, -lə* şəkilçisinin başqa variantı olduğunu qeyd edir [9, s. 209]. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Dil faktları göstərir ki, hər hansı bir şəkilçinin variantı dedikdə, başqa müdaxilə nəticəsində fərqli şəkildə düşmə başa düşülür. Nümunəyə diqqət cəmkək: *-la, -lə* şəkilçisinin Naxçıvan dialekt və şivələrindəki *-da, -də, -ra, -rə* fonetik variantları kimi *-la, -lə* şəkilçisi və onun fonetik variantları ilə düzələn eyniköklü feillər mənaca biri-birindən fərqlənmir. Məsələn, *tulazla/tulazda, tulamazda* və s.

Bu şəkilçilərin sərhədlərinin müəyyənəlməsi ilə bağlı S.Cəfərov yazır: “İstər adlardan feil düzəldən *-la, -lə* şəkilçisi və istərsə *-lan, -lən, -lam, -ləm, laş, -ləş* şəkilçiləri müstəqil formaya və semantik xüsusiyyətlərə malik şəkilçilər kimi sabitləşmişdir” [5, s. 64]. Bu şəkilçinin əlavəsinin köməyi ilə daha çox ümumi məfhum ifadə edən isimlərdən, xüsusən sifətlərdən düzəltmə feillər əmələ gəlir. Bu şəkilçinin vasitəsi ilə düzələn feillər, əsasən əşyanın, əlamətin, keyfiyyətin vəziyyətcə dəyişdiyini başqa şəkildə düşdüyünü bildirir. Naxçıvan dialekt və şivələrindəki *-lan, -lən, -dan* şəkilçisinin ismə qoşularaq əmələ gətirdiyi feillərə nümunə göstərək: *gicəllən, gileylən, dirəklən, cıdırılən, lobazdan, arvatdan, qodazdan, avaralan, səmələn, kişilən, yaylan (yayılmaq), qalaxlan, lillən, qəlbilən, yaylıqlan, buxaralan, bürətdələn, bürələn, dillən, hellən, girələn* və s. kimi feillər əmələ gətirir. Heyvanlara bənzətilmə ilə bağlı *qüçühlən, xoruzlan, qoduxlan, miğırən* və s. ifadələrlə də rastlaşırıq.

Naxçıvan dialekt və şivələrində *-lan, -lən* şəkilçisinin *-dan, -dən, -ran, -rən* və *-nan, -nən* fonetik variantları vardır. Məsələn, *qodazdan, diğırən* və s.

-laş, -ləş, -rəş, -ş şəkilçisi isim, sifət, say və zərflərdən feil düzəldir. Bu şəkilçi tərkibcə *-la, -lə* və *ş* şəkilçilərindən ibarətdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində məhsuldar sayılan bu şəkilçi haqqında müəyyən elmi fikirlər formalaşmışdır. Ümumtürk dillərinə aid bir sıra əsərlərdə bu şəkilçi müstəqil söz yaradıcılığına xidmət edən şəkilçi kimi yox, qarşılıq növün əlaməti olduğundan bəhs edilir. Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, Z.Tağızadə, Z.Budaqova və digərləri *-laş, -ləş* şəkilçisini müstəqil sözdüzəldici şəkilçi hesab etmiş, S.Cəfərov və Z.Budaqova bu şəkilçi ilə düzələn feilləri mənaca qruplaşdırmış, Z.Tağızadə və S.Cəfərov müstəqil *-laş, -ləş* şəkilçisi ilə *-la, -lə* şəkilçili feilə qarşılıqlı növ bildirmək üçün artırılan *-ş (-la+ş, -lə+ş)* şəkilçilərin fərqlərini izah etmişlər. Naxçıvan dialekt və şivələrində *-laş, -ləş* şəkilçisinin köməyi ilə müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn düzəltmə feillərə nəzər yetirək: *höcətləş, boğazlaş, sallaş, bitləş, itləş, şitləş, itələş, sırmalaş, yavalaş, uzaxlaş, əlləş, bətləş* “daha da pisləşmək”, *iriləş* və s. bu növ feillər keyfiyyət, əlamət, xüsusiyyət, vəziyyət və s. bildirir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində *-laş, -ləş* şəkilçisinin –

daş, *-dəş*, *-raş*, *-rəş*, *-naş*, *-nəş*, *-zaş*, *-zəş* fonetik variantlarına rast gəlinir: *məsələn*, *ağızdaş*, *məslə-hətdəş*, *həvirrəş*, *itdəş*, *zəvzəş*, *pərtovlaş* və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz məhsuldar şəkilçilərlə yanaşı, qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzələn feillər də müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində adlardan feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin sayı məhsuldar şəkilçilərə nisbətən daha çoxdur. Qeyri-məhsuldarlıq bu şəkilçilərin yalnız az söz düzəltməsi ilə müəyyənləşdirilmir. Əksinə, bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilərin əlavəsi ilə düzələn feillər kəmiyyətə daha çox olur. Məsələn, qeyri-məhsuldar hesab edilən *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi ilə əmələ gələn feillər Naxçıvan dialekt və şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində məhsuldarlığı ilə seçilən *-laş*, *-ləş* şəkilçisi ilə düzələn feillərdən miqdarca daha çoxdur. Z.Tağızadə *-ı⁴* şəkilçisini *-la*, *-lə* şəkilçisi kimi ən məhsuldar şəkilçi hesab edir [14, s. 111]. Z.Budaqova da bu şəkilçini məhsuldar adlandırır [4, s. 107], S.Cəfərov isə *-ı⁴* şəkilçisini məhsuldarlığına görə *-ıx*, *-ik*, *-ux*, *-ük* şəkilçisindən daha məhsuldar [5, s. 112] hesab edir ki, bu faktı həqiqətə uyğun hesab etmək olar.

Hər hansı bir şəkilçinin qeyri-məhsuldarlığı, onun əlavəsi ilə yeni feillərin əmələ gəlməsi ilə müəyyən olur. Əsas məsələ həmin şəkilçi vasitəsi ilə yeni söz yaratma prosesinin davam edə bil-məməsidir. Bu şəkilçini, nəinki ən məhsuldar heç məhsuldar da adlandırmaq olmaz.

-ı, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi isim, sifət, zərf və feildən feil düzəldir. Bu şəkilçi ilə düzələn feillər dilimizdə az miqdardadır. Məsələn, *kiri*, *bərki*, *səngi*, *təngi*, *turşu*, *zarı*, *acı*, *alazı*, *bekarı*, *lalı* (*yalvarmaq*), *öləzi* (*ləngimək*, *gecikmək*), *təpi* (*azca qurumaq*), *şini* (*üzə salmaq*) və s. Adlara *-ı⁴* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzələn feillər kök-əsasın mənasından asılı olaraq, keyfiyyət, əlamət, xüsusiyyət məfhumu ifadə edir.

-a, *-ə* şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində adlardan feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biri olan *-a*, *-ə* şəkilçisi ilə əlaqədar türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksər türkoloqlar bu şəkilçini müstəqil və qeyri-məhsuldar hesab edirlər. Azərbaycan dilçiliyində də bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçilər sırasında verilir. Lakin Z.Tağızadə *-a*, *-ə* şəkilçisini “ən məhsuldar feil düzəldici” [14, s.111], S.Cəfərov isə “nisbətən qeyri-məhsuldar” [5, s. 109] şəkilçi hesab edir. Fikrimizcə, digər şəkilçilərə nisbətən *-a*, *-ə* qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdən hesab olunur. Çünki *-a*, *-ə* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzələn feillərdəki köklərin bir hissəsinin artıq öz müstəqilliyini itirməsindən, mənalарının məlum olmamasından ibarətdir. Çox zaman bu feilləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olmur. Naxçıvanın dialekt və şivələrində *-a*, *-ə* şəkilçisinin əlavəsi ilə demək olar ki, yalnız təkhecalı ilkin köklərdən feillər düzəlir. Bu şəkilçi vasitəsi ilə iki və daha artıq hecalardan əmələ gələn düzəltmə feillərlə rastlaşırıq. Naxçıvanın dialekt və şivələrində bu şəkilçinin vasitəsi ilə əsasən isimlərdən düzəltmə feil əmələ gəlir. Məsələn: *çitə*, *bülə*, *dilə*, *tilə*, *dişə*, *çilə* və s.

-ar, *-ər* şəkilçisi sifət və ismə əlavə edilərək feil düzəldir. Bəzi feildüzəldici şəkilçilərdən fərqli olaraq, “...bu şəkilçi bütün türk dillərində mövcuddur” [16, s. 129]. Həqiqətən də, yakut dili, qismən də tuvin dili üçün daha çox məhsuldardır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində bu şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gələn bir neçə dil faktını aşkarlamaq mümkündür. Məsələn: *közər*, *ağar*, *göyər*, *bozar*, *qomar* və s.

-sı, *-si*, *-su*, *-sü* şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldir. Məsələn, *kıfsımək*, *heyfsinmək*, *ta-mahsımaq* və s. Əksər türk dillərində işlənən bu şəkilçini müxtəlif türk dillərinə aid qrammatika müəllifləri qeyri-məhsuldar və arxaik hesab edirlər. Bəzi türkoloqlar isə *-sa*, *-sə* və *-sin⁴* şəkilçilərinə *-sı* şəkilçisinin daha inkişaf etmiş forması kimi baxırlar. Hadi Mirzəzadə *-sa*, *-sə* şəkilçisindən danışarkən yazır: “Bu şəkilçiyə müasir danışiq dilində və dialektlərdə bir qrup sözlərin tərkibində, kiçik bir səs dəyişikliyinə sonra *-sı⁴* şəklində rast gəlirik” [9, s.112]. Deməli, H.Mirzəzadə də bu iki şəkilçi arasında məzmunca heç bir fərq görmür. Ona görə də bunlar vahid bir şəkilçidir, fərq yalnız danışiq dilində *-sa*, *-sə* şəkilçisinin tərkibindəki açıq *a*, *ə* səslərinin, qapalı *ı*, *i*, *u*, *ü* səsləri ilə əvəzlənməsindən ibarətdir. Dialektoloq M.Şirəliyev “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri” adlı monoqrafiyasında feillərdən bəhs edərkən düzəltmə feilləri əmələ gətirən şəkilçilərdən yox, əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrdə işlənən bəzi xarakterik şəkilçiləri təhlilə cəlb edir ki, bunlardan da biri *-si* şəkilçisidir. “Bu şəkilçi *kif* sözünə bitişərək *kıfsımək* feilini əmələ gətirir. *Kif*

simək sözündəki *-si* şəkilçisinin qalın variantı *qax* sözündən əmələ gələn *qaxsımaq* sözündə görmək mümkündür” [3, s. 113]. K.Ramazanov *-si* şəkilçisini “...əsasən Naxçıvan qrupu dialekt və şivələ-rindəişlənən bəzi xarakterik şəkilçilərdən” [3, s. 113] hesab edir.

-al, *-əl*, *-l* şəkilçisi sifət və saylardan müəyyən hal və vəziyyəti əks etdirən təsirsiz feillər dü-zəldir. Bu şəkilçi əsasən oğuz dillərində özünü göstərir. Qıpçaq və başqa qrup dillərdə müşahidə edilmir. Bu şəkilçini Azərbaycan dilçiləri S.Cəfərov, Z.Tağızadə, Z.Budaqova, M.Şirəliyev və di-gərləri bir mənalı olaraq qeyri-məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil edirlər. Naxçıvan dialekt və şivə-lərində *-al*, *-əl*, *-l* şəkilçisinin əlavəsi daha çox sifətdən, bəzən də isimdən düzəltmə feil əmələ gətir-mək xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, *boşal*, *daral*, *genəl*, *dikəl*, *düzəl*, *turşal*, *sağal*, *qaral*, *qısal*, *dincəl*, *çoxal*, *azal* və s.

-ıq, *-ik*, *-uq*, *-ük*, *-ıx* şəkilçisi isim, sifət, say və zərflərdən feil düzəldir. Məsələn, *darıx*, *karıx*, *pisik*, *birik* və s.

-sın, *-sin*, *-sun*, *-sün* şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldir. Məsələn, *diksin*, *heyifsin*, *yaysın* və s.

-sa, *-sə* şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldir. Məsələn, *susa*, *qəribəsə*. *-sa* şəkilçisi bəzi hal-larda feillərə qoşularaq düzəltmə feil yarada bilir. Məsələn, *qapsa*, *axsa*. Azərbaycan dilçilik ədə-biyyatlarında bu şəkilçi ilə bağlı müxtəlif fikirlərə diqqət edək: “Azərbaycan dilində işlənən *-sı*, *-si*, *-su*, *-sü* şəkilçisinin fonetik variantıdır. *-sın*⁴ formaları *-sı* şəkilçisinin tarixi inkişaf formasıdır” [2, s.114]. H.Mirzəzadə isə *-sa*, *-sə* şəkilçisi ilə bağlı belə yazır: “Bu şəkilçiyə müasir danışiq dilində və dialektlərdə bir qrup sözlərin tərkibində, kiçik bir səs dəyişikliyindən sonra *-sı*⁴ şəklində rast gəli-nir” [9, s. 212]. Deməli, Naxçıvan dialekt və şivələrində də *-sa* şəkilçisi *-sı*⁴ şəkilçisinin variantı kimi yayılıb.

-sov. Bu şəkilçi *sələ* (ədəbi dilimizdə hamar) sözünə bitişib, *sələsovlamax* feilini əmələ gətirir. Məsələn: “Buğdanın şərti odu kun, yeri gərək sələsovlayasan” [3, s. 113].

-lat, *-lət* şəkilçisi isim, sifət və zərflərdən feil düzəldir. Məsələn, *kirlət*, *dərinlət*, *yoğunlat*.

-rə, *-ri*, *-rən* şəkilçisi isim və sifətdən feil düzəldir. Məsələn, *ıyrən*, *çiyrən*.

b) Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər;

“Başqa nitq hissələrindən feil düzəltdiyi kimi, sadə, düzəltmə feillərdən də feil əmələ gəlir. Belə feillər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, bunların da müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə həm şəkli, həm də mənası dəyişdirilir” [7, s. 124]. Naxçıvanın dialekt və şivələrində bir sıra sözdüzəldici şəkil-çilər vardır ki, bunlar yalnız feildən feil əmələ gətirir. Bu şəkilçilər adlardan feil əmələ gətirən şəkil-çilərdən müəyyən fərqli cəhətlərə malikdir. Əgər haqqında yuxarıda danışılan şəkilçilər bir nitq hissəsindən başqa, yeni bir nitq hissəsi, yeni məfhum ifadə edən söz düzəldirsə, bu şəkilçilər yeni nitq hissəsi yaratmır, feildə təkrarlılıq və intensivlik mənası yaradır, bəzən feilə əlavə mənə çalarlığı verir. Adlardan feil düzəldən şəkilçilər tərkibcə əsasən sadə, feildən feil düzəldən şəkilçilər həm sadə, həm də mürəkkəb olur. Feildən feil düzəldən şəkilçilər başlıca olaraq təkhecalı köklərə qoşu-lur. Feildən əmələ gələn feillərin müəyyən hissəsini kök və şəkilçiyə ayırmaq, köklərin mənalərini ayırmaq mümkün olmur. Bu, həm feillərin tərkibindəki köklərin və bəzi şəkilçilərin arxaikləşdiyini, eləcə də, şəkilçilərin qədimliyini və qeyri-məhsuldarlığını göstərir. Bu şəkilçilərə nəzər salaq:

-ı, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi isim, sifət və zərflərdən feil düzəltməklə yanaşı, feildən də yeni feil yara-dır. Bu şəkilçi ilə düzələn feillər Naxçıvan dialekt və şivələrində az miqdardadır. Bu şəkilçinin də əlavəsi feildə təkrarlılıq və başqa çalarlıqlar yaradır. Daha çox təkhecalı feil köklərinə qoşulur. Mə-sələn, *sürü*, *qazı*, *qarsı*, *təpi*, *kiri*, *şini* və s.

-malə, *-mələ* həm Azərbaycan dili dialekt və şivələrində [6, s. 131], həm də türk dillərində arxaik qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi tərkibcə mürəkkəbdir: *-ma+ la*, *-mə+lə*. Türk dillərində çox az təsadüf edilən şəkilçidir. Azərbaycan dilini tarixi morfologiyasına həsr edilən heç bir əsərdə bu şəkilçidən bəhs edilmir. Naxçıvan dialekt və şivələrində *-mala*, *-mələ* şəkilçisi ilə dü-zələn feillərə nəzər salaq; Məsələn: *boğmala*, *bürmələ*, *sarmala*, *sərmələ*, *cızmala*, *basmala*, *qar-mala*, *eşmələ*, *bükmələ*, *yolmala*, *dürtmələ*, *çırmala*, *cızmala*, *qarmala*.

-qa, *-qala*, *-ğa*, *-ğala*, *-xa*, *-xala*, *-gələ*, *-kələ*, *-cala* şəkilçisi adlardan feil düzəldən qeyri-məh-suldar şəkilçidir. Məsələn: *çulğa*, *çulğala*, *yırğala*, *cığala*, *ovxala*, *çalxala*, *yaxa//yayxala*, *yıxa//yı-xala*, *döngələ*, *əvkələ*, *sıxcala* və s. Bu şəkilçilər içərisində daha çox *-qala* şəkilçisi əksər türk dillə-

rində işlənir [16, s. 185]. S.Cəfərov -*qa*, -*ğa* şəkilçisini yalnız feildən feil əmələ gətirən şəkilçi kimi təqdim edir [5, s. 138]. Bu şəkilçilər Naxçıvan dialekt və şivələrində bəzən adlardan da feil əmələ gətirə bilir: *daşqa*, *qaşqala*.

-*ğan* bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçi olub ona təsadüfən rast gəlinir. Bu şəkilçini “türk dillərində olan -*qır*, -*qız*, -*qıs* feilləri ilə bağlı” [2, s. 116] olduğu qeyd edilir.

-*ala*, -*ələ*. Bu şəkilçi feilə qoşularaq onun mənasında daha tez-tez olma, təkrarlılıq məfhumu əmələ gətirir. Məsələn: *pörtələ*, *qovalə*, *cözələ*, *qomaralə*, *komalə*, *itələ*, *səpələ*, *eşələ*, *silkələ* və s. Bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn elə sözlər var ki, onları kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Məsələn, *üşələ*. Bəzi türk dillərində də mövcud olan bu şəkilçi haqqında S.Cəfərov [6, s. 118] və Z.Budaqova [4, s. 109] öləri bəhs etmişlər.

-*ix*, -*ik*, -*ux*, -*ük*: Naxçıvan dialekt və şivələrində düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində daha az təsadüf edilən şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçi az və ya çox söz düzəltməsindən asılı olmayaraq, əksər türk dillərində özünü göstərir [16, s. 130]. Əksər dilçilərin bu şəkilçini qeyri-məhsuldar adlandırmasına baxmayaraq, S.Cəfərov “get-gedə öz məhsuldarlığını itirən” [5, s. 106] şəkilçi adlandırır. Fikrimizcə, bu şəkilçi çoxdan məhsuldarlığını itirib, bu şəkilçi vasitəsi ilə yeni sözlər düzəlmir, əvvəllər əmələ gəlmiş keyfiyyət, əlamət, vəziyyət ifadə edən feillər də azlıq təşkil edir. Məsələn, *sınıx*, *acıx*, *solux*, *durux*, *dolux*, *donux*, *yapıx*, *cıbırx*, *bezik* və s.

-*ış*, -*iş*, -*uş*, -*üş*, -*ışın*, -*aş*, -*əş*. Rəsul Rüstəmov bu şəkilçinin “Feildən feil düzəldən əsas şəkilçilərdən biri” [11, s. 132] adlandırır. Z.Budaqova da bəhs açdığımız şəkilçini müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün məhsuldar hesab edir və bu şəkilçinin feillərə qoşulması ilə müxtəlif lüğəvi mənaya malik feillər əmələ gətirdiyini göstərir [4, s. 145]. Ona görə də “növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyil”, bu şəkilçilər “yeni lüğəvi mənalı söz əmələ gətirmir” [4, s. 109]. Bu və başqa səbəblərə görə Z.Budaqova növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər adlandırmağı düzgün sayır [4, s. 107]. Həqiqətən də, növ şəkilçilərinin əksəriyyəti nəinki yeni lüğəvi məna daşıyan söz əmələ gətirmir, hətta feildə təkrarlılıq, intensivlik və başqa məna çalarlıqları da yarada bilmir. Bu şəkilçilər feildə, başlıca olaraq, yeni növ mənası əmələ gətirir. Bu şəkilçi əlavə edildiyi sözün məzmununda təkrarlılıq, intensivlik əmələ gətirir. Naxçıvan dialekt və şivələrindəki nümunələrə diqqət çəkək: məsələn, *yığış/yığışın*, *qapış/qapışın*, *qarış/qarışın*, *qırış*, *qamaş*, *yavış*, *daraş* və s.

-*ışgə*, -*ışgə*, -*uşgə*, -*üşgə*. Bu, -*ış*, -*iş*, -*uş*, -*üş* qarşılıq-müştərək növ şəkilçisi ilə -*gə* qədim yönük hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb şəkilçidir. Bu şəkilçinin köməyi ilə Naxçıvan dialekt və şivələrində müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn düzəltmə feillər müəyyən bir əşyanın vəziyyətinin tədricən dəyişdiyini bildirir; ***ölüşgə*, *sınışgə***.

-*an*, -*ən*. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu şəkilçi ilə düzələn düzəltmə feillərə də təsadüf olunur. Daha çox təkhecalı isim və sifətlərə qoşularaq feil əmələ gətirirlər. məsələn, *şitən*, *üşən*, *qımcən*. Müasir Azərbaycan dilinə və onun dialektlərinə aid əsərlərdə -*an* -*ən* şəkilçisi qeyri-məhsuldar hesab edilir, bu şəkilçinin köməyi ilə əmələ gələn düzəltmə feilə aid bir neçə nümunə göstərilir [6, s. 122; 18, s. 424].

-*la*, -*lə*// -*da*, -*də*: məsələn, *salla*, *qovla*, *əylə*, *sortuğla*, *tığla*, *arıtda* və s.

-*əclə*: məsələn, *döyəclə*.

-*na*, -*nə*: məsələn, *qısna*, *əsnə*.

-*ız*: məsələn, *qalxız*.

-*quz*: məsələn, *durquz*.

c) Səs təqlidi sözlərdən və yamsılamalardan feil düzəldən şəkilçilər. Bu tip feil düzəldən şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrindən yeni mənalı feillər əmələ gətirir.

-*la*, -*lə* düdülə. Bu söz digər dialekt və şivələrimizdə didula fonetik variantında müşahidə olunur [11, s. 78], *cücülə*, *kışələ*, *tütülə*, *eşələ*, *bijilə*, *püflə*, *üflə*, *mələ* və s.

-*da*, -*də*. Bu şəkilçi -*da*, -*lə* şəkilçisinin fonetik variantıdır. *Kışdə* qovmaq mənasını ifadə edir. *kış* // *kış* səs təqlidi sözündən düzəlmişdir. Dialektoloq Rəsul Rüstəmov bu sözün digər dialekt və şivələrimizdə *koşla* [qovmaq, çıxarmaq] şəklində işləndiyini qeyd edir [11, s. 126].

-qır, -xır, -qur, -xur, -kir, -ür şəkilçiləri, əsasən təqlidi sözlərdən feil düzəldir. Məsələn *hayxır*, *havxır*, *finxır*, *asqır*, *hıçqır*, *üfür*, *fısqır* və s.

-an, -ən şəkilçisi isim, sifətlə yanaşı yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *şitən*, *darən*.

-aş, -əş, -ş şəkilçisi isim və yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *sataş*, *çataş*, *daraş*, *yanış*, *mələş*, *tutaş*, *çaqqış* və s.

-ılda şəkilçisi daha çox təqlidi sözlərdən feil düzəldir. Məsələn: *zarılda*, *pıçılda*, *hırılda*, *gurulda*, *mızılda*, *qırılma*, *şaqqılma* və s.

-ran, -rən. Məsələn: *fırnan*, *dığırnan*.

-lan, -lən, -dən, -dan səs təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir: məsələn, *tullan*, *qığıldan*, *zırıldan*, *hırıldan*, *zarıldan*, *zıqqıldan*, *zoqqumlan*, *guppuldan*.

Yuxarıda bəhs edilən feil düzəldən şəkilçilərdən başqa Naxçıvan dialekt və şivələrində elə dil faktları yaradan şəkilçilərə rast gəlinir ki, onlara aid bir neçə nümunə tapmaq çətindir. Tamamilə qeyri-məhsuldar, təsadüfən rast gəlinən, əsasən təkhecalı köklərə qoşulub adlardan və feildən feil düzəldən morfoloji yolla yaranan düzəltmə feillərə diqqət edək: *-ırğa* şəkilçisi sifətdən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *yadırga*. *-ız*, *-iz* şəkilçisi sifətdən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *bərkiz*; *-ca*, *-cala sıxcala*, *-qla*, məsələn, *oynaqla*. *-an*, *-ən* məsələn: *dadən*, *xırtan*. *-xul* məsələn, *burxul*, *-ux* məsələn, *durux*, *burux*. *-nux* məsələn, *vurnux*, *tıncıx*. *-man*, *-mən*: məsələn, *çıрман*, *dırman*. *-it⁴* məsələn, *qancit* / *quncit*, *üyyüt*. *-t*, *-ət* bu qeyri-məhsuldar şəkilçi ilə düzəldən bir neçə sözə rast gəlirik. *Arit*, bu cür sözlərin semantik yükü cümlə daxilində daha aydın görünür. Apar bu pencəri tərtəmiş arıtda gətir. *Gözət*, səhərdəndi Həsəni gözəttəyirəm ki, gizlincə çıxıb getməsin. Bu tip sözlərin bir hissəsi öz müstəqil leksik vahidliyini itirmiş, arxaıqlaşmış, mənalılarını müəyyənləşdirmək mümkün olmayan sözlərdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində əsas nitq hissələri içində feil daha xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlər daha çox düzəltmə feillərdə, feilin zamanlarında əmr, arzu və şərt şəkillərində, quruluşca növlərində müşahidə edilir. Həmin kateqoriyalar dilimizin tarixi dövrlərinə və ümumən türk dillərinə aid qədim formaları və tarixi funksiyasını özündə nisbətən yaxşı saxlamışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəlinən feillərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya fonetik dəyişmələrlə işlənir, bəziləri isə ədəbi dilimizdən semantik, eləcə də fonetik cəhətdən tamamilə fərqlənir, bir hissəsi isə müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / Q.Ş.Kazımovun, E.İ.Əzizovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri / redaktoru M.Ş.Şirəliyev Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
4. Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı: Az SSR EA, 1960, 223 s.
5. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, 197 s.
6. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə: Leksika, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə: Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
8. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
9. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərnəşr, 1962, 368 s.
10. Müasir Azərbaycan dili / Redaktoru M.A.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova: 3 hissədə, I hissə, Bakı: Elm, 1978, 322 s.
11. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya: Monoqrafik dərs vəsaiti. II nəşr. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 371 s.

13. Şəhriyar M. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1987, 208 s.
14. Tağızadə Z. Fel. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1961, 247 s.
15. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. II nəşr, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
16. Димитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: Акад. Наук СССР в Ленинграде. 1978, 276 с.
17. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956, 569 с.
18. Юлдашев А.А. Словообразование глагола, сравнительно-историческая грамматка тюркских языков. Москва: Наука, 1988, 444 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zulfiya Ismayil

THE VERBS EMERGED BY MORPHOLOGICAL WAY IN DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN

The article deals with the verb and verb internal word creativity in dialects and accents of Nakhchivan of the Azerbaijani language. Explanatory information about the process of the morphological way of the word creativity is provided. The tense and the affixes of the verb and the phonetical variants of them in dialects and accents of Nakhchivan, even the cases of extinction in common areas observed in separate villages and other features are informed in the article. Historically existing of the affixes of tense of the verb in Azerbaijani literary language which are still found in Nakhchivan dialects and accents because of their carrying of other tasks apart from their basic duties and about different features of affix signs of verb are dealt, too.

The language facts in Nakhchivan's dialects and accents in order to prove scientific ideas are systematically involved in researching.

Keywords: *Nakhchivan, verb, dialect, accent, word creativity.*

Зульфия Исмаил

ГЛАГОЛЫ, ОБРАЗУЮЩИЕСЯ МОРФОЛОГИЧЕСКИМ СПОСОБОМ, В ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА

В статье рассматриваются глагольные и внутриглагольные словообразования Азербайджанского языка в Нахчыванских диалектах и говорах. С разъяснением сообщается о процессе, который связан с морфологией словообразования. Здесь рассказывается о временах и окончаниях глаголов по лицам, их фонетических вариантах в Нахчыванских диалектах и говорах и даже наблюдаемых в отдельных деревнях отклонениях от общих положений и других функциях. Также рассматриваются различные функции глагольных окончаний, исторически существующих в Азербайджанском литературном языке и сегодня встречающихся в Нахчыванском диалекте и говорах, и наряду со своими основными, выполняющих и другие функции.

Чтобы доказать научные идеи, связанные с глагольным и внутриглагольным словообразованием, систематически изучались языковые факты Нахчыванских диалектов и говоров.

Ключевые слова: *Нахчыван, глагол, диалект, говор, словообразование.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYƏVA

SƏDƏRƏK RAYON ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ XARAKTER FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: ASSİMLİYASIYA

Məqalədə Sədərək rayon şivələri tədqiqata cəlb olunaraq göstərilir ki, şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən xüsusiyyətlər fonetikada daha çox müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlər assimilyasiya hadisəsində də qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, burada assimilyasiyanın bütün növləri var. Həm irəli, həm də geri assimilyasiya söz köklərində də, şəkilçilərdə də baş verir. Assimilyasiyaya uğramış sözlərin öz qədim şəklini alması da bir daha bunu söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilinin tarixi çox qədimdir və türk dillərinə məxsus bir sıra fonetik hadisələr ədəbi dil üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrdə mühafizə olunur. Məqalədə Sədərək şivələrində baş verən assimilyasiya hadisəsi Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə, o cümlədən türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dialekt və şivə, Sədərək, fonetika, assimilyasiya, türk dilləri.*

Dialekt və şivələrdə özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər fonetik cəhətdən daha tez nəzərə çarpır. Fonetik fərq sözün nə leksik, nə də qrammatik mənasına təsir etmir. Lakin bu fərqlər hər hansı bir dialekt və şivənin tarixən necə formalaşması, hər hansı bir xalqın dialekt və şivələri ilə əlaqəsi baxımından çox faydalıdır. Bu günə qədər aparılan dialektoloji tədqiqatlarda Sədərək rayon şivələrinin fonetikasına, demək olar ki, toxunulmamışdır. Ona görə də Sədərək şivələrinin bəzi xarakter xüsusiyyətlərini: ədəbi dildən və Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən və ya onlarla uyğun olanlar, tamamilə regiona məxsus olan bəzi cəhətləri araşdırma obyektinə çevirməyi məqsədəuyğun bildik.

Sədərək şivələrini araşdırarkən burada fonetik fərqlərin leksik və qrammatik fərqlərə nisbətən daha çox olduğunu görürük. Fonetikada özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər sözün mənasına təsir göstərmir. Lakin bu fərqlər hər hansı bir şivənin tarixən necə formalaşması, onun dil əlaqələri baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik cəhətdən Sədərək rayonu şivələrinin daxil olduğu dialekt və şivələrimizin cənub qrupunun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər özünü danışq səslərində də göstərir. Burada biz daha çox fonetik hadisələrdən birinə – assimilyasiya hadisəsinə nəzər salacağıq. Çünki bu hadisə zamanı dilin, o cümlədən dialekt və şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən xüsusiyyətləri daha qabarıq müşahidə edə bilirik.

Sədərək rayonundan toplanan dialektoloji materialların kameral təhlili göstərir ki, burada təsir edən səsini istiqamətinə görə və təsir edən səsini təsir olunan səsi məxrəcə təam salıb-sala bilməməsinə görə assimilyasiyanın dörd növü daha çox müşahidə olunur: 1. Tam irəli assimilyasiya; 2. Yarımçıq irəli assimilyasiya; 3. Tam geri assimilyasiya; 4. Yarımçıq geri assimilyasiya.

Tam irəli assimilyasiya. Qeyd edək ki, Sədərək rayon şivələrində də dilimizin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi bu hadisə həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə özünü göstərir. Söz əsaslarında: üzərrix'<üzərlik; dirrix'<dirlik.

Şəkilçilərdə: -la, -lə>-ra, -rə: qomarramax, tumarramax, toparradım, hərrəndix', gırrəməx', yəhərrədi, çərrəməx', korradı, tərrədi, qorradı, üzürü, avşarra//afşarra.

-laş, -ləş>-raş, -rəş: fikirəşdix', mehırrəşməx', cırraşmax, gurraşır, kanarraşmax, kifırrəşməx', xırraşmax, qırraşır//qırraşmaq<ötürməmək, kürrəşməx', həvırrəşməx'.

-lı, -li, -lu, -lü>-rı, -ri, -ru, -rü: karrı, girri, zorru, kirri, əcərri, təşərri, fərri, donqarrı, abırrı, cındırrı, kömürrü, Gömürrü və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük>-rıx, -rix', -rux, -rux': korruş, oğurrux, çodarrıx, ərrıx', xırrıx, kürrux', sərkarrıx, doğurrux, cıvırrıx, maldarrıx, dındarrıx, tərrix', ayarrıx, aşkarrıx.

-lar, -lər>-rar, -rər: küvərrər, kəhərrər, yonqarrar, əsgərrər, yəhərrər, tufarrar, dibırrər, cuvarrar, sıbırrər.

Assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində var. İraq-türkman ləhcəsində assimilyasiyanın bu tipinə varrı, qarrı, əsgərrıx', yerri, kirri, tərrəməx', hazırıx, şəhərri [8, s. 98] kimi nümunələrdə rast gəlirik.

Türk dilinin dialektlərində assimilyasiyanın bu tipi o qədər də geniş yayılmamışdır. Ə.Cəfər-oğlu bu hadisəyə dirrik, canavarrä>canavarlar, gatmerri>katmerli [6, s. 5] sözlərini nümunə gətirir.

nl>nn. Naxçıvanın əksər şivələrində, o cümlədən Sədərək şivələrində assimilyasiyanın bu tipi özünü əsasən şəkilçilərdə göstərir. n səsinin təsiri ilə l səsinin n səsinə çevrilməsi Sədərək şivələrində aşağıdakı şəkilçilərdə özünü göstərir.

-la, -lə> -na, -nə şəkilçisində: bannamax, dinnəməx'>dinləmək', dannadı, cinnədi, yannadı, sonnadı<nəzərdən keçirdi, qannadı.

-lı, -li, -lu, -lü> -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçilərində: yönnü (keyfiyyətli), borannı, çavqınnı, çimənni, odunnu, balqonnu//balqunnu, enni, çənni, dənni, günnü.

-lıq, -lik, -luq, -lük> -nıx, -nix', -nux, -nux' şəkilçilərində: tünnüx', dənnix', şinnix'//şennix'<şənlik, samannıx, tumannıx, donnux, unnux, yamannıx, ərgənnix', yavannıx.

-lar, -lər> -nar, -nər şəkilçilərində: çobannar, ərgənnər, palannar, qavınnar, ərənnər, çimənnər (biçilməli olan ot sahələri) və s.

Assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində, İraq-türkman ləhcəsində [8, s. 97]; türkmən dilinin ərəsarı dialektində: огълоннор<огланлар, сөннөр<сөнлер, гарыннар<гарынлар [4, s. 95], Тəкə dialektində: yamannıq, oyunнар [14, s. 39]; tatar dialektlərində: орманнар, канны, йанны “canlı” [11, s. 131], утыннык “odunluq”, анној “anlayır”, моннај “dinləyir”, маннај “alın” [11, s. 156], türk dilinin Qaziantep dialektində: onnar, günner, izinni, unnuk, canrı, karannık [3, s. 44], kadınnar, onnar, yannış<yanlı [3, s. 16] qeydə alınmışdır.

nd>nn. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Sədərək rayon şivələrində də assimilyasiyanın bu formasında n səsi ilə bitən isim və ya isimləşmiş sözlərə çıxışlıq halın şəkilçisini (-dan, -dən) artırıqda şəkilçidəki d səsi n səsinə təsir edərək onu öz məxrəcinə gətirir. Məs.: ədəb-ərkənnən, kotənnən, örkənnən, ziyənnən, nadənnən, qoyunən, dədənnən, nənnənnən, dünnənnən, gələnnən və s.

Assimilyasiyanın bu tipinə dilimizin digər dialekt və şivələrində, o cümlədən türk dillərinin bir çoxunda da təsadüf olunmuşdur. Məs.: İraq-türkman ləhcəsində: ağacınən, ayağınən, arasınən, ahınən, qızınən, babənən [8, s. 97-98]; qumuk danışıq dilində bu hadisə həm ismin çıxışlıq, həm də yerlik hallarında: уланна<уланда, онна<онда, сөнне<сөнде, сөннен<сөнден, уруннен<урунден, арсланнан<арсланда, уьунне<уьуйунде [13, s. 25-26]; tatar ədəbi dilində çıxışlıq halda: аннан “oradan”, моннан “buradan”, синнән (5, s. 156); türkmən dialektlərində: оннөрт<ондөрт, оннан [14, s. 39]; türk dilinin Güney-Batı Anadolu dialektlərində: altınən, sännən, ötüyənən, akasınən, gəşisınən [7, s. 73] sözlərində bu hadisə müşahidə olunur.

zl>zz. Sədərək şivələrində z səsinin özündən sonra gələn l səsinə təsir edib onu öz məxrəcinə gətirməsinə aşağıdakı şəkilçilərdə rast gəlirik:

-la, -lə> -za, -zə: təmizzə, gözzə, üzzə//üzdə<yaxşısını seçmək, nasazzamax< xəstələnmək, izzə, alazza, cahazza<yük heyvanlarını yükləmək üçün hazırlamaq, pazzamax.

-lı, -li, -lu, -lü> -zı, -zi, -zu, -zü: nazzı, közzü, çarpazzı, üzzü, diri gözzü, qavızzı<qabıqdan çıxmamış düyü, buğda.

-lıq, -lik, -luq, -lük> -zıx, -zix', -zuq, -zux': insafsızzıx, işsızzıx', sözbazzıx, yarpızzıx, damazzıx, do:üzzüx'<su dəyirmanının bir hissəsi, dızzıx', ucuzzux.

-lar, -lər> -zar, -zər: bızzər, közzər, düzzər, qızzar, issiqrazzar.

Türk dillərində, onların dialekt və şivələrində də assimilyasiyanın zl>zz tipi qeydə alınmışdır. Məs.: başqırd dilində: каззар<казлар, дингиззәр<дингизләр [10, s. 305], türkmən dilinin yomut dialektində гуззамак<гузламак, гөзземек<гөзлемек [14, s. 8], гөззе:в отурынь<гөзләп отурын, гөззе:н йо:кълор<гөзләноклар [13, s. 35].

zd>zz. Sədərək rayon şivələrində assimilyasiyanın bu tipinə həm söz əsasında, həm də qrammatik şəkilçilərdə təsadüf olunur. Məs.: gəzzəx'dən aşdıx<gəzdəkdən aşdıq, güzzəx'<güzdək, əmizzir<əmizdir, damızzır<damızdır, qızzan, gözzən, dızzən, heş gəlməzzim<heç gəlməzdım, getməzzim<getməzdım, gəzzır<gəzdir, qızzır<qızdır (isitmək), sızzır<sızdırmaq, çatdırmaq.

z səsinin d səsinə təsir edib onu öz məxrəcinə salmasına türk dillərində də təsadüf olunur. Məs.: başqırd dilində каззан<каздан, кызза<кызда, каззы<казды [10, s. 303], türkmən dilində

bizze<bizde, arqamızza [14, s. 40], türkmən dilinin ərəsarı dialektində: ö:денйаз зайы<өденйаз да-йы, йаз зуййо:p<яз дуййәp [4, s. 96].

dl>dd. Assimilyasiyanın bu tipi Sədərək şivələrində aşağıdakı şəkilçilərdə özünü göstərir: -lı, -li, -lu, -lü> -dı, -di// -dix', -du, -dü//dix': addı, daddı, oddu, xoddu, noxuddu, armıddı, süddü, söyüdü, öyüddü, kiliddi və s.

-la, -lə> -da, -də: adda<adla, odda<odlamaq<yandırmaq, xodda, kiliddə//kitdə, bələddə, bəndə//bətə//bəttə<bağla, yodda<yod vurmaq və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük> -dix, -dik//dix', -dux//duğ, -dix': abaddıx, kasaddıx, söyüddüx', azaddıx, noxuddux, bir sahatdix, şaddıx, şəhiddix', mərddix', oddux<samovarin od yanan hissəsi, gobuddux, kəmsavaddıx.

-lar, -lər> -dar, -dər: sahadıdar, mərddər, qanaddar, şəhiddər, yaşıddar, seyiddər, palıddar, keçiddər və s.

Türk dilinin dialektlərində assimilyasiyanın bu tipini Cəfəroğlu: addamah, daddı [6, s. 4] sözlərində Anadolu dialektlərində qeydə almışdır.

sl>ss. Assimilyasiyanın bu tipi Sədərək şivələrində pissik<pislik sözündə özünü göstərir.

st>ss: xəssə<xəstə, tüssü<tüstü, yassığ<yastıq, yassı<yastı, bossan<bostan, issəkan<stəkan, issi<isti, üssə<üstə və s. Assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də geniş şəkildə müşahidə olunur.

sd>ss. bassır<basdır, kəssir<kəsdır, əssir<əsdır, assır<asdır, küssür<küsdür, tassığ<təsdıq.

mb>mm. Şərq qrupu dialekt və şivələrində özünü daha çox göstərən assimilyasiyanın bu tipinə Sədərək rayon şivələrində çox az hallarda təsadüf olunur. Məs.: pammıx<pambıq, ommamnan<ombamdan.

ld>ll. allatmax. Assimilyasiyanın bu tipi Naxçıvan dialekt və şivələrində, o cümlədən Sədərək şivələrində o qədər də geniş şəkildə müşahidə olunmur. Bu hadisə dilimizin Şəki dialektinə aid olan fonetik xüsusiyyətlərdən sayılır.

Yarımçıq irəli assimilyasiya. Sədərək şivələrində assimilyasiyanın bu növünün aşağıdakı tipləri özünü göstərir. zl>zd. z səsi l səsinə təsir edir, onu öz məxrəcinə deyil, d məxrəcinə gətirir. Məs.: çözdədi<çözlədi, izdədi<izlədi, özdəri<özləri, gözdədi<gözlədi, təmizdix' <təmizlik, ağızdix<ağızlıq, boğazdamax<boğazlamaq, gözdə<gözlə, öküzdar <öküzlər, qızdar<qızlar, xoruzdar<xoruzlar. Yarımçıq irəli assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində qeydə alınmışdır.

tl>td: atdar<atlar, itdər<itlər, otdar<otlar, qryətədi<qeyrətli, irağbətədi<rəğbətli, cürətdi<cürətli, irahatdix<rahatlıq, atdı<atlı, dövlətdi<dövlətli, otdamax<otlamaq, otdasın<otlasın, abatdix<abadlıq.

sl>sd. namısdı<namuslu, bəsdədi<bəslədi, səsdədi<səslədi, pisdədi<pislədi, hisdədi<hislədi.

şl>şd. başdı<başlı, huşdu<huşlu, işdəx'<işlək, dişdəx'<dişlək, yoldaşdix<yoldaşlıq, başdad<başladı, daşdadı<daşladı, işdəməx'<işləmək, ağaşdix<ağaclıq, çəpişdix'<çəpişlik, sərxoşdux<sərxoşluq.

pm>pb. Sədərək rayon şivələrində assimilyasiyanın bu tipi sonu p samiti ilə bitən, əsasən feillərə -ma, -mə şəkilçiləri artırılan zaman baş verir. Məs.: qırpba<qırpma (gözü), çırpba<çırpma, çapba<çapma, yapba<yapma (yapışdırma), tapbadı<tapmadı, qapbadı<qapmadı, hopbaca (xörək adı), qopbadı, tapbaca, səpbə, köpbəcə və s.

Qeyd edək ki, ədəbi dildə olduğu kimi, Sədərək şivələrində də -ma, -mə şəkilçiləri ilə isimlər də düzəlir. Daha doğrusu, -ma, -mə inkarlıq deyil, ad bildirən söz əmələ gətirir. Eyni hadisə həmin sözlərdə də özünü göstərir. Məs.: çırpba<çörək növünün adı, yapba<peyindən hazırlanan yanacaq növünün adı, hopbaca<südlə hazırlanan xörək, köpbəcə<mal xəstəliyi, səpbə<dəri xəstəliyi.

md>mn. əlimnən, dilimnən, balamnan, qalanımnan, gedənimnən, gələnimnən, axşamnan, dənənimnən və s.

Tam geri assimilyasiya. Sədərək rayon şivələrində bu fonetik hadisənin aşağıdakı tipləri özünü göstərir: rl>ll. alıllar, alallər, gəl:llər, gələllər, söküllər, sökəllər, köçüllər, köçəllər və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, assimilyasiyanın bu tipi feilin indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri artırılarkən III şəxsə baş verir. Bu, Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində özünü göstərir.

İraq-türkman ləhcəsində də assimilyasiyanın bu tipi geniş yayılmışdır. Məs.: biçəllər, qəynə-dillər, diskiniilər, eşidillər, əzəllər, istəllər [8, s. 101].

Türk dillərində və onların dialektlərində də assimilyasiyanın bu tipi qeydə alınmışdır. Məs.: Xakas dilində: тупаллар, килеллер [13, s. 371]; yakut dilində: бараллар, кэлэллэр, дьахталлар<дьахтарлар “qadınlar” [5, s. 76]; türkmen dialektlərində: berelle<bereller [14, s. 40], ни:ллерден<нирелерден, бә:ллерде<бу ерлерде, бә:ллери<бәрилери, была:ллары <буларлары [4, s.101]; türk danışiq dilində: alullar, geliller [12, s. 312]; türk dilinin Güneydoğu Anadolu dialektlərində: varıyolla, kalkıyolla:, gedeller, billes, tullu, zehilli, zolla, zencille [7, s.75].

nm>mm. n səsinin özündən sonra gələn m səsinə çevrilməsi əsasən sonu n samiti ilə bitən feillərə -ma, -mə; -maz, -məz; -mak, -mək, -max, -mağ, -məx'; -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçilərinin artırılması zamanı baş verir: utammır, bəyəmməz, dimmə, dimməz, görümməx', gördümmü, otdummu, yetdimmi.

Assimilyasiyanın bu tipi bir sıra türk dillərində də qeydə alınmışdır. Məs.: başqırd dilində: алдамма, ышамма “inanma” [10, s. 38]; yakut dilində: бараммын<баранмын “mən gedərkən”, ааммыт<аанмыт “sizin qarı” [13, s. 76]; qırğız dilində меммајыпман<мен мајыпман [13, s. 148]; özbək dilində: эюрцммәди, тыммастан “istirahətsiz”, бәрәйммә<бәрәйинмә “verimmi” [9, s. 255].

ds>ss. dassız, assız<adsız, ossuz<odsuz, savassız.

ts>ss: yassın<yatsın, gessə<getsə, issə<itsə, bissə<bitsə, bərəkəssiz<bərəkətsiz, oynassın<oynatsın, ağlassan<ağlatsan.

Assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də müşahidə olunur. Türk dilləri və onların dialektlərində də bu hadisə qeydə alınmışdır. Məs.: türkmen dilinin ərəsarı dialektində: айсса<айтса, йасса<ятса, гиссе<гитсе, [4, s. 103]; özbək dialektlərində: әйссәм<әйтсәм “desəm”, ешиссә, сассам<сатсам, кәссиннәр “getsinlər” [9, s. 243]; türk dilinin Güney Doğu Anadolu dialektlərində: gissin, tussun, tussa, essin, yassa, ohussun [7, s. 73].

zs>ss: deməssən, getməssən, tutmassan, gəssin<gəzsin, əssin<əzsin, almassan, satmassan, uldussaz, dussuz, üssüz<üzsüz.

tç>çç: kəççimiz//kəтçimiz<kəndlimiz, nobaççı//nobatçı<növbətçi.

şç>çç: iççi<işçi, baççı:z<başçınız, kirimiççə<kirimişçə.

zç>çç: qalxoççu<kolxozçu.

hk>kk. mökkəm<möhkəm.

ns>ss. hassı<hansı.

nl>ll. Tam geri assimilyasiyanın bu tipi Sədərək rayon şivələrində də dilimizin Qarabağ və digər bir qrup dialekt və şivələrində olduğu kimi, III şəxs əvəzliyinin cəmində özünü göstərir: ollar, bıllar.

Qumık dilində də assimilyasiyanın bi tipinə təsadüf olunur: улаллар<уланлар, ямоллар<яманлар, кьзаллар<кьзанлар, замаллар<заманлар, душмаллар<душманлар [13, s. 299].

çş>şş: heşşey<heç şey, üşşaha<üç şaha.

sş>şş: pişşey<pis şey.

Sədərək şivələrində də Azərbaycan dilinin Quba dialektində və İraq-türkman ləhcələrində olduğu kimi, tam irəli assimilyasiyanın digər dialekt və şivələrdə qeydə alınmamış bir tipi də özünü göstərir. Belə ki, təsir altına düşən samitin dəyişməsi bəzən saitlərin də düşməsinə səbəb olur. Assimilyasiyanın bi tipini tam irəli mürəkkəb assimilyasiya adlandırırlar.

Sədərək şivələrində tam irəli mürəkkəb assimilyasiyanın aşağıdakı tiplərinə təsadüf edilir ki, bunlar da feillərin təsriflənməsində özünü göstərir: lr>ll: allam, gəlləm, allıx, gəllix', billəm, billix'.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, felin qeyri-qəti gələcək zamanında I şəxsin təkli və cəmində feil kökündəki l səsi –ar, –ər şəkilçisindəki r səsinə təsir edib onu öz məxrəcinə salmaqla bərabər, həmin şəkilçilərdəki a, ə saitlərinin düşümünə səbəb olur. Bu, özünü assimilyasiyanın nr>nn tipində də göstərir. Məs.: inannam, inannıx, minnəm, minnix', sığınnam<sığınaram, sığınnıx<sığınarıx, ge-yinnəm<geyinərəm, sevinnəm<sevinərəm və s.

Yarımçıq geri assimilyasiya. nb>mb. b səsinin təsiri ilə n səsinin m səsinə çevrilməsi Sədərək şivələrində yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Məs.: sümbül, zəmbil, kümbəz, şəmbə, ambar, təmbəki, Qəmbər, Süsəmbər, Güləmbər, təmbəl, ombir, ombeş//umbeş, mimbir, gümbəgün.

İraq-türkman ləhcələrində: ombir, ombeş, sümbül//sümbil, təmbəki, təmbəl, şəmbə, Zambür, məmbər//mimbər, cambaz [8, s. 101]; başqırd danışq dilində: умбер, умбот<ун бот “on pud”, ырымбур<Оренбург [10, s. 38]; türk ədəbi dilində: cember<cenber, kümbet<künbet, memba<menba [12, s. 312]; türk dilinin Güney Doğu Anadolu dialektində: ombeş, ombir [7, s. 73], bezirgem başı<bezirgan başı, uzum boyunu<uzun boyunu, altım bilezik<altun bilezik [6, s. 103] sözlərində assimilyasiyanın nb>mb tipi qeydə alınmışdır.

A.N.Kononov da bu hadisənin türk dillərində geniş yayıldığını qeyd edir [9, s. 25].

şç>çç: yavaçca, beçcə ma:t, içci.

sc>çc. Uruçcax.

xd>td. Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan assimilyasiyanın bu tipi Sədərək şivələrində də geniş yayılmışdır. Məs.: qortdum<qorxdum, qaltdım<qalxdım, artıdan<arxdan, qırt-dırmaq<qırxdırmaq və s.

çs>şs. Assimilyasiyanın bi tipi sonu ç səsi ilə bitən fellərə -sa, -sə şəkilçiləri artırıldıqda baş verir. Məs.: qaşsa, aşsax, işsəydi, köşsəydi, öşsəydi.

kd>td. bərtdən<bərkdən.

Yarımçıq geri assimilyasiyanın Sədərək rayon şivələrində özünü göstərən tipləri bu şivələrin dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlığını bir daha sübut edən faktlardan sayılmalıdır. Sədərək şivələrini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, şivə fonetik cəhətdən olduqca mü-rəkkəbdir. Burada saitlərin və samitlərin tələffüzündə bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Adı çəkilən şivədə elə səslər və fonetik hadisələr var ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik. Sədərək şivələrinin fonetikasına müşahidə etdiyimiz özünəməxsus xüsusiyyətlər onu dilimizin qədim dövrləri ilə birləşdirir. Burada baş verən fonetik hadisələrin qədim yazılı abidələrimizdə, ilk anadilli nümunələrimizdə, digər türk dillərində də olması onu deməyə əsas verir ki, Sədərək şivələri çox qədim tarixə malikdir və dilimizin qədim vəziyyətini əks etdirərək dil tariximizə maraqlı faktlar verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 653 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
3. Aksoy Ö.A. Gaziantep ağzı: 3 ciltte, I c. Gramer, İstanbul: İbrahim Horoz Basım evi, 1945, 432 s.
4. Annanirrov A., Berdiyev R., Durbliyev N., Şamiradov K. Türkmən dilinin ərsarı dialekti. Aşqabat, 1972.
5. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Изд-во вост. лит., 1960, 248 s.
6. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 288 s.
7. Caferoğlu A. Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım-evi, 1995, 318 s.
8. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960, 446 с.
10. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва: Наука, 1981, 495 с.
11. Махмутова Л.П. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва: Наука, 1978, 270 с.
12. Olcay S., Ercilasun A.B., Aslan E. Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 398 s.

13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. Москва: Наука, 1984, 484 с.
14. Türkmən dilinin qısa dialektoloji lüğəti. Aşqabat: Ilm, 1968, 195 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: naliyeva22@mail.ru*

Nuray Aliyeva

SOME CHARACTERISTIC PHONETIC FEATURES OF SADARAK ACCENTS: ASSIMILATION

In the article has been investigated the Sadarak region accents. It is shown that the characteristic features of these accents are more common in phonetics. These qualities are evident in the assimilation phenomenon. So here are all kinds of assimilation. Both types of assimilation – advanced assimilation and back assimilation show itself here. The fact that the assimilated words take their ancient form gives rise to say that, the history of the Azerbaijani language is very ancient and although a number of phonetic events belonging to Turkic languages are archaic for the literary language, they are preserved in dialects and accents. The assimilation incident in Sadarak accents was comparable to other dialects and dialects of Azerbaijan, including Turkish in the article.

Keywords: *dialect and accent, Sadarak, phonetics, assimilation, turkish languages.*

Нурай Алиева

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ САДАРАКСКИХ ГОВОРОВ: АССИМИЛЯЦИЯ

В статье исследованы говоры Садаракского района и показано, что черты, характеризующие эту особенность, чаще встречаются в фонетике. Эти качества проявляются и в ассимиляции. Так что здесь есть все виды ассимиляции. Как прямая, так и обратная ассимиляция происходят и в корне, и в аффиксах. Тот факт, что ассимилированные слова принимают свою древнюю форму, подтверждает, что история азербайджанского языка очень древняя, и ряд фонетических событий, относящихся к тюркским языкам, архаизированы для литературного языка, но они сохранились в диалектах и говорах. В статье исследована ассимиляция в Садаракском говоре в сравнении с другими диалектами и говорами Азербайджана, в том числе турецким.

Ключевые слова: *диалект и говор, Садарак, фонетика, ассимиляция, тюркские языки.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'41;801.7

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

ŞAHBUZ RAYONUNUN HIDRONİMLƏRİNİN (ÇAY ADLARI) LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Şahbuz rayonu ərazisində yerləşən hidronimlərdən və onların əsas qolu olan çaylardan bəhs olunur. Məlumdur ki, Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalar bu adların yaranmasında əsas rol oynamışdır. Məqalədə Naxçıvançay, Küküçay, Salvartıçay, Nursuçay, Keçiliçay, Sələsüzçayı və s. kimi hidronimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şahbuz rayonu ərazisində yerləşən bu hidronimlərin struktur quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. kimi araşdırmalar burada öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Şahbuz rayonu, hidronim, etnohidronim, antropohidronim, prototürk tayfalar, şəxs adları.

Azərbaycan dilçiliyində toponomik sistemin öyrənilməsi istiqamətində sovetlər dönəmində də xeyli sayda tədqiqatlar aparılmış, həmçinin müstəqillik illərində Azərbaycanda toponomika elmi milli əsaslarla öyrənilməklə yanaşı haqqında az tədqiqat aparılan sahələr də öyrənilməyə başlanmışdır. Bu istiqamətdə Q.Qeybullayevin, B.Budaqovun, M.Seyidovun, T.Hacıyevin, T.Əhmədovun, Ş.Sədiyevin, K.Əliyevin, Q.Məşədiyevin, R.Yüzbaşevin və s. tədqiqatçıların uğurlu əsərləri mövcuddur. Lakin bu əsərlərdə Naxçıvan toponimik sisteminə çox az müraciət olunmuşdur. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır. Naxçıvanda da toponomika ilə bağlı tədqiqatlar əhatə dairəsi ilə seçilməkdədir. Belə ki, A.Bağırovun, A.İmanlının, S.Babayevin, F.Rzayevin və s. tədqiqatçıların bu istiqamətdəki tədqiqatları qədim diyarın hidronomik sisteminin öyrənilməsində baza rolunu oynamışdır. Şahbuz rayonlarının toponomik sistemi ümumilikdə aparılan tədqiqatların tərkibində müəyyən qədər öyrənilsə də bu rayonun hidronimləri sistemli şəkildə tədqiq olunmamış, adlarımızda yaşayan tarix tam şəkildə elmi müstəviyə gətirilməmişdir.

Azərbaycanın dilinin onomastik leksikasında hidronimlərin xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Hidronim yunanca hidro-(su) və onuma-(ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir okean, dəniz, göl, su anbarı, çay, bulaq, kəhriz, mineral su mənbəyi, arx, kanal kimi su obyektlərinin adını bildirir. Hidronimlərlə onomologiyanın hidronomika şöbəsi məşğul olur. Bu şöbə okeanonim (okean adları), pelaqonim (dəniz adları), limnonim (göl adları), potamonim (çay adları), helonim (bataqlıq, axmaz adları) kimi tərkib hissələrinə ayrılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası həmçinin də, Şahbuz rayonu hidronimlərini tədqiq etmək üçün ilk növbədə xaraktercə müxtəlif mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirmək, salnamələri, qədim səyahların yol qeydlərini, arxivləri araşdırmaq, folklor nümunələrini dərinlən öyrənmək, milli yaddaşımızın daşıyıcısı “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabını, rus dilində çap olunmuş elmi tədqiqat əsərləri və statistik məlumatları, Naxçıvan ensiklopediyası, Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, müxtəlif xəritə və atlasları, lüğət, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələri, mətbuat orqanlarını araşdırıb təhlil etmək lazım gəlir. Ən əsası isə bu diyarı yaxından tanımaq, onun tarixini, coğrafiyasını, landşaftını öyrənmək, dağları, daşları gəzmək, bitki və heyvanat aləmini, yaylaq və meşələrini, yol və irizləri dərinlən öyrənmək, ömür-gününü dağlarda keçirən çobanlar, gədik və aşırımlarda gecələyən ovçular, təbiəti sevən yaşlı insanlarla ünsiyyət yaratmaq əsas şərtlərdən biridir [4, s. 5].

Şahbuz Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati-ərazi bölgüsündə rayon mərkəzidir. A.Bağırov bu ada ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə göstərən xəritədə və Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində təsadüf olunduğunu qeyd edir [2, s. 112]. Şahbuz rayonu etnonim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Şahbuz rayonunun hidronimlərini xüsusilə də çaylarını etimoloji cəhətdən izah etmək və qədim mənbələrdə bu adların ilkin variantlarını araşdırmaq üçün bir çox tarixi qaynaqlara istinad etmişik.

Şahbuz rayonu hidronimləri, daha dəqiq desək, çayları leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki və s. adları

ilə bağlı olmasına, məna və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Geniş bir ərazini əhatə etdiyi üçün bu bölgədə etnonim səciyyəli hidronim, oykonim səciyyəli hidronim, zoonim səciyyəli hidronim, fitonim səciyyəli hidronim, antroponim səciyyəli hidronim kimi zəngin hidronimlər sistemi yaranmışdır.

Şahbuz rayonu ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin hidronimlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Tayfa nəsil adları ilə bağlı yaranan çay, göl, bataqlıq, bulaq və s. kimi adlar etnohidronimlər adlanır. Şahbuz rayonu ərazisində etnohidronimlər çoxluq təşkil edir və onların etimoloji izahlarını elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Keçiliçay. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Bu adda oykonim də mövcuddur. XVII əsrdən sonrakı mənbələrdə bu ada çox təsadüf edilir və əksər müəlliflər “keçili” sözünün mənşəyini tayfa adı ilə əlaqələndirirlər.

Q. Qeybullayev bu kəndin bir müddət *Plankənd* adlandırıldığını və keçililərin kəngərlilərin bir qolu olduğunu yazır. O, A.V. Qordlevskiyə istinadən oğuzların *Qayı* tayfasının qollarından birinin *qızılkeçili* olduğunu yazır [11, s. 69]. Bu fikir T. Əhmədovun əsərində də öz əksini tapmışdır [8, s. 58]. Q. Məşədiyevin yazdığına görə: “Keçili türkmənlərin tərkibində də ayrıca tayfa olmuşdur. Çox güman ki, oğuz-türkmən tayfası olan yürüklərin *sarıkeçili* qolu da bu tayfa adı ilə əlaqədardır” [13, s. 140].

Bu faktlar sübut edir ki, Keçiliçay etnonim səciyyəli hidronimdir. Şəxsi müşahidələrimizdən belə qənaətə gəlirik ki, bu adın paralellərinə respublikamızın Zəngilan, Gəncə, Zaqatala zonalarında, İranda, Türkmənistanda və Gürcüstanda da rast gəlinir.

Sələsüzçayı. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Naxçıvançayın sağ qoludur. Çay adı etnohidronimdir və etnooykonim hesab olunan Sələsüz kəndinin adı ilə bağlıdır. Sələsüz adına 1590-cı il tarixli “İrəvan Əyalətinin icmal dəftəri”ndə *sələsus* kimi rast gəlirik [10, s. 166]. Sələsus adının etimoloji təhlilini verən T. Əhmədov qeyd edir ki, *Sələsüz* adı bir oronim kimi yaranma tarixi oykonim və hidronimin yaranma tarixindən qədim olmuşdur [7, s. 258]. T. Əhmədov V.V. Radlova əsaslanaraq bu sözün qədim türk dillərindəki *sala* “yarı-yarımçıq; bir az, bir qədər sulu” sözləri əsasında formalaşdığını qeyd edir və Badamlı mineral bulaqlarının həmin ərazidə yerləşməsinin də Sələsus toponiminin qədim türk (Azərbaycan) dilində işlənmiş göstərilən sözlərin kompleksindən ibarət olub, bir az sulu, nəm (yer), daha doğrusu, “sacaq yer” mənası daşmasını yazır [6, s. 53]. Sələsus qədim toponimdir. Bəzi mülahizələrə görə bu ad “selə” (məişət əşyası) və “süz” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Digər bir fikrə görə isə bu ad türk dillərində *səla*–“künc”, “yer”, “bucaq”, “hissə” və *sos*– bucaq, yer, “su çıxan yer” sözlərindən ibarətdir [5, s. 103]. A. Bağırov yazır ki, Sələsüz toponiminin “sulu, nəm, sucaq, yer” mənası bildirməsi fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Çünki Sələsüz kəndi və Badamlı mineral suyunun yerləşdiyi ərazi qayalıq, dağlıq hissədə yerləşir, burada sucaq yer yoxdur. Fikrimizcə, əvvəlki adı Gülyazı olan bu kəndin, həm də Sələsüz adlandırılması, kəngərlilərin kəlfirli tirəsinin bir qolu ilə bağlıdır. Çünki Sələsüz bu tayfanın qədim yurd yeri olub, XIX əsr və ondan əvvəlki dövrlərdə kəngərlilərin Kəlfirli və Xalxallı tayfaları bu kənddə yaşamışdır [12, s. 32; 15, s. 31, 132]. Bizə belə gəlir ki, bu fikirlərin heç biri adın məna açımına kömək etmir. Doğrudur, məntəqə dağlıq, qayalıq yerdə yerləşsə də, hidronim olaraq bu adın izahını *sulu*, *sacaq* kimi mənələrdə izah etmək olar. Digər tərəfdən isə bu adı kəngərli tayfasının kəlfirli tirəsinin bir qolunun adı ilə də bağlamaq olar.

İşgəsu çayı. Şahbuz rayonu ərazisində çay adıdır. Eyni adlı həm məntəqə adı, həm də oronim mövcud olmuşdur. Xarabalıqları bilinməyən kənd Şahbuzla Kolanı kəndi arasında – indi *İşgəsu* adlanan ərazidə yerləşirmiş. Fikrimizcə, ərazinin ilkin adı *İncə-su* olub və fonetik transformasiyaya uğrayaraq canlı danışiq dilində tədricən *İşgəsu* şəklinə düşmüşdür. İşgəsu adının mənası tam aydın deyil, ancaq İncə su ətrafındakı çay və bulaqların suyunun saflığına, təmizliyinə işarə kimi verilən addır. Hidronimi *incəsü* variantında tədqiq etsək, burada birinci tərkib hissənin etimologiyasını araşdırarkən iki məqama rast gəlirik. Birincisi bu adın İncə sözünün leksik mənasını nəzərə alaraq incə, nazik, ensiz dərə ilə axan çay kimi izah etmək olar. Digər tərəfdən isə bu adın etnooronim kimi də izahını verə bilərik. Qədimdə Əncə (ence) tayfası var olmuşdur [9, s. 34]. Əncə adındakı ə-i

səs əvəzlənməsini nəzərə alsaq, hidronimin bu tayfa adı ilə bağlı yaranmış ola biləcəyini də düşünmürük. İncə, ensiz dəre ilə axan çay yerinə *Əncə* tayfasına məxsus çay kimi düşünmək daha məqsədəuyğundur.

Naxçıvançay. Araz çayının sol qoludur. Mənbəyini Batabat yaylağından götürən bu çay Şahbuz və Babək rayonları ərazilərindən keçərək Araz çayına qovuşur. Bu çay mənbəyindən mənsəbinə qədər keçdiyi yaşayış məntəqələrinin adına uyğun olaraq Biçənəkçay, Kolanıçay, Qarababaçay, Şahbuzçay, Vayxırçay və Naxçıvançay kimi adlanır. Naxçıvançayın Qışlaqçay, Küküçay, Sələsüzçay, Nursuçay, Cəhriçay və s. kimi 20-dən çox qolu vardır. Naxçıvançay adının tarixi Naxçıvan şəhərinin salınma tarixi ilə eynidir. Müxtəlif zamanlarda Naxçıvan şəhərinin Naksuana, Nəqşi-cahan, Naşva, Nuhçıxan, Naxçəvan, Nəqcuan, Naxcuvan kimi fonetik variantlarında işlənməsi çay adının da həmin variantlara uyğun adlandırılması haqda fikir söyləməyə imkan verir. Zaman keçdikcə şəhərin adı Naxçıvan şəklində sabitləşmiş və çay da eyni adla adlandırılmışdır.

Küküçay. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Kükü kəndinin adı ilə bağlı yaranmışdır. Eyni adda oykonim, oronim, həm də hidronim mövcuddur. Mənbəyini Küküdağdan götürür və Naxçıvançayın sağ qoludur. Çay Kükü, Qızıqlışlaq və Ayrinc kəndlərindən keçir, sonda isə Şahbuz çaya qovuşur. Çay yağış, qar və bulaq suları ilə qidalanır. Suvarma məqsədilə istifadə olunduğu üçün yay mövsümündə çayın suyu azalır.

Tədqiqatçıların bir qismi Kükü adını “çay kənarında bitən göyərti” adı kimi, bir qismi isə XIII əsrdə Türkiyənin Van gölündən şimalda Kiqi mahalından gətirilmiş adla əlaqələndirirlər [15, s.129]. F.Rzayev tədqiqatlarında bu tayfa adı ilə bağlı məntəqə adının Vanda mövcud olmadığını və bu adın qıpçaqların Kuç tayfa adından yarandığını fikrini söyləmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Qıpçaq, Ərzurum və s. türk dillərinə məxsus *kəçəg*, *uü* səslərinin *küçə-qüçə*, *kişi-qiş*, *çeçə-keçə*, *kungün* kimi variantlarda müşahidə olunur və türk dilçi alimi A.Caferoğlunun da bu fonetik hadisəni geniş araşdırması onun prototürk dövrünə aid olduğunu göstərir. Fikrimizcə, ad qıpçaqların Kuç boyunun adı olmaqla, -k samitinin düşməsi ilə *ku-* “*şan-şöhrət*” sifəti ilə formalaşmışdır [14, s. 460]. Bütün bu araşdırmalar bu adın qədim qıpçaqlarla bağlılığını təsdiq edir. Bütövlükdə bu faktları nəzərə alsaq hidronimi “Şanlı kuçlar ” kimi izah edə bilərik.

Şahbuzçay. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Çay mənbəyindən mənsəbinə qədər ərazisindən keçdiyi kəndlərin adı ilə (Biçənəkçay, Kolanıçay, Qarababaçay, Şahbuzçay) tanınır. Şahbuz çayı oykohidronimdir.

Bəzi hidronimlər(çaylar) da vardır ki, onların adlandırılmasında xarici görünüş əsas götürülür.

Bağırsaqdərə çay. Şahbuz rayonunun Türkeş kəndində, Babək rayonunun Gərməçataq kəndində, Culfa rayonunun Yayıcı kəndində, Ordubad rayonunun Biləv kəndində və Şərur rayonunda Bağırsağ dağı, Bağırsağ çayı, Bağırsağ dərəsi kimi onomastik vahidlər mövcuddur. Çay ərazinin relyef quruluşunun ayrılıyına, insan və heyvan bədən üzvü olan bağırsağa oxşadığına görə belə adlandırılmışdır.

Salvartı çay. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Şahbuz rayonunda Salvartı gölü, Salvartı dağı, Salvartı yaylağı, Salvartı kəndi kimionomastik vahidlər də mövcuddur. Bu çay öz mənbəyini Salvartı gölündən götürür. Salvartı çayı öz adını eyni adlı oronimdən almışdır.

Nursuçay. Şahbuz rayonunda çay adıdır. Çay öz mənbəyini Şahbulaq dərəsindən götürür. Nursu, Mahmudoba kəndlərindən keçib Qarababa çayına tökülür. Yağış, qar suları, həmçinin Şahbulaq, Böyük göl, Çimli göl, Təcöv gölün suları ilə qidalanır. Yay mövsümündə göllərin və bulaqların suyu azaldığından, arxlar vasitəsilə əkin yerlərinə axıdıldığından çayın suyu azalır. Ad “dağ silsiləsi, sıldırım dağlarda yerləşən göl, su, təmiz, saf su” mənası daşıyır [1, s. 174]. Hidronim *nur* və *su* tərkib hissələrindən ibarətdir. Fikrimizcə, hidronimin birinci tərkib hissəsi olan *nur* “təmiz, saf” mənasını verir və beləliklə çay adının mənası təmiz saf su kimi izah oluna bilər.

Şahbuz rayonu ərazisindəki dağ, daş, dəre, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin materialları əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan ərazisində, həmçinin Şahbuz rayonu hidronimlərin lek-

sik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır.

Məlumdur ki, əsrlər boyu ərəziyə xarici hücumların çoxalması nəticəsində Naxçıvan ərəzisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərəzinin maddi-mədəniyyət abidələri, var-dövləti soyğun və qarətlərə məruz qalmış və bu hadisələr ərəzinin toponimlər sisteminə öz təsirini göstərmiş, lakin hidronimlər sisteminə çox da təsir edə bilməmişdir. Şahbuz rayonuna daxil olan hidronimləri tədqiq edərkən qarşılaşdığımız bəzi faktlar bu bölgənin Azərbaycanın həmçinin də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Şahbuz rayonunda mövcud olan çay adları bütövlükdə hidronimlər milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
2. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 286 s.
3. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan MR-nın materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
4. Bağirov A. Onomologiya problemləri: 2 cildə. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.
5. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
6. Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: ADU-nun nəşri, 1985, 67 s.
7. Əhmədov T. Azərbaycan toponomikasının əsasları. Bakı, BDU-nun nəşri, 1991, 317 s.
8. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
9. İmanlı A. Tarixin izləri: yer adları. Naxçıvan: Məktəb, 2014, 94 s.
10. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 185 s.
11. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1986, 192 с.
12. Григорьев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинций. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
13. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.
14. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezini tarixindən: 2 cildə, II c., Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
15. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г.). Баку: Озан, 1999, 156 с.
16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com*

Jamila Maharramova

LINGUISTIC FEATURES OF SHAHBUZ DISTRICT'S HIDRONYMS (RIVER NAMES)

The hydronyms in Shabuz district and their main branch, rivers are mentioned in the article. As it is known that proto-turkic tribes living in Nakhchivan played a main role in the creation of these names. Hidronyms such as Nakhchivanchay, Kukuchay, Salvarty, Nursuchay, Kecilichay, Selesuz river are engaged in research in the article. Investigation such as the structural-form, lexical-semantic properties and etc. of these hidronyms situated in Shabuz district have been reflected in the article.

Keywords: *Shahbuz region, hydronym, ethnohydronym, anthropohydronym, Prototurk tribes, personal names.*

Джамиля Магеррамова

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГИДРОНИМОВ (НАЗВАНИЙ РЕК)
ШАХБУЗСКОГО РАЙОНА**

В статье рассматриваются гидронимы, расположенные в Шахбузском районе. Известно, что прототюркские племена сыграли важную роль при возникновении этих названий. В статье исследуются такие гидронимы как Нахчыванчай, Кукучай, Салвартычай, Нурсучай, Кечиличай, Саласузчай и другие. Здесь находит свое отражение изучение структуры и лексико-семантических особенностей гидронимов, расположенных в Шахбузском районе.

Ключевые слова: *Шахбузский район, гидроним, этногидроним, антропогидроним, прототюркские племена, личные имена.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'41;801.7

AYSEL EMİNOVA

ŞƏRUR RAYONUNUN ETNOORONİMLƏRİNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Məqalədə Şərur rayonu ərazisində yerləşən etnooronimlərdən, onların yaranma yollarından və Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalarının bu adların yaranmasında əsas rol oynamasından bəhs olunur. Eyni zamanda oronimlərin öyrənilməsinin ictimai-siyasi əhəmiyyəti, dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs olunur. Məqalədə Şərur düzü, Ərdağ, Xələc dağı, Oğuzdaşı sahəsi, Avuş dağı, Ovçular təpəsi, Mehri dağı, Saraçlı dağı kimi oronimlər tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Şərur, Xələc dağı, Saraçlı dağı, oronim, dağı, etnooronim.

Oronimlər toponimlərin çox zəngin və maraqlı bir bölümünü təşkil edir. Yunanca oros – “dağ” və onum – “ad” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, yer səthinin quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik, sahə, örüş, otlaq, çəmən və s. kimi coğrafi obyekt adlarını bildirir.

Naxçıvan ərazisindəki oronimlərin yaşı bəlli deyil. Bu adların işləndiyi ilk mənbəni də müəyyənləşdirmək çətindir. Ancaq belə demək mümkündür ki, insan cəmiyyəti yaranandan bu dağ, dərə, düzənlik adları onların dil imkanları hesabına yaranmış və eranın ilk yüzilliklərindən başlayaraq müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, dağ adları daha az fonetik təsirə məruz qalır, daha az dəyişir, odur ki, bu adlar qiymətli tarixi əsər kimidir, xalqımızın tarixi keçmişindən xəbər verir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Ərazidə şəhərsalma mədəniyyəti yaşı beş min ildən artıq olan qədim Naxçıvan torpağı, xalqımızın tarixi, dili, ədəbiyyatı, folkloru, arxeologiya və etnoqrafiyası, təbii sərvətləri, maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, ünvanımızı müəyyənləşdirən söz abidələrimizi – toponimləri də qoruyub saxlamış, öz şərəfli tarixini, dilini, mədəniyyətini dağlara, daşlara möhürləmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır. Blokada şəraitində olan Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin nişanlanmasındakı roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bölgənin coğrafi obyektləri Azərbaycan ərazisini Türkiyə, İran və Ermənistan ərazilərindən ayıran və nişanlayan milli sədlərdir. Bu sədlər dövlət bayrağı ilə işarələnir və qorunur. Odur ki, sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, respublikamıza qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən mənfur erməni millətçilərinə cavab verilməsi üçün Naxçıvanın oronimlərinin öyrənilməsi çox vacib məsələlərdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin elementləri əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai, siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan oronimlərinin xeyli hissəsinin mənə qatını açmaq, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək asandır, ancaq bir qisminin yaranma və formalaşma tarixi müxtəlif olduğundan, zaman-zaman fonetik dəyişmələrə uğradığından onların ilk variantını bərpa etmək uğurlu nəticələr verir. Naxçıvan ərazisində oronimlərin leksik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır.

Bu məqalədə toxunmaq istədiyimiz mövzu, yəni Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən dağların adlarının bir qisminin, daha dəqiq desək, Şərur rayonu ərazisində yerləşən dağ adlarının lingvistik təhlili təsadüfi seçilməmişdir. Çünki Naxçıvan dağlar diyarıdır. Bu dağların hər birinin öz adı, sirli-soraqlı dünyası vardır. Dağ adları zaman-zaman tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, milli yaddaşı, xalqın yaşam tərzini, məşğuliyyət sahələrini, adət-ənənələrini, coğrafi obyektlərə ad vermə mədəniyyətini qoruyub saxlamış, torpağın köksünə dilin yaddaşını yazmışdır. Xalqımızın

təfəkkür dünyası, etnik tarixi, milli mədəniyyəti, qəhrəmanlıq salnaməsi, əzəmət və vüqarı bu adlarda daşlaşıb qayalaşmış, mədəniyyət tariximizlə bağlı qiymətli faktlar bu adlarda öz əksini tapmışdır. Odur ki, Naxçıvanın hər dağında, hər dərəsində bir tarix yaşayır. Bu tarixi araşdırıb xalqımızın keçmişini ilə bağlı bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq, etnik tərkibimiz, tariximizlə bağlı adları linqvistik planda təhlil etmək bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox vacib və aktual məsələlərdəndir. Oronimlərin leksik tərkibinin böyük bir layını xalqımızın təşəkkül tarixində mühüm rol oynamış, qədim türk tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir. Bu adlar xalqın milli kökü, varlığı, etnik tərkibi ilə birbaşa əlaqədardır. Ona görə xalqımızın etnogenezini öyrənmək üçün oronimlərin mənşəyini, onların yaranma və formalaşma yollarını müasir toponimik səviyyədə araşdırmaq əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan biz də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonundakı etnooronimləri tədqiqata cəlb etmişik. Onların etimoloji mənalari da elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Şərur rayonu – Naxçıvan Muxtar Respublikasının qərbində yerləşir, şimal və şimal-şərqdə Ermənistan Respublikası, cənub və cənub-qərbdə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Ərazisinin şimalı və şərqə dağ relyefinə malikdir. Dərələyəz dağ sistemi buradan keçir. Ən yüksək dağı – Qalınqayadır (2775 metr). İqlimi yarımsəhra, quraqdır. Buradan Araz çayının qolu Arpaçay və digərləri axır. Arpaçayın suyundan suvarmada istifadə edilir, onun üzərində Arpaçay su anbarı tikilmişdir. Şərur rayonu (1930-1964-cü illərdə Noraşen rayonu, 1964-1991-ci illərdə İliç rayonu) 8 avqust 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Ərazisi 811 km²-dir. Rayonda 1 şəhər, 65 kənd yaşayış məntəqəsi var, mərkəzi Şərur şəhəridir [3, s. 114]. Şərur Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibində inzibati rayon mərkəzidir. Ərazidə eyni adda oronim, oykonim, xoronim mövcuddur. Şərur adına V əsrdən etibarən erməni tarixçilərinin qeydlərində və Alban yer adları ilə bağlı yazılarda rast gəlinir. Mənbələrdə mahal, nahiyyə, qəza adı kimi qeyd olunan ərazi, tədqiqatçıların fikrincə, oronim – düz adı olmuşdur. Sonradan oykonim, qəsəbə, qəza, rayon mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir [14, s. 100].

Şərur rayonunda eyni adda düz də mövcuddur. Şərur adının mənşəyi haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onu “Kitabi Dədəd Qorqud” dastanlarındakı Şirukuz/Şəril/Şəruk/Şərur və s. variantlarda oxunan ərazi adı olduğunu, bəziləri müxtəlif tayfa adları ilə (sar/şar, salur, şiraq/siraq/sir), bəziləri Şumer dilində ilahi qüvvələrlə bağlı anlayış kimi izah etmişlər [2, s. 192-194].

Adın izahı baxımdan İ.Şopenin bir qeydi diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllif *əli-şərurlu* tayfasının adını çəkir və bu tayfaların Şərur-Dərələyəz qəzasındakı Alışar kəndində məskunlaşdığını yazır [16, s. 521]. Q.Qeybullayev də *əli-şərurlu* tayfalarını qazax tayfalarının tirələrindən biri kimi göstərir [7, s. 72]. Buna əsasən Şərur adının qazax tayfalarından olan *əli-şərurlu* tirəsinin adı ilə bağlı olduğunu düşünmək olar.

Ə.Novruzlu və V.Baxşəliyev Şərur sözünü şumerlərin bir qolu olan *ur* tayfalarının adı ilə əlaqələndirərək “m.ö. VII-IV əsrlərdə bu ərazidə türkdilli *sarmat* tayfalarının yaşadığını və Şərur sözünün *şar* hissəsinin həmin sarmat sözünün *sar* hissəsi ilə əlaqədar yarandığını” güman edirlər. Onların fikrincə, *şar* sözü arxaik formada *sar* olmuş, sonradan *z* səsinin *ş* səsinə keçməsi nəticəsində *şar* kimi səslənmişdir. Beləliklə, Şərur sözünün hər iki tərəfi türkcə *şar(sar)* və *ur* sözlərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir [11, s. 166-167].

Sonda qeyd edək ki, bizim ehtimalımız ondan ibarətdir ki, Şərur sözünün mənşəyini qədim Oğuz *Salor/Salur* tayfa adı ilə əlaqələndirməyi mümkün bilirik. Qədim türk dillərində geniş yayılmış *s-ş* dəyişməsi (məs: Saka-Şaka, Saklar-Şaklar) nəticəsində *Salur* Şalur şəklinə və *l-r* əvəzləməsi nəticəsində isə Şalu-Şarur və müasir dövrümüzdə isə Şərur şəklinə düşüb. Naxçıvan ərazisində oğuzların çoxsaylı tayfa, qəbilə və nəsilələrinin aparıcı mövqə tutması, oğuz mənşəli adların mövcudluğu Şərur sözünün oğuzlarla bağlı olmasının qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bu ərazilərin oğuz yurdu olması faktını bir daha təsdiq edir.

Ərdağ. Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ərazisində yerləşir. Ərdağ sözünün birinci tərəfi *ər* “hündür, yüksək”, “kişi, igid, ərən” mənasındadır. Bu yanaşmadan Ərdağ sözünün “hündür dağ”, “ərənlər, igidlər dağı” mənasını ifadə etdiyi aydın olur [3, s. 49]. Əldə edilmiş məlumatlara görə, keçmişdə burada yaylaq olmuş, yaylaq sahibləri və dağ da sonralar Ərdağlı adlanmışdır. Tədqiqatçılarımızdan İ.Bayramov kənd adının qədim türk dilində işlənən *er/ir* (dağın gün düşən tərəfi) və

gəz (gədiyin ən aşağı yeri) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini bildirir [5, s. 148]. F.Rzayev yazır ki, oykonimin *kas* tayfa adı və “kişi, igid, ər” mənasında əksər türk tayfa adlarında iştirak edən ər sözü əsasında yaranmışdır. Ərkaş<Ərgəz “kas əri” mənasında işlənir. [15, s. 288]. Əslində oronim “gözetçi, keşikçi dağ” kimi izah olunsada, lakin Ardağlı dağı variantında da Türkiyədəki Ardağ şəhərinin adı ilə əlaqələndirilərək etnooronim hesab edirik [1, s. 45].

Xələc dağı. Ərazidə bu adda oykonim və Xələc daşı kimi onomastik vahidlər də mövcuddur. Şərur və Sədərək rayonlarında qeydə alınan Xələc dağ adı eyniadlı qədim türk tayfa adı ilə bağlıdır. Xələc adına ilk dəfə M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində rast gəlinir [3, s. 57]. Əbülqazi Bahadır xanın yazdığına görə “xalac” sözü Oğuz xanın müəyyən münasibətlə döyüşçülərindən birinə dediyi “kal aç” kəlməsi əsasında yaranmışdır [4, s. 57]. M.Vəliyev (Baharlı) də Nəcib Asim adlı bir tarixçiye istinad edərək yazır ki, Xalac tayfası lap qədimlərdən Xorasanda və İraqda yaşayan qədim türk tayfalarından biridir. Bu söz “qal ac” yaxud, “xalac” (xılç, xılc, xalıc) xalqı bu “qal ac” uşağın adından əmələ gəlmişdir. VI yüzillikdə “qal ac”ları romalılar “xalatiye” adlandırırdılar ki, bu ad türk sözü “qılınç”ın tərcüməsidir. Monqolların hücumu zamanı bir çox “qal ac”lar məhv edildi, bir hissəsi isə Azərbaycanda sığınacaq taparaq Göyçay (Xalac, Xalac-Xınıslı), Cavad (Xalac) və Zəngəzur (Kalac və Xalac) qəzalarında məskunlaşdılar [4, s. 57]. Q.Qeybullayevin tədqiqatından görürük ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Xələc tayfası çaparlı, qarahəsənli, yetimlər, səfəralılı, ismayılı, bəyalı, hacılar, əhmədli və s. kimi tirələrə bölünərək Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdir [8, s. 54]. Xalac tayfasının bir qolu da Naxçıvanda məskunlaşaraq Xələc kəndinin əsasını qoymuş və bu kənd adı əsasında Xələc dağ adı yaranmışdır. Bu tayfa adı ilə bağlı yer adları Əfqanıstan, Hindistan, İran ərazilərində də mövcuddur. Q.Qeybullayevin yazdığına görə, qədim türk xalac tayfasının bir qolunun adı Qarahəsənliyədir. Şərur rayonundakı eyniadlı kənd qara ləqəbli Həsən adlı şəxs tərəfindən salınıb. Qarahəsənli və Xələc kəndlərinin eyni istiqamətdə yerləşməsi və Qarahəsənli kəndində Həsənli tayfasının yaşaması da mövcud faktlardandır. Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, Xələc dağı tayfa adı ilə bağlı etnooronimdir.

Oğuzdaşı sahəsi. Şərur rayonundakı bu yer adı Oğuz tayfasının adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikası oykonim və oronimlərinin leksik tərkibində öz izini yaşadan tayfalarından biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. Əksər mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, oğuz adına hələ Göytürk dövründə rast gəlinir [6, s. 25-26]. F.Zeynalov yazır ki, Göytürk imperatorluğu dövründə buraya daxil olan dil qruplarından biri də 9 boydan (tayfadan) ibarət oğuzlar idi. Göytürklərin maddi-mədəniyyət abidələrindən ən böyüyü Yenisey (VI əsr) və Orxon abidələridir (VIII). Oğuz adına ilk dəfə olaraq Yenisey abidələrində təsadüf edilir. “Əvvəllər oğuzlar 6 boydan ibarət olmuş, sonra boyların sayı doqquza çatdırılmışdır” [3, s. 50].

Araşdırmalar sübut edir ki, ulu oğuzların bu nəsil, qəbilə, tayfa, tirə adları dağlara, qayalara hopub yaşamış və zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Məhz buna görə də oğuz boy-tayfa adları Naxçıvanın toponimlər sistemində öz əksini tapmışdır.

Avuş dağı. Hazırda Şərur rayonunda mövcud olan Havuş (2003-cü ilə qədər Avuş) kəndinin adı əvvəllər Avuş olmuşdur. Qeyd edək ki, əzəldən Şərur rayonu ərazisində eyniadlı kənd, dağ və çay adları, bulaq adı qeydə alınmış və rus dilinə aid mənbələrdə Havuş adı *Auş/Avuş* şəklində yazılmışdır. Adın məna açımı mübahisəlidir. Bəzi mənbələrdə bu ad ovuc (avuc) “aşı maddəsi, zəy” mənasında açıqlanmışdır [1, s. 65] ki, bu adın mənşəyinə uyğun gəlmir. Belə hesab edirik ki, Havuş adı hələlik mənşəyi və yayılma arealı bizə məlum olmayan qədim türk tayfa adı əsasında yaranmışdır. *Auş* – XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına [16, s. 489], XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasına aid kənd olmuşdur [12, s. 57]. XIII əsrdə Amağu məbədinə tabe olan kəndlərdəndir. İndiki Ermənistanda Keşikənd (Yeğeqnadzor) rayonunda xarabə kənddir. XX əsrin ortalarında kənd ləğv edilmişdir [5, s. 39]. *Auş* sözü türk dillərində “çayın ağzı, aşırım, yarıqan” mənalarında işlənən, *aqız/aqıs/aqış/auız/avuz/auz* variantlarında rast gəlinən sözün fonetik variantıdır [9, s. 38]. Beləliklə, *Auş* kəndi “çayın ağzında, yarıqanda yerləşən kənd” mənası bildirir.

Bəzi tədqiqatçılar toponimin qədim *avşar/afşar* etnonimi əsasında yarandığını [5, s. 39], bəziləri isə *bus* etnonimi ilə bağlı olduğunu, türk dillərində işlənmiş *ka/ku* – “şan, şöhrət” sözünün *bus* etnoniminə qoşularaq “şanlı buslar” mənasında oykonim yaratdığını ehtimal edirlər [14, s. 88]. Biz də buna əsaslanaraq Avuş dağı etnonim hesab edirik.

Ovçular təpəsi. Bu yaşayış yerinin tarixi e.ə. III-IV minilliklərə dayanır. Şərur rayonunun Dizə kəndində yerləşən bu ərazidən arxeoloji qazıntılar zamanı “Eneolit və erkən Tunc (Kür-Araz mədəniyyəti) dövrünə aid müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır” [10, s. 213-214, II c.]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə respublika ərazisində yayılmış *Ovçulu*, *Ovçular* toponimlərinin mənşəyi *Avçı* türk tayfa adı ilə əlaqədardır. Bu tayfa adı Özbəkistanda *Ovçi*, Türkiyədə isə *Avçi* oykonimlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bəzi mənbələrdə isə *ovçu* peşə adı ilə əlaqələndirilsə də, araşdırmamız nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, bu oronim etnonim kimi qiymətləndirmək olar.

Mehri dağı. Şərur rayonu ilə Ermənistan sərhədində yerləşən bu dağ öz adını *Mehrili* tayfa adından almışdır [4, s. 80]. Qədim Azərbaycan ərazisi, Mehri rayonunun adı da bu tayfa adı əsasında yaranmışdır. Oronim tayfa adı ilə bağlı yarandığına görə etnonim kimi səciyyələndirmək olar.

Saracılı dağı. Şərur rayonu ərazisində yerləşir. Bu dağ adı qədim türk *Saracılı* tayfa adına *dağ* topoformatının artırılması yolu ilə yaranmışdır. 1588-ci ilə aid mənbədə Qarabağda qışlayan bir el *Saracılı* adlanırdı. Mənşəcə bu tayfa əfşarlara məxsusdur [4, s. 87]. Əfşarların İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda yaşadıkları bəllidir. Onların izləri Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Şəki, Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Tərtər, Masallı zonalarına da yayılmışdır. Tarixin müəyyən zamanlarında Qarabağdan Naxçıvana köçmüş *Saracılı* (Sarıcalı) tayfasına məxsus ailələr yaşadıkları kəndə tayfa adlarını vermiş, XX əsrin 30-cu illərinə qədər bu kənddə yaşamış, sonra əhali tədricən qonşu kəndlərə köçmüş, beləliklə, kənd dağılmışdır. İndi kəndin xarabalıqları yaşayır və ərazi *Saracılı yeri* adlanır. *Saracılı dağı* öz adını eynimənşəli oykonimdən almışdır. Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlmək olar ki, Şərur rayonunda mövcud olan digər dağ adları kimi etnonim səciyyəli oronimlər də milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
3. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 286 s.
4. Bağırov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 210 s.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.
6. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazış, 1992, 432 s.
7. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
8. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 192 с.
9. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984, 653 с.
10. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. I c., Naxçıvan, 2005, 356 s.
11. Novruzlu Ə., Baxşəliyev V. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993.
12. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.
13. Rəcəbli Ə. Qədim Türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 190 s.
14. Rzayev F. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 225 s.
15. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər): 2 cildə, I c., 447 s.
16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com*

Aysel Eminova

LINGUISTIC FEATURES OF ETNOORONYMS IN SHARUR REGION

The ethnooronyms in Sharur region, their way of creation and the main role of proto-turic tribes which lived in Nakhchivan territory in the article. At the same time the public-political importance of studying ethnooronyms, its importance in determining the state borders are mentioned. Oronyms such as Sharur region, Ardagh, Khalach mountain, Oghuzdashy, Avush mountain, Ovchular hill, Mehri mountain and Sarachly mountain have been investigated in the article.

Keywords: *Sharur, Khalach mountain, Sarachly mountain, oronym, mountain, etnooronym.*

Айсель Эминова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТНООРОНИМОВ В ШАРУРСКОМ РАЙОНЕ

В статье рассматриваются этнооронимы, расположенные на территории Шарурского района, о путях их возникновения и важной роли прототюркских племен, проживающих на территории Нахчывана в образовании этих названий. В то же время рассказывается о социально-политической важности изучения оронимов, о значении в определении государственных границ. В статье также исследовались такие оронимы как Ардаг, гора Халадж, участок Огуздаши, гора Авуш, холм Овчулар, гора Мегри, гора Сарачли.

Ключевые слова: *Шарур, гора Халач, гора Сарачли, ороним, гора, этноороним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'37;003;81'22

PƏRVİN ABDULLABƏYOVA

BƏDİİ DİLDƏ GÖY RƏNGİN SEMANTİKASI

Məqalədə bədii dildə rənglərə münasibət məsələsindən danışılır. Bu baxımdan, göy rəngin semantik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Məqalədə göy rənglə bağlı qədim təsəvvürlər, onun dövlətçilik tariximizdə yeri və rolu məsələlərindən bəhs edilir. Bu rəngin bədii dildə müsbət və mənfi mənalarına aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: rəng, dil, üslub, göy, mavi.

Qədimtürklərdə göy rəng üstünlük təşkil edən rənglərdən biri kimi öz mənasını indi də saxlamışdır. Əski dövrlərdən indiyədək göy rəng türk xalqlarının daha çox dəyər verdiyi rənglərdən biridir. Ümumiyyətlə, türklər rənglərə münasibətdə çox həssas olmuşlar və onların ədəbi dilində çox sayda rənglər müxtəlif məqam və xüsusiyyətlərin göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. “Lakin bu rənglərdən fərqli olaraq göy rəng türklər üçün təkcə rəng deyil, həm də göyün, dünyanın və türk varlığının rəmzidir” [3, s. 14]. Göy tanrı dininə sitayiş edən Göytürklər göy rəngi mavi rəngli göylə məhdudlaşdırmamış, onu Tanrıya epitet kimi qəbul etmiş, onlarda “göy qurd”, “göy bürü” müqəddəs hesab olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bir sıra hallarda bu rəng yaşılı da ifadə etmiş, “göy” ləkəməndən yaranan “göyermək” sözü, əslində, “yaşıllaşmaq” mənasında işlənmişdir. İnsanın qida rasionuna daxil olan yaşıl bitkilər “göyərtilər” adlanmışdır. Bədii dildə də belədir. Məsələn:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni [6, s. 272].

Dördüncü misradakı “göy çəmən” ifadəsi, əslində, “yaşıl çəmən” mənasında işlənmişdir. Deməli, göy rəng çox hallarda öz üstünlüyünü mühafizə edir. Türk dövlətlərində tarixi abidələrin, bir sıra bayraqların göy rəngdə olması məlumdur. Bundan başqa, Atabəylər dövlətinin bayrağındakı qartalın göy rəngdə təsvir edilməsi türklərin səmanı rəmz kimi qavramalarının nəticəsidir. Sabir Rüstəmxanlının dilində dağ mavi qartala bənzədilir:

Dağ mavi qartaldı, duman qanadı,
Laləni köksümə sıxdım, qanadı.
Yollar yoxuşlarla məni sınaı,
Yolları bağlayan çəndən küsmüşəm,
Səndən küsmüşəm [5, s. 23].

İnsanın davranış və özəllikləri kimi rənglər bədii dilə də təsir etmiş, burada bir sıra mətləblərin ifadəsində göy rəngdən istifadə fəallığı ilə seçilmişdir. Qədim türk eposlarında göy rəng ən çox rast gəlinən rənglərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlərdən birinin adı göy rəngdədir. Çox sevilən göy rəng türkçülüyn rəmzidir ki, hazırda Azərbaycan bayrağındakı ilk rəng kimi ucalarda dalğalanır.

Bədii dildə göy rəngin semantik mənaları baxımından, Nizami Gəncəvinin poeziyası maraqlı faktlar verə bilər. Onun “Yeddi gözəl” poemasının “Bəhrəmin çərşənbə günü firuzə rəngli günbədə getməsi və beşinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” [4, s. 200-224] adlı hissəsində göy rəngin bir sıra mənaları ilə qarşılaşırıq:

Çərşənbə günündə qönçə açdı gün,
Firuzə rənginə döndü göy bütün.
Cahan firuzədən nur alan kimi,
Firuzə rəng oldu şahın geyimi.
Firuzə günbədə eylədi pərvaz,
Hekayə çox uzun, günün ömrü az [4, s. 200].

Misralardakı “firuzə” sözü göy rəng anlamında işlənmişdir. Əslində, “firuzə” fars mənşəli söz olub “göy rəngli qiymətli daş” deməkdir [1, s. 678]. Bundan başqa, dilimizdə “firuzəyi” sifəti də vardır ki, mənası “firuzə rəngində olan; göy, mavi” deməkdir.

Türk xalqlarının bədii dilində işlədilən rənglərin sayı və semantik mənalara çoxdur. Rənglərlə insan qavrayışı arasında dərin bir bağlılıq vardır. İnsan dünyanı rənglərlə dərk edir. Bu baxımdan, göy rəng də kənarda qalmır. Nizami Gəncəvinin yuxarıdakı misralarında göy rəng dünyaya nur verən rəng kimi təqdim edilir və bu müsbət mənə şahın geyimində də özünü göstərir. Ümumiyyətlə, mənbələrdə göy rəng, əsasən, müsbət anlamları ilə seçilir. Lakin Nizami Gəncəvinin poetik dilində bu rəngin fərqli anlamına rast gəlirik. Belə ki, hekayədə bir çox qorxunc hadisələrlə qarşılaşan Mahan xarabalıqlardan Misirə gələrkən onun göy geyimli yoldaşları diqqəti cəlb edir:

Tez açıb qapını bağa yönəldi,
Xaraba ölkədən Misirə gəldi.
Gördü sakit duran yoldaşlarını,
Qəmdən göy geyinən sirdaşlarını.
Nələr çəkdiyini bir-bir danışdı,
Qulaq asan dostdu, yaxın tanışdı,
Bildirdi, yoldaşları, yaxın dostları
Ondan ötrü geymiş bu göy paltar [4, s. 223].

Misralardan məlum olur ki, göy rəng, həm də məyusluq ifadə edir. Lakin hekayədə tezliklə göyün müsbət mənasına qayıdış baş verir:

O da geyinmədi nə al, nə qara,
Özünü oxşatdı yalnız dostlara.
Göylərin rənginə uyaraq Mahan
Bağlandı göy rəngə ürəkdən, candan [4, s. 223].

Dünyada hər kəsin sevdiyi rəng və ya rənglər vardır. İnsan geyimində, aldığı əşyalarda rəng zövqünü yaşayır. Rəng insanın xasiyyət və psixologiyasını təyin etməkdə maraqlı göstəricilərdən biridir. Bu mənada, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının “Bəhrəmin çərşənbə günü firuzə rəngli günbədə getməsi və beşinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” hissəsində Mahan da yoldaşlarına qovuşandan sonra göylərin rənginə uyaraq geyimində göy rəngə üstünlük verir:

Göyə ən xoş gəldi, göy rəng göründü,
Başqa rəng tapmadı, göyə büründü.
Hər kim ki əyninə göy paltar geyər,
Günəşi özünə çörək eləyər.
Əzrəq gülü ki var, göy əlbisəli,
Bu üzdən olmuşdur günəş qürsəli [4, s. 223].

Lüğətlərdə “əzrəq” “göy rəng, mavi” mənalarda işlənmişdir və əsərdə göy gül kimi verilmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da görüldüyü kimi, səmanın göy rənglə adlanması qədim türk mədəniyyətinin izlərindəndir. Məşhur “Oğuz Kağan” dastanında da qəhrəmanın üzünə mavi rəngdə təsvir edilir və onun xanımının mavi işıqdan çıxması bildirilir. Ümumiyyətlə, mənbələrdə “göy” əvəzinə çox vaxt “mavi” də işlədilir və onlar bir-birinin sinonimi olaraq verilir. “Mavi” “göy”ün bir qədər açıq formasıdır. Lakin spektrdə onlar ayrı-ayrı rənglər kimi yer tutur və mavi göydən sonra gəlir. Onları birləşdirən cəhət hər ikisinin əsasında eyni rəngin olması və hər ikisinin səbəbi sakitləşdirən xüsusiyyətə malikliyidir. Fikrət Qoca şeirlərinin birində deyir:

Bax gözlərimə mənim,
Ulduzdur, dan ulduzu.
Ulduzlar da vurğundur
O mavi səmalara.
Mən hara, səma hara? [2, s. 31].

Şair başqa bir şeirində dənizi mavi örpəyə bənzədir:

Dəniz mavi bir örpək,
Ulduzlu bir kələğay [2, s. 36].

Poetik dildə dənizlə göy çox zaman bir araya gətirilir, mavi səma ilə gümüşü-ağ suları təsəvvürə gətirincə və ya seyr etdikcə insana qəlbinə qərribə bir rahatlıq, məmnunluq hissləri dolur:

Yola çıxdım,
Yol açıqdı,
Dünya geniş!
Səma mavi, sular gümüş,
Ləpələrin dodağında
Par-par yanır sevinc, gülüş! [2, s. 58].

Mavi ilə ağ bir-birinə uyan rənglərdir. Poetik dildə bu barədə bol-bol örnəklərlə qarşılaşmaq olar:

Saçları ağ ipəkdi,
Gözləri mavi dalğa,
Yerişi elə bil ki,
Xoş ətirli küləkdi.
Görüb mat qalmışam mən,
İnsandı, ya mələkdİ? [2, s. 193].

Bədii dildə təkcə göy mavi deyil, bəzən səhrələr də maviləşir:

Keçib gəlmişəm,
Ulduzlar arasındakı uzaq bir yolu,
Mavi səhrələr keçmişəm
sükutla dolu [2, s. 231].

İnsan həyatı boyu rənglərlə təmasda olur. Hətta bədii dildə ölümündən sonra da rənglər insanı tərk eləmir:

Bir gün gələr
göz yumub torpağa, yollara, insana
burularam yana.

Sinəmin üstündə bir topa çiçək,
Yuxarıda mavi səma,
Arxamda yetim qalan xatirələr.
Xatırlayırlar, deyirlər... [2, s. 22-23].

Deməli, insanın qəbri üstündəki mavi göy həmişə vardır və qəbri ziyarət edən hüznü adamlar başlarını qaldırıb göyə baxdıqda, mavi səma onların kədərli qəlbinin bir qədər rahatlaşmasına səbəb olar.

Göy rəngin mənə çalarları çoxdur. Onların içərisində məcazlıq dərəcəsinin yüksəkliyi ilə seçilən faktlar diqqəti çəkir. El arasında xəsis adam haqqında “necə də göydür”, “çox göy adamdır” fikirləri geniş yayılmışdır. Bundan başqa, tünd göy hakimiyyət rəngi hesab olunur. Belə ki, dünyanın çox yerində dövlət adamları tünd-göy rəngli kostyuma üstünlük verirlər.

Beləliklə, bədii dili rənglərlə anlamaq onun özəlliyini müəyyənləşdirməkdə böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1036 s.
2. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
3. Mədətoğlu A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı // Türkünstan, 24 fevral-02 mart 2013-cü il, s. 14.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
5. Rüstəmxanlı S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 344 s.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.

Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: Pervin.abdullabeyova@mail.ru

Parvin Abdullabeyova

THE SEMANTICS OF THE BLUE COLOR CATEGORY IN ARTISTIC LANGUAGE

The paper deals with the problems of the role of colors in artistic language. From this point of view, the semantic features of the blue colour are highlighted. Also, the ancient imaginations of bluecolor, as well as its role in the history of our statehood are mentioned in the article. The positive and negative meanings of this color in the art language are clarified.

Keywords: *color, language, style, blue, sky-blue.*

Парвин Абдуллабекова

СЕМАНТИКА СИНЕГО ЦВЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ

В статье говорится об отношении к разным цветам в художественном языке. С этой точки зрения, на первый план выносятся семантические особенности синего цвета. Статья посвящена древним представлениям, связанным с синим цветом, его месту и роли в истории нашей государственности. Вносятся ясность положительным и отрицательным значениям этого цвета в художественном языке.

Ключевые слова: *цвет, язык, стиль, синий, голубой.*

(Filologiya elmləri doktoru Sədaqət Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'28; 81'286

LEYLA SƏFƏROVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİT ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Culfa şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan samit əvəzlənmələri fonetik hadisəsindən bəhs olunur. Samit əvəzlənmələri işlənmə yerinə görə qruplaşdırılaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Aparılmış tədqiqatlar əsasında, yeri gəldikcə, samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinin tarixi kökləri öyrənilərək müqayisələr aparılır. Eyni zamanda, bir sıra türk dilləri, eləcə də Türkiyə türkcəsinin ədəbi dili, dialekt və şivələrində mövcud olan ortaq cəhətlər meydana çıxarılaraq müqayisələr aparılır. Yazılı ədəbiyyat nümunələrindən gətirilmiş misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin, onun dialekt və şivələrinin tarixi çox qədimdir. Bu araşdırma həm də dilimizin digər dialekt və şivələri ilə Culfa şivələrinin ortaq fonetik xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəticədən aydın olur ki, dilimizin tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən samit əvəzlənməsi hadisəsi bütün türk dillərinin ortaq cəhətlərinə daxil olan fonetik hadisələrdəndir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, samit, əvəzlənmə, Culfa.*

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Culfa şivələrinin də xüsusiyyətlərini əks etdirən fonetik hadisələrdən biri karlaşma və ya cingiltiləşmə nəticəsində baş verən fonetik dəyişmələr, yəni samit əvəzlənmələridir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dilində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğramasıdır. Başqa türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dili həmişə sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyl etmişdir. Başqa sözlə, dil öz inkişafının müəyyən mərhələsində “artıq ünsürlərdən” təmizlənmiş, çevik və yumşaq bir hal almışdır.

Bu və ya digər dərəcədə Culfa rayonunun bütün şivələrində baş verən samitlərin dəyişməsi hadisəsi ədəbi dillə müqayisədə meydana çıxır. Bu şivələrdə samit əvəzlənmələrini işlənmə yerinə görə üç qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Sözlərin əvvəlində
2. Sözlərin ortasında
3. Sözlərin sonunda

Sözlərin əvvəlində samitlərin əvəzlənməsi

b>p. Demək olar ki, bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlinən bu əvəzlənmə sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda baş verir. Sözlərin əvvəlində, əsasən, qapalı qısa saitlər qarşısında müşahidə edilir: *putax, pıçax, pütöv, piçin, pişirməx', pux'məx', Piçənəx', pütün, püküm, pismillah, pit, potul<butulka.*

b samitinin *p* samitinə keçməsi Meğri şivələri üçün xarakterikdir. Sözlərin əvvəlində *b>p* dəyişməsi *pıçağ, potulqa/putulqa, pufet, putqa* kimi sözlərdə özünü büruzə verir [7, s. 129].

Qıpçaq tipli türk dillərində geniş yayılmış *b>p* əvəzlənməsi sözün əvvəlində İraq-Türkman ləhcəsində də özünü büruzə verir: *palta, parmaq, pıçağ, pişmədi, pütün* [10, s. 76].

b>p hadisəsi Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində çox yayılmış fonetik dəyişmə olmasa da, *pişir, pəs, pıçağ, çupan* kimi sözlərdə müşahidə olunur [1, s. 28].

b>p əvəzlənməsi Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır: *pazlama, pisküvüt, Aptirahman* [11, s. 40], *piçik, piçer* [15, s. 25], *puçak, pohça* [12, s. 18], *piçah, pohça* [6, s. 13].

H.Mirzəzadənin *b>p* əvəzlənməsi haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, *b* səsinin *p* səsinə keçməsi hadisəsinin dilimizdə işlənmə tarixi qədimdir. Vaxtilə nəqli keçmiş zamanı düzəldən *-ib* şəkilçisinin XV-XIX əsr yazılı mənbələrində işlənməsi buna əyani sübutdur:

Qılıpdur hikmətin küffar içində ənбайи peyda.

Ey bivəfa ki, adət olupdur cəfa sana. (M.Füzuli) [14, s. 19]

p>b.p səsinin *b* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Culfa şivələrində demək olar ki, alınma sözlərdə baş verir: *baldun, bidon, badnus.*

Sözlərin əvvəlində $p > b$ hadisəsi Qazax dialektində daha çox özünü göstərir: *bamador* < *po-midor*, *bilan* < *plan*.

Sözlərin əvvəlində p samitinin b samitinə keçməsi Meğri şivələrində geniş yayılmışdır, xüsusilə də alınma sözlərdə: *baldın*, *bilan*, *burcin*, *basılqa* [7, s. 126]

$p > b$ dəyişməsi İraq-türkman ləhcəsi üçün səciyyəvi olub, onu dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri kimi göstərmək mümkündür. Çünki $p > b$ hadisəsi Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, əsasən, alınma sözlərdə müşahidə olunur, lakin İraq-türkman ləhcəsində bu dəyişmə yerli sözlərdə özünü büruzə verir: *baqlawa*, *bıqqıldar*, *bozğun*, *bozuğ*/*bozux*.

b > m samit əvəzlənməsi o qədər də geniş yayılmış səs hadisəsi deyil. Ekspedisiya zamanı Culfa şivələrində bu hadisəyə *mahna* < *bəhanə* sözündə təsadüf olunmuşdur. $b > m$ qıpcaq tipli dillərə aid hadisədir: *muz* < *buz*, *muynuz* < *buynuz*, *munda* < *burada* [16, s. 77]

Lakin E.Əzizov $b > m$ hadisəsindən bəhs edərkən Culfa şivələrində *mını*, *mına*, *mında*, *mınnan* kimi nümunələrin rast gəlinməsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir [9, s. 49].

İraq-türkman ləhcəsində $b > m$ əvəzlənməsi sözlərin əvvəlində az təsadüf olunan hadisədir: *məhanə*, *munca*, *munin*, *muna/mına*, *munı* [10, s. 75]

$b > m$ hadisəsi Meğri şivələrində *mahna* sözündə və “**bu**” işarə əvəzliyinin hallanmasında müşahidə olunur.

Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivəsində geniş yayılan $b > m$ əvəzlənməsi başqırd, qaraqalpaq, qazax, türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində də özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində sözlərin əvvəlində *muyana* sözündə və “**bu**” işarə əvəzliyinin hallanmasında $b > m$ dəyişməsi özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatlara [14, s. 19] nəzər salarkən aydın olur ki, $b > m$ fonetik əvəzlənməsinin tarixi qədimlərə gedib çıxır. m və b səsləri dodaqların kipləşməsi ilə əmələ gəlir. m səsinin tələffüzü zamanı damaq pərdəsi aşağı düşür, ağız boşluğunun yolunu qismən kəsdiyi üçün səs axını əsasən burun boşluğundan çıxır ki, bu zaman burun b səsi, yəni partlayışı nisbətən az və küyü olan m sonor səsi yaranır. Beləliklə, hər iki səsin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci müştərək olduğundan bu samitlər müəyyən müddət bir-birini əvəz etmişdir:

Səhra içində munca ki, ahu gəlir gedər

Bu gün mən munda, yarım onda neylər. (Ş.İ.Xətai) [14, s. 19]

f > p. f səsinin p səsinə keçməsi Culfa şivələrində az yayılmış hadisə olub, çox az sayda sözlərdə müşahidə olunur: *Pürüzə* < *Firuzə*, *püləməx* < *üfləmək*.

Bu səs əvəzlənməsi Zaqatala-Qax şivələri üçün səciyyəvidir: *pundux*, *pəhlə*, *Patma*, *pikir*, *pələk* (Z., Qax, Muğ.).

f samitinin p samiti ilə əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *pikir*, Təbriz dialektində *pısdıx* kimi məhdud sayda sözlərdə rast gəlmək mümkündür.

$f > p$ əvəzlənməsi Türkmən dilində (*parx*, *pal*, *pil*, *pakir*), uyğur dilində (*pələk*, *pukara*, *təptər*, *perma*) də rast gəlinəndir.

d > t. d samitinin t samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə müəyyən dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə, eləcə də Culfa şivələrində rast gəlinir: *tükan*, *tüşəx'*, *tüşbəre*, *tiş*, *tusdax*, *tüşmə*.

Sözlərin əvvəlində $d > t$ əvəzlənməsi fonetik hadisəsi Meğri şivələrində (*tükan*, *tix'max*), Dərbənd dialektində (*tüş*, *tayağ*, *tükan*, *tuman*, *taramağ*), Təbriz dialektində (*tibində*, *toldurdi*, *tayə*), İraq-türkman ləhcəsində (*taya* < *dayə*, *tawar*, *tamğa*, *turna*, *tənə*) mövcuddur.

Bu fonetik əvəzlənmə XIII əsrdə yazılmış əsərlərdə də mövcuddur: *tarak*, *tırnak*, *tonuz*, *ton*, *tiş* və s. (İbn Mühənnə) [2, s. 46].

Aparılan tədqiqatlarda qeyd olunur ki, $d > t$ hadisəsi XIV əsr yazılı abidələrində üstünlük təşkil edir: *tondurmaq*, *tuymaq*, *toldurmaq*, *taş*, *tağılmaq*, *tatmaq* (H.Naxçıvani), *tağ*, *toğru*, *tolaşdı*, *tolu*, *toymaz* (İ.Nəsimi) [9, s. 118].

Ümumiyyətlə, bəzi türk dillərində (azərbaycan, tuva, tofalar) sözün əvvəlində işlənən d samiti əslində “zəif yarımcingiltilidir” və bu samit etimoloji cəhətdən pratürkcədəki t samitinin t_i refleksi ilə bağlıdır.

d>ç. Qazax dialektində qapalı saitlərdən əvvəl müşahidə edilən *d* samitinin ç samitinə çevrilməsi Culfa şivələrində *çönmək* felində özünü göstərir. Dialekt və şivələrimizdə sözlərin əvvəlində şərq türklərinə xas olan qədim fonetik xüsusiyyətlərdən biri kimi özünü büruzə verən *d>ç* əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Qazax və Cəbrayıl şivələrində *çiş, çüş, çüşman, çüşünmək* kimi sözlərdə müşahidə edilməkdədir.

k>g. Bu tip samit əvəzlənməsi Culfa şivələrində bir o qədər də məhsuldar işlənmir, lakin bir neçə sözdə rast gəlinir: *geçi, gobud, geşniş, geşdi, gobut, goynum<könlüm (Sal., Xan., Qız., Kir., ə.k.)*.

k>g dəyişməsinə Təbriz dialektində (*gö:l<könül, geçi, gərmə, geçən* [13, s. 48]) İraq-türkman ləhcəsində (*geçəl, geçən, göül, geç*), Meğri şivələrində (*geçi, geşmiş, gobut/gubıt, gəşniş, geçirməx*) də rast gəlmək mümkündür.

k>g hadisəsi Türkiyə türkcəsinin ədəbi dili üçün səciyyəvi haldır və dilimizlə müqayisədə meydana çıxır: *geçmek, gibi, geçit, geçim, geçiştirmek, göçmen*. Bununla yanaşı, bu dilin dialekt və şivələrində də **k>g** əvəzlənməsi mövcuddur, lakin sözlərin ortasında baş verir: *esger, eşeg, işgence* [5, s. 36], *igip<ekip, tigil<tikil, igin<ekin* [15, s. 24], *erkegler, demeg, eşşeg* [12, s. 12]

k>k'.k samitinin *k'* samiti ilə əvəzlənməsi Culfa şivələrində *k'uça<küçə, k'uçux<küçük* sözlərində özünü büruzə verir.

k>k' fonetik hadisəsinin izləri İraq-türkman ləhcəsində də mövcuddur: *k'aman, k'afir, k'içiq, k'üp, k'i<iki*.

k>q. Bu tip əvəzlənmə özünü Culfa şivələrində *küçə<quçə, kukla<ququla, kravat<qıravat, kartof<qartop, qırant (su kranı), qardon* kimi sözlərin, xüsusilə də alınma sözlərin əvvəlində göstərir.

İraq-türkman ləhcəsində isə bu əvəzlənmə həm alınma, həm də yerli sözlərdə müşahidə olunur: *qəryola, qonyağ, qlub, qral*.

q>k'. Culfa şivələrində *q* səsinin *k'* səsinə keçməsi sözlərin əvvəlində *ı* və *u* qapalı arxasına saitlərdən əvvəl *k'utu, k'ifil, k'ıssa/qıssa<qısa, k'utap<qutab, k'ıtdaşdı<qıtdaşdı, k'iç* kimi sözlərdə müşahidə olunur.

h>x. Bu əvəzlənmə Culfa şivələrində *xız/xıs<his* (Əbr., Qaz., ə.k.), *xına<həna* (ə.k.) kimi sözlərdə müşahidə olunur. Eyni hal Cəbrayıl şivəsində *xıs<his, xana<hana, xaçar<haçar, xamam<hamam, xanı<hani, xasant<hasand* [16, s. 81].

Sözlərin əvvəlində *h* samitinin *x* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Təbriz dialektində az sayda sözlərdə təsadüf edilir: *xana, xədir*.

m>n hadisəsi nadir sözlərdə təsadüf olunan əvəzlənmədir. Culfa şivələrində sözün əvvəlində hələlik *nübarəx'* sözündə bu dəyişməyə rast gəlinmişdir.

Meğri şivələrində *nübarəx'*, Dərbənd dialektində *nübarəx'* və *nismar* kimi nümunələrə rast gəlinir.

Sözlərin ortasında samitlərin əvəzlənməsi:

b>v. Culfa şivələrində söz ortasında *b* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsinə *şorva* (Cul., Gül.) sözündə rast gəlinmişdir.

b>v fonetik hadisəsinə sözlərin ortasında Meğri şivələrində (*vələt<bələd, vayıs<bais*) və Təbriz dialektində (*qavax, Ərdəvil, gəvə*) təsadüf olunur [3, s. 142].

v>b. Sözlərin ortasında *v>bsamit* əvəzlənməsi Culfa şivələrində *xəlbət, xudabənd* (Xan., Bən., Tey., ə.k.) sözlərində rast gəlinmişdir.

v samitinin *b* səsinə keçməsi Meğri şivələrində *qabal, qərəbat* sözlərində özünü göstərir.

b>p. Sözlərin ortasında *b>p* hadisəsinə Culfa şivələrində məhdud sayda sözlərdə rast gəlinir: *səhpət, həps, zəpt*.

Qeyd olunan fonetik hadisə Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində də mövcuddur: *güpre, epdesim* [5, s. 36], *çapalarız* [12, s. 24], *epdes, pıçık, piçer* [15, s. 25].

f>p. Qeyri məhsuldar işlənən *f>p* samit əvəzlənməsi *kəpkir, İspəndiyar* kimi az sayda sözlərdə müşahidə olunur.

v>f. *v* samitinin *f* samitinə keçməsi Culfa rayonunun bəzi kənd şivələrində *kəfşən, tufar/tifar, təfil, safayı* kimi məhdud sayda sözlərdə baş verir.

t>d. Sözlərin ortasında *t* samitinin *d* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi demək olar ki, dilimizin bütün dialekt və şivələrində mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, eləcə də Culfa şivələrində rast gəlinən ən məhsuldar samit əvəzlənmələrindən biridir: *asdar, dəsda, xəsdə, taxda, isdol, şaxda, saxda, Misdafa, toxdamax, müxdəlif, neşdər, isdot, Məfdun, Rüsdəm, isdiyirsən, mehdər, üsdün, tüsdü və s.*

ç>ş. Sözlərin ortasında baş verən bu fonetik dəyişmə Culfa şivələri üçün səciyyəvidir: *işdim, keşdi, bişdilər, hışqırmax, ışqırax, poşt, qışlarım, geşmiş/keşmiş, buşqu, seşgi.*

ç>ş samit əvəzlənməsi Meğri şivələri üçün də xarakterik olub, demək olar ki, eyni fonetik şəraitdə meydana çıxır: *poşt, qaşmax, işgi*

c>ş. Culfa şivələrində sözlərin ortasında *c>ş* fonetik dəyişməsinə bəzi sözlərdə rast gəlmək mümkündür: *başarmax, ağaşdix, avışdadı<ovucladı, işdimayi.*

c>j. Culfa şivələrində sözlərin ortasında *c>j* hadisəsi baş verir ki, bu da özünü *məjbur, vijdan, əjdad, güjdü* kimi sözlərdə əks etdirir.

Eyni fonetik şəraitdə meydana gələn *j*-laşmaya Şahbuz şivələrində də rast gəlinir: *məjmeyin, Məjnun, əjdad, vijdan* [8, s. 59].

ğ>q. *ğ* samitinin *q* samiti ilə əvəzlənməsi Culfa şivələrində sözlərin ortasında müşahidə olunur: *qayqanax, yorqan, sırqa, yorqun, soyqun, qarqış.*

Bu əvəzlənməyə Təbriz dialektində də təsadüf olunur: *yorqa, qırqı, yorqun, qarqa, yorqan və s.*

Sözlərin sonunda samitlərin əvəzlənməsi:

b>p. Cənub qrupu dialekt və şivələrinə aid olan iki və daha artıq hecalı sözlərin sonunda *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Culfa şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn, *xarap, cavap, kitap, corap, ərəp, əxrəp, Zeynap, Turap, cənup və s.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda *b>p* hadisəsi baş vermir: *hesabın, kababı, cavaba, kitapdan, məxtəpdə.*

Türkiyə türkcəsinin ədəbi dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə edərkən *b>p* əvəzlənməsi daha aydın nəzərə çarpır: *kitap, sebep, arap, cevap, sevap.*

Türkiyə türkcəsinin Şimal-şərqi Bolqarıstan-Türk şivələrində *dip, gap* kimi sözlərdə rast gəlinir [4, s. 77].

d>t. Əksər dialekt və şivələrimizdə bu və ya digər dərəcədə yayılmış bu samit əvəzlənməsi Culfa şivələrindəki sonu *d* ilə bitən iki və daha çox hecalı sözlər üçün xarakterik hadisələrdəndir: *bulut, qanat, armut, qənt, dörd, arvat, qurt, bənt*

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artıran zaman *d>t* hadisəsi baş vermir: *buludu, qanada, armudun.*

Bu əvəzlənmə özünü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində göstərsə də, bir çox türk ədəbi dillərində sözlərin sonunda *t* samiti işlənir.

z>s. Bu samit əvəzlənməsi, əsasən, qərb dialekt və şivələrində işlənsə də, Muğan və cənub dialekt və şivələrində də rast gəlinir. Ekspedisiyalar zamanı Culfa şivələrində Xanəgah kəndində *Ramis/İramis/İramis* (b.k.), Saltaq kəndində *atlas*, Culfa rayonunda *qarpıs, palas* kimi sözlərdə müşahidə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, saitlə başlayan şəkilçinin qarşısında da bu hadisə baş verir: *Ramisin oğludu. Atlasa oxşuyur bu parça.*

z samitinin *s* samiti ilə əvəzlənməsini Azərbaycan dilinin xakas və yakut dilləri ilə müqayisəsində daha aydın müşahidə etmək olur: *qaz/xas/xaas, söz/sos/ös.*

c>ş. Qərb və şimal dialekt və şivələri üçün xarakterik olan *c* samitinin *ş* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də rast gəlinəndir. Culfa şivələrində bu hadisənin izlərinə nümunə olaraq, *ağaş, kərpiş, çəkiş/çəküş, Qılışyurdu, bo(r)ş<borc, qazaş<qazanc, di(n)ş<dinc, oruş, mə(r)ş<mərc* sözlərini göstərmək mümkündür.

c>ş hadisəsi saitlə başlanan şəkilçilər qarşısında baş vermir: *qılınıcı, qazancım, çəkicə*

Bu əvəzlənməyə Təbriz dialektində də təsadüf olunur: *yamaş, biş, umaş və s.*

ç<ş. Təkhəcalı sözlərin sonunda *ç<ş* əvəzlənməsi Culfa şivələrində sıx rast gəlinən fonetik əvəzlənmədir: *heş, üş, aş, qaş, seş, köş, iş, uş, saş və s.*

Bu cür sözlərə saitle başlayan şəkilçilər artırdıqda $\zeta > \varsigma$ əvəzlənməsi baş vermir: *saçı, köçəx'*, *üçünü, heçə, uşdu, qaşma, işmirəm*.

Həm təkhecalı, həm də çoxhecalı sözlərin sonunda $\zeta > \varsigma$ samit əvəzlənməsi özünü ən qabarıq şəkildə Qıpçaq dilində əks etdirir [16, s. 91].

c > j. Təkhəcalı sözlərin sonunda qovuşuq *c* samitinin parçalanması nəticəsində partlayan *d* səsinin meydana çıxması ilə yaranan $c > j$ hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrinə xas olsa da, Culfa şivələrində bu hadisənin izlərinə rast gəlirik: *gej, aj, gəj, saj, gij* və s. Bu fonetik əvəzlənmə Şərr, Şahbuz, Ordubad dialektlərində də mövcuddur.

v > f. Culfa şivələrində sözlərin sonunda $v > f$ əvəzlənməsinə *məhf, səhf* sözlərində rast gəlinir.

q > x. Çoxhecalı sözlərin sonunda *q* samitinin səslənməsinə görə prof. Şirəliyev Azərbaycan dialekt və şivələrini iki qrupa ayırmışdır: birinci qrupa sözlərin sonunda *q* səsinin *ğ* kimi səsləndiyi şərq dialekt və şivələri, ikinci qrupa *q* samitinin *x* kimi tələffüz edildiyi qərb, şimal və cənub dialekti aid edilmişdir ki, Culfa şivələri də həmin ikinci qrupda yer almaqdadır. $q > x$ samit əvəzlənməsi demək olar ki, bu şivələr üçün səciyyəvidir və özünü əsasən qalın saitlərin qarşısında göstərir: *damax, arıx, qabıx, qatıx, qonax, torpax, sarıx, toyux, soyux*.

Bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, $q > x$ hadisəsisamitlə başlanan şəkilçilər qarşısında baş verir. Saitle başlayan şəkilçilərin qarşısında isə $q > x$ əvəzlənməsi yox, $q > ğ$ dəyişməsi baş verir: *torpaxda, yarpaxlamax, qabığa, toyuğu, damağın*. Lakin Zaqatala və Ağdam rayonlarının bəzi kəndlərində $q > x$ hadisəsi istər sait, istərsə də samit şəkilçilər qarşısında sabit qalır: *papaxım, papaxa, papaxı, sorıxa, soruxu*.

k > x'. Çoxhecalı sözlərin sonunda *k* samitinin *g, x', y* səsləri ilə əvəzlənməsindən bəhs edərkən prof. Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini iki qrupa ayırır: birinci qrupa sözlərin sonunda *k* səsinin *g* kimi səsləndiyi şərq dialekt və şivələri, ikinci qrupa *k* samitinin *x'* kimi tələffüz edildiyi qərb, şimal və cənub dialekti aid edilmişdir. Culfa şivələri üçün səciyyəvi hesab olunan hadisələrdən olan $k > x'$ səsvəzlənməsi, əsasən, incə saitlərdən əvvəl özünü büruzə verir: *çörəx', gərəx', gedəx', küləx', küçüx', çəlix', görəx', xörəx'*.

Samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında $k > x'$ fonetik əvəzlənməsi sabit qalır, saitle başlayan şəkilçilər qarşısında isə $k > x'$ əvəzlənməsi deyil, $k > y$ hadisəsi baş verir: *ürəyim, çörəyə, gərəyi, çəlix'dən, küləx'də*.

Beləliklə, araşdırmaların nəticəsindən məlum olur ki, dilimizin tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən samit əvəzlənməsi hadisəsi bütün türk dillərinin ortaq cəhətlərinə daxil olan fonetik hadisələrdəndir. Culfa şivələrində tədqiqatə cəlb etdiyimiz bu dəyişmə özünü istər digər türk dillərinin ədəbi dilləri ilə müqayisədə, istər dialekt və şivələrində, istərsə də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində qabarıq şəkildə göstərir. Bununla yanaşı, keçmiş dövrlərə aid yazılı mənbələrdən gətirilən nümunələrlə aparılan müqayisələr dilimizin zəngin və qədim tarixi köklərə malik olduğunu bir daha sübut edir. Eyni zamanda, tədqiq olunan ünsürlərin, hadisə və dəyişmələrin vaxtilə ədəbi dilimizdə mövcud olması, bu gün isə danışığ dilində həmin məqamların yaşadılması baxımdan dialekt və şivələrimizin, onların öyrənilməsinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun göstəricisidir.

Məqalədə ixtisar olunan adlar: **b.k.** – bütün kəndlərdə, **Bən.** – Bənəniyar, **Cul.** – Culfa, **Əbr.** – Əbrəqunus, **ə.k.** – əksər kəndlərdə, **Gül.** – Güllüstan, **Qaz.** – Qazançı, **Qız.** – Qızılca, **Xan.** – Xanağa, **Kır.** – Kirna, **Sal.** – Saltaq, **Muğ.** – Muğan, **Tey.** – Teyvaz, **Z.** – Zaqatala.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 325 s.
3. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
4. Dallı H. Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızları üzerine araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 201 s.

5. Eren E. Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 196 s.
6. Erten M. Diyarbakır ağızı. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık Yayıncılık ve Ambalaj Sanayi Ltd. Şti, 1994, 175 s.
7. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
8. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
10. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
11. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1998, 268 s.
12. Korkmaz Z. Bartın ve Yöresi ağızları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1994, 63 s.
13. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Məmmədli, 2008, 237 s.
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, 376 s.
15. Özkan F. Osmaniye Tatar ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 152 s.
16. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: leyla-or@mail.ru*

Leyla Safarova

CONSONANTS INTERCHANGE PHENOMENON IN JULFA ACCENTS OF AZERBAIJAN LANGUAGE

One of the main characteristics of Julfa accents of the Azerbaijanian language the phonetic phenomenon of consonant interchange is dealt with in the paper. Classifying the consonant interchange according to the place of usage they are drawn into research systematically. On the base of the carried out researches, as the occasion arises, the comparisons are carried out studying the historical roots of phenomenon of consonants interchange. At the same time discovering the common aspects existed in a number of Turkish languages, including the literary language, dialects and accents of Turkey Turkish are compared. It becomes clear from the samples given from the written literature that the history of the Azerbaijanian language, its dialects and accents is so ancient. This research has also a great significance to discover the common aspects of the other dialects and accents of our language and Julfa accents. It becomes clear from the conclusion that the phenomenon of consonant interchange assuming a great importance from the standpoint of learning the history of our language is the phonetic phenomenon including the common aspects of all Turkish languages.

Keywords: *dialect, accent, consonant, interchange, Julfa.*

Лейла Сафарова

ЯВЛЕНИЕ ЗАМЕЩЕНИЯ СОГЛАСНЫХ В ДЖУЛЬФИНСКОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье описывается фонетическое замещение согласных, являющееся основным признаком джультинского говора азербайджанского языка. Замещение согласных, сгруппированное по месту использования, было систематизировано и привлечено к исследованию. На основе проведенного исследования были изучены исторические корни замещения согласных и проведены сравнения. В то же время с целью выявления общих признаков было

проведено сравнение диалектов и говоров ряда тюркских и турецкого языков. Примеры, приведенные из письменных памятников, свидетельствуют о том, что азербайджанский язык, его диалекты и говоры имеют очень древнюю историю. Это исследование имеет большое значение в деле выявления общих фонетических признаков других диалектов и говоров нашего языка и джультинских говоров. Исследование показывает, что имеющее большое значение явление замещения согласных в истории изучения нашего языка, является общим фонетическим признаком для всех тюркских языков.

Ключевые слова: *диалект, говор, согласный, замещение, Джультин.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'28;81'286

MƏLİHƏ ƏSƏDOVA

QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KOMPONENTLƏRİ

Məqalədə müasir ədəbi dilin müxtəlif xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qərb qrupu dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi frazeoloji vahidlərin formalaşması xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Məqalədə qərb qrupu dialekt və şivələrinin frazeoloji vahidləri ikikomponentli və üçkomponentli olmaqla komponentlərinin sayı nəzərə alınaraq təhlil edilir. Azərbaycan dilinin qərb dialekt qrupunda frazeoloji vahidlərin çox aktiv ol-
duqları müəyyən edilmişdir.

Açar sözləri: Azərbaycan dili, qərb qrup şivələri, frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, söz birləşmələrinin komponentləri.

Müasir dilçilikdə söz birləşmələrinin quruluşu müxtəlif cəhətdən təhlil edilir. Bəzən tərəflər arasında sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyi, bir və ya bir neçə sintaktik əlaqədən istifadə edilməsi birləşmənin quruluşunun sadə və ya mürəkkəb olmasını şərtləndirən prinsip hesab olunur. Bəzən isə bunun dilin inkişaf tarixinə bağlılığı əsas götürülür. Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrini komponentlərinin sayına görə ikikomponentli və çoxkomponentli olmaqla iki qrupa bölmək olar:

İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri. İkikomponentli feili sabit söz birləşmələri adından göründüyü kimi iki komponentdən ibarət olur. Komponentlərin biri mütləq və mütləq feildir, digəri isə müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Qeyd edək ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində ikikomponentli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. “Buradakı məntiq ondan ibarətdir ki, birləşmədə sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin birləşmənin semantikasında konkretlik artmış olur. Belə ki, frazeoloji birləşmələr tarixən formalaşmış sabit ifadələr olduğundan onların tərəfləri arasında mütəhərrik məna və qrammatik əlaqədən danışmaq olmaz. Bu tip əlaqələnmə, sözsüz ki, bir neçə sözün ardıcıl əlaqələnməsində özünü göstərə bilmir. İki söz, komponent arasında belə məcazlaşma daha güclü olur” [5, s. 12].

Bu birləşmələr tərkibindəki təyinedici sözün hansı quruluşda olmasından asılı olaraq üç qrupa ayrılırlar:

1. Təyinedici söz sadə quruluşda olan sabit söz birləşmələri – ağzına baxmaq “sözünə qulaq asmaq”; ağzını bağlamaq “susdurmaq”; ağzını yoxlamaq “fikrini bilmək”; ağığı tutmaq “əsəbiləşmək”; ajınan batmaq “kasıblaşmaq”; anqutu çıxmaq “arıqlamaq”; arğac keçməx “fitnə-fəsad törətmək”; arxa çöyürməx “xəyanət etmək”; ara vurmaq “dalaşdırmaq”; ayax çəlmək “tora salmaq”; ayağına düşmək “yalvarmaq”; bab gəlməx “uyğun gəlmək”; bağanağını ayırmaq “parçalamaq, dava etmək, döymək”; baxtı vurmaq “xoşbəxt olmaq”; baxtı bağlanmaq “evdə qalmaq, ərə gedə bilməmək”; barmaq basmaq “işə qarışmaq”; barmağına dolamaq “ələ salmaq”; baş ağartmaq “bilmək, öyrənmək, işin ustası olmaq”; baş dolandırmaq “bir təhər, zorla dolanmaq”; baş qatmaq “aldatmaq”; baş yoldaşı “arvad”; başa çatmaq “sona çatmaq”; başa düşmək “anlamaq”; başa vurmaq “elədiyi işi üzünə demək”; başı çəlməx “hansa bir hadisənin öz yaşamaq”; başını bişirmək “aldatmaq, yoldan çıxarmaq”; başını bitdərək “aldatmaq, yoldan çıxarmaq”; başını doldurmaq “yoldan çıxarmaq, aldatmaq”; başına götürmək (Füzuli) “bərk səslə danışmaq, qışqırmaq”; başını toylamaq (qərb q.) “aldatmaq”; bavar eləməx (Füzuli); beddam eləməx (Şuşa) “biabır etmək”; beyzüm eləməx (Ağdam, Gəncə, Şuşa); bin tutmaq (Füzuli); binnət olmaq (Füzuli); boğaz acmaq (Şuşa) “çox yemək”; boğaz eləməx (Füzuli) “hamilə etmək, borclu etmək”; boğaz olmaq (Füzuli) “hamilə olmaq, borclu olmaq”; boğaz otarmaq (Bərdə) “yemək”; boğaza gətirmək (Füzuli) “cana doyurmaq”; bozbaş qızdırmaq (Gəncə) “ara qarışdırmaq”; dilini sürümək; dili təpiməx (Füzuli); dili gəlməməx; dil bula-
maq (Füzuli); dil çıxartmaq (Ağdam); dodağı qaçmaq (Gəncə); dolaf gəlməx (Ağdam); dov gəlməx (Ağdam); cama:t ayağı (Şuşa); can almaq (Füzuli); can vermək (Gəncə); cana yığmaq (Ağdam); canı yanmaq (Şuşa); canına baxmaq (Füzuli); cıbrığını çəkməx (Füzuli); cımbat olmaq (Ağdam); cib sökmək (Gəncə); capan çalmaq (Ağdam, Bərdə); çəpər çəxməx (Ağdam, Füzuli); çiçəyi çirt-

damax (Ağdam); çilə çıxartmax (Ağdam); çömçə tutmax (Ağdam); çömçə olmax (Füzuli); daban döyməx (Füzuli); dax çəkmək (Şuşa); dağa dönmək (Gəncə); dalağa gəlməx (qərb q.); dalınnan dəyməx (qərb. q); dan gəlməx (qərb. q); dansıxı çıxmağ (Şuşa); daramıt vırmax (Füzuli); daşını atmax (Füzuli); dəşik axtarmax (Füzuli), dəfi dönməx (Şuşa); dəhnə basmax (Füzuli); ehdivar bağlamax (Gəncə); eyni açılmax; əl çəkməx (Füzuli).

2. Təyinedici söz düzəltmə quruluşda olan ikikomponentli feili sabit söz birləşmələri: – arhadara salmax (Bərdə); çidarrı olmax (Gəncə); dağallıx eləmək (Füzuli); dəmxud qalmax (Ağdam); dönəlgəsi dönməx (Bərdə).

3. Təyinedici söz mürəkkəb quruluşda olan ikikomponentli feili sabit söz birləşmələri: – ağzı-göyçəhliy eləmək “söyüş söymək”; alabağır olmax “qorxmaq”; alabaydağ olmax “biabır olmaq”; arax-varax eləmək “açıb tökmək”; atdöşü eləmək; baş-beynini doldurmax “yoldan çıxarmaq, öyrətmək, aldatmaq”; baş-göz eləmək “evləndirmək”; dəfə-darax salmax (Füzuli); dadamal düşməx (Gəncə) “öyrəncəli olmaq, bir yerə, bir adama dadanıb, ondan əl çəkməmək”.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki feili sabit söz birləşmələrini tərkibindəki qrammatik formalara görə iki böyük qrupda birləşdirmək olar:

I. Ad bildirən söz + feil formasında olanlar;

II. Feil + feil formasında olanlar.

Birinci qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimlər, substantivləşmiş isimlərlə, sifət və ya saylarla ifadə olunurlar: baş ağartmax; baş dolandırmax; baş qatmax; baş yoldaşı; boğaz acmax (Şuşa); boğaz eləmək (Füzuli); boğaz olmax (Füzuli); boğaz otarmax (Bərdə); ərişdə kəsməx' (Cəbrayıl); fiş vurmax (Göy-göl); fikir çəhməx' (Cəbrayıl, Ağdam); gəhgir olmax; gic eləmək (Bərdə); gül vurmax (Cəbrayıl); gün ağlamax (Cəbrayıl); sifət almaq (Şəmkir).

“Bəli, Kamilov belədir, – dedi, – stolun arxasında bir sifət alar ki, naşı adam baxanda deyər, bəs kişinin başında dünya yerləşibdir...” [3, s. 92];

“Mehmanla ayrılıqda söhbətə girişən rayon komsomol katibi Altayı tez-tez yada salıb onu adından danışib, elə də Kamilovun kölgəsini qılınclayan, tez-tələsik, özünü Mehmangillərə yaxın olduğunu bürüzə verən komsomol təşkilatçısı kənardakı söhbətə qarışdı” [3, s. 68];

“Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzü tutular, dünya qara bağlar...” [3, s. 91];

Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı [4, s. 19].

Çoxkomponentli feili sabit söz birləşmələri. Belə sabit söz birləşmələrinin tərkibi çox rəngarəngdir, yəni bu tərkibdə müxtəlif semantik çalarlara malik sözlərin yeni bir məna ətrafında birləşməsinə görürük: ağıl yerinə gəlmək; anasının əmduyi südü burnunna tökmək; arı yeyib namusu dalına atmax; aşına soyux su qatmax; balamançıya dəm tutmax; başı daşdan-daşa dəymək; başı dunnux olmax; başına daş salmax; başına götürmək; başına hava gəlmək; başına soyux dəymək; burun tovu vermək (Ağdam); burnunna uzağı görməmək (Füzuli); canına əl qatmax (Ağdam); canını boğza yığmax (Füzuli); canının hayına qalmax (Bərdə); çim yağ içində üzməx (Ağdam); çulunu sudan quru çıxarmax (Ağdam); daşı daş üstə qoymamax (Füzuli); daşı ətəyinnən tökmək (Ağdam); dərisinə saman doldurmax (Ağdam); dərisini boğazınna çıxarmax (Ağdam); dərdini içəri salmax (Füzuli); dəstana qoymax (Ağdam); dımış qalmax (Füzuli); dırxanən ətin arasına girməx (Ağdam); dişgari iş tutmax (Ağdam); diş bağıracağını kəsmək (Şuşa).

Nümunə verdiyimiz çoxkomponentli birləşmələr feili sabit söz birləşmələridir. Bu sabit söz birləşmələrinin bir çoxu ikikomponentli sabit söz birləşməsi kimi mövcud olan frazeologizmlərin daxilinə yeni bir sözün əlavə olunması ilə formalaşır. Daxil olan söz aparıcı mövqə tutaraq mövcud köhnə mənanı dəyişərək, yeni məna gətirir. Bu sözlərin 3 komponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən çıxarılması mümkün deyil, çünki bu zaman məna tamamilə dəyişir: Ağzı qatıx kəsmir (Qarabağ) “sözünün kəsəri olmamaq, razılıq etməmək, narazılıq etmək”. Bu frazeoloji birləşmədə “ağız” komponenti əsas mənaverici mövqedə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması mənanı tamamilə dəyişir: “Bu dərya yaxşılığın qabağında ağzın qatıq da kəsmir!” [3, s. 94].

– Boynuna ip salmax (Ağdam) “aldatmaq, yoldan çıxarmaq, evləndirmək”. Bu sabit söz birləşməsinin tərkibindəki “ip” sözünü ixtisar etdikdə birləşmənin mənası dəyişir. Boynuna salmax

“boynuna qoymaq, məcbur etmək” mənasını ifadə edir. Boynuna ip salmaq frazeoloji birləşməsinə qərb qrupunun bəzi şivələrində “kəndirləmək” formasında təsadüf edilir ki, onun da mənası evləndirməkdir;

– Boynuna uşax düşmək (Füzuli) “hamilə olmaq”. Bu frazeologizm də üçkomponentlidir. Onun tərkibindəki “uşax” sözü əsas mənaverici komponent kimi çıxış edir, onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda məna dəyişir (məcbur olmaq, məsul olmaq, məsuliyyət daşımaq). Gəncə dialektində bu frazeoloji birləşməyə “boyly olmaq” formasında rast gəlirik;

– Başına hava gəlmək (Gəncə) “dəli olmaq, əsəbiləşmək”. Bəzi şivələrdə “havalanmaq” formasında işlədilir. Bu frazeoloji birləşmənin tərkibində isə “hava” sözü aparıcı mövqe tutur. Onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda “başına gəlmək” frazeoloji birləşməsi yaranır ki, bu birləşməyə də əksər şivələrdə təsadüf edilir. Mənası “hansısa bir hadisə ilə qarşılaşmaq, hansısa bir işin şahidi olmaq”dır.

– Mayası haramxorluqla tutulmaq “kökü pis olan, rüşvətlə ailəsini saxlayan” adamlara deyilir. Bu frazeoloji birləşməyə Borçalı şivəsində “mayası xaraf” formasında təsadüf edilir. “Mayası haramla yoğruluf”, “mayası haramxorluqla tutuluf” formalarında isə Qazax, Gəncə, Şəmkir dialekt və şivələrində rast gəlinir: “Sözün düzü də budur ki, burada bizim bir qacalov tayfa var, ömür-gününü haramxorluqda keçirən, mayaları da haramxorluqla tutulan...” [3, s. 77].

– Cəhənnəmə kötük tullamaq (Şəmkir) “ölümlə əlləşmək, ölməyə hazırlaşmaq”. Bu frazeoloji birləşmədə isə “cəhənnəm” sözü əsas mənaverici funksiyanı yerinə yetirir. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması məcazi mənanın itməsinə səbəb olur: “İçindən Qaloş! Guya dünənki bəbədir, əlli ildir cəhənnəmə kötük tullamır bu Qaloş?” [3, s. 114].

Bu sadalananlardan fərqli olaraq bəzi çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən bir sözü ixtisar etdikdə məna dəyişmir. Bu sözlər aparıcı məna mövqeyində durmur və bu səbəbdən də onları asanlıqla tərkibdən çıxarmaq mümkündür. Məsələn: çatısı boğazına keşməx (Füzuli) “kimdənsə canını qurtara bilməmək”. Bu frazeoloji birləşmədəki “çatı” sözü mənaverici yox, mənaqüvvətləndirici mövqedə durur.

Və yaxud da, “dağdan ağır adam”. – “Hələ lap neçə kərə mənə barmaqla göstəriblər ki, o otağa, yəni sizin yaşadığınız otağa köç, mən razı olmamışam, demişəm balam, bəlkə kişi lap günü sabahdan gəldi, bəs dağdan ağır adam harda qalsın?..” [3, s. 44]. Bu frazeoloji birləşmənin də tərkibindəki “dağdan” sözü mənaqüvvətləndirici mövqedə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması heç bir yeni mənanın yaranmasına səbəb olmur.

Çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin statistik təhlili göstərdi ki, onların çox hissəsinin tərkibində somatizmlər ya əsas, ya da köməkçi komponent kimi çıxış edirlər: ağlına duz bağlamaq; ağzı qatıx kəsməmək; ağzına çullu doysan sığmamax; ağzına qıfıl vurmaq; ağzına qoyut almaq; ağzını açıf gözüünü yummaq; dili ağzına sığmamax (Füzuli); dili topux çalmaq (Şuşa); dilini işə salmaq (Ağdam); dilinin balasına düşməx (Füzuli); dilində tük bitmək (Şuşa); dilində söz bitif (Gəncə); (Ağdam); əl-əyağa düşmək (Cəbrayıl); əl-əyaxlı olmaq (Cəbrayıl); əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək (Cəbrayıl); əl-əyağını bir yerə bağlamaq (Füzuli); əl yeri qoymaq (Füzuli, Gəncə):

Dünən gördüm onu, // Gülürdü, danışdı. // Dil-boğaza qoymurdu (R.Rza);

Yadında saxla ki, sənin kimi ağzını boş qoyan adamlara “yanşaq” deyərlər (M.İbrahimov);

Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan vurdu beynimə (Ə.Abbasov);

Nümunələrə diqqət yetirsək onların komponentlərini semantik çalarlığına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq çətindir. Maraqlıdır ki, frazeologiyada bir çox dilçilər bu feili frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölməyə cəhd göstərmişlər: 1. Söz birləşməsi formasında olanlar; 2. Cümlə formasında olanlar [6, s. 65-75].

Bu bölgüdən yanaşdıqda qərb qrupu dialekt və şivələrində cümlə formasında olan feili sabit söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: başını soxmağa yer axtarmax (Gəncə); buğda yeyib cənnətdən çıxmaq (Füzuli); iki gözüünü bir deşihdən çıxarmax (Gəncə); ilan ağzınnan qurtarmax (Goranboy); gor öyünə sağlam baş aparmamax (Cəbrayıl, Füzuli); ələyi ələlib xəlviri göydə oynamaq (Füzuli).

Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram, // Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram (M.Ə.Sabir).

İlk dəfə bu tip sabit söz birləşmələr haqqında ətraflı danışan H.Bayramov yazır: “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda cümləyə oxşayır. Azərbaycan dilçiliyində S.Murtuzayev belə konstruksiyaları “fazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. Biz vaxtilə belələrini “fazeoloji ifadə” adlandırmışıq” [2, s. 122]. Həmin kitabda müəllif “fazeoloji ifadələr” terminini “fazeoloji cümlələr” adı ilə təqdim edir: “Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz spesifikasiyalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bizcə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənacə söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsəddəuyğundur” (2, s.70) və bizim fikrimizcə, bu termin daha münasibdir. Bu sabit söz birləşmələri bu gün həm də atalar sözləri kimi istifadə edirlər.

Qərb qrupunda feillərin bu imkanlarına baxmayaraq, onların hamısı sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edə bilmirlər. Belə ki, bu dialektə feillər tək işləndikdə leksik-semantik və qrammatik imkanlarını ifadə etdirdikləri üçün çox fəal olmalarına baxmayaraq, sabit söz birləşmələrinin tərkibində pospozisiya mövqeyi tutur və bu səbəbdən də onların hamısı fəallaşa bilmirlər. Təbii ki, birləşmələrin tərkibində də feillər əsas komponent kimi istifadə edə biləcəyi bütün qrammatik imkanlardan istifadə edirlər.

Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: melihe78@mail.ru

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c., Ankara, 1999, 374 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
3. Rəhimov S.H. Əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: 2005, 288 s.
4. Şıxlı İ.Q. Dəli Kür. Bakı, 2004, 2014, 432 s., 512 s.
5. Şirinova G.N. “Koroğlu” dastanının frazeologiyası. Filol. üzrə fə.l.dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2016, 28 s.
6. Чернов М.Ф. Глагольные идиоматические сочетания в современном чувашском языке // Советская тюркология, 1985, № 6, с. 65-74.

Melihe Asadova

COMPONENTS OF STABLE PHRASES IN THE WESTERN GROUP OF LOCAL DIALECTS

The paper analyzes the phraseological units of the literary language, taking into account various features relevant to modern phraseology. The reason for this research is the study of the features of the formation of phraseological units with the help of their structure. The paper analyzes the phraseologisms of the western group of local dialects, taking into account their components, two-component and three-component. It was found that phraseological units are very active in the western group of Azerbaijani dialects.

Keywords: Azerbaijani language, western group of dialects, phraseological units, stable phrases, components of phrases.

Мелихе Асадова

**КОМПОНЕНТЫ СТАБИЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ЗАПАДНОЙ
ГРУППЕ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ**

В статье проведен анализ фразеологических единиц литературного языка, с учетом разных особенностей, актуальных в современной фразеологии. Причина такого исследования – изучение особенностей образования фразеологических единиц с помощью их структуры. В статье фразеологизмы говоров западной группы анализируются, учитывая их компоненты – двухкомпонентные и трехкомпонентные. Было выяснено, что в западной группе говоров азербайджанского языка фразеологизмы очень активны.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, западная группа говоров, фразеологические единицы, ста-
бильные словосочетания, компоненты словосочетаний.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82.0

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ AZƏRBAYCAN-RUS ƏDƏBİ
ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Görkəmli ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Azərbaycan maarifçiliyinin tarixində xüsusi yer tutur. O, Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yayılmasında, xüsusən Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Böyük ədib istər XIX əsrin sonlarındakı publisistik fəaliyyətində, istər nəşri olduğu "Şərqi-Rus" qəzetinin fəaliyyətində rus ədəbiyyatının xalqımız arasında təbliğində və sevilməsində töhfələr vermişdir. Alovlu publisist eyni zamanda XIX əsrin sonlarında rus mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təbliği işində də fəal iştirak edirdi. Məqalədə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyətləri mənbələr əsasında təhlil və tədqiq olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, ədəbi əlaqələr, rus ədəbiyyatı, "Şərqi-Rus" qəzeti.

Görkəmli ictimai xadim, ədib və nəşir Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Rusiya və Avropada təhsil almış, Qərb mədəniyyətinin Şərqdə yayılmasında böyük rol oynamışdır. O, qabaqcıl Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyin yolunun Rusiyadan, rus ədəbiyyatı və mədəniyyətindən keçdiyini görür, zəngin mənəvi xəzinə olan rus ədəbi irsinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Alovlu publisist eyni zamanda XIX əsrin sonlarında rus mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təbliği işində də fəal iştirak edirdi.

"80-ci illərdə ədəbiyyatın inkişafı üsuli-cədid hərəkatı ilə daha artıq bağlı idi. Bu, ədəbi prosesin xarakteri və istiqamətinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynadı" [5, s. 62]. Xalq maarifinin milliləşməsi ilə əlaqədar ilk dəfə uşaq mütaliəsi məsələləri ədəbi prosesdə ön plana keçdi. Milli ədəbiyyatı inkişaf etdirmək yolları və istiqamətləri də mətbuatda məhz bu vaxtdan müzakirə edilməyə başladı. Onu da qeyd etmək ki, bu işləri o dövrdə Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə mətbuat orqanı olan "Ziya" qəzeti koordinasiya edir, milli mədəniyyətin, maarifçiliyin inkişafına töhfə verirdi. Bu istiqamətdə 1880-ci ilin 16 aprel tarixində "Ziya" qəzetinin redaksiyasında müxtəlif məsləkli ziyalıların iştirakı ilə çağırılmış bir yığıncaq işgüzar müzakirələrin başlanğıcı oldu. Burada iştirak edənlər belə hesab edirdilər ki, maarif sahəsində islahat üçün müvafiq vasitələr, eləcə də yeni təlim kitabları olmalıdır. "Ziya" redaksiyasında yeni ədəbiyyat yaratmaq məsələsi ətrafında başlanan müzakirə çox çəkmədən maarifçi ictimaiyyət arasında əks-səda verdi. H.Zərdabi, M.Şahtaxtlı, S.Vəlibəyov, M.Xəlilov kimi qabaqcıl ziyalılar əhəmiyyətli təkliflər irəli sürdülər [5, s. 63].

Məlum olduğu kimi, böyük mütəfəkkir Azərbaycan maarifçiliyinin, maarifçi ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq maarifin, üsuli-cədid məktəblərinin yayılması ilə əlaqədar bu sahədə ciddi-cəhdlə çalışırdı. Bu baxımdan alovlu vətənpərvərin "İstanbuldan məktublar" və "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlı silsilə məqalələri o dövrün rus mətbuatında böyük əks-səda doğurmuşdu. M.Şahtaxtlıya görə ədəbiyyat sahəsində ilk növbədə xalqın ağılı və ürəyi üçün zərərli olan hər şeyi kütlənin özü tərəfindən yaradılan, onun arzu və istəklərinin, həyat məişətinin bədii inikası olan əsərlərlə əvəz etmək lazımdır. Bu işdə o, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının rolunu xüsusi qiymətləndirir, el arasında geniş yayılmış saysız-hesabsız nağılları, hekayələri, rəvayətləri, atalar sözlərini, tapmacaları, aforizmləri toplayıb kitab halında nəşr etməyi təklif edirdi [11, s. 34].

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı mütaliədən ötrü eyni zamanda rus ədəbiyyatının məfkurəvi istiqamətinə uyğun gələn kitablar məsələsinə də üstünlük verirdi. Azərbaycanlılar arasında ana dilində rus ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, elm və incəsənətini yayıb təbliğ etməyi o, milli mədəniyyətin tərəqqisi, xalqın başqa xalqlarla mənəvi yaxınlaşması üçün vacib hesab edirdi [5, s. 66]. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı yuxarıda adını çəkdiyimiz "Müsəlmanlarda məktəb həyatı", eləcə də "Düşüncələr və faktlar",

“Müsəlman ziyalılarının vəzifələri” adlı silsilə məqalələrində Azərbaycanda rus ədəbiyyatını təbliğ etməyin nəzəri və əməli əhəmiyyəti olan prinsipial məsələlərdən söhbət açır, konkret yollarını göstərirdi. Böyük demokrat maarifçi bu işdə ziyalıların vəzifələrindən bəhs edərkən yazırdı: “...bizə, müsəlman ziyalılarına yubanmadan xalqımız arasında ana dilimizdə rus ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, elmi, incəsənəti nümunələrini yaymaq lazım gəlir. Bununla biz öz xalqımıza müsəlman intibahının başlanğıcını qoymaq imkanı verər və Rusiyanın öz təbəələri ilə mənəvi yaxınlaşması işinə xidmət göstərərlik” (Задачи мусульманской интилигенции, Баку, 1902, 13 январь).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtlı hələ 1880-90-cı illərdə “Московские водомости”, “Кавказ”, “Новое обозрение” kimi məşhur qəzetlərin Yaxın Şərq bölgəsi üzrə xüsusi müxbiri işləyərkən Qərb-Şərq əlaqələrinin inkişafı baxımından xeyli iş görmüşdür. Belə ki, “Türk mütəfəkkiri Avropa həyat tərzini və qraf Tolstoy haqqında” adlı məqaləsində o, dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoyun Şərq xalqları arasındakı nüfuzundan, sevilə-sevilə oxunmasından geniş şəkildə bəhs etmişdi [2, s. 100-106]. Bölgənin ədəbi əlaqələrinə Şərq-Qərb kontekstində yanaşan böyük ədib məqalədə Azərbaycan və Osmanlı türklərinin ədəbiyyatını Rusiya oxucularına tanıtmğa çalışırdı. O, adı çəkilən məqalədə rus yazıçısı qraf Tolstoyla ilk türk romançılarından biri, “Tərcümani-həqiqət” qəzetinin sahibi və baş redaktoru Əhməd Midhət Əfəndi yaradıcılığını qarşılaşdırır, L.N.Tolstoyun türk romançısı üzərindəki təsirindən bəhs edirdi.

Göründüyü kimi, bu məqalənin adı da türk romançısının məqaləsinin adı ilə səsleşir. Yazıda M.Şahtaxtlı eyni zamanda onun İstanbulda çıxan “Tərcümani-həqiqət” qəzetində çap olunmuş “Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə” və “Avropanın mənəvi nasazlıqları” (Нравственный недуг Европы – Ə.Q.) adlı məqalələrindən istifadə etmiş, sitatlar gətirmişdir. Həmin məqalədə Əhməd Midhət Əfəndinin Avropa insanının sosial həyatına, ailədaxili münasibətlər məsələsinə baxışlarının, Qərb və Şərq sosial həyat tərzinin müqayisəli təhlili verilir.

M.Şahtaxtlının məqaləsində eyni zamanda Avropa ilə Lev Tolstoy yaradıcılığı qarşılaşdırılır, bu iki qələm sahibi arasında ortaqlıq nöqtələrindən bəhs edilir, bu məsələdə qraf Lev Tolstoyla fikirlərinin, baxışlarının üst-üstə düşməsi, həmfikir olmaları göstərilir.

Daha sonra M.Şahtaxtlı göstərir ki, Əhməd Midhətin Avropanın ictimai vəziyyətinə bu baxışı rus yazıçısı qraf Lev Tolstoyun bir sıra əsərləri, o cümlədən son dövrlərdə qələmə aldığı “Kreyser sonatası” ilə səsleşir və görünür, məhz bu baxımdan onun xoşuna gəlmişdir. M.Şahtaxtlının dediyi kimi Əhməd Midhət qəzetin növbəti nömrəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində yenə sözü Avropanın sosial həyatı məsələsinin üzərinə gətirir, türk cəmiyyəti üçün yaxın olan rus cəmiyyəti təndən, onun tanınmış qələm sahiblərindən biri olan Lev Tolstoydan bəhs edir. O, Lev Tolstoyun bu məsələyə baxışını öyrəndiyini, bu məsələdə fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü qeyd edir: “Mən hazırda məşhur rus yazıçısı qraf Lev Tolstoyun əsərlərini oxuyuram. Sevindirici haldır ki, Avropa sosial həyatı haqqında o da mənim kimi düşünür. Qraf Tolstoy Avropa sivilizasiyasının maddi meyvələrinin Rusiyaya gətirilməsini bəyənir. Tezliklə biz qrafın əsərlərini tərcümə edib türk oxucusuna təqdim edəcəyik. Bu əsərlərdə qraf işin dərin bilicisi kimi cəsarətlə xalqın əxlaqi məziyyətlərini şərh edir, hansı ki, öz varlığını isbat edən hər bir xalq milli rifahın qayğısını çəkərkən onu birinci yerə qoymalıdır. Mən inanıram ki, biz türklər müxtəlif sivilizasiyaların indiki toqquşmasında qraf Tolstoyun ideyalarında həqiqi əxlaq və rifah yolunda milli məişətimiz üçün faydalı cəhətlər tapacağıq” [1]. Onu da qeyd edək ki, Əhməd Midhət Əfəndi məqalədə bəhs etdiyi Tolstoyun “Maarifin meyvələri” (1889)pyesini sonralar türk dilinə tərcümə də etmişdi.

Nəticə etibarilə demək olar ki, Əhməd Midhət Əfəndinin yaradıcılığı hər şeydən əvvəl, M.Şahtaxtlının diqqətini ona görə cəlb etmişdi ki, burada Qərb-Şərq problemi var idi. İkincisi, türk ədibi rus yazıçısı Lev Tolstoyun əsərlərinə ona görə çox önəm verirdi ki, bu məsələdə onların fikirləri üst-üstə düşürdü. M.Şahtaxtlı da məqalələrində həmin məsələləri qabardır, ədəbi əlaqələri inkişaf etdirmək istəyirdi.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında tərcümə sənətinin də rolu böyükdür. Bu baxımdan M.Şahtaxtlının rus dilinə tərcümə üçün müraciət etdiyi elmi-publisistik və ya bədii əsərlər dövrün nəbzini tutan, mövzusunun aktuallığı ilə seçilən, öz dövrü ilə səsleşən ədəbi nümunələr olmuşdur. Məsələn, elə götürək Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Zeynalabdin

Marağalının (1838-1910) XIX əsrin sonlarında vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış ən sanballı bədii nümunələrdən biri olan “Səyahətnameyi-İbrahimbəy və ya təəssübkeşliyin bəlası” adlı əsərini. M.Şahtaxtılı bu qiymətli əsərin Yaxın Şərqdə böyük marağa səbəb olduğunu, ədəbi-mədəni aləmdə bir hadisəyə çevrildiyini nəzərə alıb onun bir hissəsini farscadan ruscaya çevirib, Tiflisdə çıxan “Arqonavt” (1901, 25 və 28 noyabr, № 183, 188) qəzetində çap etdirdi. Tərcümənin əvvəlində böyük ədib həmin əsərin ictimai həyatdakı əhəmiyyətini İ.Turgenevin “Ovçunun xatirələri” romanı ilə müqayisə edirdi. Bəlkə də tərcüməçinin bu ilk təşəbbüsü sonralar əsərin tam şəkildə rus dilinə tərcümə olunub çap olunmasına təkan vermişdir.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafı tarixində “Şərqi-Rus” qəzetinin özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetini nəşr etməklə bu əlaqələrin inkişafında görkəmli rol oynamışdır.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları mətbuata olan ehtiyacın artdığını görərək ana dilində qəzet və jurnallar çıxarmaq üçün dəfələrlə hökumət dairələrinə müraciət etmişdilər. Lakin ucqarlarda qəddar müstəmləkəçilik və milli təzyiq siyasəti yeridən çar hökuməti Azərbaycan mətbuatının da inkişafına mane olurdu. Bu çətinliyi böyük ədib C.Məmmədquluzadə də “Xatiratım” əsərində də qeyd etmişdi: “...o vaxtlar bir müstəqil cəridə intişarına yol verməyi Peterburq hökumətindən heç gözləmək olmazdı. Xüsusən ki, İran və Osmanlı ilə həmsərhəd olan Qafqaz müsəlmanlarının maarifinin qüvvətlənməyinə Rusiya hökuməti heç bir vaxt yol vermək istəməzdi” [6].

Belə bir dözülməz şəraitdə çarizmin irəli sürdüyü maneələri aşmaq cəhdi böyük maarifçimiz M.Şahtaxtılıya nəsib oldu. Rusiyadakı hadisələri diqqətlə izləyən M.Şahtaxtılı ölkədə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətdən, bu münbit zəmindən bacarıqla istifadə etdi. O, Parisdən qayıdaraq 1902-ci il aprel 2-də Rusiyanın Mətbuat işləri üzrə baş idarəsinə xahişnamə ilə müraciət etdi. Ədib öz xalqının mənafeyi naminə bir qəzet buraxmaq, həm də bununla Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış etmək niyyətini bildirərək yazırdı ki, mən dərinədən əminəm ki, Azərbaycan qəzeti bu diyarda mədəniyyət və vətəndaşlığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir [7, s. 54].

Nəhayət, 1903-cü il martın 30-da nəşrə başlayan XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı “Şərqi-Rus” qəzeti çarizmin ağır istismarı şəraitində dövrün mütərəqqi ziyalılarının üz tutduğu ilk milli mərkəzə çevrildi.

Bu qəzet o dövrdə cəhalətə və xurafata qarşı əzmlə mücadilə verən Azərbaycan mədəniyyətinin, mütərəqqi ziyalıların yeganə tribunası idi. Qəzet bu istiqamətdə birinci növbədə xalqın maariflənməsi, mədəniyyətin inkişafı yolunda çalışdığı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Burada dövrün ədəbi qüvvələri də geniş şəkildə təmsil olunurdu. Bu gün ədəbiyyatımızın klassikləri sayılan Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Firudin bəy Köçərli, Abdulla Sur, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Məhəmmədağa Sıdqi və s. “Şərqi-Rus”un cəmiyyətə təqdim etdiyi xalqın maariflənməsi, inkişafı üçün həyatını fəda etməyə hazır olan, işıqlı gənc ədəbi qüvvələr idi.

Təsədüfi deyildir ki, M.Şahtaxtılı təkcə maarifçiliyin inkişafı üçün deyil, xalqların mədəni cəhətdən yaxınlaşdırılması baxımından da qəzetin üzərinə böyük vəzifələr düşməsinin məsuliyyətini çox düzgün anlayırdı. Elə buna görə də o, “Şərqi-Rus”un ilk nömrəsində bu vəzifələri şəərəflə yerinə yetirəcəyini bəyan edərək yazırdı: “Bu gündən etibarən qəzetimiz müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin bir ayinəsi, bir cahannüması olacaq. Yevropanın, Rusiyanın siyasi və ticarət əhvalından başqa biz oxucularımızı bunların ədəbiyyatından, fəlsəfə və hükməyyatından ...dəxi baxəbər edəcəgiz”.

M.Şahtaxtılı eyni zamanda qəzet nömrələrinin birində (“Şərqi-Rus” qəzeti, 19 iyun 1904, № 78) gənc qələm sahiblərinə müraciətlə yazırdı ki, onlar rus və Avropa belletrini, roman, teatr və əşara dair əsərləri tez-tez oxusunlar, ən yaxşı əsərləri tərcümə etsinlər. Gənc ədiblər yalnız bu yolla “Avropa usta ədiblərinin yazmaq üsullarını öyrənəcək, onların sirlərinə vəqif olacaq və onların zəhnindən və biliklərindən istifadə edəcək olarlar”.

“Şərqi-Rus” qəzeti ilk nəşrə başladığı vaxtdan Rusiya-Azərbaycan mədəni və ədəbi əlaqələrini təbliğ və tərənnüm etmək yolunu tutmuşdu. Təsadüfi deyildi ki, qəzetdə nəşr olunan “Rusiyada fars qəzeti” adlı yazıda o, “maarif sevnən ruslar və müsəlmanların münasibətlərinin getdikcə daha məhəbbətli və hər iki tərəfə səmərəverici olmasından, nəcib və alicənab rus millətinin müsəlmanlara dair etdikləri məhəbbətli və xeyirxahanə hissələrindən” ictimai bəhs edirdi.

Məhəmməd ağa Şahtaxlı başqa bir yazısında da rus ədəbiyyatının Şərq xalqlarının ədəbi qüvvələrinə müsbət təsir göstərməsini xüsusilə qeyd edərək bildirirdi: “Hind müsəlmanlarının ədəbiyyat üzrə müəllimləri hal-hazırda ingilislər olduğu kimi, bu sahədə bizim də ustadlarımız təbiidir ki, ruslar olacaq və həqiqətdə də olurlar” (Şərqi-Rus, 1903, 29 avqust, № 63).

Ş.Novruzovun qeyd etdiyi kimi, Nekrasovun üsyankar ruhlu şeirinə, habelə Qafqazın ictimai-siyasi inkişafında Rusiyanın mütərəqqi roluna dair M.Y.Lermontovun balladasına, A.P.Çexovun, M.Qorkinin əsərlərinə qəzetdə yer verilməsi təsadüfi deyildi. “Şərqi-Rus”da rus ədəbiyyatının elə nümunələri nəşr olunurdu ki, bunlar öz ideyaları ilə məhz qəzet nəşrinin uğrunda mübarizə apardığı amal ilə üst-üstə düşürdü [7, s. 135]. Bu baxımdan qəzetdə L.N.Tolstoy irsinə xüsusi əhəmiyyət verilməsi diqqəti cəlb edir. Qəzetdə Tolstoyun yaşadığı, təsərrüfat həyatı ilə məşğul olduğu məkana həsr olunmuş məqalədə böyük yazıçının “hər kəsin fikrinə hürriyyət verilmədikcə həqiqət meydana çıxmaz” fikrinə həmrəylik ifadə olunur və nəşir yazır: “Biz də bunun üzərinə öz tərəfimizdən fikri-səhih ilə bir saat təfəkkür edərsək, azadlığın bir zərrəsinə nail olmaq yetmiş il ibadətdən xeyirlidir. Əfkarınızı qart həzrətlər təlimatına əsir etməyiniz. Dünyanın ən böyük mühərrirləri nə kimi fikirdə bulunurlar! İbrət alınız” (“Şərqi-Rus” qəzeti, Yasnaya polyana, 18 oktyabr, 1903, № 85).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rusiya-Azərbaycan ədəbi əlaqələrində qraf Tolstoyun xüsusi yeri var idi. “Şərqi-Rus” da oxucuların Tolstoy irsinə marağını nəzərə alıb böyük sənətkarın irsinə müraciət edir, onu Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinə, geniş oxucu kütləsinə təqdim edirdi. Məlumdur ki, Cəlil Məmmədquluzadə məhz “Şərqi-Rus” redaksiyasına gəlişi ilə mətbuat aləminə daxil olmuşdu. Görkəmli satira ustasının rus dilindən tərcümə etdiyi ilk tərcümə əsəri də elə bu mətbuat orqanında işıq üzü görmüşdü. Bu əsər L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” hekayəsi idi. Moskvada sensor əsərin nəşrini qadağan etmişdi. Çünki tərcümə işi xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin, azad fikrin ifadəsinin inkişafına imkan verirdi. Ona görə bu mətbuat orqanında L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adlı hekayə-əfsanəsi C.Məmmədquluzadənin tərcüməsində (“Şərqi-Rus”, 1904, 21 yanvar, № 7) işıq üzü görmüşdür. Əsər öz ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, bədii məziyyətlərinə görə də diqqətəlayiqdir. Hekayənin Azərbaycan dilində xüsusi bir təəvvülə səslənməsi, canlı danışiq dilinə yaxınlığı, sadə və hamı üçün anlaşılıq olmasından Mirzə Cəlili məahir bir tərcüməçi, eyni zamanda L.N.Tolstoy yaradıcılığının ruhunu yaxından duyan bir sənətkar kimi tanıtmışdır.

Yazıçı Hüseyn Minasazov da Tolstoy irsinə müraciət etmiş, böyük sənətkarın “Yumurta boyda buğda danəsi” hekayəsini tərcümə edib bu qəzetdə nəşr etdirmişdir. Qəzetdə işıq üzü görmüş böyük rus yazıçısı M.Y.Lermontovun “Mübahisə” (Şərqi-Rus, 1905, 14 yanvar, № 13) əsəri A.Əfəndizadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə “Şərqi-Rus”un sonuncu nömrəsinə təsadüf etmiş, bundan sonra qəzet nəşrini dayandırmışdır. Əsərin tərcüməsində mütərcim Lermontov poeziyasının incəliklərinə xas olan lirizm, atəşin ehtiras və ruhu oxşayan ahəngi oxuculara çatdırabilmişdir.

Qəzetlə yaxın əməkdaşlıq edən, ilk elmi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının müəllifi F.Köçərlinin də bədii tərcümənin genişlənməsinə böyük köməyi olmuşdur. Məqalələrinin birində bu maarifçi-alim tərcümələrin, bəşəri ədəbiyyatın insan cəmiyyətinin, dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük rolundan bəhs edərək yazmışdır: “İstər farsların Sədisi və Xacə Hafizi, istərsə də ingilislərin Şekspiri və Bayronu, firənglərin Jan Jak Russosu və Viktor Hüqosu, nemeslərin Hötesi və Şilləri, rusların Puşkini, Dostoyevski və Tolstoyu öz əsərlərində millətlərinin ən böyük müəllimi və ən məahir və müqtədir mürəbbisi olub əsərləri ilə onların təhzihi – əxlaqına, rüfət və səadət tapmasına, şöhrət və qüvvət kəsb etməsinə hüsnü-tədbirlər və səlamət təriqlər göstəriblər” (Şərqi-Rus, 18 dekabr, 1904, № 252).

A.P.Çexovun “At familiası”(“Şərqi-Rus” 16-17 iyun 1904, № 104-105) hekayəsini də görkəmli ədəbiyyatşünas və maarifçi F.Köçərli dilimizə tərcümə etmişdir. Tərcümənin əvvəlində qəzet A.P.Çexovun nəsrə haqqında oxuculara məlumat verərək yazırdı: “Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrlə rus millətinin hər bir sinfinə dair əhvalat yazıb hər dairənin eyib və qüsurlarını istehza və kinayə təriqincə zərifanə işarələr ilə göstərir. O cənab kəlamın ustadı hesab olunur, azacıq və lətif sözləri ilə dərin və böyük mənalər yetirməkdə bimsil bir vücud idi”.

M.Şahtaxtlı qəzetdəki yazılarında bu və ya başqa şəkildə tez-tez rus klassiklərinə müraciət edirdi. Məsələn, bir məqaləsində o, (Şərqi-Rus, 1904,4 fevral, № 13) dövründəki ictimai bərabərsizliyə, zülmə qarşı səsinə qaldırmaq üçün rus poeziyasının görkəmli nümayəndəsi N.A.Nekrasov yaradıcılığına müraciət edərək yazırdı: “Rusların məşhur şairlərindən biri olan Nekrasovun həkimanə söylənmiş bir fikrini xatırlayıram. Nekrasov deyir:

Единодушие и разум
Всюду дадут торжество.
Но не придут и разом
Вдруг не создашь ничего!”
Tərcümə:
Bir vaxt zəfər çalacaq
Birlikdə zəka, inan!
Lakin dərhal yetişməz,
Qəfil heç nə yaranmaz!

M.Şahtaxtlı tərcümə məsələlərində, xüsusilə rus, Avropa sözlərinin tərcüməsində diqqətli olmağı tövsiyə edirdi: “Ruscadan türkcəyə əsərlər tərcümə edənlər bilirlər ki, rus dili bizim tərcüməmizdən çox zəngindir. Yüzlərcə, minlərcə Avropa dillərindən eynilə alınmış sözlər var ki, əvəzləri rus dilində olmadığı kimi bizim şərq dillərində dəxi yoxdur. Bunların hər birinin əvəzinə öz dillərində ruslar bir söz qoysaydılar, söz mənasını əldə edəməyəcək idi. Çünki bu mənalara vücuda gətirən Avropa millətlərinin, rusların şəriklik etmədikləri diriliyi və vüquatı olmuşdur. Ona görə bu sözləri Avropa sözü ilə istemal edib ləfzləri ilə bərabər mənalarmı da öyrənirlər” [8, s. 224-225].

Müəllif Azərbaycan və İran məktəblərində dərslik kimi Sədinin “Gülüstən” əsərinin ilk nümunəvi əsər kimi tədris olunduğunu göstərirdi [8, s. 228]. Böyük ədib və mütəfəkkir bu qiymətli bədii əsərin fəlsəfi məzmun kəsb etdiyini və onun dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olduğunu, bütün Avropa dillərində əsərin tam tərcüməsinin çap olunduğunu vurğulayırdı. O, “Gülüstən” əsər adının rus dilinə “место для поз” şəklində tərcüməsini doğru hesab etməyərək almanca tərcüməsində olduğu kimi “Rosenland” şəklində variantını daha məqbul hesab edirdi [8, s. 255].

Qəzet rus yazıçıların əsərlərini öz səhifələrində nəşr etməklə yanaşı, rus ədəbiyyatı nümunələrinin təbliğini də unutmurdu. Belə ki, qəzetin 1903-cü ilin dekabr ayında çap olunmuş bir nömrəsində proletar yazıçısı Maksim Qorkinin “Həyatın dibində” pyesinin Uralsk şəhərində tamaşaya qoyulması haqqında oxuculara geniş məlumat verilir. Qəzet resenziyası bu sözlərlə bitir: “Cüm-ləmiz Maksim Qorki cənablarına afərinlər edəlim”.

Beləliklə, görkəmli ictimai xadim, ədib və mühərrir Məhəmməd ağa Şahtaxtlı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Mithat Efendi. Rus edebiyatı ve Avrupa, yahut edip Tolstoydan bir hülase. “Tercümani-hakikat” gazetesi, № 37382-37388, 1891, 24 fevral-3 mart.
2. Quliyev Ə. Məmməd ağa Şahtaxtlı və türk romançısı Əhməd Midhət Əfəndi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, 2018, № 1, s. 100-106.
3. Quliyev Ə. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 128 s.
4. Quliyev Ə., Həsənova S. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: görkəmli dilçi və naşir. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 192 s.
5. Məmmədov X. Əkinçidən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987, 210 s.

6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. IV c. / Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
7. Novruzov Ş. "Şərqi-Rus"un çağırışı. Bakı: Yazıçı, 1988, 186 s.
8. Şahtaxtılı M. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 420 s.
9. Шахтахтинский М. Перед анафемой. «Новое обозрение», 1891.
10. Шахтахтинский М. Турецкий мыслитель о европейской социальной жизни и о гр. Толстом, «Новое обозрение» qəz., Tiflis, 1891, 29 may, № 2557.
11. Зейналова К. Мухаммедага Шахтахтинский в русской периодической печати. Баку: Сада, 1995, 96 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ebulfamazonoglu@yahoo.com*

Abulfaz Quliyev

MOHAMMAD AGHA SHAHTAKHTLY'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI-RUSSIAN LITERARY RELATIONS

The prominent public figure Mohammad Agha Shahtakhtli occupies a special place in the history of Azerbaijani enlightenment. He played an important role in the dissemination of Western literature and culture, especially in the development of Azerbaijani-Russian literary relations. The great writer contributed to the popularization of Russian literature during the publicist activity of the late XIX century or in the work of the newspaper "East-Russia", whose publisher was Mohammad Agha Shahtakhtli himself. The flaming publicist was also actively involved in promoting the Azerbaijani literature and culture in the Russian press in the late 19th century. The article analyzes and studies the activity of Mohammad aga Shahtakhtli in the field of development of Azerbaijani-Russian literary relations based on sources.

Keywords: *Mohammed agha Shahtakhtli, literary relations, Russian literature, "East-Russia" newspaper.*

Абульфаз Гулиев

РОЛЬ МАМЕДА АГИ ШАХТАХТИНСКОГО В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Видный общественный деятель Мамед ага Шахтахтинский занимает особое место в истории просвещения Азербайджана. Он сыграл особую роль в истории расширения и распространения Западной культуры и литературы при развитии Азербайджанско-русских литературных связей. Великий литератор имел особый дар пропаганде и влюбленности в русскую литературу среди нашего народа при публицистической работе в конце XIX века, и в деятельности газеты «Шарки-Рус», где он был издателем. Пламенный публицист одновременно на русской публицистической арене в конце XIX века, активно участвовал в пропаганде азербайджанской культуры и литературы. В статье на основе источников исследуется и анализируется деятельность Мамед ага Шахтахтинского в развитии азербайджанско-русских литературных связей.

Ключевые слова: *Мамед ага Шахтахтинский, литературные связи, русская литература, газета «Шарки-Рус».*

UOT 008(091)

FƏRMAN XƏLİLOV

TƏHSİLSİZ MAARİFÇİ-DEMOKRAT

Naxçıvanın maarif və mədəniyyət xadimlərinin ədəbi irsini və fəaliyyətini öyrənmək bu gün aktual məsələlərdən biridir.

Məqalədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ömrünü maarifçilik ideyalarının təbliğinə və xeyriyyəçiliyə həsr edən Ağa Məhəmməd Əkbərovun fəaliyyətindən bəhs olunur.

Müəllif dövrü mətbuat və arxiv materiallarına əsaslanaraq sübuta yetirir ki, Ağa Məhəmməd Əkbərov əqidəcə maarifçi-demokrat olmuş, demokratik ruhlu ədəbiyyatı təbliğ etmiş, maarifçi ziyalılarla yanaşı, sosial-demokratlara da rəğbət bəsləmiş, Cənubi Azərbaycan inqilabçıları ilə Qafqaz sosial-demokratları arasında əlaqələndirici rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Ağa Məhəmməd Əkbərov (Ərbab), maarifçilik, sosial-demokrat, xeyriyyəçilik.*

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda maarif və mədəniyyət uğrunda əzmkarlıqla mübarizə aparan həm mükəmməl təhsil almış, həm də heç bir təhsil üzü görməyən demokratik ruhlu insanların fəaliyyəti unudulmazdır. İndiyədək belə fədakar şəxsiyyətlərdən olan Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə, Mirzə Cəlil Şürbi, Fərəculla və Nəsrulla Şeyxovlar, Cümşüd bəy Sultanov, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Əli bəy Bəktəşi, Məmmədqulu bəy Kəngərli və başqaları haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmış və fəaliyyətləri dəyərləndirilmişdir. Lakin onların içərisində fəaliyyəti bu günədək lazımı səviyyədə öyrənilməyən şəxsiyyətlər də vardır. Ağa Məhəmməd Əkbərov belələrindən biridir.

Kimdir Ağa Məhəmməd Əkbərov?

Professor Ə.Şərif 1968-ci ildə Bakıda rus dilində çap etdirdiyi “Rəjdəniyə Molla Nəsrəddinə” adlı monoqrafiyasında Ağa Məhəmməd Əkbərovun adını Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Nəsrulla Şeyxov, Mirzə Əli bəy Bəktəşi kimi maarifçi və inqilabçı-demokratlarla yanaşı çəkir [13, s. 347] və qeyd edir: “1963-cü ildə Naxçıvanda vəfat edən Ağa Məhəmməd Əkbərov maarif və mədəniyyətin təbliğində fəaliyyət göstərmiş, İran inqilabçılarına köməklik edirdi. Ağa Məhəmməd Əkbərov Naxçıvanda kitab mağazası saxlayır, dövrü mətbuatın və demokratik ədəbiyyatın yayılmasına kömək edirdi. O, Qafqaz sosial-demokratları ilə Cənubi Azərbaycan inqilabçıları arasında əlaqə yaradırdı [13, s. 245].

Ə.Şərifin bu cümlələri bir qədər ixtisar edilmiş şəkildə həmin monoqrafiyanın Azərbaycan dilindəki variantında da işlədilir [11, s. 206].

Keçən əsrin 50-ci illərində Ə.Şərifin öz dayısı, Naxçıvanın tanınmış maarif xadimlərindən biri olan Əbdüləzim Rüstəmov yazdığı məktub isə sübut edir ki, Ə.Şərif həmyerlisi Ağa Məhəmməd Əkbərovu şəxsən tanıyırmış və ona məlumatlı bir adam kimi bələd imiş. Ə.Şərif yuxarıda adını çəkdiyimiz elmi işini yazmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə haqqında material toplamaq məqsədilə dayısına bildirir ki, ədibin ailəsi haqqında onun əlində olan məlumatlar azdır. “Bu məlumatı yalnız... Naxçıvanda zənginləşdirmək mümkündür. Qorxuram mən Naxçıvana gələndə kimi indi yaşamaqda olan qoca naxçıvanlılar (məsələn, Ərbab Ağa Məhəmməd) Allah rəhmətinə getsinlər. Buna görə də sənə zəhmət verməyi qərara aldım. Bu zəhmət sənə üçün də maraqsız olmaz. Səndən çox xahiş edirəm mənə mümkün qədər kömək edəsən. Ağa Məhəmmədə mənim xüsusi salamımı yetirib ondan soruşasan...” [2, s. 172].

Ağa Məhəmməd Əkbərov haqqında məlumatlara başqa bir müəllifin – keçən əsrin 20-70-ci illərində Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxan şair Seyid Səbrinin yazdığı tərcümeyi-halında və 1971-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirdiyi “Yaddaşımın bir neçə söz” adlı yazısında da rast gəlirik.

Tərcümeyi-haldan: “Maddi vəziyyətim ağır olduğundan məcbur qalıb Naxçıvan sakini Ərbab Ağa Məhəmmədin verdiyi qəzet və jurnalları satırdım və əməkhaqqı alırdım” [1, v. 5].

“Şərq qapısı”ndakı xatirəsindən: “Naxçıvan şəhərində Məhəmməd Əkbərov (ləqəbi “Ərbab” idi) adlı bir şəxs özü bisavad olduğu halda ziyalı təbəqəmizin, yazıçı və şairlərimizin ən yaxın dostu, məsləkdaşı və sirdaşı idi. Dükənində camaatın ehtiyacına gərək olan ən yüngül şeylər satılırdı. Çay, qənd, kibrit və sair bu kimi şeylər... Bu dükanın mahiyyəti iki mənə, iki amal daşıyırdı. Bunlardan biri ailə dolanışığı, ikincisi isə o zamanın ziyalı və inqilabçıların bir növ ziyarətگاهی kimi sayılırdı. Onlar tək-tək və ya üçlükdə bu dükanda görüşər, danışar və məsləhətləşərdilər. Bu iki-üç nəfərin söhbət və məsləhətləri digər iki-üç nəfərə Ərbabın vasitəsilə çatdırılırdı... Bunlardan başqa dükanda Zaqafqaziya miqyasında nəşr olunan bəzi qəzet, jurnal və kitablar da olardı” [9, s. 4].

S.Səbri satılmaq üçün ona verilən qəzetlərin adlarını da göstərmişdir: “Sədayi-həqq”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Dəbistan”, “İrşad”, “Şəlalə”, “Tuti”, “Məzəli”, “Molla Nəsrəddin”.

Ə.Şərif və S.Səbrinin Ağ Məhəmməd Əkbərovun dükanı haqqında yazdıqları bizi həmin məsələ ilə bağlı əlavə məlumatlar əldə etmək üçün axtarışlara sövq etdi və cəhdimiz boş çıxmadı. Müraciət etdiyimiz mənbələrin birində – S.Səbrinin müasiri və qohumu (xalasının əri – F.X.), o vaxt Naxçıvanda yaşayan, sonralar isə yazıçı və tərcüməçi kimi Azərbaycanda məşhurlaşan Əli Səbrinin “Mühitim... təhsil illərim” adlı xatirəsində bu barədə nisbətən ətraflı məlumata rast gəldik: “Naxçıvan ədəbi mühitindən danışarkən 1905-ci il inqilabının təsiri ilə yaranan bir klubun fəaliyyətini yada salıram. Bu klub Naxçıvanda “Ərbab Məhəmməd” adı ilə şöhrət tapan bir dükanda yerləşirdi. Bu dükana Kırmda çap olunan “Tərcümən” qəzeti və bütün Azərbaycan qəzet və jurnalları gəlirdi. Qəzetlər oxunur, buradakı məqalələr haqqında mübahisələr başlanır, mülahizələr irəli sürülürdü. Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrulla Şeyxov, Qurbanəli Şərifov... Əsəd ağa Kəngərli bu klubun əsas iştirakçıları idilər... Məni ən çox valeh edən qonşumuz Qurbanəli Şərifovun çıxışları idi. Ona görə ki, Q.Şərifov öz fikirlərini məntiqi şəkildə sübuta yetirir, nitqi sərrast və tutarlı idi... Kluba toplaşanlar bəzən pul toplayır, yoxsul uşaqlara kitab, dəftər və digər dərs ləvazimatı alırdılar” [8, s. 137].

Bəzi mənbələrdə Ağ Məhəmməd Əkbərovun da xeyriyyəçi bir insan olması haqqında məlumatlar vardır. Məsələn, yazıçı Mir Cəlal M.Ə.Sabirə həsr etdiyi “Yolumuz hayandır” romanının bir yerində yazır ki, müxtəlif şəxslərin vasitəsilə M.Ə.Sabir üçün “ianə verənlərin hamısını mətbuat səhifəsində adbaad vermək çətin idi. Onlardan bir qisminin adları belədir” [6, s. 346]. Sonra müəllif M.Ə.Sabirə ianə göndərən 74 nəfərin adını çəkir. Bunların içərisində Ağ Məhəmməd Əkbərovun da adı vardır. Şübhəsiz ki, Mir Cəlal bu adları vaxtı ilə mətbuatda, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan ianəçilərin siyahısından götürmüşdür. Axtarışlar zamanı rast gəldiyimiz bir fakt bu fikrimizin əsaslı olduğunu göstərir. Budur həmin fakt:

“Naxçıvanda Qurbanəli Şərifov cənabları vasitəsilə mərhum Sabirin oğluna dəftər-qələm pulu ianə edənlərin adları:

1. Ağ Məhəmməd Əkbərov – 3 manat.
2. Məhəmməd bəy Camalbəyov – 2 man.
3. Heydər Məmmədov – 1 man.
4. Həsən Mustafayev – 2 man.
5. Abdulla Sultanov – 1 man.
6. Məşədi Əli Cəfərov – 2 man.
7. Mirhəbib Əsədullayev – 1 man.
8. Bağır bəy Bəktaşov – 2 man.
9. Hacı Məmməd Bağırov – 2 man.
10. Məşədi Əsəd Muradov – 1 man.
11. Rauf bəy Səfərəlibəyov – 3 man.
12. Mirzə Əlibəy Bəktaşov – 3 man.

Cümlətani 23 manat. Göndərilib Naxçıvandan Şamaxıya Hacı Əbdürrəhim Səmədov cənablarına” [7].

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan bu siyahını Mir Cəlalin siyahısı ilə tutuşdurduqda aydın oldu ki, o, ianə toplayan naxçıvanlıların adlarını çəkərkən məhz həmin siyahıdan istifadə etmişdir.

Bu faktlar sübut edir ki, Ağ Məhəmməd Əkbərovun müsəlmanları qəflət yuxusundan oyatmağa çalışan xalq şairi M.Ə.Sabirə məhəbbəti o dərəcədə imiş ki, hətta vəfatından sonra da ona ehtiramla

yanaşmış, ailəsinə yardım işində öndə getmişdir. Deməli, Ağa Məhəmməd Əkbərovun adının M.Ə.Sabirin ailəsinə ianə edənlərin siyahısında birinci yazılması heç də təsadüfi deyilmiş. Bu baxımdan Ağa Məhəmməd haqqında müstəqillik illərində oxuculara məlumat verən tarix üzrə fəlsəfə doktoru M.Quliyev öz məqaləsini “Böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin naxçıvanlı maarifçi dostlarından Ağa Məhəmməd Əkbərov haqqında bir neçə söz” adlandırmaqda [5, s. 3] haqlıdır.

Akademik İ.Həbibbəylinin Ağa Məhəmməd Əkbərovu C.Məmmədquluzadənin “əməl dostları”ndan biri hesab etməsi də təsadüfi deyil (3, s. 145). Çünki Ağa Məhəmmədin qonşusu, hazırda təqaüddə olan Naxçıvan şəhər sakini Sadiq Rəhimovun bizə və M.Quliyevə dediyinə görə “Ağa Məhəmməd Əkbərovun özü nəql etmiş ki, yazıçı Mirzə Cəlillə yaxından dostluq münasibəti olub. Hətta yeri gələndə jurnala (“Molla Nəsrəddin” jurnalı nəzərdə tutulur – F.X.) maddi köməyini də əsirgənmirmiş” [5, s. 3].

Ağa Məhəmməd Əkbərovun digər müasiri mollanəsrəddinçi, bir qədər sonra İrəvanda nəşr olunan “lək-lək” jurnalının nəşiri Cabbar Əsgərzadəyə köməkliyi və bəlkə də yardımı haqqında məlumat verən bir məktuba da rast gəlmişik. Bu, Cabbar Əsgərzadənin Məmmədəli Sidqiyyə yazılış tarixi göstərilməyən hər məktubudur. Məktubda yazılır: “Ərbaba bir əl verib, degilən, əgər zəhmət çəkib iltifat eləsə, mən ordan gələndən indiyə qədər həftəyə iki qəpik marka pulu qalır. Çünki mən orda ikən özü demişdi. İndi ya bir-iki kilo klyok kağız göndərsin, ya markaları, yoxsa halal etmə-rəm” [10, s. 267].

Ağa Məhəmməd Əkbərovun xeyirxahlığının bir səciyyəvi cəhətinin üzərində də dayanmağı zəruri hesab edirik. Bu da onun “Sağ əlin verdiyindən sol əl xəbər tutmasın” prinsipinə əməl etməsi ilə bağlı olan bir məsələdir. Keçək konkret faktlara.

Professor Ə.Şərif 1983-cü ildə Bakıda çap etdirdiyi “Keçmiş günlərdən. Atam və mən” adlı sənədli xatirələr kitabında atası Q.Şərifovun 1911-ci ilin sonlarında ona yazdığı məktubdan belə bir sitat gətirir: “Bilirəm ki, sizə xərcləmək üçün pul lazımdır. Ağa Məhəmməd Əkbərovun mənə 50 manat borcu var. Nəqd pul vermişəm. Get Ağa Məhəmmədin yanına və bu kağızı ver ona. 50 manat ondan al, ver anana və xırda-xırda alıb xərclə” [12, s. 108].

Ə.Şərif atasının bu sözlərini belə şərh edir: “Bu sətirlərdən atamın o zaman pula ehtiyacı olduğu aydınlaşır, çünki ehtiyacı olmasaydı o, qətiyyənlə borc verdiyi pulu yada salmaz və tələb etməzdi” [12, s. 108].

Sual olunur: M.Ə.Sabirin ailəsinə, C.Məmmədquluzadəyə və bizə bəlli olmayan kimlərə həmişə yardım əlini uzadan Ağa Məhəmməd Əkbərovun Ə.Şərif demişkən, “ehtiyacı olan” Q.Şərifzadədən nə az, nə çox o dövr üçün böyük bir məbləğ olan 50 manat borc alması nə dərəcədə inandırıcıdır? Bizcə, buna inanmaq olmaz. Çünki Ə.Şərifin öz xatirələrində dəfələrlə qeyd etdiyi kimi 1909-cu ilədək atasının “cibi boş deyilmiş” [12, s. 7], “gənc ikən qürbətə alışırmış və qazanc üçün vətəndən ayrılmış – Aşqabad, Mərv, Kətə-Kurqan, Səmərqənd, Buxara və bu yerlərə yaxın başqa şəhər və qəsəbələrdə olduqca ağır şəraitdə ürək sıxıntısı, nigarançılıq içində harada isə işləyər, pul qazanar, öz yeməyinə geyiminə qənaət edə-edə topladığı qazanc ilə öz vətəninə qayıdarmış” [12, s. 8]. “Qohumlara yardım edərdi, sovqat gətirərdi” [12, s. 22].

Ə.Şərifin yazdığına görə 1909-cu ildən etibarən isə atasının maddi durumu ağır vəziyyətə düşür. “Bu dövrdə atamın maddi vəziyyəti yaxşı olmamalı idi” [12, s. 70]. “Atamın maddi imkanı yox idi” [12, s. 110]. İş o yerə çatmışdı ki, 1909-cu ildə Ə.Şərifin təhsil haqqını Q.Şərifzadənin işlədiyi müəssisənin rəisi Əbdülqafar Səmədov ödəmişdi [12, s. 70]. Belə olan halda Q.Şərifovun Ağa Məhəmmədə 50 manat borc verməsinə imkanı var idimi? Bizcə, xeyr!

Bəs Q.Şərifzadə nə üçün oğluna bu sözləri yazmışdır? Həmin sualın cavabı çox sadədir: Özünü ailəsinin yanında sındırmamaq və qürurunu saxlamaq məqsədilə ərk etdiyi dostundan məhz bu yolla borc almağı məqbul saydığı üçün. O, dəqiq bildirdi ki, dostu Ağa Məhəmməd məktubdakı sözləri oxuyarkən məsələdən hali olacaq və istədiyi 50 manatı oğlu Əzizə verəcəkdir. Həm də bu sirr ancaq onların arasında qalacaqdır. Budur Ağa Məhəmməd Əkbərovun xeyriyyəçiliyinin səciyyəvi cəhətlərindən biri.

Heç bir övladı olmayan Ağa Məhəmmədin xeyriyyəçiliyinin bir nümunəsi də Seyid Səbri kimi yoxsul təbəqəyə mənsub olan bir gəncə atalıq qaygısı göstərərək onu həvəsləndirib mətbuat aləminə cəlb etməsidir [4, s. 4].

Ağa Məhəmməd və onun məslək dostlarının sonralar başa düşdükleri bir səhvləri var idi: Sovet hakimiyyətinə inanmaq! Uğrunda mübarizə apardıqları bu hakimiyyət onların axırına çıxdı. Qaçan qaçdı, tutulan tutuldu, bir çoxu sürgün olundu, ölənin canını qurtardı. Qalanlar isə ömrünün sonunadək səksəkə içərisində yaşadı.

Ağa Məhəmmədin yuxusuna da girməzdi ki, böyük ümidlər bəslədiyi sovet quruluşunda gün görəyinə möhtac qalıb gözetçi işləməklə ailəsini dolandırmağa məcbur olacaqdır. Sovet dönəmində ona “təqaüd də vermədilər” [5, s. 3]. Bu idi sovet rejiminin iç üzü!

Ağa Məhəmməd Əkbərovla bağlı mübahisəli və aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan bəzi məsələlərin üzərində də dayanmaq istəyirik.

Əvvəla, onun təvəllüd və vəfat tarixi haqqında.

Professor Ə.Şərifin yazdığına görə o, 1963-cü ildə vəfat etmişdir. Qonşusu Sadiq Rəhimovun bizə verdiyi məlumata görə isə 94 il ömür sürən Ağa Məhəmmədin vəfat tarixi 1962-ci ilə təsadüf edir. Bizcə, o vaxt uzaq Moskvada yaşayan Ə.Şərifin sözlərindənə, yaxın qonşusu olan S.Rəhimovun dediyinə inanmaq lazımdır. Bunun doğruluğunu Ə.Şərif də sonralar dəqiqləşdirdiyi üçün ““Molla Nəsrəddin” necə yarandı” kitabının Azərbaycan dilindəki variantında Ağa Məhəmmədin 1963-cü ildə vəfat etməsinə aid fikrini bir daha təkrar etməmişdir.

94 il yaşayan Ağa Məhəmməd Əkbərovun 1962-ci ildə vəfat etməsini qəbul etsək, deməli, onun təvəllüd tarixi 1868-ci ildir.

İkinci bir məsələ. Nə üçün Ağa Məhəmmədə “Ərbab” deyərək müraciət etmişlər?

M.Quliyev bunu belə izah edir: “Ərbab onun Səttarxan hərəkətində daşdığı ləqəbdır” [5, s. 3]. Bu fikir haradan qaynaqlanır? Bəlli deyil. Sadiq Rəhimov bizə belə bir məlumatı eşitmədiyini bildirmişdir. Hər halda həmin fikri təsdiq edən heç bir fakt və rəsmi sənəd ortada yoxdur. M.Quliyevin Ağa Məhəmmədin Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaxın dostlarından olması haqqındakı fikrinin də əsaslandırılmağa ehtiyacı vardır. Şübhəsiz ki, gələcək araşdırmalar Ağa Məhəmməd Əkbərov barəsində daha ətraflı məlumatlar əldə etmək üçün müəyyən imkanlar yaradacaqdır.

Hələlik isə araşdırmalarımız bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir. Ağa Məhəmməd Əkbərov:

1. Əqidəcə maarifçi-demokrat olmuşdur.
2. Naxçıvanda klub səviyyəsində fəaliyyət göstərən dükanda dövrü mətbuat və demokratik ruhlu ədəbiyyat nümunələrini əldə edib yaymışdır.
3. Maarifçi ziyalılarla yanaşı sosial-demokratlara da rəğbət bəsləmiş, Cənubi Azərbaycan inqilabçıları ilə Qafqaz sosial-demokratları arasında əlaqələndirici rolunu oynamışdır.
4. Xeyriyyəçiliklə məşğul olmuş, maarif və mədəniyyət yolunda maddi yardımını əsirgəməmişdir.

Heç bir təhsil almağa da, Naxçıvanda maarifçilik hərəkətində özünəməxsus iz buraxan Ağa Məhəmməd Əkbərov yaddaşlarda yaşamağa haqqı vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədli Seyid Səbri Mirsadiq oğlunun şəxsi işi. Naxçıvan MRDA: F. 213, siy. 3, iş 28/407.
2. Əziz Şərif: taleyi və sənəti / Tərtib edən: F.Xəlilov. Naxçıvan: Tusi, 2016, 187 s.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti, həyatı və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
4. Xəlilov F. Naxçıvan ədəbi məktəbinin yetirməsi: Seyid Səbri. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
5. Quliyev M. Böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin naxçıvanlı maarifçi dostlarından Ağa Məhəmməd Əkbərov haqqında bir neçə söz. “Şərq qapısı” qəz., 2010, 12 mart.
6. Mir Cəlil. Seçilmiş əsərləri. III kitab, Bakı, 2008, s. 15-366.
7. “Molla Nəsrəddin” jur., 1911, № 4.
8. Səbri Ə. Ömürdən yarpaq düşür. Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.

9. Səbri S. Yaddaşından bir neçə söz. "Şərq qapısı" qəz., 1971, 2 iyul.
10. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 748 s.
11. Şərif Ə. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. Bakı: Azər nəşr, 1986, 412 s.
12. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Atam və mən: Sənədli xatirələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 613 s.
13. Шариф А. Рождение Молла Насреддина. Баку: Гянджлик, 1968, 400 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu
E-mail: farmanhalilov@yahoo.com

Farman Khalilov

UNEDUCATED ENLIGHTENER-DEMOCRAT

The studying the literary heritage and activity of Nakhchivan's educators and cultural figures is one of the topical issues today.

The article deals with the activity of Aga Muhammad Akbarov, who endeavored to promote the ideas of enlightenment and philanthropy in the late 19th and early 20th century.

Basing on the periodical press and archive materials, the author proves that Aga Muhammad Akbarov was an educationist-democrat, propagandist of democratic spirit literature, besides intellectual educationists, he also sympathized with social-democrats, played a coordinating role between the South Azerbaijani revolutionaries and the Caucasian socio-democrats.

Keywords: *Nakhchivan, Aga Muhammad Akbarov (Arbab), educational activities, socio-democrat, philanthropy.*

Фарман Халилов

НЕОБРАЗОВАННЫЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ-ДЕМОКРАТ

Изучение литературного наследия и деятельности деятелей просвещения и культуры Нахчывана сегодня является одним из актуальных вопросов.

В статье рассматривается деятельность Ага Мухаммеда Акперова, который посвятил свою жизнь пропаганде и благотворительности идей просвещения в конце XIX и начале XX веков.

Автор, опираясь на периодическую печать и архивные материалы, доказывает, что Ага Мухаммед Акперов по убеждению был просветителем-демократом, пропагандировал литературу демократического духа, помимо просветительских демократов он также относился благотворно и к социал-демократам, играл координирующую роль между южно-азербайджанскими революционерами и кавказскими социал-демократами.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ага Мухаммед Акперов (Арбаб), просвещение, социально-демократический, благотворительность.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82.0;82.09

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİ VƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realizmi ilə şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin əlaqəsindən bəhs olunur. Bildirilir ki, Azərbaycan tənqidi realizminin ideya-məfkurə platformasının ideoloji təməlini xalqın amalı və idealları təşkil edirdi. Bilavasitə xalqa müraciət edən tənqidi realizm xalq dili və şifahi ənənələrdən istifadəyə üstünlük verirdi. Xalq gülüşü və satirik ifadə üsulları, sadə, anlaşıqlı dil, sözlü yaradıcılıq ənənələri tənqidi realizmin davam etdirdiyi vasitələr idi. Tənqidi realizm xalq ədəbiyyatı ənənələrindən ən çox istifadə edən ədəbi cərəyan idi. Tənqidi realist ədəbiyyat və publisistikada tənqidi gülüş, satirik-yumoristik ifadə vasitələri, atalar sözləri, tapmacalar, hikmətli söz, sadə, nağılvary təhkiyə, sadə xalq danışığı dili və s. əsaslı yer tuturdu. Bütün bunlar da tənqidi realizmin xalqın milli inkişaf idealları və qayğılarını ideya-məfkurə platformasına çevirməsinin təzahürü kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *tənqidi realizm, şifahi xalq ədəbiyyatı, Molla Nəsrəddin lətifələri, türk lətifəçiliyi.*

Artıq məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində ictimai-tarixi zərurətdən ortaya çıxan romantik və tənqidi realist ədəbi cərəyanlar öz ədəbi missiya və ifadə imkanlarında xalq yaradıcılığı mənbələrinə xüsusi əhəmiyyətlə yanaşırdılar. Öz ədəbi və ideya-məfkurəvi missiyalarına görə tənqidi realistiklər şifahi xalq ədəbiyyatına daha əhəmiyyətlə yanaşır, hətta onun ənənələrini XX əsrin ədəbi inkişafına qataraq həm də ədəbiyyatın inkişafını milliləşdirir, sürətləndirir və möhkəmləndirirdilər.

Xalqın istək, arzu və ideallarını, onun qayğı, problem və güzəranını ideya-məfkurə platformasına gətirən tənqidi realistiklər xalqa, milli soykəkə və ənənələrə dayanan əsl milli realist ədəbiyyat yaratmaqla xalqın inkişafı və ölkənin milli gələcəyinə böyük zəmin hazırlayırdılar. Buna görə də tənqidi realistiklər xalqın inkişafı və ideallarına bu qədər yüksək əhəmiyyət verdiklərinə görə bəzi mənbələr tənqidi realizmi ictimai-siyasi hərəkət olan xalqçılıqla xüsusi olaraq bağlayırdılar [6]. Söz yox, prof. Əziz Mirəhmədovun bu fikirlərinə rəğbətlə yanaşmaq olar və hər halda eyni ictimai-siyasi mühit və tarixi-coğrafi xəritədə yaşamaları etibarilə bunu haqlı da hesab etmək mümkündür. Ancaq, bizim fikrimizcə, öz mənsub olduğu xalqını sevmək və onun ideallarını, problem, qayğı və arzularını ədəbiyyatın obyektivinə gətirmək üçün heç də Rusiyada və yaxud hansısa başqa xalq və ölkədə baş qaldırmış bir ənənənin təsirindən yararlanmaq o qədər lüzumlu deyildi. Bu mənada başda Cəlil Məmmədquluzadə olan, bu missiyaya başlanğıc verən tənqidi realistiklər xalqı böyük məhəbbətlə sevdikləri kimi, onun xoşbəxt gələcəyi, inkişafı və istiqlalı üçün bütün var-qüvvələri ilə də çalışırdılar.

Mənsub olduğu xalqının gələcək inkişafı və milli taleyi yolunda mübarizə və əzm Azərbaycanın XX əsr milli ziyalıların taleyinə və əsas, başlıca vəzifələrinə çevrilmişdi. Burada hansı ədəbi cərəyana mənsub olmalarından asılı olmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi və başqaları qədər Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Əhməd bəy Ağaoğlu, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Nəriman Nərimanov və digər çoxsaylı ziyalılar kontingenti milli inkişaf və tale məsələlərində hər cür əzm və zəhmətlə çalışırdılar. Sadəcə milli inkişaf və gələcək talenin müəyyənəlməsi mümkünüyü xalqın istəklərinə dayandığı üçün xalqın mənəvi imkanları, düşüncəsi və dünyagörüşünə uyğun ədəbi fəaliyyət qurmaq da bu dövrdə yaranan ədəbiyyatın əsl vəzifəsi idi. Tənqidi realistiklər türkçülük düşüncəsini inkar etmədən daha çox Azərbaycançılığa dayanan məfkurə yolu seçdiklərinə görə onların ədəbi fəaliyyət mexanizmlərində məhz Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri, xalq ədəbiyyatı ənənələrinə dayanan yaradıcılıq istiqamətləri başlıca yerdə gəlirdi. Məfkurəsi və məqsədi Azərbaycan xalqının inkişaf yolu olan tənqidi realistiklər bu amalın ideya-məfkurəvi mənbəyində də xalqı, onun birliyi, əzmi və gücünü əsas hərəkətverici qüvvə olaraq gördükləri üçün geniş xalq kütlələri ilə rahat, asan bir ünsiyyət forması seçməyi, onun başa düşdüyü dildən, mətləblərdən və tərzdən danışmağı, yazmağı vacib və tələpəli məsələ hesab edirdilər. Buna görə də “xalqın məzacına uyğun” dildən və tərzdən yazmaq və danışmaq tənqidi realistiklərin birinci üsulu idi. Xalq ədəbiyyatı ənənə-

ləri, onun zəngin imkanları bu yolda onlar üçün vacib və ilkin mənbə rolunu oynayırdı. Buna görə də tənqidi realizmdə şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri və nümunələri başlıcalıq təşkil edirdi. İstər ideya və məfkurənin müəyyənləşməsində, istərsə də ədəbi dil, bədii ifadə və janr məsələlərində xalq ədəbiyyatı nümunələri və ənənələri birincilik təşkil edirdi. Tənqidi realizmin qarşısında birinci və ilkin məqsəd olan “Şərq qaranlığı, Şərq istibdadı” olan əsas hədəfə qarşı mübarizə yolunda xalqın düşüncə, dil və anlama tərzinə uyğun olan bir ədəbiyyat idi ki, xalqın malik olduğu ədəbi ənənələr üzərində qurulan modernləşmiş milli ədəbiyyat silahı istifadə edilirdi. Təsadüfi deyildi ki, realizm ədəbi məktəbinin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən xalq ədəbiyyatına öz monoqrafiyasında ayrıca bölmə təşkil edən prof. Mir Cəlil bu xüsusda yazırdı: “İndi ədəbiyyat çox kəskin silah olmuşdu. ...Onlar doğma bir hiss ilə, odlu bir məhəbbətlə bu adamların (geniş xalq kütlələrinin – R.Q.) qolundan tutmaq, müasir həyatın tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq, gözlərini açmaq, şüurlarını işıqlandırmaq istəyirdilər. Bunun üçün təbii, mənalı xalq yumoru böyük və faydalı bir vasitə idi. Maraqlı üsullarla, zarafat yolu ilə yoldaşın səhv və nöq-sanını yoldaşa göstərmək xalq ruhuna da çox uyğun idi. Burada yazıçılar canlı həyata, şifahi ədəbiyyatın zəngin xəzinəsinə daha çox müraciət edirdilər” [7, s. 53-54]. Bu məqsədlə Azərbaycan tənqidi realizminin banisi və nəhəng bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin bütün türk xalqları milli mədəni düşüncəsini xəritələşdirən məşhur Molla Nəsrəddin lətifəçiliyi və bu xalq ədəbiyyatının nəhəng obrazına olan marağında da özünü göstərmişdi. Oxşar ideya-məfkurə yolçuları və ədəbi missiya daşıyıcılarını birləşdirməklə ədəbi cərəyana – Azərbaycan tənqidi realist ədəbi cərəyanına çevirən bir ədəbiyaşar mətbuat orqanının adından tutmuş yazı üslubu, deyim təzi, surətləri, tənqid hədəfləri və onun nəhəng qəhrəmanı Molla Nəsrəddinin özünün yaranmasına qədər bu xalq düşüncə və yaradıcılıq təzi mühüm rol oynamışdı.

Bu məsələyə geniş yanaşan Azərbaycan Molla Nəsrəddinin sanballı tədqiqatçısı Əziz Mirəhmədov yazırdı: “Məmmədquluzadə gülüşünün qaynaqları sırasında şifahi xalq yumor və satirasının mövqeyi yazılı ədəbiyyatdakından heç də az deyil. ... “Əhvalatlar”ın öz təhkiyə üslubu və satirik ruhu etibarilə ... “Yüngülvarı müqəddimə”si eyni zamanda Azərbaycan xalq lətifə və nağıllarına yaxındır. ...Məmmədquluzadənin bədii təfəkküründə Molla Nəsrəddin surətinin cücərib təşəkkül tapması ...uzun zaman davam edən mürəkkəb bir prosesdir və onun həm bədii, yaradıcılıq əsasları, həm elmi-nəzəri, həm də sırf həyatı, folklor kökləri vardır. ...Xalq bədii təfəkkürünün Molla Nəsrəddin simasında cəmləşdirdiyi sifətlər Azərbaycan satira jurnalının məfkurəvi yaradıcılıq əsaslarının müəyyənləşməsində böyük iş görmüşdü. Jurnalın inqilabi demokratizmi ilə Molla Nəsrəddin xarakterindəki dərin xalqilik arasında möhkəm əlaqə vardı” [6, s. 214, 219, 227]. Demək olar ki, “siyasi-ictimai məramından tutmuş, ayrı-ayrı mədəni əxlaqi sifətlərinə qədər, bütün varlığı ilə xalqa, ata-babaların mütərəqqi, gözəl, nəcib adət-ənənələrinə, ana dili və doğma ədəbiyyata bağlı olmasına qədər, geyiminə, görkəminə, əsasına, məzəsinə qədər” [6, s. 228] tarixi Molla Nəsrəddinə əhəmiyyət verən və onunla bağlılıq təşkil edən müasir Molla Nəsrəddin tarixi Molla Nəsrəddini özünə ehtkam, yol və ideya-yaradıcılıq mənbəyi götürmüşdü. XX əsrin əvvəlləri ictimai-ədəbi mühitin görkəmli siması və Azərbaycan folkloru, ədəbiyyatının böyük bilicisi Firudin bəy Köçərli də bu mətləbdən bəhs edərək “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması münasibətilə: “...Molla xalq müdrikliyinin və həzircavablığının ifadəçisidir. Onun lətifələri o qədər həyatı və məzəlidir ki, bu lətifələrdə o qədər səmimi bir yumor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər lətifəni danışmayan adam çox nadir tapılar”, - deyər yazırdı. Bu barədə Mollanəsrəddinçilərdən biri olan Hüseyn Minasazov da “Molla Nəsrəddin” yumorunun xalqiliyini daha qabarıq planda təqdim etmişdir. Bu məsələ ətrafında olduqca əhatəli araşdırma aparan Ə.Mirəhmədov həm də olduqca maraqlı və haqlı fikir və mülahizələr yürüdür, “XX əsrin, inqilablar dövrünün Molla Nəsrəddini” [7, s. 227] Cəlil Məmmədquluzadə ilə xalq ədəbiyyatının yüz illər boyu yol aşıb gələn və sevilən lətifə qəhrəmanı Molla Nəsrəddin arasındakı bağlılıq və əlaqələri tam mükəmməl şəkildə əhatə və əks etdirir. Hətta alim C.Məmmədquluzadənin tarixi və folklor Molla Nəsrəddini “təlxək” adlandırmasına da özünün maraqlı izahı və haqlı münasibət doğuran elmi şərhini vermişdir [6, s. 226]. “Adının xalqın qədim tarixi ilə, məzmunun müasir ictimai həyatla sıx bağlı” [4, s. 13] olduğunu yazan görkəmli mollanəsrəddinşünas F.Hüseynov da “məcmuənin və redaktorun “Molla Nəsrəddin” adı ilə fəaliyyətə baş-

lmasının mənalı olduğunu, onların qədim və zəngin milli xalq ədəbiyyatı ənənələri, güclü Şərq koloriti ilə bağlılığını” [4, s. 13] birmənalı şəkildə qeyd etmişdir. Doğrudan da, XX əsrin Molla Nəsrəddinin yaranması və tarixi Molla Nəsrəddinə qayıtmaq zərurəti XX əsrin əvvəllərində mövcud olan ictimai təbəddülat, ictimai-mənəvi proseslərin doğurduğu milli-ideoloji tələb və məntiqin nəticəsi, ideya-məfkurəvi bağlılıq və ədəbi yaradıcılıq missiyası ilə bağlı idi. Tarixi ədəbi fəaliyyətdə uğurla sınaqdan çıxmış Molla Nəsrəddin obrazı və yaradıcılıq ənənələri eyni zərurət və məqsədlə XX əsrin əvvəlləri ədəbi mühitində yenidən ortaya çıxmaq zərurəti qazanmış, xalqa müraciət etmə tribunasına çevrilmişdi. Xalqın sevdiyi, onun da xalqın dilindən-imanından baş açdığı bir obraz olan Molla Nəsrəddinin yenidən xalq qarşısına çıxması, söz yox, müasir və öz mübarizəsində daha ardıcıl, qətiyyətli və dönməz olan “Molla Nəsrəddin” üçün cəmiyyətdəki haqsızlıq, zülm, rəzalət, tüfeylilik, cəhalət, avamlıq, mütilik kimi halların üstündən “pərdələri qovzamaq”, “sirləri açmaq” [6, s. 229] məqsədi və məramına xidmət edirdi.

Bunu qeyd edək ki, Azərbaycanda tənqidi realist yaradıcılıq metodu Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən başladığı kimi, onun elə ilk qələm təcrübələri olan əsərlərində xalq ədəbiyyatının ruhu özünü hiss etdirirdi. İlk qələm nümunəsi olan “Çay dəsgahında” mətbəx əşyalarının obrazlaşması, şirin danışiq tərz, yoxsula, kasıba acımaq və onun haqqını aramaq bədii məqsədi xalq nağılı və dastanlarının ruhunu xatırladırdı. Elə bu əsərin davamı olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” silsiləsi də “öz qidasını xalq ədəbiyyatından, xüsusilə nağıllardan alan dərin xəlqi mündəricəyə malik bir əsərdir. Burada danışiq dilinin şirinliyi, rayihəsi, rəngarəngliyi, xalq yumorunun qüdrəti canlı bədii ifadəsini tapmışdır” [5, s. 232]. Bütün bunları nəzərə alaraq deməliyik ki, yüz illər sonra qoca Şərqin müdrik və hazırcavab xalq obrazı olan Molla Nəsrəddinin XX əsrin əvvəllərində yenidən doğuluşu və şirin gülüş doğuran tənqid dolu eşidilən səsi ictimai-mənəvi mühitdə milli heysiyyətin və təəssübün meydana gəlişi və gedış, düzənə təsiri və təhliləddici münasibəti idi. Buna görə də xalq ruhuna, onun yaratdığı ədəbiyyata mühüm əhəmiyyət verən tənqidi realizmdə Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlılıq daha açıq və aydın diqqəti cəlb edirdi. Fikrimizcə, tənqidi realist mətbuatın ana janrı olan felyeton da məhz xalq lətifələrinin XX əsr ruhuna uyğunlaşdırılmış və modernləşdirilmiş forması idi. Diqqət edilərsə, başqa xalqlarda da görünən bu janrın rişəsi, kökü və ilkin nümunəsi hələ də el arasında məşhur olan Molla Nəsrəddin lətifələrindən gəlirdi. Bu mənada, bizə elə gəlir ki, məhz XX əsrin əvvəllərində tənqidi realizmlə daha çox aktuallaşan, ədəbi silah olaraq ədəbi yaradıcılığa daxil olan bədii gülüş, satira və yumorun özü də əslində elə bu xalq ədəbiyyatı ənənələrinə dayanmaqdan irəli gəlirdi. Mollanəsrəddinsayağı tənqidi gülüş doğuran felyeton, tərs məntiqə xidmət edən atalar sözləri və hikmətli nəsihətlər, tapmaca, nağılları və dastanları xatırladan səyahətnamələr və s. şifahi xalq ədəbiyyatından yararlanmanın məntiqi nəticəsi idi. Hətta tənqidin, gülüşün bədii məntiqinə diqqət edilərsə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və ədəbi yaradıcılığı ilə “Molla Nəsrəddin lətifəçiliyi” arasında tam, qırılmaz bir bağlılıq da özünü göstərməkdədir. Bütün bunları diqqətə çatdırarkən “Molla Nəsrəddin”in və mollanəsrəddinçiliyin “anayasası”, proqram və manifesti kimi qəbul edilən “Sizi deyib gəlmişəm” başlıqlı məqalədəki vacib ədəbi, ideya-məfkurəvi tezlərdən olan “keçmiş günləri də bir xatırlamaq” [10, s. 28] məqsəd və məramını, yəni milli-mənəvi özə, özünə qayıtmaq zərurətini diktəyə, öz milli kimliyini, haqqını və gələcək taleyini müəyyənləşdirməyə çağırışın təcəssümünə əhəmiyyət və həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Məhz bu lətifəçiliyə, öz-özünü göstərmə, tənqid və təsvir üsuluna qayıtmaq da elə bu keçmişin özündən, şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrindən istifadədən gəlirdi. Ona görə də “Molla Nəsrəddin”də yarıciddi, yarızarafat bədii ifadə üsulu açıq özünü təcəssüm etdirməkdədir.

Tənqidi realist ədəbiyyatın təhkiyə tərz və dili ilk andan şifahi xalq ədəbiyyatının yenidən qayıdışı və yazılı ədəbiyyatda təzahürünü xatırladır. Artıq qeyd edildiyi kimi, nağılvary təhkiyə və sadə, anlaşıqlı xalq danışiq dili və tərz tənqidi realizmin ədəbiyyatda hakim etdiyi və ədəbiyyatı xalqa yaxınlaşdırmaq üçün atdığı ilk və ən mühüm əlamət idi. Təkcə bədii ədəbiyyat deyil, tənqidi realist mətbuatın da xüsusiyyəti məhz bu əlamətlərlə səciyyəvidir. Tənqidi realist nəsr poetikasının tədqiqatçılarından olan Səadət Vahabova da haqlı olaraq bütün bu deyilənləri müşahidə edərək yazırdı ki: “Sadəlik, təbiilik, obrazlılıq və reallıq burada çox qüvvətlidir. Nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasıyası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rə-

vayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir...” [12, s. 124]. Əgər nümunələrə də diqqət etsək, bu deyilən və müşahidə edilən məqamları daha aydın görə bilərik: “On-on iki il bundan qabaq bir Allah bəndəsi yaşayırdı ki, onun ismi Hacı Ramazan idi” [“İki ər”, 9, s. 309]; “Günlərin bir günü Məhəmmədhəsən əmi sübh tezdən yuxudan durub, geyinib, namaz qılıb, çıxdı bir həyəti dolandı” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 48]; “Bu hekayəni nağıl eləməmişdən qabaq bunu istəyirəm deyəm ki...” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 263], “İndi keçək nağılımıza” [“Saqqallı uşaq”, s. 264]; “Qış fəslidi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günorta vaxtı idi. Hava xoş idi” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 115]; “Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdir və nəçidir” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 50]; “Valahi, billahi, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərribə əhvalatdır ki, nağıl edim, siz də qulaq verib ləzzət aparasınız” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 46]; “Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxmaq başa” [“Danabaş kəndinin əhvalatları”, 9, s. 67]; “Amma raviyani-əxbar və nağılani-asar belə rəvayət ediblər ki, bir gün İsfahanda Şah Abbas öz barigahında əyləşib vəzirinə dedi...” [“Kişmiş oyunu”, 9, s. 371] və b. Böyük tənqidi realist ədibin şeirlərində isə belə xalq ədəbiyyatından istifadə hallarına daha çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ustad C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”-in qıza cavabı”, “Nağıl”, “A gülüm, nanay” kimi şeir parçalarında xalq ədəbiyyatının təsir gücü daha bariz görünür:

Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Allahdan başqa heç kəs yox idi.
Amma bircə var idi şəhri-Batum,
Qoy nağıl edim bunu axıra çatım.
Var idi bu şəhərdə çox iranlı,
Amma çox idi ciblərində pulu.
Bir gün bunlar yığışdılar bir yerə
Ki, açsınlar əncüməni-xeyriyyə [“Nağıl”, 9, s. 630].

Bu nümunələrdəki deyim-danışıq tərz, cümlə sintaksisi, intonasiası və hətta təqtiləri, istifadə edilən leksik vahidlər və hadisələri ifadə tərz, maraq oyatma üsulu və s. xalq nağıl və dastanlarında olan kimidir. Fikrimizcə, bunun bir səbəbi də konkret ictimai-tarixi dövrün hələ savadsız, avam camaatın “Molla Nəsrəddin”dən qaçıb “dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə” [10, s. 28] getməkləri, axşamları bir evə yaxud tövləyə toplaşib uzun qış söhbəti qurub nağıl-dastan dinləməyi vərdiş etməkləri [“Kişmiş oyunu”nda da deyildi ki: “...buranın camaatı axşamlar kəndin mötəbər ağası və ağsaqqalı Bala Sultanın tövlə otağına cəm olub uzun qış gecələrini orada söhbət ilə yola verirlər”, 9, s. 129] və yaxud “Kişmiş oyunu” dramının əvvəlində: “Vəlisoltan: ...Nurəli, bir nağıl başla. Gecələr çox uzundur, yatmaqla qurtarmaq olmur” [9, s. 371] və s. kimi mənəvi xüsusiyyətin, ictimai vərdişin diktəsindən irəli gəlirdi. Prof. Mir Cəlal və F.Hüseynovun birgə müəllifliyi ilə nəşr edilən “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyində “Molla Nəsrəddin” jurnalında istifadə edilən atalar sözü və məsəllərin qarşılıqlı müqayisəsi təqdim olunub. Məsələn; Xalqda: “Atı atın yanına bağlasalar, ya halını götürər, ya xasiyyətini”, “Molla Nəsrəddin”də: “Atı atın yanına bağlasan, xan görüb deyər, birini mənə ver”. Xalqda: “Anlayanın qulu ol, anlamayanın ağası”; “Molla Nəsrəddində”: “Anlayana da qul ol, anlamayana da”. Xalqda: “Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər”; “Molla Nəsrəddin”də: “Ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər”. Xalqda: “Eşşəyə gücü çatmır, palanı tapdalayır”. “Molla Nəsrəddin”də: “Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı tapdalayır”. Xalqda: “Tısbağa qınından çıxdı, qının bəyənmedi”. “Molla Nəsrəddin”də: “Tısbağa qınından çıxsa, “obrazovanni” olar”. Xalqda: “Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”. “Molla Nəsrəddin”də: “Çox oxuyan çox bilməz, çox yatan çox bilər”. Xalqda: “Saygılı baş salamat olar”. “Molla Nəsrəddin”də: “Yuxulu baş salamat olar”. Xalqda: “Kor gecə-gündüz birdir”. “Molla Nəsrəddin”də: “Müsəlmana gecə-gündüz birdir” və s. [8]. Belə çoxsaylı nümunələr saymaq olar ki, tənqidi realistlər yaradıcı şəkildə istifadə edir, öz ideya-mövzu tələblərinə uyğunlaşdırırdılar. Bu mənada ifadə edilmiş tamamilə doğru qənaət idi ki, “Molla Nəsrəddin” əsl xalq jurnalı idi, bütün janrlarda çap etdiyi əsərlərin ümumi ruhuna, dil və üslubunun

sadəliyinə, aydınlığına görə də xəlqiliyin gözəl nümunəsi idi. Bundan əlavə, jurnalın məziyyətlərindən biri də ilk nömrəsindən başlayaraq, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına müntəzəm və geniş yer verməsi, atalar sözü və məsəllər, lətifələr, tapmacalar və bayatılardan öz satirik məramına, satirik üslubuna uyğun şəkildə istifadə etməsi idi. Atalar sözü və məsəllər “Molla Nəsrəddin”də çox zaman xalqda işləndiyi adı mənasından fərqli olaraq, daha dərin ictimai-siyasi məzmun kəsb edir, satirik mündəricə daşıyırdı” [8, s. 27-28].

Tənqidi realistlər xalq ədəbi ənənələrindən istifadə etməklə ağıladan deyil, oyadan ədəbiyyat yaradır, xalqın ümummilli inkişafına yeni istiqamət, məzmun və nəticə verməyə çalışırdılar. Tənqidi realistlər ədəbiyyata pragmatik-nəticəli yaradıcılıq sahəsi kimi baxır və qiymət verirdilər. Ədəbiyyat və mətbuatın tərbiyəedici, maarifləndirici gücünə, ictimai düşüncənin məzmununu dəyişdirməsi və müəyyənləşdirməsinə inanan tənqidi realistlər məhz bu vəsilə ilə xalqın milli şüurunun oyanışı və yeni dünya nizamının tələblərinə uyğun formalaşmasına, tənqidi və təhlili düşüncənin yaranmasına səy göstərirdilər. Bu vəsilə ilə şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri bu ədəbi fəaliyyətin ilkin mənbəyi və qaynağına çevrilirdi. Çünki xalqa yad sözlər və ənənələrlə deyil, minillərcə ona doğmalıq təşkil edən söz və ədəbiyyatla, damdan düşən sözlərlə deyil, bir dam altında danışılan sözlərlə təsir etmək mümkün olduğuna inanırdılar. Bu mənada şifahi xalq ədəbiyyatında xalqın istək və arzularına uyğun olaraq müəyyənləşən süjet, kompozisiya xüsusiyyətləri, xüsusilə bədii problem və obrazlar məsələsi tənqidi realizmdə də yaradıcı şəkildə istifadə edildi. Şifahi xalq ədəbiyyatındakı varlılar və kasıblar, ağıllılar və axmaqlar, güclülər və zəiflər, mərhəmətlilər və zalımlar, yaxşılar və pislər və b. xarakterlər və problemlər tənqidi realizmin də nüvəsində yer aldı. Tənqidi realistlər kasıbcılığından cin ürkən, dünya işləri ilə işi olmayan, bir az dara düşəndə faciələrlə üzləşən və çıxış yolu bilməyən, hər cür qayda-qanunların yoxsullaşdırdığı və müti, hər şeyə boyun əyən bir tipə çevirdiyi Məhəmmədhəsən əmiləri, Zeynəbləri, Novruzəli, Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Kəblə Əzim, Kəblə Qasım və başqalarını nəhəng ədəbiyyat cəbhəsinə gətirməklə bərabər, onlar zülm dağarcığına çevrilən, zalım, qəddar, amansız, fəndgir, fürsətgir, yaltaq Xudayar bəy, Qurbanəli bəy, Fərraş Şimirləli, müxtəlif din xadimi obrazları və b. kimi obrazlarla qarşı-qarşıya gətirildilər. Buna görə də deyilir ki, “C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, Ə.Şamçızadə və başqaları ilk növbədə şifahi ədəbiyyatın mövzu və qəhrəmanlarından satirik məqsədlər naminə bəhrələnməşlər” [1, s. 339]. Mollanəsrəddinçilik və tənqidi realizm epoxasını dərinlən tədqiq edən akad. İ.Həbibbəyli onların xalq ədəbiyyatı ilə birbaşa bağlılıqlarını tam aydınlığı ilə təsvir və təsdiq edirdi [2; 3].

Yeri gəlmişkən deyək ki, qəti şəkildə demək olar ki, tənqidi realizm üçün dogma olan Molla Nəsrəddin, Lağlağı, Hərdəmxəyal, Hophop, Sərsəm, Məşədi Sijimqulu, Cüvəllağı və başqa çoxsaylı imzalar əslində xalq ədəbiyyatı ənənələrindən irəli gələn şifahi ədəbiyyatın, xüsusilə xalq təfəkkürü və düşüncəsində tənqidi realist metodu təsdiqləyən xalq lətifçiliyinin Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Əbü Nüvas və b. aparıcı qəhrəmanları idilər. “C.Məmmədquluzadənin Molla Nəsrəddin, Lağlağı imzaları ilə yazıb-yaratması, tanınıb məşhurlaşması həm də ədibin xalq ədəbiyyatındakı xəlqilik, müdriklik, hazırcavablıq, sadəlik kimi xüsusiyyətlərə sadiqliyinin ifadəsidir. Mirzə Cəlilin kiçik hekayələrində xalq lətifələrinə məxsus dərin sarkazm və yığcamlıq vardır. Yazıcının bədii kəşfi sayılmağa layiq olan “Danabaş kəndi” ifadəsi də ümumiləşdirici xalq frazeologiyası təsiri bağışlayır. Mirzə Cəlilin yaradıcılığında xüsusi yer tutan ölümlər və dirilər aləminin tipikləşdirilməsi də əslində özünün dərin kökləri etibarilə əsatir və nağıllardakı əfsun və sehir aləminin möcüzələrinin aydınlaşdırılması prinsipinə bağlanır. Milli ədəbiyyatşünaslıq hələ 40-cı illərdə Mirzə Cəlili “Danabaşlar mühitinin Danəndəsi”, “Ölümlər” aləminin Xızırı, “Dəli yığıncağının üqəlası” adlandırmaqla onun xalq ədəbiyyatı ilə qaynayıb-qarışdığı qənaətini təsdiqləmişdir” [1, s. 339]. Bu da doğrudur ki, “XX əsrin poeziyasında bütün mollanəsrəddinçilər... xalq ədəbiyyatından mövzu, süjet, obraz, ifadə vasitələri... götürür, onu da öz yaradıcılıqlarında, əsərlərinin içərisində əridirdilər” [11, s. 67].

Beləliklə, Azərbaycan milli tənqidi realizmi şifahi xalq ədəbiyyatı və yaradıcılıq ənənələrinin XX əsrdən etibarən ən qüdrətli davamçısı kimi çıxış edir. Xalq ideallarını ideya-məfkurə platformasının nüvəsi qəbul edən tənqidi realizm ideya-məfkurə yoluna sədaqət nümunəsi olaraq sadə, geniş kütlələrin məzacına uyğun olaraq yazmaq və yaratmaq missiyası həyata keçirmək məqsədilə

xalq ədəbiyyatı ənənələrinə üstünlük verirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri və materiallarından istifadə tənqidi realist ədəbiyyatla xalqın birbaşa ünsiyyətini təmin etməyə xidmət edən, xalqı oyandıran və mübarizəyə hazırlayan vasitəyə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: "Əcəmi", 2009, 424 s.
2. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik // Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s., s. 634-645.
3. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. "525-ci qəzet", 2017, 25 dekabr.
4. Hüseynov F. "Molla Nəsrəddin" və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
5. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
6. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
7. Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 688 s.
9. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): 10 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 660 s.
10. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 1982, s. 67.
11. Vahabova S. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 164 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr*

Ramiz Qasimov

AZERBAIJANI CRITICAL REALISM AND THE FOLKLORE

The paper deals with the relation of Azerbaijani critical realism and folklore traditions. Goals and ideals of the people are mentioned to form the ideological basement of the ideological platform of Azerbaijani critical realism. Critical realism directly addressing to the people preferred to use colloquial language and its traditions. Irony and means of satiric expression, popular, comprehensive language, word building traditions were the means that critical realism continued. It was a literary movement that widely used the folklore traditions. In critical realistic literature and publicity sarcasm, satirical-humorous expressive means, proverbs, riddles, aphorism style, ordinary, fable narrative, pure spoken language and so on were at the top place. And these all preoccupy as the appearance of critical realism's turning the people's national development ideals and thoughts to ideological platform.

Keywords: *critical realism, folklore, the Molla Nasraddin anecdotes, Turkish anecdotology.*

Рамиз Касымов

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КРИТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ И УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

В статье рассказывается о взаимосвязях азербайджанского критического реализма и традиций устного народного творчества. Сообщается, что идеологическую основу идеологической платформы азербайджанского критического реализма составляют идеи и идеалы народа. Критические реалисты, непосредственно обращающиеся к народу, предпочитали пользо-

ваться народным языком и традициями устного творчества. Народный смех и сатирические методы выражения, простой понятный язык, словообразовательные традиции являлись средствами, которыми продолжался критический реализм. Критический реализм являлся литературным направлением, наиболее часто обращающийся к народным литературным традициям. Основное место в критической реалистической литературе и публицистике занимали критический смех, сатирически-юмористические средства выражения, пословицы, загадки, стили мудрых слов, простые сказочные повествования, простой разговорный народный язык и т. д. Все больше внимания привлекает тот факт, что критический реализм является проявлением перехода развития народных идеалов и интересов в идеологическую платформу.

Ключевые слова: *критический реализм, устное народное творчество, анекдоты Моллы Насреддина, турецкие анекдоты.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82.0:001.121.18

AYGÜN ORUCOVA

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NAXÇIVAN BƏDİİ NƏSRİNİN İNKİŞAFINDA RAFIQ BABAYEVİN XİDMƏTLƏRİ

XX-XXI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissələrindən olan Naxçıvan ədəbi mühitinin nəsr sahəsi öz inkişafında dünya ədəbiyyatının təcrübəsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Bədii nəsrə roman və povest janrları ədəbi gənclik də daxil olmaqla bütün yazıçıların yaradıcılığında müşahidə olunmuş, müharibə romanları, realist-psixoloji roman, tarixi roman, sənədli povest kimi formalara üstünlük verilmişdir. Əsasən, kənd həyatının əvəzsiz tərənnümçüsü kimi Rafiq Babayev sadə insanların zəngin mənəvi aləmini böyük məharətlə təsvir etməyi bacarır. Müəllifçün həyatda ən böyük məziyyət şeytana uymadan, nəfsinə qalib gələrək ömrü ləyaqətlə başa vurmağı bacarmaqdır.

Açar sözlər: *roman, povest, bədii nəsr, psixologizm, mənəviyyat.*

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, əsrin sonunda da Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandığı illərdə Naxçıvan ədibləri Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik ruhunda, ictimai mövzularda yazılmış dəyərli əsərləri ilə daim diqqəti cəlb etməyi bacarmışlar. “Şəhidlik mövzusu”, “Qarabağ mövzusu”, “müharibənin doğurduğu ağır mənəvi ab-hava, cəbhə gerçəklikləri, erməni millətçiliyinin iç üzünün açılıb göstərilməsi, erməni vandalizmi və bədnam qonşuların azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi genosid siyasətinin ifşa olunması, əsirlik və qaçqınlıq mənzərələri ilə Qarabağ müharibəsinin həqiqətləri ortaya qoyulmuş, bədii şəkildə inikas etdirilmişdir” [7, s. 20]. Bu dövrdə də vətənpərvərlik, düşməne nifrət mövzuları ədəbiyyatda ön plana keçmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin nəsr sahəsini Hüseyn İbrahimov, Həmid Arzulu, Rasim Gənzəli, Əbülfəz Ülvi, Güllü Məmmədova, Rafiq Babayev, Əbülfəz Əsgərli, Cavanşir Ələkbərov (Naxçıvanlı), Novruz Nehrəmli, Sona Teymurbəyli, Tural Atəş, Nərgiz İsmayılova, Günay Məmmədova, Sara Bağirova və s. yazarlar təmsil etmişlər. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun (1919-2008) “Böhtan” (1998), “Ata, qız və bostonlu Franklin” (1999) əsərləri, dramaturq, nasir, tərcüməçi, pedaqoq, filologiya elmləri doktoru Həmid Arzulunun (1937) tarixi mövzuda yazılmış “Göy geyimli fateh”, “Çinarlar qurumur”, “Qaya altında səs” hekayələri, “Günahsız şikəstlər” povesti, “Qaçaq Quşdan” və “Qara xəncər” romanları, “Sınıq güzgü” romanı və “Turac nəğməsi” povesti, Güllü Məmmədovanın tarixi mövzuda yazılmış “Qaçaq Quşdan” povesti və “Qarabəkir əfsanəsi” sənədli romanı, “Kalbalı xan” (2007) tarixi romanı, Akif Axundovun “Çətin günün dostu” (2003) adlı hekayələr kitabı, fantastik hekayələr və povestlərdən ibarət “Yad planetin sirri” (2009) kitabı, xalq malına göz dikərək oğurluq və rüşvətlə, digər çirkin yollarla sərvət toplayanların acı aqibəti əks etdirilən “Qatilin ölümü” povesti (2010), laçınlı Mübariz və bir neçə dostu döyüş bölgəsində qalaraq Şuşa, Laçında ölümə üz-üzə dayansalar da, içəridən düşməne ağır zərbələr endirməsindən bəhs edən “Gecə ovçuları” povesti (2012), 1918-20-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına təcavüzündən, xalqın namərd qonşulara qarşı mübarizəsindən bəhs edən “O illərin acısı” sənədli povesti, “Ehtiras və cinayət” detektiv romanı (2014), “Təhlükə və risk” detektiv romanı (2016), Rasim Gənzəlinin (1962-2018) “Qanlı çay” (1999), “Qara sevda” (2000), “Qurdlar və manqurtlar” (2004), “Qaranlıq gündüzlər” (2005), “Qalib gələn adam” (2007), “Qəlbi asıman kimi” (2007), “Qiyamət qopanda” (2010), “Qurdbəşər” (2011) və s. kitabları, Novruz Nehrəmliyin böyük vətənpərvər ədib Cəlil Məmmədquluzadənin çətin və məşəqqətli həyatının Nehrəm kəndində keçən dövründən bəhs edən “Zülmətdə işıq” romanı və s. əsərlər müstəqilliyin, mətbuat və söz azadlığının yazarlara verdiyi geniş imkanların məntiqi nəticəsi olaraq yaranmışlar. Bu məqalədə isə biz həm elmi, pedaqoji, publisist fəaliyyəti, həm folklor mətnlərinin toplanmasında gərgin əməyi, həm də bədii yaradıcılığı ilə çoxşaxəli və zəngin bir irs gələcək nəsillərə ərməğan edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, nasir, publisist, AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Folklorşünaslıq” şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış Rafiq Babayevin bədii nəsrin inkişafındakı rolundan bəhs edəcəyik.

1988-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, 1986-cı ildən Jurnalistlər Birliyinin üzvü Rafiq Babayev 1953-cü ildə Ordubad rayonunun Aşağı Aza kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

Burada yeddiillik kənd məktəbini, qonşu Yuxarı Aza kəndində orta məktəbi bitirmişdir. 1971-1975-ci illərdə Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Doğma kənd yeddiillik məktəbində müəllim, direktor, “Yeni Ordubad” qəzeti redaksiyasında məsul katib (1980-1990), “El həyatı” rayon qəzetində məsul katib, redaktor müavini, redaktor olmuşdur. 2005-ci ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsində işləmişdir. 2015-ci ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən mətbuatda maraqlı mövzularda yazılmış əsərlərlə diqqəti cəlb edən Rafiq Babayevin hekayələrindən ibarət “Axırıncı axşam” kitabı 1986-cı ildə nəşr olunmuşdur. “Yolçu daşı” (1992), “Zühur” (1999) kitablarında verilən povestlərində daxili təhkiyə olduqca güclüdür. Rafiq Babayev tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, daha çox “kənd həyatının əvəzsiz tərənnümçüsü kimi yeni əsərlərlə öz oxucularını sevindirir. Sadə insanların zəngin mənəvi aləminin bədii təsviri Rafiq Babayevin bütün əsərlərinin başlıca qayəsidir” [2, s. 166]. Akademik İsa Həbibbəyli və professor Yavuz Axundlu Rafiq Babayevin nəsr əsərlərindəki lirizmi və psixologizmi xüsusi olaraq yüksək dəyərləndirmişlər, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fərqanə Kazımova isə onun əsərlərinin son dərəcə hazırlıqlı, elmi, həyat təcrübəsi zəngin oxucu tələb etdiyini qeyd etmişdir [5]. Məşhur yazıçı Çingiz Aytmatova həsr etdiyi “Yolçu daşı” povestində nağıllarla, miflərlə sıx əlaqə diqqəti cəlb edir. Millilik, soy-kökə dərinlən bağlılıq, vətənpərvərlik Qədim kişi obrazında cəmləşdirilmişdir. Bu əsər haqqında akademik İsa Həbibbəyli yazmışdır: “Rafiq Babayevin “Yolçu daşı” povesti Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərləri ön mövqeyə çəkən əsərlər arasında ən yaxşı yerlərdən birini tutmağa layiqdir” [6, s. 460].

“Ölüm mələyi” romanı və “Təkbətək” adlı povestinin daxil olduğu “Ölüm mələyi” kitabı 2013-cü ildə nəşr olunmuşdur. Hər iki əsərdə fərqli taleli insanların adi həyat dramlarının qeyri-adi tərəflərindən söz açılır. Roman 2012-ci ildə qələmə alınmışdır. “Ölüm mələyi” kimdir? – sualına ən yaxşı cavabı da elə əsərdə – qarının “Şeytan dərəsi” haqqında danışdığı nağılda tapmaq olar: “Əzrayıl ölüm mələyidir, Şeytan isə şər mələyi... alçaqlığa bir addım qalmış Allahın adamın canını alması da bir xoşbəxtlikdir. Alçaq, rəzil bir məxluqa çevrilməkdənsə, yaxşı adam kimi ölmək böyük savabdır” [5, s. 43]. Qarının nağılında Şeytanın heç bir vasitə ilə yolundan çıxara bilmədiyi bir şəxs təsvir olunur. Onun tez-tez yolunun düşdüyü dağların arasındakı düzənlikdə Şeytan tilsimli bir ağac əkir, ətrafda heç bir ağac yox ikən, kölgəlik yer ancaq bu ağacın altı olur: “Bu kölgəliyi də elə düzəltmişdi ki, adam ora ayaq basan kimi Şeytana aldanacaqdı” [5, s. 42]. Şeytanın əkdirdiyi ağacın kölgəsinə qaça-qaça çatmağa can atan son dərəcə möhkəm iradəli bir insanı Şeytanın aldatmasına izin verməmək üçün Əzrayıl – yəni ölüm mələyi ağacın kölgəsinə çatmağına bir addım qalmış canını alır. Əzrayıl “Şeytana sevinməyə, öz gücündən ləzzət almağa imkan vermədi. O adam da Əzrayıl gözüne görünən kimi elə bil yuxudan ayıldı. Hiss elədi, Əzrayıl onu necə bir yoldan qaytarıb, ölməyinə sevindi” [5, s. 42]. Roman Qarının Ölüm mələyinə canını tapşırması ilə başlayır. Sonra isə hər hissədə həyatının uşaqlıq, gənclik illərindən başlayaraq bütün dövrləri təsvir olunur. On-on iki yaşlarında olanda bütün uşaqların qorxduğu tabutun altına girməyi və bundan heç qorxmamağı, atasının günahını bağışlamamağı, əslində heç bir günahı olmayan, lakin haqqındakı dedi-qodular kəndə qədər gedib çatan Qadını evinə çağırıb evdən qovması və s. Qarını iradəli, sözündən dönməz, təmiz əxlaqlı, kişidən də qeyrətli, əxlaqsızlığı heç zaman bağışlamayan bütöv bir xarakter kimi nəzərimizdə canlandırır. Əsərin sonunda yazıldığı kimi: “Qarısa o dünyaya üzüağ getmək istəyirdi. O elə uzun bir ömrü bunun üçün yaşamışdı” [5, s. 97]. Nəvəsinin Qarı haqqında dedikləri isə çox təsirli bir bənzətmədir: “Bircə dəfə üzünü görməsəm də, elə bilirəm, o, ömrünü gül kimi yaşayıb. Bunu o özü, bəlkə də hiss eləməyib. Ancaq o gülün ləçəklərinə bir damcı toz qonmağa da imkan verməyib” [5, s. 42].

“Təkbətək” povesti “Yolçu daşı” kitabında hekayələr sırasında verilmiş, bu kitabda isə povest janrına aid edilmişdir. Həm bu povest, həm də “Zühur” povesti müəllifin daxilindəki düşüncələrini, oğlu, qızı, anası, ətrafındakılarla və onların müəlliflə münasibətinin müəyyən məqamlarını, gizlində olanları, heç kimlə paylaşılmayanları, bəzilərinin özləri ilə qəbrə apardıqları sirləri aşkara çıxardır. Bu haqqında danışılanlar içərisində cavan ölmüş dostu, onun bağışlanmaz günahları, iş yoldaşı

Əhməd, onun əri ölmüş başqa qadınla evlənmək üçün “evdəki arvadla yola getməməyi, xirtdəyə yığılıb onu boşamağı” [4, s. 59], tələbələrinə Azərbaycançılığın əsl pərvanəsi Cəlil Məmmədqu-luzadə ilə bağlı həqiqətləri anlatmağa çalışan ali məktəb müəllimini 37-ci ildə babasının yaşadığı taleyi yada salmaqla hədələmələr, onu böyük çətinliklə qoruyan dövlət qulluqçusu, fəqir, yazıq, tək, tənha Vəlini heç kimin bəyənməməsi və s. hadisələr elə həyatın özüdür. Elə Vəli ilə müqayisəyə gəlməyən “başından yekə sözlər danışan adam”ın [4, s. 51] fikrincə, biz insanlar “doğulanda mü-qəddəslər kimi tərtəmiz oluruq, yerdən təzəcə baş qaldıran ot, çiçək necə saf olur e, heylə, uzağı gü-cümüz özümüzə çatır, sonradan qəddar, xəbis, qaniçən, ona-buna zülm eləyən bir dünyagirə çevri-lirik – bu sifətinən də ölürük. Elə bil salamat gəlirsən, xəstəliyə tutulub gedirsən. Dünyanın özü də belədir, ya biz ona oxşamışıq, ya da bizi belə öyrədir – milyon illər bundan qabaq bu dünya ayrı cür olub, yaqın belədi, indi ayrı cürdü. Buna görə də zühura gedir” [4, s. 51]. Müəllifinsə dünya, həyat və insan haqqındakı fikirləri tamamilə başqadır: “Biz dünyaya necə gözəl gəlmişiksə, ondan da gözəl şəkildə gedirik – dünyanı dərk eləyəndə, ağılınız, beyniniz, özünüz çiçəkləyəndə. Hər şey başlayanda, yaşamağın nə olmağını təzəcə hiss eləyəndə. Elə bil bayrama gəlmişən, bayram baş-layanda səni çağırırlar, deyirlər, vaxtın bitdi, getməlisən. Nəyə gəlmişdim, niyə gedirəm, hər şey indi başlayır, özümü indi başlanan şeyə hazırlamağa bütöv bir ömür həsr eləmişəm, özümü bundan yana ora-bura çırpılmışam, əldən salmışam. ... o günə ki, biz lazımıq, bax o günün qapı-pəncərələri özümüzə bağlanır” [4, s. 52].

“Yolçu daşı” kitabındakı “İlgim” və “Yolçu daşı” povestləri adlarını qeyd etdiyimiz əvvəlki əsərlər kimi unudulmaqda olan bəzi adət və ənənələri, mənəvi dəyərləri bugünkü nəsllə və gələcək nəsillərə yenidən sevdirmək və qadağa, qorxu yolu ilə deyil, sevgi yolu ilə müqəddəs dəyərlərimizi aşılamaq məqsədi daşıyır. “Zühur” povestində məsələ, oğurluq hallarının qarşısının alınması üçün nə qədər idarələr yaradılmağından danışılır. Lakin müəllifin fikrincə, bunun sadəcə günah olduğuna insanları inandırmaqla bütün problemlər həll oluna bilər: “... oğurları bir heydən tuturlar, onların qabağını almaqdan yana milisdən beləsinə yüz cür idarə yaranıb – çırpışdıranlar da bunu görürlər, bilirlər tutacaqlar, ancaq yenə oğurlayırlar. Bunun günah olmağına inanan adamın ayağı altına hər şeyi səp, özü də tək olsun, heç kəs görməsin - əyilib bircəsinə götürər? Əttövbə. Günahdı, deyəcək, göydə Allah var. Onda fikirləşdim: inanılardan sonra bir günah sözü yaradılmış bir bu qədər cəza idarələrindən güclüdür” [4, s. 56].

Müstəqillik illərindən əvvəlki dövr yaradıcılığında da Rafiq Babayevin əsas mövzularından biri insanların mənəvi saflığını, şərəf və ləyaqətini bütün ömrü boyu qorumaq üçün verdiyi mübarizə-lərdir. İlk kitabında toplanmış hekayələrdə – “Şeytan qəbiristanlığa gəlmir”, “Məktub”, “Dağ başının dumanları”, “Axırıncı axşam” hekayələrdə fərqli insan taleləri, ləyaqətli, yüksək mənəviy-yat sahibi olan insanlara məhəbbət, ürək dolusu sevgi var. “İlgim” povestində “Şəfi, Kərim, sürgün-dən qayıtmış Hüseyn əmi, Əsgər əmi, qəssab Süleyman, “bambılı” müstəntiq və başqaları – müxtə-lif yaşlı və fərqli xasiyyətli bu adamların hər biri ömrün müəyyən çağlarında bu İstinin təsirinə məruz qalsalar, İlgim dolanbaclarında yubansalar da, ancaq azmamış, öz saflıqlarını qoruyub sax-laya bilmişlər” [1, s.78].

Beləliklə, nəsr əsərlərinin araşdırılması nəticəsində bu qənaətə gələ bilərik ki, Rafiq Babayev müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin nəsr sahəsini yeni və orijinal hekayə, povest və ro-man janrları ilə zənginləşdirmişdir. Onun nəsr əsərləri öz ictimai məzmunu, milliliyi, özünəməxsus fərdi üslubu, xalqın mütərəqqi adət və ənənələrinə bağlılığı, yüksək mənəvi dəyərlər aşılması, dili-nin sadəliyi, hətta bəzən dialekt sözlərinə də yer verilməsi, obrazların daxili dünyasının bütün çıl-paqlığı ilə açılib ortaya qoyulması və s. baxımdan təkrarsızdır. Akademik İsa Həbibbəyli də Nuh-çıxandan Naxçıvana adlı kitabının “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan ədəbi məktəbi” bölmə-sində də Rafiq Babayev yaradıcılığında bəhs edərkən belə bir ümumiləşdirmə aparmışdır: “Rafiq Babayev Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yolu və ənənəsi olan lirik-psixoloji nəsrə yeni mövzular və yaddaqalan obrazlarla zənginləşdirmişdir. Lirik-psixoloji nərsdə vətəndaşlıq motivlə-rini qüvvətləndirməsi Rafiq Babayevin yazıçı kimi fərdi yanaşma tərzini, fərqli baxışlarını müəyyən edir” [6, s. 460]. Yığcamlıq, mətləbi açıq deməmək, surətlərin psixoloji aləmini açmaq, sadə xalq dilinə üstünlük vermək Rafiq Babayevin nəsr əsərlərinin əsas məziyyətlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Ədəbi mühit və sənətkar. Bakı: Adiloğlu, 2002, 187 s.
2. Axundov A., Vəliyev S. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı: Nurlan, 2008, 216 s.
3. Babayev R. Yolçu daşı. Bakı: Yazıçı, 1992, 168 s.
4. Babayev R. Zühur. Bakı: Yurd, 1999, 100 s.
5. Babayev R. Ölüm mələyi. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 125 s.
6. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 846 s.
7. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu: 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com*

Aygun Orujova

RAFIG BABAYEV'S MERITS IN THE DEVELOPMENT OF FICTION PROSE OF NAKHCHIVAN IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The prose genre in the literary environment of Nakhchivan as one of components of the Azerbaijani literature, received a creative impulse during its development in the XX-XXI centuries from the world literary experience. In fiction, the genres of novel and story were observed in the works of all writers, including literary youth; preferences were given to such forms as a military novel, a realistic psychological novel, a historical novel, a documentary novel. Rafiq Babayev, basically as an inimitable singer of rural life, can describe the rich spiritual world of ordinary people with great skill. The ability to live with dignity, not yielding to temptations and defeating passions is the main life merit for this author.

Keywords: *novel, story, fiction, psychologism, morality.*

Айгюнъ Оруджова

ЗАСЛУГИ РАФИКА БАБАЕВА В РАЗВИТИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ НАХЧЫВАНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В XX-XXI веках жанр прозы в литературной среде Нахчывана, одной из составных частей азербайджанской литературы, в своем развитии получил творческий импульс из опыта мировой литературы. В художественной прозе жанры романа и повести наблюдались в творчестве всех писателей, включая литературную молодежь, предпочтение отдавалось таким формам как военный роман, реалистически-психологический роман, исторический роман, документальная повесть. Рафик Бабаев, в основном, как неподражаемый певец сельской жизни, с большим мастерством может описать богатый духовный мир простых людей. Для автора главным достоинством в жизни является умение достойно прожить жизнь, не поддаваясь соблазнам и побеждая страсти.

Ключевые слова: *роман, повесть, художественная проза, психологизм, нравственность.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82(100) (091); 821(100) (091)

NƏRGİZ İSMAYILOVA

HÜSEYN CAVID TƏFƏKKÜRÜNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏSƏLƏSİ

Hüseyn Cavid yaradıcılığının hər anında Şərq və Qərb məsələsinə diqqət çəkmiş, həyatı boyunca bu iki qütbü sintez şəklində araşdırmışdır. Cavid, dühasının məhsulu olan elmi, analitik müşahidə üsulları ilə Şərq və Qərb məsələsini dünyəvi baxışbucağından ictimaiyyətə çatdırmışdır. Əsərlərindəki obrazların timsalında gəldiyi nəticələr, dramaturqun romantik ab-havasına, rəngarəng obrazlar sisteminə yad olan, əsasən məktublarında yer alan qatı realist cümlələr, Şərq və Qərb kontekstini tamamilə başqa aspektdən qavramığımızı, dövrün ədəbi, ictimai, siyasi mənzərəsini dərk etməyimizə kömək etmişdir. Məqalədə Hüseyn Cavidin əsərlərində yer alan klassik ənənə ilə yanaşı ədəbin mirası etdiyi Qərb mövzu və janrları müəyyənləşdirilmiş, onların bu ədəbi mühitə daxil olma xəritəsinə nəzər salınmış, Şərq və Qərb meyllərinin istifadə şəkilləri və bu zaman meydana çıxan yeniliklər aydınlaşdırılmışdır. Hüseyn Cavidin bədii irsi XX əsr Azərbaycan romantizminin elmi-nəzəri problemlərinin öyrənilməsində əsas qaynaqlardan biri olmuşdur. O, öz yaradıcılığında Şərq və dünya ədəbiyyatının ən önəmli sənətkarlarından bəhrələnsə də, özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Naxçıvan, dünya ədəbiyyatı, Şərq, Qərb, müqayisə, təsirlər.

Şərq və Qərb ənənələrini paralel şəkildə mənimsəyən, şair-dramaturq Hüseyn Cavid əvvəlcə Naxçıvan şəhərindəki mollaxanada oxuyub ərəb-fars dillərini öyrənmiş, Şərq tarixi və ədəbiyyatına dair ilkin biliklər əldə etmişdir. Sonra Naxçıvanda açılan yeni tipli “Tərtibiyə” məktəbində oxuyan Hüseyn Cavid burada dünyəvi elmlərə dərinlən yiyələnmiş, məktəbin müdiri və müəllimi, tanınmış maarifçi şair Məhəmməd Tağı Sidqinin təsiri ilə “Gülçin” təxəllüsü ilə ilk şeirlərini yazmağa başlamışdır. Cavid yaradıcılığının ilk illərində həm klassik lirika üslubunda qəzəllər, həm də xalq-aşıq şeiri ruhunda qoşma və gəraylılar yazmışdır.

XIX əsrin ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq Hüseyn Cavid fars dilində də qəzəllər yaratmışdır. Ancaq aydındır ki, onun ana dilində qələmə aldığı qəzəlləri bədii-estetik cəhətdən farsdilli şeirləri ilə müqayisədə daha üstündür. Hüseyn Cavidin bir türkcə, iki farsca qəzəli vardır. Türkcə və farsca yazdığı qəzəllərin biri vətən mövzusunda, o biri isə məhəbbət mövzusunda. Hüseyn Cavidin ilk qələm təcrübələrindən biri kimi Hacı Zeynalabidin Tağıyevə həsr etdiyi farsca qəsidə də maraq doğurur.

Ümumilikdə, Hüseyn Cavidin ilk şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq, insanın kamalına möhkəm inam özünü göstərməkdədir.

Hüseyn Cavid Təbrizdə “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsil aldığı illərdə (1898-1903) dini elmlərlə yanaşı, həm də Hafiz Şirazinin yaradıcılığını da öyrənmişdir. Bir sözlə, Hüseyn Rəsizadənin həyatının Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan dövrü onun Şərq və Qərb haqqında ilkin bilikləri qazanmasına, müsəlman aləminə yaxından bələd olmasına şərait yaratmışdır. İranın Urmiya şəhərində yaşadığı 1904-cü ildə onun Şərq mühitinə dair bilikləri daha da dərinləşmişdir. Hüseyn Cavid sonralar “Azər” poemasında Urmiya şəhərini xatırlayaraq yazır:

Urmi bir şəhərdir, ətrafı gülzar,
Gül bağları var ki, gəzənlər azar,
Zərdüştün günəşi orda az qızar.
Çox zaman mayısdan seçilməz yazı;
Xoşdur o torpağın hər sözü, sazı [1, s. 189].

“Azər” poemasında Hüseyn Cavid Qərbin aldadıcı gözəlliyinə valeh olmur. Burada Şərqi Qərbdən üstün tutduğu məqamlar daha çoxdur:

Burda əsla dilənçi yox... mərhəmət yox çünki ona,
Yan baqılır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana.
Şərqin böyük bir şairi odur ki, varsa hər yana,
Aman bilməz Qərbi hər gün dəvət edər mərhəmətə.
Azər həmənlə gülümsədi, əvət, dedi, pək haqqı var,
Hər “sevgi”dən zəvq alırlar öylə zərif ixtiyarlar.

Çoqdan bəri Şərqi sazı həp bu ruhda inlər, ağlar,
Saqın! Qulaq verir sanma həris başlar o dəvətə [1, s. 163].

Yaxud:

Qərbi sarmışdı dumanlar, sislər...
Acılar duydu içindən Azər.
Özləyib Şərqi, həməni çıxdı yola,
Bəlkə bir düşkünə yardımçı ola.
Bəlkə Şərqi o sığaq qoynunda [1, s. 184].

Hüseyn Cavid 1904-cü ildə vaxtilə təhsil aldığı “Tərbiyə” məktəbində türk və fars dili müəllimi kimi də çalışmışdır. Sonra təhsilini 1905-1909-cu illərdə İstanbul Universitetində davam etdirən Hüseyn Cavid böyük mədəniyyətlərin çarpazlaşdığı bu qədim şəhərdə Şərq və Qərb maarifçiliyi və mədəniyyəti haqqında geniş təsəvvürlər əldə etmişdir. O, artıq Şərq və Qərb haqqında təhlillər və müqayisələr aparmaq imkanlarına malik mütəfəkkir ruhlu şair idi. Hüseyn Cavidin vasitəsi ilə Azərbaycan şeirində görünən yeniliklərdən biri olan sonet isə İtalyan ədəbiyyatının nümunəsidir. XIX əsr Avropasında böyük nüfuz qazanmış sonet sonralar “Sərvəti-fünun” şairləri tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu şeir şəklində gözəl nümunələr yaradan Tofiq Fikrət isə Cavidin təsirləndiyi sənətkarlardandır. “Bahar şəbnəmləri” şeir kitabında yer alan “Çəkinmə, gül!..” və “Keçmiş günlər”dəki “Mən istəyəm ki...” başlıqlı sonetlər bu nöqteyi-nəzərdən qiymətlidir.

Bu şeirlər əslində Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxmış ilk sonetlər idi. Beləliklə, poetik forma axtarışları Hüseyn Cavidin janr sahəsində orijinal üslubunun kəşfi ilə nəticələnmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli müəyyən etmişdir ki, bir sıra janrları, xüsusən sonet, türkü və marşları Azərbaycan şeirinə ilk dəfə Hüseyn Cavid gətirmişdir: Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış “sonet əklili” formasının bəzi əlamətlərini də şeirimizdə ilk dəfə Hüseyn Cavid sınaqdan çıxarmışdır. Belə ki, onun “Neçin” şeirinin birinci bəndindəki 5 misradan hər biri “sonet əklili”ndə olduğu kimi sonrakı bəndlərin axıncı misrası yerində təkrarlanmışdır [6, s. 92].

Qeyd edək ki, sonet Qərbi Avropa intibahının beşiyi sayılan İtaliyada ədəbiyyata vəsiqə almışdır. “Sonet sətri tərcümədə “şaqraq nəğmə” deməkdir. İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərədə geniş yayılmışdır. İtaliya şairi Jakopo (Cakomo) da Lenti sonet janrında yazan ilk müəllif sayılır. İtaliya poeziyasının, ələlxüsus da Petrarkanın son dərəcə sehrli-ovsunlu sonetlərinin İngiltərədəki şairlərin yaradıcılığına təsirini isə unutmamaq olmaz. Zaman keçdikcə sonet bir sıra Şərq xalqlarının poeziyasında da özünə yer tapmışdır. XIX əsrin son onilliklərində Osmanlı dövlətinin Avropa ilə artan ədəbi-mədəni əlaqələri, ədəbiyyatın yeniləşməsi istiqamətində atılan addımlar söz sənətinin həm mövzu-problematika, həm də janr-üslub təkamülü baxımından yüksəlişinə, zənginləşməsinə gətirib çıxardı” (9, s. 56). Hüseyn Cavidin “Çəkinmə gül!” və “Mən istəyəm ki” şeirlərini Azərbaycan sonetinin dəyərli nümunələri hesab edən ədəbiyyatşünaslar bu baxımdan dahi dramaturqun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. “Çəkinmə, gül!” soneti insana xoş ovqat bəxş edir, sonet musiqitək axıcıdır:

Çəkinmə, gül! O lətif, incə, nazlı qəhqəhələr
Simaxi-ruhumu öpdükcə məsti-zəvq olurum.
Şaqır-şaqır ötüşündən, ey əndəlibi-səhər!
Bir etilə duyuram, başqa bir səfa bulurum.
Nədən şəfəqli bulutcuqlar öylə çöhrəndə
Bir ehtizaz ilə nəşr eyləməkdə şəbnəmlər?
Günəş gülər, bulut ağlarsa, ey mələkxəndə,
Səmadə qevsi-qüzəhlər saçar təbəssümlər [1, s. 62].

Bu barədə filologiya elmlər doktoru Hüseyn Həşimli qeyd edir ki, “Avropa xalqları poeziyasının təsiri ilə Azərbaycan şeirində də anjambəman özünə yer tapır. Ustad Hüseyn Cavidin “Elmi-Bəşər” şeirində isə həm misra keçidinə, həm də bənd keçidinə təsadüf olunur” [8, s. 56]:

“Kəsbi-irfan için, fəzilət için
Durma, yüksəl” deyirsən... İştə mənim
Ən böyük, ən sevimli amalım budur. Lakin

Nə için gizlənmək gərək, yetişir...
 Nə qədər pürümidü biaram
 Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam
 Yenə ən son nəticə heçlikdir [1, s. 370].

Görüldüyü kimi Avropa janrları və janr xüsusiyyətləri Naxçıvan ədəbi mühitinə də təsir edir və mühitin nümayəndələrinin əsərlərində özünəməxsus yer tuturdu.

Hüseyn Cavidin pyesləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. "Uçurum"da yer alan şərqilər, "Şeyda"da əsərin mövzusu ilə bağlı olan marşlar Hüseyn Cavid şeir yaradıcılığının rəngarəngliyinin sübutudur.

Onun pyeslərindən də görüldüyü kimi, Hüseyn Cavid Türkiyədə tanıdığı yazıçılardan çox təsirlənmişdir. Məsələn, Tofiq Fikrət yaradıcılığında rast gəldiyimiz portret-şeir tərzinə Caviddə də rast gəlirik. Tofiq Fikrətin "Rəsmnin qarşısında" adlı şeiri ilə Cavidin "Bir rəsm qarşısında" şeiri bir-birinə oxşarlıq baxımdan maraqlıdır. Lakin burada hər şairin özünəməxsus yanaşmaları da vardır:

Həzin bir çöhrə, baygın bir nəzər, suzişli bir mənzər,
 Geniş bir cəbhə, ülvi bir zəka, düşküncə bir sima.
 Əvət, düşküncə bir sima fəqət pək nazlı, pək dilbər...
 Bənim ən sevdiyim bir levhə, bir təsviri-pürməna.
 O dalğın gözlərə baqdıqca ruhum eylər istela,
 O gözlər hər baqışda fikrə yüz bin rəmz edər ima [1, s.40].

Fikrətin bu şeirlərindən biri, "Rəsmnin qarşısında"dır:

Sen daima önümde o taştan sükunete
 Yaslanmış intibah-ı samutunla hilkate
 Bir şeylər anlatır gibi
 Durduqça, ben biraz gücenir râz-ı fitrate [12].

İstanbul Universitetində (1906-1909-cu illər) keçən tələbəlik illərində Türkiyənin tanınmış alimlərindən dərs alan Cavid eyni zamanda Rza Tofiq, Tofiq Fikrət kimi görkəmli şairlərin əsərlərindən faydalanmışdır.

Şərq fəlsəfəsi, tarix və ədəbiyyatla maraqlanan Cavid 1905-ci ildə İstanbula getdikdə həm də İstanbul Universitetində sərbəst dinləyici olaraq dərslərdə iştirak etdi. Əbdülhəq Həmid, Rza Tofiq və Tofiq Fikrət yaradıcılığıyla tanış oldu. Onun şeirlərində Əbdülhəq Həmid, xüsusilə Tofiq Fikrətin təsiri açıqca hiss olunmaqdadır. Hüseyn Cavid azərbaycanlı müasirləri kimi, çar Rusiyası atmosferində deyil, Türkiyə ədəbi və siyasi mühiti içində yetişdiyi üçün Türkiyədəki fikir axınlarından təsirlənmiş və əsərlərində də İstanbul türkcəsindən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Hələ 1903-cü ildən "Şərqi-Rus" qəzetində ara-sıra məqalələrlə çıxış edən Hüseyn Cavidin İstanbulda tələbə ikən "İrşad" qəzetində "Növha", "Füyuzat" dərgisində isə "Bir-ahiməzlumanə" adlı şeirləri çap olunmuşdur. İstanbul Universitetini bitirdikdən sonra Naxçıvanda müəllimliklə məşğul olan cavan ziyalı həyatı müşahidələrini genişləndirmiş, bir sıra şeirlərini və "Ana" pyesini yazmışdır. Ədibin ilk dram əsəri olan "Ana" mənzum faciəsinin (1910) mövzusu Dağıstan həyatından alınmışdır. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Səlmə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni tipli ana obrazıdır.

Ana mövzusu türk ədəbiyyatında təməl mövzulardan biri olmuşdur. Şeirlərə şəfqət, sevgi, mərhəmətli, bağışlayıcı, obraz kimi daxil olan "ana" ənənəvi ana və qadın obrazı ilə birlikdə inkişaf etmişdir. Hüseyn Cavidin ana obrazı bəşəriyyəti və humanizmi ilə seçilir. "Ana" dramında hadisələr Dağıstanda cərəyan etsə də, Cavidin burada yaratdığı qadın obrazlar tipik Şərq qadınının ümumiləşmiş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir:

Yazıq! Əsla qızın könlü şad deyil,
 Allah, Allah! Həm dalğın, həm də məhzun.
 Bir baqışda eylər insanı məcnun [2, s. 12].

Həmçinin əsərdə yer alan Qanpoladın: "Əşhəd ənlə ilahə illəllah" [2, s. 51] cümləsi islam dinində mühüm yer tutan cümlədir. Cavidin əsərlərində "Quran"da yer alan bir çox sözlərə, cümlələrə rast gəlinir. Onun islam dininə olan dərin hörməti yaradıcılığın ilk illərindən son illərinədək davam etmişdir.

Daha sonra 1911-ci ildən Tiflisə gedən dramaturq 1917-ci ilə qədər burada yaşamış, ədəbi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu mühit də onun dünyagörüşünə öz təsirini göstərmişdir. Həmin müddət ərzində Cavid “Maral” (1912), “Şeyda” (1916) pyeslərini qələmə almış, “Keçmiş günlər” (1913) adlı ilk kitabını çap etdirmişdir. Qeyd edək ki, kitaba on üç şeir daxil edilmişdir. Bunlar əsasən şairin 1905-1913-cü illər arasında yazdığı şeirlərdir.

“Cavid insanın mənəvi aləminə, iç dünyasına böyük önəm verməsinə baxmayaraq, mistik yanaşma ilə məhdudlaşmır və sanki mistika ilə rəsonanzin sintezindən çıxış edir. O, bir çox hallarda təsəvvüf fəlsəfəsinin prinsiplərindən çıxış etsə də, müəyyən məsələlərdə ictimai amilləri nəzərə almaqla daha realist mövqe tutur, qəlb dünyası ilə ictimai həyatı bir küll halında, qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə nəzərdən keçirir” [8, s. 59].

Hüseyn Cavidin dünya səhnəsinə çıxış biləcək bədii gücdə olan əsərlərindən sayılan “İblis” faciəsi isə Şərqi xeyir və şər təfəkkürünü ən sanballı anladan əsərlərdəndir. “İblis” faciəsi 1918-ci ildə yazılmaqla [7, s. 217] faciənin yazıldığı ildən iki il sonra tamaşaya hazırlanması çox yəqin ki, bir sirdir. Milli Cümhuriyyət dövründə hazırlanmayan bu romantik faciənin ilk dəfə sovet teatrının səhnəsində görünməsi də əslində bir müəmma idi.

Şərqi ab-havasının təsvirinə həsr olunmuş əsərlərlə yanaşı, Şərq poeziyası, xalq-aşıq şeiri ilə bağlı olan bir çox bədii elementlərə yaradıcılığında yer verən Hüseyn Cavid öz yaradıcılığında Avropa xalqlarının yaradıcılıqlarından gələn bir sıra ənənələrə də yer verirdi. Hüseyn Caviddə bu ənənələrə meylin təməli İstanbul mühitində başlayıb, Avropa ölkələrinə səyahətlə dərinləşmişdi.

İ.Göte Qərb təfəkkürünün məntiqi və bədii müstəvilərdə yüksək səviyyəli ifadəçisi olmaqla yanaşı, həm də bu təfəkkürün zirvədə Şərq müdrikliyi ilə görüşünə nail olan vəhdət carçısı idi. Şərq fəlsəfi fikir tarixində ruhən İ.Göteyə ən çox yaxın olan şəxs Hüseyn Caviddir. Zira Cavid də bir vəhdət carçısıdır [16, s. 253].

“Hüseyn Cavidin “İblis”i heç də Götenin “Faust”undan geri qalmır. Ancaq biz belə inciləri lazımı qədər qiymətləndirə bilmirik” deyən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Cavid yaradıcılığındakı gücü görürdü. Ulu öndərimizin Cavid irsinə verdiyi qiymət son dərəcə əhəmiyyətlidir. Xalqımızı dahi dramaturqla yenidən qovuşduran Ulu Öndərimiz Cavid irsinin ölməzliyini bilir və bu irsin günəştək parlaq, lazımlı olduğunu qeyd edirdi:

“İblis” xeyri, şəri, daxili, batini özündə birləşdirib fantastika daxilində ustalıqla yaradılan real düşüncə tərzini özündə əks etdirən nadir əsərlərdəndir.

Filosof-şairin istedadının demonik-yaradıcı gücü onun romantizmini bənzərsiz zənginliyində təcəssüm tapmışdır. “İblis” əsərini Hüseyn Cavid I Dünya müharibəsinin qan püskürən odları içində yazmışdır. Anatol Frans, Romen Rollan, Bernard Şou və başqa Avropa ədəbləri kimi Hüseyn Cavid də imperialist müharibəsinin əsl mahiyyətini dərk edə bilmirdi. O da başqa yazıçılar kimi müharibəyə qarşı qəzəb doğurmağa çalışır. “İblis” faciəsi bu nifrətin və qəzəbin məhsulu idi.

Professor Əjdər İsmayılovun “Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında qeyd olunur: “Mifologiyaya uyğun olaraq Allahın ədalət pərdəsi altında etdiklərində ədalətsizlik, zülm, zülmət görən İblis yer üzünü səyyah kimi qarış-qarış dolaşır, qadir qüvvənin qoyduğu qayda-qanunu uyğunsuz, biçimsiz görür” [10, s. 116].

Modern sənətkarlardan Joze Saramaqo da Hüseyn Cavid kimi İblis obrazından istifadə edərək insanlığın cavablama bilmədiyi bəzi sualları və problemləri ortaya atır. Bu problemləri xeyrin (tanrı, mələk) və şərin (İblis) dili ilə müzakirə edir. Xeyir və Şər anlayışı ədəbiyyatda və dində ən çox müraciət olunan mövzular arasındadır. Zərdüştün “Avesta”, Nitsşenin “Zərdüşt belə buyurdu” və sair kimi əsərlərində də şər ruhlar, insanı pislilik etməyə yönləndirən ünsürlərdən müxtəlif adlarla bəhs olunmuşdur.

“İblis”in ideya səciyyəsi daha qlobal fəlsəfi problemlərlə bağlıdır [13, s. 1]. İblis obrazı yarıdan müəlliflərdən fərqli olaraq, məşhur Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin yaratdığı İblis surəti Joze Saramaqo İblisinə bənzəyir.

Hüseyn Cavid “İblis” əsərində Zərdüştün adını çəkməklə onun Şərqdə geniş yayılmış xeyir və şər konsepsiyasına diqqət çəkmək istəyir. İblis Ariflə söhbətlərinin birində deyir:

Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası
 Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası.
 Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
 Yalnız o böyük baş şu kəşflə məğrur... [3, s. 13].

Biz Şərq və Qərb təfəkküründə ideali ilk dəfə qabarıq şəkildə Caviddə, məhz “İblis” əsərində görürük” [14, s. 49].

Janr etibarilə lirik-epik poema olan “Azər” isə Hüseyn Cavidin Şərqə və Qərbə baxışlarını özündə əks etdirir. O, Almaniya da olarkən yazmağa başladığı bu əsərdə öz fikirləri ilə yanaşı, şahidi olduğu hadisələri də Şərq-Qərb müstəvisində təhlil edir.

Ağsaçlı bir professor, parisli bir lisansı
 Azərin yanında gülümsüyordu.
 O duymuşdu: Bu mühitə Azər bir az yabancı...
 “Gördünmü? Levhə pək gözəl!” diyordu.
 “Tısbəgələr belə bizdə musiqidən zevq alır.
 Sizdə nasıl, bu sınaqlar varmıdır?”
 Azər gülüb “Xayır!” dedi: “Bizdə deyil tısbəga,
 İnsan belə görməz bu zevqi əsla! [1, s. 155].

Hüseyn Cavid Firdovsinin “Şahnamə” dastanının motivləri əsasında, 1932-ci ildə yazıb tamamladığı “Səyavuş” faciəsi ilə bu əfsanəni yeni və orijinal bir şəkildə təqdim etməyi bacarmışdır. Hüseyn Cavid Şərqə deyirdi: “Japoniyanın qəyur və qəhrəman milləti Mikadonun şərəfinə deyil, Japonya müəllimlərinin şərəfinə idareyi-əqdah etdilər, həm də insanı sərsəm edən, əql və şüurunu məhv edən şərab, rakı (vodka) içməyib, cənabi-Həqqin mən etmədiyi ən təmiz, saf və gözəl su içdilər. Onlarca Japoniyanın tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur” [5, s. 227].

Elmin, biliyin aliliyini təbliğ edən bu sətirlərdə Hüseyn Cavidin Şərqdə görmək istədikləri yer alır. “Məsələ ingilizləri alalım: onların ötədən bəri, cihangirənə bir əməl arqasınca qoşmaları, hər yerdə nüfuz qazanıb da hər ölkədə rol oynamaları, siyasi qüvvələrə mədyun olduğu kibi, fəlsəfi, ədəbi təsirlərdən də varəstə deyildir. İngilizlər məğrurdur, soğuşqanlıdır, düşüncəli və durbindir. Əlbəttə bunlar, bu sifətlər, mühitə, milli ruha, milli tərbiyəyə rəqib sifətlərdir. Lakin Şekspir kibi dahilərin əməlpərvər, aləmşümul əsərləri, Herbert Spenser kibi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilizdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir təsirə malikdir. Fransanın da Jan Jak Russo kibi həssas və məriz bir ruha malik olan filosofları, bir taqım xəyalpərəst, hoppa şairləri bə’zi əxlaqsız, modaçı romançıları, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə tə’sir etməmiş deyildir. İtaliyaya gəlinə, əski italyanlarla işimiz yox” [5, s. 236].

Bu misallarda Hüseyn Cavidin Şərqə baxışları, daha çox isə Qərb ədəbiyyatına bələdliliyinin dərəcəsi müəyyənləşir. Bundan başqa Cavid rus və Avropa mühiti haqqında da maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür: “Rus-alman mühitinə gəlinə, bu mühitdəki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədib, həm filosof olmaq üzrə iki böyük sima, iki nüfuzlu mü-təfəkkir qarşımızda dikilib durur. Onların biri məşhur Tolstoy, biri də alman filosofu Nitsşedir. Son zamanlarda bu iki müqtədir dahinin Rusiya və Almaniya da oynadığı müvəffəqiyyət, inkar edilmə-yəcək bir nüfuz və qüvvətə malikdir. Tolstoy qocaman və möhtəşəm romanları ilə, ufacıq, sadə risalələri ilə, munis bir qayeyi-əməl, məsihapəsəndənə bir məslək izləmiş, izlədiyi qayeyi-əməli, düşündüyü məsləki, rusiyalılara, bilxassə ruslara bəyəndirmiş, milyonlarca qarelərini, İncili-şərifin əvfedici təlimat ilə yaşatmağa çalışmış, az-çoq müvəffəq də ola bilmişdir. Məzkur Nitsşeyə gəlinə o, daha başqa bir yol, daha başqa bir qayeyi-əməl təqib etmiş. Onun əsərlərində, Tolstoyun düşündüyü “mərhəmətlərdən” əsər yox... O, zəiflərin əzilməsini qayət təbii bulur. Məhəbbət, mərhəmət kibi duyğuların xəyalpərəstənə, mə’nasız şeylər olduğunu isbata çalışır, həm də isbat etməkdən aciz qalmaz!” [5, s. 237].

XX əsr romantizmini Hüseyn Cavid yaradıcılığı əsasında xarakterizə edərək onun özündən əvvəlki ənənəyə global şəkildə yanaşdığını “ən qədim və yeni Şərqi, müasir Avropanı və milli folk-loru sintezdə və qaynaqda birləşdirdiyini” [8, s. 113], bəşərin təcrübəsini sintezdə, vəhdətdə öyrən-

məyə çalışdığını professor Yaşar Qarayev xüsusi olaraq qeyd edir. Cavid romantizmindən bəhs edən müəllif onun təbiətə münasibətini Qərb və orta əsrlər Şərq romantizmindən fərqli olduğunu vurğulayır. Qərb romantiklərinin əsərlərində “təbiət qəhrəmana həyatdan və cəmiyyətdən uzaqlaşmaq üçündürsə, Cavidin təsvir etdiyi Qafqaz mühiti isə Sənana həyatla və Xumarla birləşməsi üçün lazım olur [2, s. 247].

Hər iki dahinin əsərinə diqqət yetirsək görürük ki, məhəbbət və din məsələsi paralel xətlərlə izah edilib:

F.Əttar isə “Şeyx Sənan” əsərində belə deyir: “Həqiqi aşiq heç bir dini tanıya bilməz, belə ki, onun imanı məhəbbət özüdür. Onu cəmiyyətdə tutduğu mövqe də maraqlandırmır, çünki aşıqlıqdan daha yüksək mövqe yoxdur”.

Bu ideya neçə əsrlər boyu Şərq poeziyasının aparıcı motivlərindən biri olmuşdur [14, s. 31]. Onun ən gözəl ifadə formalarından birinə biz H.Cavid poeziyasında rast gəlirik:

Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir [2, s. 55].

Yaxud:

Məhəbbətdir ən böyük din [6, s. 89].

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavidin Türkiyə, Almaniya səyahəti ədibin dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bütün dövrlərdə dünya xalqlarının eyni zaman kəsində qarşılıqlı olaraq xəbərsiz və ya bir-birindən təsirlənib yaratdığı mövzular və əsərlər olmuşdur. Bu əsərləri müqayisə edərkən və yaxud həmin əsərləri tədqiq edərkən tədqiqatçılar tam obyektiv olmalıdırlar. Bu, əsərin və tarixi dövrün düzgün qiymətləndirilməsi yolunda lazımı addım olar.

Bu gün deməyə əsasımız var ki, Hüseyn Cavid dühası və humanizmi, bədii sənətkarlığı, Cavid ümumbəşəriyyəti və dünyəviliyi onu dünya ədəbiyyatı korifeyləriylə bir cərgəyə qoyur.

Sözsüz ki, şairin dram janrına müraciəti də səbəbsiz deyildir. Görəsən, gözəl şeirlər yaradan müəllifin birdən-birə drama keçməsi nə ilə əlaqədar ola bilərdi? “Məsələn, alman romantikləri arasında vaxtilə rəy yayılmış ki, dram başqa janrlara nisbətən “XIX əsrin tələbini”, yəni Avropada romantizm dövrünün tələbini ödəməyə daha artıq qadirdir. Fransa romantiklərindən isə “dram” sözü “romantizm”in sinonimi kimi işlənmişdir. Bu da romantizmin meydana gəldiyi tarixi şəraitin özü ilə şərtlənirdi. Dövrün inqilabi çaxnaşmaları, xalqlar arasında salınan nifaqlar, dünya müharibəsi dram sənətinə daha artıq material verirdi” [11, s. 77].

Hüseyn Cavidin pyeslərində qonşu Gürcüstan və Dağıstan, Ərəbistan və Türkiyə, Fransa və Almaniya həyatı təsvir olunur. Hüseyn Cavidin humanizm konsepsiyası bütün bəşəriyyətə doğru istiqamətlənən konsepsiyadır. Bu mənada onun yaradıcılığında yalnız Azərbaycan həyatı deyil, Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə, Yaxın Şərq və Qərbi Avropanın bir çox ölkələri, onların insanları və hadisələri də qələmə alınmışdır.

Hüseyn Cavid aşağıdakı misralarla Avropanın ziddiyyətli mühitini göz önünə sərərək, Avropanın öldürücü təsirini ideallaşdırmır. O sanki hər mühitdə olan müsbət tərəfləri qavramaq lazım olduğunu bildirir. Hüseyn Cavid bu mühitlərdə olan müsbət keyfiyyətləri mənimsəmənin yollarını göstərir. Cavid Qərbin Şərqi sürüklədiyi fəlakətlərdən də bəhs etməyi unutmur:

O məhsullu Şərqin halı pək səfil...

Öylə yoqsul var ki, ot yeyib yaşar.

Fəqət burda yalnız insanlar deyil,

Tısbağalar belə eşqindən coşar.

Çoq düşündüm bunu dəmindən bəri,

Hər zevqi bir acı bəslər, düşünsən!

İştə Qərbin azğın səadətləri

Alır qida Şərqin fəlakətindən [1, s. 183].

XIX əsrin sonlarında XX əsrin əvvəllərində bir çox realist Avropa və Amerika yazıçıları öz əsərlərində şair, bəstəkar, rəssam, arxitektör surətləri yaradaraq kapitalizm şəraitində onların həm ailə, həm də yaradıcılıq talelərini canlandırmışlar. Bu yazıçıların (Drayzer, Romen Rollan, A.Frens, G.Mopassan və s.) gəldiyi ümdə bir nəticə var. Həmin nəticə ondan ibarətdir ki, kapitalizm şəraitində incəsənət məhv olur. Kapitalist ağalar şairləri maddəliyə, pornoqrafiyaya, bəstəkarları restoran

musiqisi yaratmağa, rəssamları qəzetdə duzsuz karikaturaçılığa, qəzet və məcmuələrin şəklini düzəltməyə cəlb edir.

Cavid Cəlal və Əkrəmin dialoqunda Qərblə Şərqi müqayisə edir. Qərbin bir çox mənfilikləri göz önünə gətirilir, Şərqə olan rəğbəti real boyalarla əks etdirir:

Cəlal (səmimi bir qəhqəhəylə)

Hiç şübhə yox “sapqın!” deyə həp darıldınız bana;

Səfər etdim Rafaelin, Mikelancel yurduna [2, s. 311].

Yaxud:

Əkrəm:

Sana yalnız müqəddəs Altaylardan,

Şanlı əcdadından yadigar qalan,

Ağ köpüklü kımızdır ki, içdikcə,

Həm ruh, həm bədən bulur zevq, nə'sə.

Lakin yıpramış yunanın şu süni,

Şu atəşli zəhri məhv edər səni [2, s. 316].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dünya sənətkarlarından və onların yaradıcılığından heç də geri qalmayan Hüseyn Cavidin yaradıcılığı, sənətkarlığı təqdirəlayiqdir. O, həm dünyanın, həm də Vətənin ən ağır günlərində sözün gücü ilə şərlə mübarizə aparmış və bu mübarizədən qalib çıxmışdır. Böyük sənətkarın əsərləri dünya miqyasında tanınmağa layiqdir.

Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaradan görkəmli simalar yaradıcılıqlarında iki böyük mərkəzin-Qərb və Şərqin təsirləri açıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu iki meyil və ənənə mühitin formalaşması və maarifçiliyin inkişafı baxımından əhəmiyyətli amil kimi diqqəti çəkir. Şərq ənənələri üzərində inkişaf edən Naxçıvan ədəbi mühiti, daha sonra mühitə öz təsirini göstərən Qərb ənənəsindən yaradıcı şəkildə istifadə etdi və bu iki təsiri milli çərçivəyə sığdırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Lider, 2005, 256 s.
2. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 352 s.
3. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, III c., Bakı: Lider, 2005, 304 s.
4. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, IV c., Bakı: Lider, 2005, 256 s.
5. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Lider, 2005, 288 s.
6. АгтарФ. Шейх Санан // Суфии: Восхождение к истине. Москва: Эксмо, 2003, с. 89.
7. Həbibov İ.Ə. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 167 s.
8. Həbibbəyli İ.Ə. Hüseyn Cavid və sənəti. Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti: Məqalələr toplusu. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.
9. Həşimli H.M. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
10. Həşimli H.M. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 442 s.
11. İsmayılov Ə.T. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 296 s.
12. Osmanlı V.M. Azərbaycan romantizmi: 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2010, 464 s.
13. Xəlilov S.S. Cavid fəlsəfəsi. 1-ci kitab: “İblis”də fəlsəfi motivlər, Bakı: Qanun, 1996, 112 s.
14. Xəlilov S.S. Cavid fəlsəfəsi. 2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik, Bakı: Nurlar, 2009, 128 s.
15. Xəlilov S.S. Cavid və Cabbarlı: müxtəlifliyin vəhdəti. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2001, 180 s.
16. Xəlilov S.S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2006, 420 s.
17. <http://www.ateslekarsilikveren.com/2016/01/resminin-karssnda.html>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ismayilovanargis@gmail.com

Nargiz Ismayilova**EAST AND WEST PROBLEM IN HUSSEIN JAVID'S THOUGHT**

Every moment of his creative work Hussein Javid paid more attention to the problem of East and West, along his life he investigated both these polar in synthesis form. On the way of scientific and analytic methods Javid tried to reach the issue of East and West problem to the public from a secular perspective. The results he got instance of the images of his works, the solid realistic sentences which are unusual of dramatist's romantic atmosphere and colorful images system, mainly exist in his letters help us to understand the East and West contexts by other aspect, they also help us to see and know the literary, social, political view of that period. In the article the author has defined the West topics and genres which the writer applied together with the classic traditions exist in Hussein Javid's works, she also paid attention their map including to this literary environment. The using forms of East and West inclinations and the innovations that have emerged at this time have been clarified. Hussein Javid's literary heritage is one of the main sources of learning the scientific-theoretical problems of XX century Azerbaijani romanticism. Though he benefit the most craftsmen of East and also the world, but he has own creative work way.

Keywords: *Huseyn Javid, Nakhchivan, world literature, East, West, comparison, influences.*

Няргиз Исмаилова**ВОПРОСЫ ВОСТОКА И ЗАПАДА В МЫШЛЕНИИ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА**

В творчестве Гусейна Джавида привлекают внимание вопросы Востока и Запада, на протяжении всей своей жизни он занимался синтезом восточного и западного литературного контекста этих двух полюсов. С помощью научных, аналитических методов наблюдения, Джавид донес до сведения общественности продукт своего гения – вопрос Востока и Запада. Результаты образов его произведений, более реалистичные предложения в его письмах, чуждые романтической атмосфере драматурга и системе многообразных образов, помогли нам понять сущность контекста Восток и Запад и постичь литературную, социально – политическую картину того периода в другом аспекте. В статье, наряду с классической традицией произведений Гусейна Джавида, были рассмотрены западные темы и жанры, была исследована карта их вступления в эту литературную среду, картинки использования восточных и западных тем и были прояснены возникающие инновации. Художественное наследие Гусейна Джавида являлось одним из основных источников изучения научно-теоретических проблем азербайджанского романтизма в XX веке. Несмотря на то, что в своем творчестве он обращался к самым выдающимся представителям восточной и мировой литературы, но прошел своеобразную творческую жизнь.

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, Нахчыван, мировая литература, Восток, Запад, сравнение, влияния.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82(091)

MAHİRƏ İSMAYILOVA

XI ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ QƏTRAN TƏBRİZİ VƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ ONUN ROLU

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyat tarixində mühüm rola malik olan böyük Azərbaycan şairi və alimi Qətran Təbrizinin həyat və yaradıcılığından, XI əsr Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlılığından, şair haqqında aparılan araşdırmalardan və bu araşdırmaların elm aləminə verdiyi nəticələrdən bəhs edilir. Qətran Təbrizinin yaradıcılığında lirik şeirlər toplusundan ibarət "Divan"ı, "Ət-təfasir" adlı fars dilinin izahlı lüğəti, "Qövsnamə", "Vamıq və Əzra" adlı əsərləri, dövrünün sosial, siyasi hadisələrini əks etdirən "Təbriz zəlzələsi" şeiri, XI əsr Naxçıvan ədəbi mühitini əks etdirən Naxçıvan şahı Əbu Duləfə və Kəngərli sarkərdəsi Məlik Cəstana yazdığı mədhiyyələr və bu mədhiyyələrdə öz əksini tapmış tarixi faktlar yer almaqdadır. Qətran Təbrizi Naxçıvan, Gəncə, həmçinin Təbriz şəhərlərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Şair haqqında M.Naxçıvani, M.Təbiiyyət, H.Araslı, Q.Beqdeli, S.Nəfisi, E.Braun, Y.E.Bertels, X.Hüseynli və bir çox digər tədqiqatçılar araşdırma aparmışlar. Bu baxımdan Qətran Təbrizinin əsərləri ədəbiyyata, ictimai-siyasi şeir və mədhiyyələr tarixə, izahlı lüğəti isə dilçilik elminə zənginlik qatmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Qətran Təbrizi, farsdilli Azərbaycan poeziyası, XI əsr Naxçıvan ədəbi mühiti.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni istiqamətdə inkişafı və zənginləşməsində görkəmli alim və şair Qətran Əbu Mənsur Təbrizinin müstəsna xidmətləri vardır. Belə ki, "türk ərđəmli, türk düşüncəli" poeziya məktəbi yeni inkişaf mərhələsinə Qətran Təbrizi yaradıcılığı ilə qədəm qoymuşdur. Onun yaradıcılığı həm də türk-islam intibahının ən gözəl və sanballı nümunəsi də hesab edilir. Qətran Təbrizi bədii-estetik düşüncəyə malik olan mütəfəkkir şair, farsdilli Azərbaycan poeziyasının ilk görkəmli nümayəndəsi kimi məşhurdur.

Həmid Araslı, Qulamhüseyn Beqdeli və b. bu kimi alimlər çoxdan sübut etmişlər ki, Qətran Təbrizi fars dilində yazıb-yaratdı da, o, türkcə düşünən və türk-Azərbaycan dilini yaradıcılığında əks etdirməyə müvəffəq olan görkəmli sənətkarlardan biridir [1, s. 3]. Onun "türk ərđəmli, türk düşüncəli" ədəbiyyat yaratmaq ənənəsi böyük Azərbaycan şairləri Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi və digər sənətkarların yaradıcılıqlarında da özünü büruzə verir.

Bəzi tədqiqatçılar Qətran Təbrizinin Gəncə və Tərməz şəhərində anadan olduğunu qeyd etsələr də, şairin Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində dünyaya göz açdığı daha inandırıcı faktlarla bildirilir. Bu məlumatın doğruluğu şairin yazdığı şeirlə öz təsdiqini tapır:

خدمت تو هم بشهراندر كنم بر جان غم
ايزد جان من در شادی آباد آفرينگر چه [9].

(Tərcüməsi: Tanrı mənim canımı Şadiabadda yaratmış olsa da, könüldə qəm şəhərdə sənəxidmətəderəm [9]).

Mənbələrin də göstərdiyi kimi, şairi ilk təhsilini Şadiabad kəndində almış, daha sonra Təbrizdə elmin və sənətin dərinliklərini öyrənmişdir (3). Dövrünün hakim dairələrində böyük uğurlar qazanmış bədii-estetik, elmi-fəlsəfi düşüncələri ilə ideya və sənətkarlıq baxımından adını tarix səhifələrinə həkk etdirmişdir. Qətran Təbrizi bədii yaradıcılığa erkən yaşlarında fars dilində şeir yazmaqla başlamışdır.

Qətran Təbrizi həm də dilçilik elminə böyük töhfə vermiş görkəmli dilçi alim kimi tanınmışdır. Onun "Ət-təfasir" adlı lüğəti haqqında bəhs edən alimlər bu lüğətin, ümumiyyətlə, lüğətçilik sahəsində ilk ən sanballı əsərlərdən biri olduğunu qeyd edirlər. Fars dilinə aid sözlərin izahlı göstəricisi olan bu lüğət Azərbaycan dilçilik elminin etibarlı mənbələrindən biri kimi çıxış edir. XI əsrin dəyərli şəxsiyyətlərindən biri olan Nəsir Xosrov Ələvi Qətran Təbrizi ilə görüşü haqqında yazdığı bu qeydlər, əlbəttə, fars dilinin mükəmməl bilicisi hesab olunan dilçi alim Qətran Təbrizi barəsində maraq doğurmaya bilməz. Bu məsələ təzkirəçi alim Məhəmmədəli Təbiiyyətin "Dənışmən-dane-Azərbaycan" adlı əsərində də qeyd edilmişdir. Alim-səyyah "Səfərnəmə" əsərindəki qeydlərində yazırdı: "Qətran adlı bir şairi gördüm ki, yaxşı şeir yazırdı, ancaq fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəlib "Mencik" və "Dəqiqi" divanlarını gətirdi və oxudu. Ona çətin olan sözlərin mənasını soruşdu, söylədim izahların yazdı" [10, s. 67]. Elə buna görə də bu faktı Qətran Təbrizi kimi alim-

şairin azərbaycanlı-türk olması ilə bağlayırdılar ki, əgər Qətran fars şairi olsa idi, əlbəttə, adi sözləri başqa müəllifdən soruşub öyrənmək kimi ehtiyacı da olmazdı. Qətran Təbrizi isə şeirlərinin birində fars dilinin “dəri” ləhcəsində şeir yazdığını və bu dildə şeir yazmaqla digər şairlərə də qapı açdığını bildirmişdir.

ور مرا بر شعر گویان جهان رشک آمدی.

من در شعر دری بر شاعران نگشادم [9].

(Tərcüməsi: Əgərmən dünya şairlərinə həsəd aparsaydım onda dəri şerinin qapısını şairlərin üzünə açmazdım [9]).

Şairin Azərbaycanda fars dilinin dəri ləhcəsində şeir yazmasıyla özünü ilk hesab etməsi, Nəsir Xosrov Ələvinin Qətran Təbrizi haqqında dediyi fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir. Nəsir Xosrov Təbrizə gəldiyi vaxtlarda Qətran Təbrizi “Ət-təfasir” adlı fars dilinin izahlı lüğətini tərtib etdiyi üçün, düşünmək olar ki, şairin farsca bəzi sözləri soruşması da bununla əlaqədar ola bilərdi.

Zəngin ədəbi bədii yaradıcılıqla səciyyələnən Qətran Təbrizinin lirik şeirlər toplusundan ibarət olan “Divanı”-ı və fars dilinin izahlı lüğətinə həsr olunmuş “Ət-təfasir” əsəri onun ictimai-siyasi və elmi-fəlsəfi yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Orta əsr mənbələrini tədqiq edən Azərbaycan tədqiqatçılarının araşdırmalarına əsasən Qətran Təbrizi fars leksikoqrafiyası tarixində fars dilinin ilk izahlı lüğətinin yaradıcısı kimi göstərilir. Bubarədə Əsədi Tusinin “Lüğəti-fürs” və Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahül-fürs” kitabında da məlumat verilir. Orta əsr müəlliflərinin bir qismi onun lüğətini “Lüğəti Qətran” yaxud “Fərhəngi Qətran”, yəni “Qətranın lüğəti”, deyə adlandırmışlar. Elm aləminin son araşdırmalarına görə Qətran Təbrizi kitabının iki əlyazması mövcuddur. Bu əlyazmalar hazırda Tehran kitabxanalarında saxlanılır.

Qətran Təbrizinin poeziyası onun yaradıcılıq zirvəsində durur. Qətran Təbrizi poeziyasında olan məhəbbət mövzulu aşiqanə ifadələr şairin yaradıcılığına ruh qatmış, onu daha da zənginləşdirmişdir. Onun məhəbbət konseptiyalı şeirlərindəki sevgili obrazları Təbriz, Gəncə, Naxçıvan gözəlləri olmuşdur. Şair məhəbbət məzmunlu şeirlərində təbiət təsvirlərini də müxtəlif aspektlərdə, müxtəlif boyalarla təsvir edərək poeziyasında təbiət tablosu yaratmışdır. Qətranın şeirlərində təbiət təsvirlərinin geniş yer tutması Azərbaycanda və xüsusilə Naxçıvanda inkişaf və intibah dövrünün çiçəklənməsi ilə bağlı olmuşdur. İntibah dövrünü çox vaxt “təbiət və insanın kəşfi” olan dövr kimi səciyyələndirirlər.

Qətran Təbrizinin dövrümüzə qədər gəlib çatmış “Divan”-ından başqa onun “Qövsnamə”, “Vamiq və Əzra” adlı əsərləri və dövrünün sosial-siyasi hadisələrini canlandırıdığı “Təbriz zəlzələsi” şeiri dəvərdir. Onun bu əsərləri XI əsr dövrünün aydınlaşdırılması üçün özündə bir çox tarixi faktları cəmləşdirir.

Qətran Təbrizinin əsərlərini toplayıb “Həkim Qətran Təbrizinin divanı” adı ilə 1954-cü ildə ilk dəfə Təbrizdə nəşr etdirən Azərbaycan alimi Hacı Məhəmməd ağa Naxçıvani olmuşdur. Bu məsələni diqqətə alan Qulamhüseyn Beqdeli Məhəmməd Naxçıvaninin çox zamandan bəri Qətran divanını nəşr etdirmək arzusunda olduğunu və belə bir ifadə də işlətdiyini bildirərək yazmışdır: “Çoxdan idi, bu arzuda idim ki, həkim Qətran Təbrizinin Azərbaycanın min il bundan əvvəlki tarixi haqqında yeganə sənəd olub əlimizə gəlib çıxan bütün şeirlərini toplayıb çap etdirim. Mən ona görə bu fikirdə idim ki, onun bu mövcud şeirləri də zamanın müxtəlif hadisələri nəticəsində məhv olub aradan getməsin” [3, s. 15].

Məhəmməd Naxçıvani səkkiz qədim əlyazma nüsxəsindən istifadə edərək tərtib etdiyi bu “Divan”-a mükəmməl şəkildə müqəddimə yazıb nəşr etdirməsi nəticəsində Qətran Təbrizi yaradıcılığı yenidən ədəbi tənqidin diqqət mərkəzinə gəlmiş və gələcək nəsillərə düzgün formada çatdırılmışdır. Qətran yaradıcılığını Məhəmməd Naxçıvani ilə yanaşı Avropa şərqşünaslarından olan Ş.Ryo, E.Braun, D.Ross, İran alimlərindən Səid Nəfisi, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Bədiüzzəman Früzanfer, Zəbiullah Səfa, Hüseyn Fərivər, Rzazadə Şəfəq, Rus şərqşünaslarından Y.E.Bertels, Azərbaycan alimlərindən M.Təbiyyət, H.Araslı, M.Quluzadə, Q.Beqdeli və başqaları tədqiqat aparmışlar.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Qətran Təbrizi Naxçıvan, Gəncə və Təbriz şəhərlərində fəaliyyət göstərmiş, o dövrün ədəbi tələblərinə görə yaradıcılığında mədhiyyəlik mühüm yer tut-

muş, adı keçən şəhərlərin rəhbərlərinə, saray əyanlarına mədhiyyələr həsr etmişdir. Tarixi mənbələr də sübut edir ki, Qətran Təbrizi daha çox Gəncədə və qismən, müəyyən aralarla Naxçıvanda yaşayıb-yaratmışdır. Yazdığı mədhiyyələrdən və digər şeirlərdən şairin ovaxtkı Naxçıvanşahlığı ilə əlaqələrinin olmasına da aydınlıq gətirilir. Belə ki, şair yaradıcılığında dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini mədhiyyələrində əks etdirərək böyük bir tarixi mənbə yaratmışdır. Bu tarixi mənbələrdə XI əsr Naxçıvan hökmdarı olan Əbu Düləfin adına da tez-tez rast gəlirik. Bu baxımdan həmin mədhiyyələr, əsərlərin məzmunu alim və şair Qətran Təbrizinin Naxçıvan şahı Əbu Düləf Deyrani ilə sıx əlaqələrinin olmasına, onun ayrı-ayrı vaxtlarda Naxçıvanda sarayda olmasına, qısamüddətli olsa da, burada yaşayıb fəaliyyət göstərməsinə əsaslı fakt verir. Çünki mədhiyyələrdə özünə yer alan fikirlər də şairin Naxçıvan şahının sarayı ilə əlaqələrinin olması ilə bərabər burada yaşaması və qalmasına işıq tutmuş olur. Artıq bu barədə fikirlər akademik N.Vəlixanlı, İ.Hacıyev, f.ü.f.d. X.Hüseynli, R.Qasimov [11; 5; 2; 6] tərəfindən elmi faktlarla təsdiqini tapmışdır. Hətta akademik N.Vəlixanlı Qətran Təbrizinin mədhiyyələrində geniş yer tutan Naxçıvanşahlıq və onun qüdrətli hökmdarı Əbu Düləf Deyrani barədə faktlara istinad edərək geniş fikirlər söyləmişdir [11]. Bu yöndən Qətran Təbrizinin, eləcə də həmin dövrün şairlərindən olan, Qətran Təbrizinin dostu və müasiri Əsədi Tusinin əsərlərindən Naxçıvanşahlığın tarixinə dair yol almaq və faktlara işıq tutmaq mümkün olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, X əsrin 80-ci illərində Naxçıvanda yarım müstəqil dövlət qurumu olan Naxçıvan şahlıq meydana gəlmişdir ki, onun başında Əbu Düləfilər sülaləsinin nümayəndələri durmuşdur. Bu baxımdan da akademik N.Vəlixanlı qeyd edərək yazırdı: “Əbu Düləfin adı çox uzun, təqribən 77 il müddətində tarixi qaynaqların səhifələrindən çıxır və yalnız XI əsrin 60-cı illərinin ortalarına yaxın öz mədhiyyələri ilə məşhur olan Qətran Təbrizinin və Tusdan olan Əli Əsədinin əsərlərində görürük” [11, s. 71]. Bu barədə Rauf Məmmədovun “Naxçıvan şəhərinin tarixinə dair oçerklər” adlı əsərində də rast gəlirik [7]. Həmin əsərdə qətiyyətlə alim və şair Qətran Təbrizinin Naxçıvanda yaşayıb-yaratması öz əksini tapmışdır. Görkəmli şairin Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlılığına həsr olunan məqaləsində f.ü.f.d. R.Qasimov şairin mədhiyyələri üzərində konkret təhlillər aparmaqla, digər mənbələrin də verdiyi faktlara istinad edərək onun Naxçıvanla əlaqələrinin mübahisəsiz olmasına və müəyyən aralarla burada yaşayıb-yaratmasına qəti fikir bildirmişdir [6].

Qətran Təbrizinin qəsidələrində və çoxsaylı mənbələrdə aparılan təhlillərdən məlum olur ki, Naxçıvan şahı Əbu Düləf olduqca elm, sənət, ədəbiyyat həvəskarı olmuş, onun dövründə sarayı elm-sənət adamları ilə dolu olmuşdur. Lakin bu da məlum olur ki, “ədalətli şahənşah”, “Naxçıvan şahı”, “ölkələr hakimi” kimi mədh edilmiş Əbu Düləf Deyrani Naxçıvanşahlıq yarım dövlətinin qurucusu olan Əbu Düləfin nəvəsi olan Deyranidir. Bu faktı apardığı təhlillərlə R.Məmmədov qətiyyətlə bildirir [7]. F.ü.f.d. R.Qasimov da bu fikrə münasibətsiz qalmayaraq akad. N.Vəlixanlının Əbu Düləfin adı çox uzun, təqribən 77 il müddətində tarixi qaynaqların səhifələrindən çıxır və yalnız XI əsrin 60-cı illərinin ortalarına yaxın öz mədhiyyələri ilə məşhur olan Qətran Təbrizinin və Tusdan olan Əli Əsədinin əsərlərində görürük” [11, s. 71] fikrinə aydınlıq gətirərək məhz R.Məmmədovun [7] da əsaslandırmaq istədiyi baba yox, nəvə Əbu Düləfdən söhbət edildiyi nəticəsini ortaya çıxarmışdır (6).

Mənbələrdə göstərilir ki, Əbu Düləfin özünəndə şeirə, poeziyaya olan marağı nəticəsində Naxçıvanşahlıq XI əsrdə böyük mədəniyyət ocağına çevrilmiş və görkəmli şairləri öz ətrafında toplamışdır.

Qətran Təbrizinin Əbu Düləfiyə həsr etdiyi 52 misralıq mədhiyyəsi “Naxçıvan qalasında qələbə çaldığı zaman Əbu Düləfin mədhi” adlanır.

Düşmənlərin bəlası şah Əbudüləf

Bədxahların şadlığını əksildər, qəmini artırar

Bəxşiş günü onun əlindən xəzinə də dirəm göz yaşı tökdü

Döyüş günü düşmənin dəbilqəsi qan ağlayar [9, s. 84].

Qətran Təbrizinin Əbu Düləfiyə həsr etdiyi 196 misradan ibarət olan mədhiyyəsi “Əbu Düləfin mədhi” qəsidəsində bir sıra yeni məsələlərlə yanaşı, Naxçıvanın siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərinə də toxunur. Əbu Düləfinin döyüş səhnələrinin təsvir olunduğu mədhiyyələrdə onun döyüşdüüyü tərəflər məlum olmasa da, misralardan aydın olur ki, onlar barışıqı pozmuş müsəlman oğuzları

olmuşlar. Y.E.Bertelsin apardığı tədqiqatdan da aydın olur ki, Qətran Təbrizi 1029-1039-cu illərdə Naxçıvanda olmuş, bu tarixisə oğuzların hücumu ilə eyni vaxtda təsadüf edir.

Hamısı təslim olub, itaətinə baş əydilər
Yanına qaçıb torpağını öpdülər.
Hamısı torpağa sərilib tövbə etdilər
Əgər yolundan çıxıb boyun qaçırmışığsa
Layiqincə qılıncından cəzamızı çəkdik [9, s. 122].

Qətran Təbrizinin 80 misradan ibarət olan "Naxçıvan şahı Əbu Düləfin mədhi" daha dəqiq adla adlandırılmışdır. Bu mədhiyyələrin hər birinin sonluğuna nəzər saldıqda Qətran Təbrizinin Naxçıvanda daimi yaşamadığı, ancaq tez-tez bu şəhərə gəlib getdiyi məlum olur. Bəzi mənbələrə görə, XI əsrin 60-cı illərində bir müddət Naxçıvanda olan Qətran Təbrizi Kəngərli sərkərdəsi Məlik Cəstanada 54 misralıq qəsidə də yazmışdır [4]. Akademik İsmayıl Hacıyev apardığı çoxsaylı tədqiqatları nəticəsində "Naxçıvan və Naxçıvanlılar" adlı kitabında (Ş.Məmmədovla birlikdə) Məlik Cəstanın qədim Kəngərli türk tayfasından olduğunu və hərbi-siyasi məsələlərdə böyük şücaət göstərdiyini qeyd etmişdir [4]. Bu mədhiyyədə Naxçıvan torpaqlarının müdafiəsində digər tayfalarla yanaşı Kəngərli türk tayfasının da hərbi-siyasi məsələlərdə əhəmiyyətli rol oynadığının şahidi olur. Həmin mədhiyyədə Məlik Cəstan cəsarətli, mərhəmətli, insani dəyərləri zəngin olan hətta allahında onu təriflədiyi şəxs kimi mədh edilir:

Hələ Quranda göylərin allahı da onu tərifləmişdir.
Kim ona zidd gedib, onunla müharibəyə girişsə,
Onun tükünü bədənində ilana çevirər.
Səxavət və sədaqətindən hamıya yaxşılıq edər [9].

Qətranın Təbrizinin mədh etdiyi digər hökmdarlar isə XI əsrdə Aran və Azərbaycanda hakimiyyət başında duran üç sülalənin, Şəddadilər, Şeybanilər və Rəvvadilər dövlətinin hökmdarları və sərkərdələri olmuşlar. Bu hökmdarların və sərkərdələrin hər biri özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə Qətran Təbrizi mədhiyyələrinin qəhrəmanı olmuşlar.

Beləliklə, qüdrətli və qüvvətli sənətkar kimi böyük şöhrət sahibi olan Qətran Təbrizi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə intibah ruhu və inkişaf meyli gətirmişdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan dövlətçiliyi ilə yaxından bağlı olmuş, yazdığı mədhiyyələrlə tanınmışdır. Qətran Təbrizinin Naxçıvan şahı Əbu Düləflə əlaqəli yazdığı əsərlər də həmin tarixi dövrü izah və tədqiq etmək üçün mühüm mənbə rolunu oynamaqdadır. Onun əsərləri tam mənası ilə sübut edir ki, adı gedən XI əsrdə Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit zəngin olmuş, Qətran Təbrizi də bu mühitlə yaxından bağlı olmuş, davamlı əlaqələr saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 632 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 632 s.
3. Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun divanı // Qətran Təbrizi. Divan / Fars dilindən çevirəni və çapa hazırlayanı Qulamhüseyn Beqdeli. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 440 s.
4. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
5. Hacıyev İ. Azərbaycan IX-XI əsrlərdə dövlətçilik tarixində yeni meyillər və Naxçıvan (Qətran Təbrizinin əsərləri üzrə) // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Axtarışlar" jurnalı. Folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix ser., Naxçıvan: Tusi, 2017, № 4, s. 118-121.
6. Qasimov R. XI əsrdə Naxçıvanda ədəbi mühit: Qətran Təbrizi və Əsədi Tusi // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Axtarışlar" jurnalı. Folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix ser., Naxçıvan: Tusi, 2017, № 4, s. 30-35.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 157 s.

8. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər dövrü). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
9. Təbrizi Q. Divan / Fars dilindən çevirən və çapa hazırlayan Qulamhüseyn Bəqdeli. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 440 s.
10. Təbiyyət M. Danışməndani-Azərbaycan.
11. Vəlixanlı N. Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 2005, 152 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: mahire ismayil@ru*

Mahira Ismayilova

QATRAN TABRIZI, AN AZERBAIJANI POET OF THE XI CENTURY, AND HIS ROLE IN THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT

The paper deals about the life and work of the great Azerbaijani poet and scientist Qatran Tabrizi, his relation with the 11th century of Nakhchivan literary environment, the researches about the poet and the results of these researches in scientific world. Qatran Tabrizi's creative work consists of his collection of lyric poems named "Divan", "Et-tafasir" an explanatory dictionary of Persian language, the works of "Govsname", "Vamiq and Azra", the poem "Tabriz zalzalasi" reflecting the social and political events of the period. His panegyrics are devoted to the 11th century of Nakhchivan literary environment, Abu Dulaf the king of Nakhchivan and Melik Jastan the commander of Kangarlis. Many historical facts are reflected in these panegyrics too. The facts prove that Qatran Tabrizi lived and worked in Nakhchivan, Ganja and also in Tabriz. Different scientist as M.Nakhchivani, M.Tarbiyat, H.Arasli, Q.Bekdeli, S.Nafisi, E.Braun, Y.E.Bertels, H.Husseinli and etc. have various researches about the poet. On this aspect we can note that Qatran Tabrizi's works have added considerable wealth to the literature, his socio-political poetry to the history and an explicit dictionary to the linguistics.

Keywords: *Azerbaijani literature, Qatran Tabrizi, Azerbaijani poetry in Persian, Nakhchivan literary environment of the XI century.*

Махира Исмаилова

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЭТ XI ВЕКА КАТРАН ТАБРИЗИ И ЕГО РОЛЬ В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА

В статье рассказывается о жизни и творчестве великого Азербайджанского поэта и ученого Катрана Табризи, который играет важную роль в истории Азербайджанской литературы. Кроме этого, статья посвящена литературной среде Нахчывана XI века, а также о проведенных исследованиях, о поэте в результатах этих исследований и научном мире поэта.

В творчестве Катрана Табризи имеется сборник лирических стихов «Диван», персидский словарь «Ат-тафасир» и произведения «Говснаме», «Вамиг и Азра» и т.д. Стихотворение «Тебризское землетрясение» отражает социальные и политические события эпохи.

Катран Табризи жил в Нахчеване, Гяндже и Табризе. Многие исследователи М.Нахчывани, Г.Араслы, Г.Бегдели, Э.Браун, Х.Гусейнли и другие проводили исследования о поэте. С этой точки зрения произведения Катрана были добавлены в литературу, общественно-политические стихи и мемуары в истории, а также явный словарь в лингвистике.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, Катран Табризи, азербайджанская поэзия, нахчыванская литературная среда.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82-1

SAHAB ƏLİYEVƏ

ÖMƏR XƏYYAM VƏ MƏHSƏTİ GƏNCƏVİNİN RÜBAILƏRİNDƏ HUMANİST İDEYALARIN TƏRƏNNÜMÜ

Məqalədə Ömər Xəyyam və Məhsəti Gəncəvinin rübailərindəki humanist ideyalar araşdırılmış, bu mövzu hər iki sənətkarı birləşdirən əsas cəhət kimi xarakterizə olunmuşdur. Vurğulanmışdır ki, rübai janrının ən mükəmməl nümunələrini yaradan hər iki sənətkarın yaradıcılığında həyatsevərlik, humanizm, insana olan sonsuz sevgi əsas meyar kimi götürülmüş, onların rübailəri öz fəlsəfi məzmunu, həyatiliyi ilə dünya poeziyasının nadir inciləri sırasına daxil ola bilmişdir. İnsan və onun taleyi, azad insan ideali, haqq və ədalət axtarışları, dövrdən şikayət motivləri ilə qələmə alınmış bu rübailərin öz müəlliflərinə fətholunmaz bir uralıq bəxş etməsi, onlara əsrinin fəvqünə yüksələn, ölməz, əbədiyaşar dahi statusu qazandırması da diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə, həmçinin hər iki şairin yaradıcılığındakı oxşar və fərqli məqamlara toxunulmuş, onların yaşadığı mühitin dini ehkamlarına, insanı əzən qanunlarına qarşı mübarizəsi müxtəlif şeir nümunələri vasitəsilə hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Ömər Xəyyam, Məhsəti Gəncəvi, rübai janrı, humanist ideyalar, insansevərlik.*

Yaxın və Orta Şərqi fəlsəfi fikir tarixində zəngin irs qoyan, böyük filosof, şair və mütəfəkkir Ömər Xəyyam kimi Məhsəti Gəncəvi də rübai janrının ən mükəmməl nümunələrini yaratmış, özlərindən sonra da Şərq ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişlər. Azad düşüncəli, azad ruhlu, humanist şəxsiyyətlər kimi tanınan hər iki sənətkarın təsəvvüründə insan hər şeydən yüksəkdə dayanan varlıqdır. Məhz buna görə də insanın xoşbəxtliyi, mübarizəsi, taleyi məsələsi onları düşündürən, rübailərinin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən əsas cəhətlərdəndir. Azad insan ideali və gözəl insan arzularının Xəyyam poeziyasına ilham və qida verən əsas mövzu olduğunu vurğulayan ədəbiyyatşünas Məsud Əlioğlunun dili ilə desək “Ömər Xəyyam Şərq poeziyasında dünyəvi hislərin və humanizmin misilsiz tərənnümçüsüdür, ölməz rübailəri ilə dünya miqyasında şöhrət qazanan qüdrətli söz ustasıdır” [2, s. 168]. Eyni cəhətlər Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Humanist şeirin, insansevərlik ideyalarının, saf məhəbbətin ən qızgın təmsilçilərindən olan Məhsəti Gəncəvi “təfəkkürünün miqyası, mövzularının rəngarəngliyi, yaradıcılığının ümumbəşəri mahiyyəti ilə orta əsrlərdə istər Şərq, istər Qərb ölkələrində yaşayıb-yaratmış bütün qadın şairlərdən fərqlənir və haqlı olaraq dünya ədəbiyyatının ən üstün nümayəndələrindən biri hesab edilir” [7, s. 5].

Ədəbiyyatşünaslığımızda hər iki sənətkarın ədəbi mövqeyi, əsərlərinin məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri müqayisə olunmuş və bu istiqamətdə fərqli fikirlər söylənilmişdir. Bu da təbii haldır. Eyni dövrdə yaşayıb, rübai janrının ən mükəmməl nümunələrini yaradaraq zəngin irs qoymaq hər sənətkara nəsib olmur. Məhz bu səbəbdən də hər iki sənətkarın yaradıcılığının bu aspektdə təhlili ən çox maraq doğuran məqamlardandır. Xəyyam şeiri dərinliyi, fəlsəfi mündəricəsi ilə seçilirsə, Məhsəti şeirlərində nikbinlik, axıcı ruh hakimdir. Bəzən “Xəyyamanə düşüncələri Məhsətidə və Məhsəti vari təsviri Xəyyamda” [7, s. 43] müşahidə etsək də, bir-birlərindən təsirlənməyərək eyni janrda mükəmməl nümunələr yaratma bacarığı onların qeyri-adi istedadından, yaradıcılıq imkanlarının genişliyindən xəbər verir. Yazı tərzlərinin fərqliliyi, fikrin ifadə formalarının müxtəlifliyinə rəğmən, hər iki sənətkarı “birləşdirən əsas cəhət onların humanizmi, insanı düşünüb, onun böyüklüyünü, arzularının gözəlliyini tərənnüm etmələridir [9, s. 117].

Yığcamlığı, axıcılığı ilə bir çox dünya xalqlarının şeir nümunələrinə bənzədilən rübai janrında yazıb-yaradan sənətkarlar çox olsa da, “rübai yazmaq ənənəsində nişapurlu Ömər Xəyyamla, gəncəli Məhsətinin imzaları liderləşmiş, “rübai” deyərkən ilk növbədə məhz bu iki şair düşünülmüşdür” [7, s. 43]. Rübai janrının ən mükəmməl nümunələrini yaradan hər iki sənətkarın yaradıcılığında əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, həyatsevərlik, humanizm, insana olan sonsuz sevgi əsas meyar kimi götürülmüş, xüsusilə Xəyyam poeziyasında “insan ləyaqətinə hörmət, insan məhəbbətinə alqış və insan şərəfinə etiqad başlıca problem kimi həll olunmuşdur” [2, s. 173]:

Xilqətin başlıca mehvəriyik biz,

Dərk etsən, bəsirət cövhəriyik biz.

Cahan dairəsi qızıl bir üzük,
Onun ən dəyərli gövhəriyik biz [8, s. 84].

Bu rübaidən də anlaşıldığı kimi, insanı cahanın ən qiymətli varlığı kimi dəyərləndirən Xəyyam, onu dünyadakı hər bir şeydən yüksəkdə tutur. Eyni ruh, eyni ideyalar Məhsəti rübailərində, xüsusilə də yaradıcılığının üçüncü dövrü üçün daha çox xarakterikdir. İnsansevərlik ideyalarının, insan təbiətinin gözəl və naqis tərəflərinin, onun əzəmətinin, böyüklüyünün tərənnüm olunduğu Məhsəti Gəncəvi “yaradıcılığının leytmotivi həyata bağlılıq, insanın qayğısına qalmaq, onu azad görmək ideyası və duyğuları olmuşdur” [1, s. 383]. Məhz bütün bu keyfiyyətlərinə əsaslanaraq Məhsəti irsinin yorulmaz tədqiqatçısı, böyük ədəbiyyatşünas alim Rəfael Hüseynov Məhsətinin insan qəlbinin daha dərin qatlarına nüfuz edərək, duyulması asan, deyilməsi çətin olan hisləri odlu misralara döndərə bilmək bacarığını yüksək dəyərləndirmiş, bu cəhəti Məhsəti lirikasını yüksəldən əsas keyfiyyət kimi xarakterizə etmişdir. Alimə görə, dünya, zaman və insan anlayışlarını özünün başlıca təhlil obyektinə çevirən şairənin bütün düşüncəsi bu üç anlayışın uyarlığı və ziddiyyətinin təsvirinə yönəlib:

Qəlbimizdən olmuş atəşgah zaman,
İnsantək qədimdir bu ulu cahan,
Bu gün kuzə kimi su içirik biz,
Keçmiş qardaşların torpaqlarından [5, s. 112].

Başqa bir rübaisində isə Xəyyam kimi Məhsəti də məhəbbətlə vəsf etdiyi insanı gövhər adlandıraraq, onu məhv edən, öz qoynuna alan torpağa, aləmi viran edən fələyin çarxına öz narazılığını ifadə edir:

Ey çərxi-fələk, aləmi viran etdin,
Zülmünlə cahan mülkünü talan etdin.
Yarsaq sinəni sənəin əgər, ey torpaq,
Görrük, necə gövhərlər udub qan etdin [5, s.195].

Hər bir misrası humanist məzmun, səmimi duyğularla zəngin Məhsəti poeziyasında, istərsə də Xəyyam şeirində insanın azadlığı, bəxtiyar yaşayışı üçün bütün köhnə adətləri kökündən yıxıb, yeni bir dünya yaratmaq arzusu və bu arzudan doğan çırpıntılar diqqətdən kənar qalmır:

Əlimdə olsaydı əgər iqtidar,
Bu köhnə fələyi kökündən yıxar.
Təzədən elə bir fələk qurardım
Ki, hamı yaşardı azad, bəxtiyar [8, s. 43].

İnsanın azadlığı, onun istək və arzularını öz poeziyasının başlıca qayəsinə çevirən Xəyyamın hər bir misrası insanı adil olmağa, doğruluq və düzgünlüyə çağırış notları üzərində köklənmişdir:

Şad ol, ömrü vurma kədərlə başa,
Bu zalım dünyada sən adil yaşa.
İndi ki, dünyanın sonu yoxluqdur,
Zənn et yoxsan, ömrü azad vur başa [8, s.70].

Əsas həyat amalı, mənəvi dünyası məhəbbət olan, bütün həyatı azadlıq, haqq və ədalət axtarışları ilə keçən, insanın sevmək, sevilmək arzusunun nəcib duyğularla əks etdirən hər iki sənətkar təbii ki, yaşadığı mühitin dini ehkamlarına, insanı əzən qanunlarına biganə qala bilməzdi. Məhz bu mövzuda qələmə alınan rübailərində Məhsəti daha sakit tərzdə mübarizə aparırsa, Xəyyamın tənqidi mövqe tutaraq kəskin, öldürücü bir dillə heç kəsə güzəştə getmədiyinin şahidi oluruq:

Bəs deyilmi bunca xalqı incitmək,
Yazıq insanların ətini didmək?
Tutaq ki, sənindir bütün bu dünya
Axırın nə olar – fəneyə getmək [8, s. 50].

“Dövrədən şikayət, zamanla istedad sahibi arasındakı ziddiyyətlər” [6, s. 220] sağalmaz bir dərddə kimi hər iki sənətkarın fikir dünyasına hakim kəsilmiş, bəzən bədbinliyə qapılımlarına səbəb olmuş, lakin heç vaxt təslim olmayaraq yaşadıkları cəmiyyətə, zamanəyə mənən qalib gəlmişlər. İnsanları incidən, onların könlünü qıranların hərəkətləri ilə heç cür barışa bilməyən, bir gün özlərinin

də eyni aqibəti yaşayacaqlarına əminliyini ifadə edən mübariz ruhlu rübailər hər ikisinin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir:

Xəyyam:

Sən könül qırmağı eyləsən adət,
İnsan incitməyi bilsən səadət,
Ağlın matəmində otur, ey nadan!
Bil ki, əskik deyil səndən rəzalət [8, s. 36].

Məhsəti:

Xalqının başında olsan da bir tac,
Axırda səni də sıxar ehtiyac.
Yaxşılıq et, səndən el kömək dilər,
Düşün, bir vaxt özün olarsan möhtac [5, s. 127].

Xəyyamın şəhər müftisinə, şeyxə müraciətlə yazdığı rübailərində “Xəyyam dilinin daha kəskin, daha öldürücü olduğu zühura çıxır” [4, s. 138]. Bu rübailərdə xalqın qanını içən, hər fürsətdə onları alçaldan qəddar, amansız hakim dairələri kəskin tənqid edilir:

Ey şəhər müftisi, səndən pərgarlıq,
Bunca sərxoşluqda səndən huşyarlıq.
Biz şərab içirik, sən xalq qanını,
İnsaf et, hansımız daha qəddarlıq [8, s. 32].

Burada irəli sürülən fikirlərlə səsleşən eyni məzmunlu rübailərə Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığında da rast gəlirik:

Nə səcdə, ibadət əsiriyəm mən,
Muğuş, xərabəti seçmişik vətən.
“Mey içmək günahdır!”- söyləmiş qazı,
Yetim malı yemək yaxşımı meydən? [5, s. 126]

Başqa bir rübaisində isə:

Yolda darğa mənə rast gəldi dünən,
Əlində tutduğu çubuqla bərkdən.
Döyürdü qəzəblə o bir qarını,
Tamaşa edirdi hər yoldan ötən [3, s. 137] –

misraları ilə öz fikrini ifadə edir.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığını ətraflı tədqiq edən, poeziyalarındakı oxşar və fərqli məqamların ən incə detalına kimi şərhini verən akademik Rəfael Hüseynov yazır ki, bu mövzu Məhsətidə bir-iki dördlüyün mövzusu kimi qalırsa, Xəyyam eyni problemi onlarca rübaidə müxtəlif nüanslarla əks etdirir, paxırını açdığı hədəfin mahiyyətini daha çıpaq qələmə alır, daha sərt, daha amansız səs-lə danışır.

Ümumilikdə götürdükdə isə, əsas həyat amalı insana məhəbbət, azadlıq, sevgi olan “hər iki şairin ədəbi irsi dünya, həyat, bəşər, insan münasibətləri haqqında poetik təəssürat və düşüncələrdir” [6, s. 43]. Şeirlərinə xas olan dünyəvilik, humanizm hər iki sənətkara böyük şöhrət qazandırmış, rübailəri öz fəlsəfi məzmunu, həyatiliyi ilə dünya poeziyasının nadir inciləri sırasına daxil ola bilmişdir. İnsan və onun taleyi, azad insan ideali, haqq və ədalət axtarışları, dövrədən şikayət motivləri ilə qələmə alınmış bu rübailər öz müəlliflərinə fətholunmaz bir ucalıq bəxş etmiş, onlara əsrinin fəvqünə yüksələn, ölməz, əbədiyaşar dahi statusu qazandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi: 6 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 632 s.
2. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 214 s.
3. Gəncəvi M. Rübailər. Bakı: Lider, 2004, 144 s.
4. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, 336 s.
5. Hüseynov R. Rübaidən rübaiyə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 208 s.

6. Hüseynov R. Söztək gözəl. Məhsəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 560 s.
7. Hüseynov R. Məhsəti Gəncəvi. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 80 s.
8. Xəyyam Ö. Rübailər. Bakı: Lider, 2004, 104 s.
9. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı: Ozan, 2008, 696 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Sahab Aliyeva

PRAISE OF HUMANISTIC IDEAS IN THE QUATRAINS BY OMAR KHAYYAM AND MAHSATI GANJAVI

The article studies humanistic ideas in Omar Khayyam and Mahsati Ganjavi's highlight, and this theme was characterized as a key feature that unites both artists. It was underscored that vitality, humanism, and infinite love for human beings in creativity of both artists who created the best examples of the quatrain genre was taken as a criterion, their quatrains could be included in the rare pearls of world poetry through their philosophical content and vitality. It was also underscored that these quatrains with the motives of the human being and his free fate, the free human ideal, the truth and justice seeking, have given their writers an invulnerable supremacy, bringing them immortal, eternal genuine statues. The article also touched on similar and distinctive moments the work of both poets, and their struggle against the religious beliefs of the environment in which they live and various poetry samples were thoroughly investigated.

Keywords: *Omar Khayyam, Mashati Ganjavi, highlight genre, humanistic ideas, philanthropy.*

Сахаб Алиева

ВОСПЕВАНИЕ ИДЕЙ ГУМАНИЗМА В РУБАИ ОМАРА ХАЙЯМА И МЕХСЕТИ ГЯНДЖЕВИ

В статье были рассмотрены гуманистические идеи в рубаи Омара Хайяма и Мехсети Гянджеви, и эта тема была охарактеризована как главная особенность, объединяющая обоих мастеров. Было подчеркнуто, что в творчестве обоих мастеров, создавших лучшие образцы жанра рубаи, жизнелюбие, гуманизм, безграничная любовь к человеку были взяты как основные критерии, их рубаи своим философским содержанием, жизненностью были включены в редкие жемчужины мировой поэзии. Было доведено до внимания, что эти рубаи, написанные с мотивами о человеке и его судьбе, идеале свободного человека, поиске истины и справедливости подарили своим авторам непокоримые высоты, принесли им бессмертный, вечный статус гениальности. В статье также были затронуты схожие и отличительные моменты в работе обоих поэтов, а также посредством различных образцов поэзии была всесторонне исследована борьба направленная против религиозных догм, притесняющих законов среды, в которой они проживали.

Ключевые слова: *Омар Хайям, Мехсети Гянджеви, жанр рубаи, гуманистические идеи, гуманизм.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 13

SƏBUHİ İBRAHİMOV

“MƏZAHİR ƏL-ƏNVAR” ƏSƏRİNDƏ VACİBUL-VÜCUD NƏZƏRİYYƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsərində Vacibul-Vücuda nəzəriyyəsi araşdırılmış və fəlsəfi şəkildə tədqiq edilmişdir.

Onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı “Məzahir əl-Ənvar” əsəri məzmun etibarilə fəlsəfi cəhətdən təhlil olunmaqla bərabər, kitabda bəzi aspektlər daha da diqqəti cəlb etmiş və kitabda fəlsəfi məzmunlu hissələrin mahiyyəti araşdırılaraq müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, əlyazma, mətn, əsər, nəzəriyyə.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaranan ədəbi nümunələrdə fəlsəfi motivlərə tez-tez rast gəlinir. Bu da Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji və tekstoloji cəhətdən işlənməsi üçün böyük marağa səbəb olur. Bütün bu amillər Azərbaycan və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanın daha da elm aləminə mənşünaslıq baxımından tanınması, zəngin keçmişə malik olan xalqımızın tarixin dərin qatlarında gizlənən maddi-mənəvi dəyərlərinin təbliği istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Naxçıvana dair əlyazmaların fəlsəfi baxımdan da tədqiq edilməsi və öyrənilməsi tamamilə məqsədə uyğundur. Naxçıvana dair fəlsəfi məzmunlu əlyazmaların mahiyyəti bəşəriyyətin yenidən yaranış tarixini simvolizə edən Nuh Peyğəmbərin məzarüstü abidəsi, adı və məzmunu müqəddəs “Qurani-Kərim”in 18-ci surəsində ətraflı qeyd edilən Əshabi-Kəhf ziyarətگاهی, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında Əlincə qalasının fəlsəfi mənzərəsini büruzə verir.

Həmçinin min ilə yaxın öz mövcudluğunu və möhtəşəmliyini qoruyan Möminə xatın türbəsi, orta əsrlərə aid olan Qarabağlar türbəsi və s. tarixi-fəlsəfi miniatür inciləri Naxçıvanı dünyaya tanıtdırmaqdadır. Mənşünaslıq istiqamətində aparılan bu tədqiqatlar isə Azərbaycançılıq, mənəvi-mədəni irsə dair əlyazmaların və İslam dini dünyagörüşünün vəhdətinin fəlsəfəsini ortaya qoyur. Naxçıvanda qədim əlyazmalar burada bəşər sivilizasiyası ilə klassik Şərq mədəniyyətinin və müasirliyin vəhdət halında mövcudluğunu göstərir. Əlyazma nümunələrindən məlum olur ki, Naxçıvanda bəzi islamqədərki mənəvi abidələr burada yaşayan yerli əhalinin tək Tanrıya inamını ortaya qoyur. Belə ki, Əshabi-Kəhf ziyarətğini xüsusi fərqləndirmək olar. Bu müqəddəs məkan hətta İslamdan qabaq azərbaycanlıların tək Tanrıya inancını əks etdirən bir fəlsəfəni təcəssüm etdirir. Fikrimizcə, mənəvi-mədəni irsə məxsus olan qədim əlyazmaların bu regionda mövcud olması və onların fəlsəfi aspektdən inkişaf etdirilməsi elmə və sənətə olan marağın bariz nümunəsidir. Həqiqətən tarixin müəyyən fəlsəfi aspektlərinə dərinlikdən nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, tarixin fəlsəfəsi nə qədər geniş və hərtərəflidir.

Naxçıvana dair əlyazmaların öyrənilməsi və tədqiq edilərək nəşr olunub müasir nəsillərə çatdırılması AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunun əməkdaşlarının qarşısında duran ən aktual və zəruri məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə yazılı abidələrin tədqiqi ilə bağlı elmi axtarışları genişləndirmək tələb olunur. Belə ki, bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xilafətin müxtəlif elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan Naxçıvanın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almış, qədim Naxçıvanın öz ərazisində yaşayan müəlliflər isə yalnız X əsrdən etibarən ərəbcə yazıb-yaratmağa başlamışlar. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Naxçıvan ədəbiyyat və mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbi sahənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə qədər bəzi müəlliflər əsərlərinin həm ərəb, fars dillərində, həm də türk dilində yazılmasına üstünlük vermişlər. Bu əsərlərdən biri də XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəridir. Müəllifin qələmə aldığı “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) əsəri 1319 h.q.(miladi – 1898) tarixində daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir.

Təəssüf ki, bu vaxta qədər XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri tədqiq edilməmişdir. Adı “Məhəmməd ibn Məşhədi Baba bin Bayraməli Naxçıvani – Kəngərli” [4, s. 3] kimi çəkilən müəllif Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir.

Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində ilk yaranış nəzəriyyəsi və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir.

H.M.Naxçıvani Şərq fəlsəfəsində ən çox mübahisə doğuran amillərdən biri “Vacibul-vücut” və “mümkünül-vücut” nəzəriyyələrinə aydınlıq gətirmişdir. Əsərdə “Vacibul-vücut” anlayışında Allah-Təalanın səkkiz sifətlə izah olunması əsas yer tutmuşdur:

1. Qadiri-Muxtar; 2. Alim; 3. Həyyi; 4. Murid; 5. Müdrük; 6. Qədim; 7. Mütəkəllim; 8. Sadiq.

Allah-Təalanın bu səkkiz sifətə sahib olması əsərdə “Sifati-sübutiyyə” deyə adlandırılmışdır.

Həmçinin müəllif əsərdə Allah-Təalada olmayan sifətləri isə yeddi olaraq adlandırmışdır:

1. Mürəkkəb deyil; 2. Cism deyil; 3. Mühəlliye-həvadis deyil; 4. Mər-i deyil; 5. Bışərikdir; 6. Biməani deyil; 7. Möhtac deyil.

Allah-Təalanın bu yeddi sifətə malik olmaması isə əsərdə “Sifati-səlbiiyyə” deyə adlandırılmışdır.

H.M.Naxçıvaninin fəlsəfi düşüncələrinə ümumi baxış zamanı onun ilk öncə “Vacibul-Vücut” (Vacib-Varlıq) haqqında təhlillərini və mülahizələrini açıq şəkildə görürük. Varlıq, Allahın zəhnin xaricində həqiqətinin olduğunu və yoxluğunun düşünülə bilməyəcəyini ifadə edən Allahın şəxsi sifətlərindən biridir. Lüğətdə “var olmaq, olmaq, varlıq” mənasındakı vücut sifəti, fəlsəfə termini olaraq bir şeyin zəhnində və ya zəhninin xaricində gerçək varlığa sahib olması yaxud bir şeyin ağıllı təhlil yolu ilə təyin olunan mahiyyəti, şəxsi deyə təyin oluna bilər.

“Vacibul-Vücut” isə Allahın zəhninin xaricində həqiqətən varlığının olduğu və hətta mövcudiyyəti zəruri bir varlıq olduğu deməkdir. Allahın varlığı özündəndir. Onun xaricindəki varlıqların mövcudiyyəti isə özləri xaricindəndir. Qurani-Kərimdə insanların anadan olandan Allahın varlığına dair məlumat və ya meylə sahib olduqları və bu səlislə fitrətin pozulmayacağı ifadə edilir.

Varlıq sifətinə bağlı olan mübahisələrin səkkizinci əsrdən etibarən başladığını deyə bilərik. Allaha nisbət edilən vücut, varlığın başlanğıcı və sonu olmayan mütləq bir mövcudiyyəti “Vacibul-Vücut”i ifadə edir.

Bir çox görkəmli şəxslər vücut ilahi şəxsə aid olmayıb mənadan ibarət olan sübutu bir sifətmə, yoxsa şəxsin eyni olan və fərqlilik göstərməyən bir sifətmə olduğu mövzusunı mübahisə etmişlər. Fəxrəddin ər-Raziyə (Fəxri Razi) qədər bütün kəlamçılarla İslam filosofları, Allahın şəxsi ilə varlığının eyni olduğu, şəxsinə aid mənadan ibarət bir vücut sifətinin olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Allahın vücut sifəti mövzusunda bu zamana qədər ortaya çıxan fərqli fikirləri beləcə yekunlaşdırmaq mümkündür: 1. Vücut sifəti, ilahi şəxsin eyni olub şəxsə əlavə olunan bir mənə və ya ayrı bir sifət deyil, hətta tək Allah haqqında deyil bütün varlıqlarda bu belədir, vücut ilə mahiyyət arasında başqalıq yoxdur. 2. Allahın şəxsinə aid zahid bir mənə olan vücut sifəti, üstünlük ifadə edən bir kamal sifətidir, Onun şəxsiylə də eyni deyil. Əksinə düşünüləydi şəxsi ilahiyyə söz mövzusu üstünlük və kamaldan məhrum olardı.

“Fəlsəfə tarixində vücut anlayışını gündəmə gətirən ilk filosofun Parmenid olduğu deyilir. Parmenid, “Varlıq vardır, yoxluq yoxdur” deyərək düşüncəyə mövzu olanın varlıq olduğunu söyləyir” [2, s. 61].

Heraklit və Anaksimand da eyni fikri mənimsəyərək varlığın əzəli olduğunu müdafiə edir. Əflatun (Platon) isə yoxluq anlayışı üzərində dayanır. Ona görə yoxluq mütləq olmayan nisbi bir anlayışdır. Arestu (Aristotel) isə, var olanın yoxluğundan söz edilə biləcəyini söyləyir; əl-Fərabî və Əbu Əli İbn Sina da eyni fikirləri söyləyirlər.

Varlıq termini dəlil və isbata görə olmadan insan zehni tərəfindən bir anda qavranır. Varlığın tam başa düşülməsi üçün filosoflar onu müxtəlif dərəcələrə və hissələrə ayıraraq araşdırmışlar. Varlıq anlayışının xatırlatdığı başlıca ayırmalar bunlardır: “Qədim-hədis, mümkün-vacib, sadə-mürəkkəb, vahid-kəsr, külli-cüzü, cövhər-əraz, qüvvə-fel, tam-nöqsanlı, xəstəlik-məlul” [1, s. 48]. “İbn Sina, düşüncə ilə varlıq arasındakı əlaqədən hərəkətlə bu anlayışı, düşüncədə varlıq, dildə varlıq, xarici dünyada varlıq və yazıda varlıq şəklində dörd dərəcədə dəyərləndirir” [3, s. 140].

H.M.Naxçıvani bu bəyanda Bari-Təala zati-müqəddəsinin sifətlərindən biri “Mürəkkəb” olmamasını izah etməyə çalışmış və əsərdə öz əksini tapmışdır. “Bari-Təala mürəkkəb deyil. Mürəkkəb odur ki, xarici aləmi bir neçə birləşmə hissələrindən ibarət olmuş olsun. Məsələn: yeni insan övladının yaranma əzası kimi ki, çox mürəkkəbdir” [5, s. 90].

Müəllif ikinci məsələni belə izah edir: “Belə ki, bu bəyanda Zati-müqəddəs cism deyil, ərəz deyil, həmçinin cuhər deyil, (Yəni; eni, uzunluq, qalınlığı, hündürlüyü, çəkisi və s. yoxdur). Əgər Allah-Təala cism ola, yəni ərəz ola, onda Allah mümkün-vücuda olar, o da batildir. Və əgər Bari-Təala cism və ərəz ola, onda mümkün-vücuda halına gələr. Hal bu ki, mümkün-vücuda Vacibul-vücuda ola bilməz. Bəs belə məlum olur ki, Allah cism və ərəz deyil” [5, s. 91].

“Üçüncü, Sifati-səbiyyənin adını Əllamə Hilli (Allah onun məqamın uca etsin) belə yazır: Uca Allah Mühəlliyyə-həvadis deyil (Yəni; Allah-Təala haldan-hala düşməz) zira ki, mümtəndir (mümkün deyildir). Çünki Vacibul-vücuda müqəddəsliyində belə hal mümkün deyildir” [5, s. 93].

Sifati-səbiyyənin dördüncü sifətini mərhum Əllamə belə bəyan edir: “Allahda olmayan sifətlərdən biri də Mər-i deyil. Yəni – göz ilə görmək məhaldır (mümkün deyil). Hər bir şey ki, göz ilə görünür, bu sürətdə o cismdir. Cəmiyyət Vacibul-vücuda məhaldır, bəs onun üzünü görmək də məhaldır. Necə ki, Qurani-Kərimdə Allah-Təala Musa əleyhis-salama buyurur: Sən məni qəti görə bilməzsən – لن ترائني ” [5, s. 94].

Belə ki, Vacibul-vücuda Bəşərikdir (Hər hansı bir şeyi əmələ gətirməkdə şərikə ehtiyacı olmayan). Bu Sifati-səbiyyənin beşincisidir. Əllamə mərhum yazır: “Bu dəlil ilə ki, əgər Allahın şəriki ola, onda Aləmdə fəsadlar baş verər və zəhəri-dünyanın nizamı pozular. Belə olsaydı Hükəma (alimlər) və mütəkəllimün (kəlam alimləri, müctəidlər, şeyxlər) arasında ittifaq bağlanmış olardı. Belə ki, Allah-Təala heç bir şərikə ehtiyacı olan deyildir” [5, s. 95].

Allah-Təalada olmayan sifətlərdən biri də Biməani olmamasıdır. “Yəni Onun əhvalı müxtəlif deyildir, haldan-hala düşməz. Bu cəhətə ki, əgər məsələ Allah qadir ola, ya qüdrətli və alim ola, ya da birdən elmi hər ayinə az olmaqla möhtac ola, onda öz sifətində bu mənə ilə ziddiyyətlik yarana bilər. Özündən başqa bir şeyə möhtac olan hər bir varlıq mümkün-vücuda hesab edilir. Bəs Allah-Təala ki, Vacibul-vüddur, əks təqdirdə onda mümkün-vücuda olar. Bu batil və xilafdır. Bəs Allah-Təala Biməani deyil (yəni – əhvalı haldan-hala düşməz)” [5, s. 98-99].

Allahda olmayan digər bir sifəti isə müəllif belə izah edir: “Möhtac deyil” [5, s. 100] bu cəhətə görə ki, “Vacibul-vücuda zatında zənginlik və heç bir şeyə ehtiyacı olmaması durur. Əksinə bütün şeylər ona möhtacdır, Allahın zatında və sifətində heç bir şeyə ehtiyaclıq yoxdur. Əgər Allahın nəyəsə ehtiyacı olsa bu surətdə O, mümkün-vücuda olmuş olardı və mümkün varlıq elyə bilməz ehtiyacsız olsun. Halbuki, Allah-Təala mütləq gənidir və heç bir şeyə möhtac deyil. O, Qədimdir və şəriki yoxdur” [5, s. 100].

H.M.Naxçıvaniyə görə aləmin və bənzərlərinin muhdes (muhdes – sonradan vücuda gəlmiş, yaradılmış) olması qaçılmazdır. Çünki “Qədimin əsla özünə təsir edici bir təsirlisi yoxdur. Özünü icad edən, varlıq səhnəsinə çıxaran da yoxdur. Varlıq şəxsən mövcuddur. O, Qədimdir və Varlığında və Qədəmində müstəqildir. Qədəmində müstəqilsə başlanğıcı və sonu da yoxdur. Ona bir təsirli də, təsir edə bilməz” [5, s.100].

H.M.Naxçıvani əsərdə aləmin İlahi qüdrətlə təqdir edildiyini, aləmin içində olan hər şeyin də Allahın təsis edən sifətindən meydana gəldiyini, ilahi elminin əhatəsindən hər hansı bir şeyin uzaq olmadığını bu ayəni nümunə verərək izah edir: “Qeybin açarları Allahın yanındadır. Onları Ondan başqası bilməz. O, quruda və dənizdə nə varsa bilər. Onun elmi xaricində bir yarpaq belə düşməz. O yerin qaranlıqlarının içindəki tək bir dənəni belə bilər. Yaş və quru nə varsa hamısı açıq-aşkar bir kitabdadır” [Ənam surəsi-59]. Sonra Quranın Rəhman surəsinin 78-ci ayəsini misal gətirərək;

“تبارك اسم ربك ذي الجلال والاكرام” – Cəlal, əzəmət, üstünlük, kərəm, camal və mərhəmət sahibi olan Rəbbinin adı xeyir-bərəkətlidir” [5, s. 101] tamamlamışdır.

Elə bu baxımdan da yanaşdığımız mövzu müəllifin bu əsərdə fəlsəfi fikirlərin önəmli olması ilə yanaşı, həmçinin “Vacibul-vücut” elmi nəzəriyyəsi üçün dəyərli kontekstdə verilmiş və əsaslandırılmışdır.

Hesab edirik ki, bütün bu qeydləri nəzərə almaqla XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə yanaşı “Məzahir əl-Ənvar” əsərində “Vacibul-vücut” nəzəriyyəsinin bəzi aspektləri müəyyən dərəcədə araşdırılmış, onun qələmə aldığı bu əsər məzmun və mahiyyət etibarilə gələcəkdə də təhlil olunmağı əhəmiyyətliyədir.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

ƏDƏBİYYAT

1. İbn-i Sina, en-Necât (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut, 1412/1992, 174 s.
2. Kranz W. Antik Felsefe (terc. Suad Baydur). İstanbul, 1976, 288 s.
3. Kaya M. “Vücut” Maddesi / DİA. XLIII c., Ankara, 2013, 458 s.

4. نخجوانی حاج ملا محمد كشكول النور 1312 ه.ق. 560 ص
5. نخجوانی حاج ملا محمد مزاهر الانوار 1317 ه.ق. 260 ص

Sabuhi İbrahimov

SOME ASPECTS OF THE ABSOLUTE ESSENCE THEORY IN THE WORK “MEZAHİR AL-ANWAR”

The Absolute Essence theory in the work “Mezahir al-Anwar” written by Haji Molla Mohammed Nakhchivani, who lived and worked in the late XIX-early XX centuries, is investigated philosophically studied in this paper.

The content of the work “Mezahir al-Anwar” written by him has been analyzed from a philosophical point of view in connection with the author’s creative activities, more attention is drawn to certain aspects, the essence of philosophical chapters of this book has been studied, and certain conclusions have been drawn.

Keywords: *Nakhchivan, manuscript, text, work, theory.*

Сабухи Ибрагимов

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТЕОРИИ АБСОЛЮТНОЙ СУЩНОСТИ В ТРУДЕ «МЕЗАХИР АЛЬ-АНВАР»

В статье исследуется и философским образом изучается теория Абсолютной Сущности в труде «Мезахир аль-Анвар» Хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани, жившего и творившего в конце XIX-начале XX веков.

Содержание написанного им произведения «Мезахир аль-Анвар» проанализировано с философской точки зрения в связи с творческой деятельностью автора, большее внимание привлечено к некоторым аспектам, исследована суть частей книги, имеющих философское содержание, и сделаны определенные выводы.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, текст, произведение, теория.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82.0:01

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏŞÜNASLIĞINA BİR BAXIŞ

Ədəbiyyat tarixçiliyini və ədəbi irsin daha qədim qaynaq və örnəklərinin araşdırılmasında təzkirələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Avropada sənət və ədəbiyyat konsepsiyaları Qədim Yunanıstan və Romada yaranmışdır. Qədim dövrlərdə Şərqdə də bədii üslub, forma, sənətkarlıq və poetik janr problemləri öyrənilmişdir. Azərbaycanda isə ədəbiyyatşünaslığın rüşeymləri hələ orta əsrlərin ilk mərhələsində Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə başlamışdır. Təzkirələrdə, habelə səyahətnamə, qamus və s. əsərlərdə də ədəbiyyatşünaslığın ünsürləri vardır. Məqalədə Azərbaycanda təzkirəşünaslığının yaranma tarixindən bəhs edilərək örnəklər göstərilmişdir.

Açar sözlər: mətnşünaslıq, təzkirə, orta əsrlər, ədəbiyyat tarixi, Xətib Təbrizi, Sami Mirzə.

Əbdürrəhman Caminin “Baharistan”ı və Əlişir Nəvainin “Məcalisün-Nəfais” təzkirələri səp-kisində yazılan və onların davamı kimi diqqəti çəkən “Töhfeyi-Sami” bir müqəddimə və yeddi fəsilə ibarətdir. I fəsil Şah İsmayıl Xətai və onun nəslindən, müasiri olan hökmdarlardan, II fəsil alimlərdən, III fəsil Şah İsmayıl sarayına yaxın olan vəzifəli şairlərdən, IV fəsil əsl şairlərdən; V fəsil türk dilində yazan şairlərdən; VI və VII fəsillər el şairlərindən bəhs edir [1, s. 32]. Şah İsmayıl Xə-taiyaradıcılığının tədqiqatçısı Əzizəgə Məmmədov Sam Mirzənin atasından və qardaşından fərqli olaraq fars mədəniyyətinin təsiri altında qaldığını, türkcə yazan şairlərə həqarətlə baxdığını, onlara öz həqiqi qiymətini verə bilmədiyini yazır [1, s. 33]. Sam Mirzə öz təzkirəsində göstərdiyi nümunələri də, əsasən, farsca şairlərdən almışdır. Lakin Həbib, Füzuli, Səməni, Tüfeyli, Yusif bəy kimi müasirlərinin ana dilində yazdıqları şairlərindən örnəklər vermişdir.

Tarixi-xronoloji cəhətdən ikinci təzkirə Əhdi Bağdadinin “Gülşənü-şüəra”sıdır. Yazıldığı mü-hitə görə bir sıra cəhətləri ilə Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” və Sadiq bəy Sadiqinin “Məcməül-xə-vas” təzkirələrindən fərqlənir. “Gülşənü-şüəra” Anadolu təzkirəçiliyinin təsiri altında yazılmışdır. Lakin onun Azərbaycan ərazisində yazılan təzkirələrlə birləşdirən ortaq cəhətləri də mövcuddur. Bu oxşarlıq isə Azərbaycan və Anadolu təzkirəçiliyinə Nəvai yaradıcılığının təsiri ilə bağlıdır. “Gülşənü-şüəra” təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində iki mühüm cəhəti – Azərbaycan dilində yazılmış ilk təzkirə olması və Bağdad ədəbi mühiti haqqında məlumat verməsi ilə də maraqlıdır.

Əhməd Əhdi Bağdadi dövrünün nüfuzlu ədəbi şəxsiyyəti kimi Bağdadda boya-başa çatmış Azərbaycan şairidir. “Gülşənü-şüəra” təzkirəsində atası Şəmsi Bağdadi, qardaşları və yaxın qohum-ları haqqında verdiyi kiçik məlumatlar Əhdinin nüfuzlu ziyalı ailəsindən çıxdığını göstərir [8, s. 198].

“Gülşənü-şüəra” təzkirəsinin yazıldığı tarix, müəllifin qeydinə əsasən, əlyazmalarında hicri-qəməri 971-ci (1563) ildir. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş təzkirə dörd rövzədən və adlar göstərici-sindən ibarətdir [4, s. 16]. Təzkirə 1552-1563-cü illər arasında yaşamış Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində yazıb yaradan 375 şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edir [8, s. 199].

Əhdi təzkirəsində şairlər əsasən təxəllüsləri ilə yad edilir. Təxəllüslər həm də müəllif haqqında yazının sərlövhəsidir. Çox nadir hallarda mətnin içərisində şair adlarına rast gəlinir. Təzkirədə şair-lərin şəxsiyyəti, məzhəbi və bir sənətkar kimi yetişib püxtələşməsində mühüm amillərin roluna xüsusi yer verilmişdir [8, s. 202].

Əhdi Bağdadi Sam Mirzə və Sadiq bəy Sadiqdən fərqli olaraq öz təzkirəsinin kataloq prinsipi əsasında tərtib etmişdir. Əhdi Bağdadidən əvvəl Anadolu təzkirəçilərindən Pir Məhməd Aşiq Çələbi (1520-1571) “Məahirü-şüəra” (Şairlərin məhurları) (1568) və Qəstəmonulu Lətif (?-1582) “Təzki-rətü-şüəra və təbsirai-nüzəma” (1540) əsərində bu prinsipdən istifadə etmişdilər. Tərtib prinsiplərində yenilik yaratmaq istəyən Əhdi öz təzkirəsini “rövzə”lərə, yəni “bağça”lara bölmüşdür.

“Gülşənü-şüəra” təzkirəsində XVI əsr Bağdad mühitində yazıb-yaratmış Azərbaycanlı şairlər içərisində Şəmsi, Şahi, Fəzli, Ruhi, Nəvai, Zehni, Zayli, Elmi, Mirqədri, Həsiri, Zəmiri, Xürrəmi, Nəsiri Şirvani, Ali və bir çox şairlərə yer ayırmış, şairlərindən nümunələr verilmiş, az da olsa, həmin şairlərin yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. Əhdi Bağdadi təzkirəsində sadalanan şairlər içərisində adı böyük məhəbbətlə çəkilən, yüksək qiymət alan Məhəmməd Füzulidir [4, s. 18]. Orta əsr təzkirələri içərisində Füzuli haqqında ilk əhatəli məlumatı Əhdi təzkirəsindən alırıq. Məhz buna

görədir ki, Füzulinin Qərb və Şərq tədqiqatçıları ilk əhəmiyyətli mənbə kimi Əhdi Bağdadi təzkirəsinə müraciət etmişlər. Füzuli yaradıcılığının türk tədqiqatçısı prof. dr. Əbdülqadir Qaraxan “Gülşənü-şüəra”nın şairə münasibəti haqqında yazır: “Həmşəhərlisini ən yaxşı anlayanlardan biri olmaq məziyyət və səlahiyyətinə “Gülşənü-şüəra”sı ilə Bağdadi Əhdi sahib görünür” [7, s. 36].

Füzuli və “Gülşənü-şüəra” tədqiqatçısı Vəcihə Feyzullayeva təzkirənin bu bəhsini çox yüksək qiymətləndirərək onun ədəbiyyat tariximiz üçün əhəmiyyətini belə qeyd edir: “Onun təkcə Füzuli sənətinə verdiyi qiymət XV-XVI əsrlər estetik fikrinin təkamül xəttini izləmək üçün kifayət qədər material ola bilər” [8, s. 201].

Azərbaycan təzkirəçilik tarixində üçüncü əsər Sadiq bəy Sadiqinin “Məcməül-xəvas” təzkirəsidir. “Məcməül-xəvas” təzkirəsi müstəqil Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti zamanı yazıldığı üçün türk dilində tərtib olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin prinsipləri müəyyənləşdirilərkən cığatay şivəsinə üz tutulur. Bir sıra üslubi və qrammatik qayda-qanunlar həmin dildən əxz edilirdi. “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin bir çox tədqiqatçıları, o cümlədən, Məhəmmədli Tərbiyət də onun cığatay şivəsində yazılması qənaətinə gəlmişlər. 1533-1610-cu illərdə yaşamış Sadiq bəy Əfşar, Sadiqi Kitabdar adları ilə tanınmış ədib öz müasiri olan təzkirəçilərlə də tanış olmuş, onlarla təcrübə mübadiləsi etmişdir. Təzkirənin yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Müxtəlif mənbələrdə ayrı-ayrı rəqəmlərlə göstərilir. Lakin bir məsələ aydındır ki, təzkirə Şah Abbasın hakimiyyəti illərində tamamlanmışdır [5, s. 43].

Sadiqi təzkirəsinin müqəddiməsində Caminin “Baharistan”, Nəvainin “Məcalisün-nəfais”, Dövlətşahın “Təzkirətü-şüəra”, Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” əsərlərini xatırladıqdan sonra “bu silsilə er-halka-i intizamı bir-biridün üzülməsün diyü” təzkirəsinə meydana gətirdiyini söyləmişdir. Sadiqi Nəvainin “Məcalisün-nəfais” əsərinin tərtib prinsiplərini izləyərək təzkirəsinə “Məcmə-i xas”a ayırmışdır. Əsər regional prinsip əsasında yazılmışdır. Təzkirə aşağıdakı fəsillərdən ibarətdir:

- I məcmə – müəllifin müasiri olan hökmdarlar;
- II məcmə – müəllifin müasiri olan şahzadələr;
- III məcmə – Türkiyə səltənət bacıları;
- IV məcmə – İran səltənət bacıları;
- V məcmə – Türkiyə-İran səltənət böyüklərinin övladları;
- VI məcmə – seyid olan şairlər;
- VII məcmə – üç dildə (türk, fars, ərəb) şeir yazmış türk sənətkarları;
- VIII məcmə – Sadiqinin müasiri olan və İran ərazisində yaşayıb yaradan şairlər.

“Məcməül-xəvas” təzkirəsində Məhəmməd bəy Əmani, Şahqulu Mirzə, Məhəmməd bəy Şəmsi, Mövlana Şərif Təbrizi, Fikri Ordubadi, Muradxan Fikari, Qazi Zəncani və Məsihi kimi onlarla azərbaycanlı şairdən söz açılmışdır və bunların ilk tədqiqat üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Yusif bəy Çavuşlu, Mirzə Hətəm bəy Ordubadi, Mir Məsum xan, Həsən Məxləs, Mövlana Kəlbəli və başqa azərbaycanlı şairlər haqqında da ilk məlumatı Sadiqi vermişdir [3, s. 48].

Azərbaycanlı şairlərdən Füzulinin istər həyat və şəxsiyyəti, istərsə milliyyəti baxımından verdiyi məlumatlara görə “Məcməül-xəvas” ən dəyərli qaynaqlardan biri kimi qiymətləndirilir [7, s. 37].

“Nəzmi-gozide”. Bu təzkirə haqqında Məhəmmədli Tərbiyət yazır: “Xacə Məhəmməd h.q. 1036-cı (1626) ildə şairlərin tərcümeyi-halı haqqında “Nəzmi-gozide” adlı qısa bir təzkirə yazmışdır. O, bu təzkirədə şeir növlərindən ancaq qəzəlləri və rübailəri vermişdir” [6, s. 242].

Nazim Xacə Məhəmməd Sadiq Təbrizin söz ustalarındandır. O, İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşayan və orada oxuyub boya-başa çatan təbrizlilərdən olmuşdur. Xacə Məhəmməd Sadiq Məkkə ziyarətinə gedib orada guşəneşin olmuşdur. O, Məkkədə ibadət etməklə və ariflərlə həmsöhbət olmaqla ömrünü keçirmişdir. Mirzə Tahir Nəsrabadinin qeydinə görə, onun təzkirəsindən (h.q. 1081/1670) bir neçə il əvvəl vəfat etmişdir [6, s. 241].

“Fərhang-i İbrahimi” təzkirəsinin müəllifi İbrahim Mirzə Əbülfət Səfəvilər sülaləsindən olan Zəhirəddin Bəhram Mirzənin oğludur. O, həddi-büluğa çatdıqdan sonra I Şah Təhmasib öz qızı Gövhər Sultan xanımı Əbülfətə ərə vermiş və Xorasanın hökmdarlığını ona tapşırılmışdır. Əbülfət orada on iki il (h.q. 979/1571-ci ilədək) hökmdarlıq etmişdir. İbrahim Mirzənin məclisləri həmişə

elm və ədəbiyyat xadimlərinin yığıncağı olmuş, Hindistana səfər edən hər söz ustası Xorasandan keçdikdə İbrahim Mirzə onu bir müddət öz yanında qonaq saxlayar və ona böyük hörmət göstərərdi.

II Şah İsmayıl taxta çıxdıqdan sonra Şamxal Sultan h.q. 984-cü il zilhiccə ayının 5-də, şənbə günü (1576, 24 fevral) onun əmri ilə bu gənc alimi öldürmüşdür.

M.Təbiyyət İbrahim Mirzədən bəhs edən mənbələr haqqında xəbər verərək yazırdı: “Əbülfət ərəz və qafiyə elmlərini yaxşı bilirdi, onun fars və türk dillərində şeirləri vardır. Təxəllüsü “Cahi” olmuşdur”. Mir Müninin oğlu Hacı Əhməd Qumlu yazdığı altı cildli “Xülasətül-təvarix” əsərində, eləcə də “Təzkirətü-Səlatin vəl-ü məmra” və “Gülüstani-hünər” əsərlərində Əbülfət İbrahim Mirzənin tərcümeyi-halını geniş vermiş, onun üç min beytdən ibarət divanını tərtib edib, giriş yazmışdır. “Xülasətül-ə’ar” əsərinin müəllifi Tağı Kaani də onun haqqında geniş məlumat verərək şeirlərindən 82 beyt nağıl etmişdir. Digər təzkirələrdə də bu şahzadə barəsində müfəssəl və ya müxtəsər məlumat vardır [6, s. 162].

“**Bəhrül-ülüm**” (1794) və “**Riyazül-cənnə**” (1801) Fani Mirzə Həsən Zünuzinin əsərləridir. Mirzə Həsən h.q. 1172-ci il səfər ayının 17-də (1758, 20 oktyabr) Xoy şəhərində doğulmuşdur. O, gəncliyində Təbrizdə Mövlana Məhəmməd Şəfi Tufarqanlının yanında, sonra isə beş il Mövlana Əbdünnəbi Şərəfəddin Məhəmməd oğlu Təsucinin yanında ədəbiyyat elmini oxumuşdur. O, h.q. 1195-ci (1780) ildə Ətəbata getmiş və orada Ağa Məhəmməd Behbahainin, Mirzə Mehdi Şəhristaninin və Ağa Seyidəlinin yanında biliyini təkmilləşdirmişdir. Fani h.q. 1203 (1788)-ci ildə Məşhədə gedib iki il orada yaşamış və Xoy şəhərinə qayıtmışdır. O, Xoyda Hüseynquluxan Dünbülünün tapşırığı ilə “Bəhrül-ülüm” (Elmlər dənizi) və “Riyazül-cənnə” əsərlərini yazmışdır. Faninin bu iki kitabı öz zamanının ensiklopediyası sayılır. “Bəhrül-ülüm” əsəri yeddi bəhrədə yazılmışdır. “Riyazül-cənnə” əsəri isə müqəddimə, səkkiz rövzə və xatimədən ibarətdir. Dördüncü, beşinci və yeddinci fəsilləri alimlər, filosoflar, şairlər və vəzirlərin tərcümeyi-halları, əsərləri, şeirləri və yaradıcılıqları haqqındadır [6, s. 345].

“**Atəşkədə**” təzkirəsinin müəllifi Lütfuli bəy Azər (1711-1781) Eldəgizlərdən olan məşhur Bəydil xanın nəslindəndir. Bəydili tayfası iki qismə bölünür. Şam ölkəsindən İrana mühacirət edənlər Bəydili-Şamlı, Türkünstan və İranda qalanlar isə Bəydili adlanırlar. Azər Lütfuli bəyin atası İsfahanda məşhur olan İmamüddövlə Məhəmməd Mömin xanın oğlu Ağa xan da Bəydili Şamlı hesab olunur [2, s. 11].

Lütfuli bəy Azərin fars dilində olan “Atəşkədə” təzkirəsi 19 ilə (1760-1779) yazılmışdır. Təzkirəyə verilən bu ad müxtəlif cür izah olunur. Lütfuli bəy Azər özü bu barədə yazır: “Bu kitaba “Atəşkədə” adı verirəm və bundan əvvəlki təzkirəçilərin dəftərlərini qısqancılıq oduna atdım” [2, s. 25].

Lütfuli bəy “Atəşkədə”ni iki “məcmə”yə bölmüşdür. Birinci məcmədə qədim şairlər haqqında məlumat verilmişdir. “Məcmə” də öz növbəsində “şöbə”, “üç qığılcım” və “ışıq” hissələrinə ayrılır.

“Şöbə” – şeir yazmış əmir və şahzadələr;

“Üç qığılcım” – İran, Turan və Hindistan;

“İşıq” – müxtəlif diyarlara məxsus şairlər haqqında məlumat verir.

İkinci “Məcmə” müəllifin müasirlərini əhatə edir. Bu fəslin quruluşu isə aşağıdakı kimidir:

I Pərtöv – müəllifin müasirləri.

II Pərtöv – müəllifin özü haqqında məlumat verir.

Təzkirənin ikinci fəslə daha sonra iki “əxgər”ə ayrılır. I “əxgər” beş “şərarə”dən ibarətdir.

I şərarə – XVIII əsrin II çərəyinə qədər Azərbaycanın bütün ərazisində yaşayan şairlər;

II şərarə – Xorasan şairləri;

III şərarə – Təbəristan (indiki Mazandaran ölkəsi), Gürcan və sair ölkələrin şairi;

IV şərarə – 2 şüaya bölünür: I şüa – İraq və ərəb; II şüa – İraqi-Əcəm şairləri;

V şərarə – fars vilayəti şairləri haqqındadır.

II “əxgər” üç “şərarəyə” bölünür:

I şərarə – Bəlx ərazisi və ona tabe sahəyə;

II şərarə – Hindistan şairlərinə;

III şərarə – Kəşmir şairlərinə həsr edilmişdir.

Əsərin “Füruğ” (ışıq) adlandırılan hissəsində müxtəlif zamanlarda yaşamış Əzəmət Səmə-

qəndi, Ayışə Səmərqəndi, İffəti, Lalə xanım, Mütribə, Mehri, Məhsəti, Nurcahan bəyimdən ibarət şairlərdən məlumat verilir.

Əsərin əvvəlinə bir föhrüst əlavə olunmuşdur ki, “oxuyanlar üçün asan olsun”.

Təzkiyədə Yaxın Şərqdə yaşayıb-yaratmış 842 şair haqqında məlumat verilmişdir ki, bunlardan yüzə qədəri azərbaycanlıdır. “Atəşkədə” fars dilində yazıldığından Azərbaycan şairlərinin yalnız fars dilindəki şeirlərindən nümunələr gətirilmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu
E-mail: eylazov@gmail.com

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1988, 308 s.
2. Məmmədova M. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Örnək, 2001, 324 s.
3. Muradova M. Sadıq bəy Sadıqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1999, 182 s.
4. Musayeva A., Musayev C. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1997, 482 s.
5. Nağıyeva C. “Məcalisün-Nəfais” və onun 2 əlyazması / Azərbaycan Əlyazmalar xəzinəsi. IV c., Bakı, 1976, s. 82-91.
6. Tərbiyə M. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1987, 434 s.
7. Karahan A. Füzuli. Muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, 203 s.
8. Feyzullayeva V. Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkiyəsi // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, 2000, № 9, s. 21-28.

Fakhrəddin Eylazov

A VIEW ON THE AZERBAIJANI MEMOIRS STUDY

Tezkire plays a significant role in the study of ancient sources and manuals of literary heritage of the history of literature. The concepts of art and literature in Europe appeared in ancient Greece and Rome. In ancient times, in the east, artistic styles, forms, skills and poetic genre problems were studied. In Azerbaijan, the rudiments of literary research began with the work of Khatib Tabrizi in the early stages of the Middle Ages. As in the *tadhkirah*, travel notes, dictionaries and other works contained elements of literary criticism.

Keywords: *textual criticism, Tadhkirah, the history of literature, Khatib Tabrizi, Sami Mirza.*

Фахреддин Эйлазов

ВЗГЛЯД НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ТЕЗКИРЕ ВЕДЕНИЕ

Тезкире играет значительную роль в исследовании истории литературы и древних источников и наставлений литературного наследия. Концепции искусства и литературы в Европе появились в Древней Греции и Риме. В древние времена на востоке изучались художественные стили, формы, мастерство и поэтические жанровые проблемы. В Азербайджане зачатки литературных исследований начались с творчества Хатиба Тебризи на ранних этапах средневековья. Также как и в тезкире, в путевых заметках, в словарях и других произведениях содержались элементы литературоведения.

Ключевые слова: *текстоведение, тезкире, средневековье, история литературы, Хатиб Табризи, Сами Мирза.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVA

KƏRBƏLAYİ KAZIM ORDUBADİNİN “SƏRFİ-MİR” ƏLYAZMASININ “TƏSRİF” BÖLMƏSİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə ilk dəfə olaraq XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin “Sərfi-Mir” əlyazmasının “Təsrif” bölməsinin paleoqrafik xüsusiyyətləri, həmçinin müəllifin sərf elminə aid elmi mülahizələri və bəzi dilçilik problemlərinə münasibəti araşdırılmış və tədqiq edilmişdir.

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə bu əsər ərəb dilinin qrammatikasını tədqiq edən dəyərli mənbə olmaqla yanaşı, həm də XIX əsrdə Naxçıvanın elmi mühitinin səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

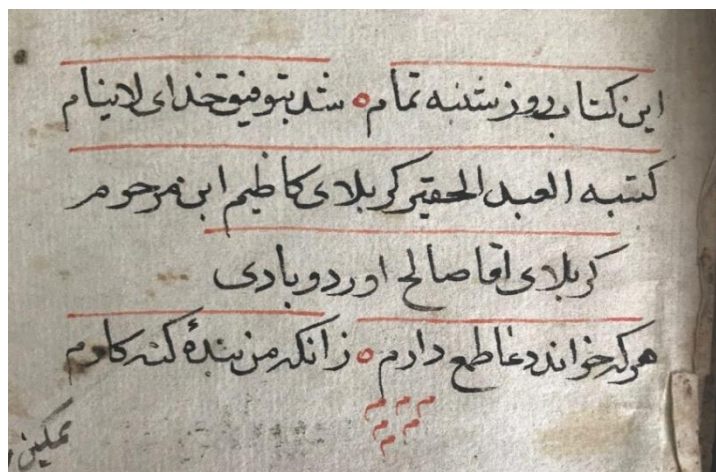
Açar sözlər: *sərf, təsrif, nəhv, ərəb dili, əlyazma, Ordubad, Naxçıvan, Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında ərəb dilinin morfologiya və sintaksisini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır.

Orta əsrlər dövründə olduğu kimi bu dövrdə də alim və mütəfəkkirlərimiz əsərlərini ana dilində, o cümlədən, ərəb və fars dillərində də yazırdılar. Bunlardan biri də fondada B-183/334 şifrəsi altında qorunan “Sərfi-Mir” adlı əlyazmadır. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin müəllifi olduğu bu əlyazma ərəb və fars dillərində qələmə alınmışdır. Onun sərf və nəhv elmindən bəhs edən bu dəyərli əsəri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əsərin müəllifi Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin Naxçıvanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şəhərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən müəllifi Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin XIX əsrin birinci yarısında, təqribən 1810-1860-cı illərdə yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar.

Müəllif əlyazmanın sonunda [4, s. 207] qeyd edir ki, “Bu kitab Allahın lütfu ilə şənbə günü tamam oldu. Kitabı Allahın qulu, həqir Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi yazdı. Hər kim bunu oxudusa ondan dua istəyirəm. Ona görə dua eləsin ki, mən bir günahkar bəndəyəm” (şəkil 1).

Şəkil 1.

O, bir alim və maarifpərvər ziyalı kimi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi şərq dillərini öyrənmiş və dilçilik sahəsində dövrünün tanınmış alimlərinin fikirlərini dəyərləndirmiş və eyni zamanda öz fikirlərini də şərh etmişdir.

“Yazılı abidələrin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tekstoloji tədqiqi, onların yaranma tarixi və yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlərin həllində böyük təcrübi əhəmiyyət daşıyır” [3, s. 10].

Yaranma arealı bəlli olmayan yazılı abidələrə gəldikdə isə “paleoqrafiya bu məsələni həmin əlyazmaların qrafik əlamətlərinin, dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onların ayrı-ayrı şivə və dialektlərlə qarşılaşdırılması, müqayisəsi yolu ilə həll edilir” [3, s. 12].

Bu baxımdan tədqiqata cəlb etdiyimiz nüsxənin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətlərinin üzərində dayanmaq istəyirik.

Nəstəliq-süls xətti ilə işlənmiş bu əlyazmada bir cildə üç kitab toplanmışdır. “Sərifi-Mir”, “Təsrif” və “Avamil”. Orta əsrlər dövründə səhifələmə metodu paqinasıya üsulundan ibarət olduğuna görə əlyazmaya səhifələr vurulmamışdır. Araşdırma zamanı vərəqlərin nömrələnməsi şərti olaraq bizim tərəfimizdən icra edilmişdir. Əlyazmanın həcmi 105 vərəqdən – “Sərf” bölməsi 46, “Təsrif” bölməsi 22, “Avamil” bölməsi isə 37 vərəqdən ibarətdir. “Sərf” bölməsi səhifə 2-dən başlayıb 92-də bitir. “Təsrif” bölməsi səhifə 93-dən başlayıb 135-də bitir. “Avamil” bölməsi isə 136-dan başlayıb 207-ci səhifədə bitir. Vərəqin ölçüsü 17x21 sm, mətnin yazılı hissəsi 15x9 sm, hər səhifədəki sətirin sayı 10-a bərabərdir.

Əlyazmanın ikinci hissəsi “Təsrif”ə aiddir. Bu bölmənin əvvəlində [4, s. 93] qırmızı mürəkkəblə “Həzə-l-kitabu təsrifun va bihi nəstəin” yazılmışdır (şəkil 2). Tərcüməsi: “Bu kitab Təsrifdir və Onun (c.c) köməyi ilə”.

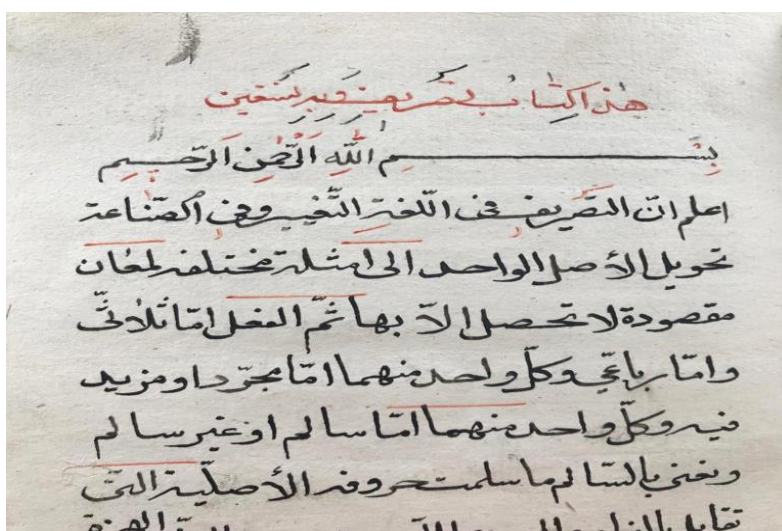
Bütün islami mənbələrdə olduğu kimi bu kitabın da əvvəli “bismillahi-rahmani-rahim” (“rəhman və rəhim olan Allahın adı ilə”) sözləri ilə başlamış və müqəddimə olmadan ərəb dilinin morfologiya bölməsinə keçmişdir [4, s. 92].

Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi əlyazmanın “Təsrif” bölməsini bu ifadə ilə başlayır:

اعلم أَنَّ التَّصْرِيفَ فِي اللُّغَةِ التَّغْيِيرُ، وَفِي الصَّنَاعَةِ تَحْوِيلُ الْأَصْلِ الْوَاحِدِ إِلَى أَمْثَلَةٍ مُخْتَلِفَةٍ لِمَعَانٍ مَقْصُودَةٍ لَا تَحْصُلُ إِلَّا بِهَا:

[“İləm ənnə-l-təsrifə fi-l-luğati-l-təğyiru, va fi-l-sinəati təhvilu-l-əsli-l-vahidi ilə əmsilətin muxtəlifətin liməanın məqsudin lə təhsulu illə bihə”] [şəkil 2].

“Bil ki, söz dəyişikliyində və yaranmasında əsl vahid olan məsdəri istənilən müxtəlif mənalar, ancaq özü ilə hasil olan dəyişik qəliblərə çevirməyə təsrif deyilir” (şəkil 2)

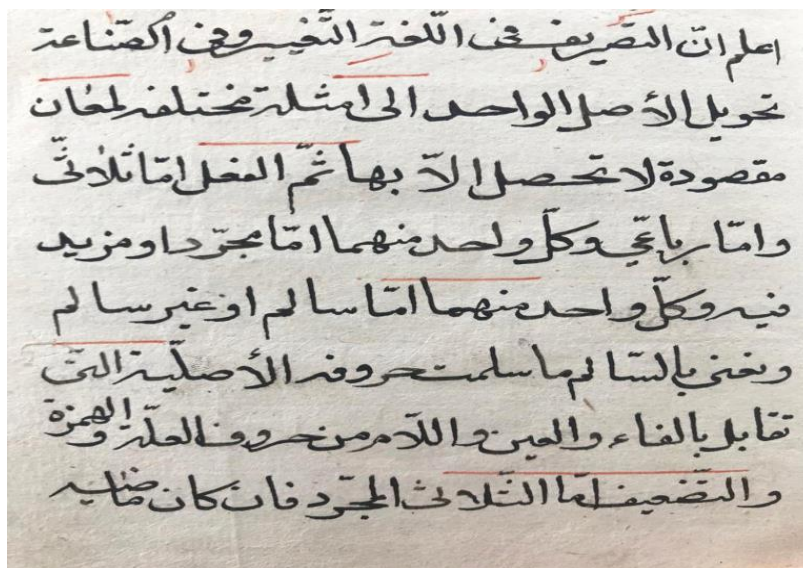

Şəkil 2.

Beş fəsildən ibarət olan bölmədə müəllif sərf elmini misallar üzrə açıq şəkildə təhlil etmiş və bəzi dilçilik məsələlərinə öz mövqə, münasibət və fikirlərini də bildirmişdir.

Mətnin tərcüməsindən məlum olur ki, bu hissə də klassik ərəb dilinin morfologiyası bölməsini əhatə edir. “Sərifi-Mir” bölməsindən fərqli olaraq “Təsrif” bölməsində terminlərdən əlavə, əsas mətnlər də ərəb dilində verilmişdir:

Əlyazmanın müqəddiməsində ərəb dilində verilən mətnin tərcüməsində [4, s. 93] deyilir ki, “feil ya sülasi və rübai, ya mücərrəd və məzid fi, ya da salim və qeyri-salim növlərindən ibarət olur. Salim o feildir ki, onun kök hərflərində (ل، ع، ف) illət hərfi, həməzə və zəif hərf olmur” (şəkil 3).

Şəkil 3.

Nəhvçilər qrammatikanı “sərf” (الصرف) və “nəhv” (النحو) olmaq üzrə iki qismə bölmüşlər. Sərf (morfolojiya) elmi istənilən mənanı əldə etmək üçün kəlmənin aldığı şəkillərdən bəhs edən elmdir. Sərf elmi ancaq ismi və feil əsas götürərək, bunlardakı forma dəyişiklikləri ilə məşğul olur.

Nəhv (sintaksis) elmi isə kəlmənin cümlə içindəki vəziyyətini və bu vəziyyətinə görə irabını (sintaktik təhlil) təhlil edən elmdir. Bu elmin əsasını xəlifə Əli İbn əbu-Talibin (r.a) əmri ilə məşhur nəhvçi alim Əbul-Əsvəd əd-Duəli qoymuşdur. Alim kəlməni isim, feil və hərf olmaq üzrə üç yerə bölmüşdür. Və bunu nəhv elmi adlandırmışdır.

Nəhvçilərin ortaya qoyduğu qaydalar bizə murab (dəyişən) olan kəlmələrin sonlarının vəziyyətini və məbni (dəyişməyən) kəlmələrin cümlədəki yerlərini (məhəlli irablarını) öyrədir.

“و معنى التصريف عند سيويه على هذا: "هو تغير الكلمة من وزن إلى وزن آخر" Məşhur nəhvçi alim Sibəveyhi təsərif elmini belə mənalandırmışdır: “o dəyişən bir kəlmənin bir qəlibdən başqa bir qəlibə çevirilməsidir” [5, s. 4].

“İstənilən mənalari əldə etmək üçün məsdəri dəyişik qəliblərə çevirməyə sərf (الصرف) yox, təsərif (التَّصْرِيف) deyilmişdir. Belə ki, sərf dəyişdirmək deməkdir. Təsərif isə çox dəyişdirmək deməkdir.

Bu elmdə çox dəyişdirmələr olduğuna görə təksiri, yəni çox dəyişdirmələri ifadə etmək üçün təsərif kəlməsi istifadə olunmuşdur. Dediymizdən aydın olduğu kimi bir kəlmənin mənasını dəyişdirmək və ya başqa bir mənə ifadə etmək lazım olduqda o kəlmə başqa bir qəlibə daxil olmaqdadır. Buna görə əsli vahid olan məsdərdən, dəyişik mənalari bildirmək üçün çox kəlmələr yaradılmışdır.

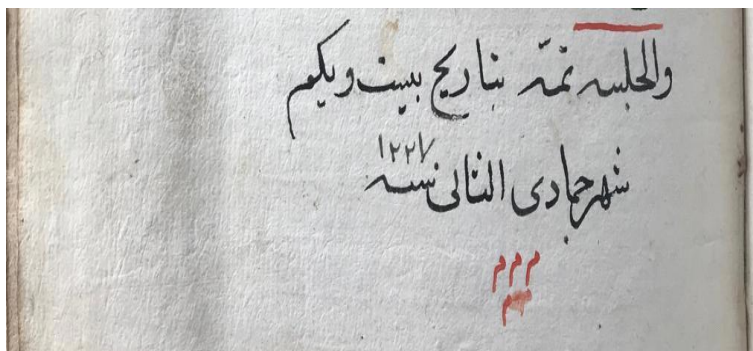
Bəzən müəyyən kəlmələrin məsdərdən deyil, feildən yarandıklarını görürük. Məsələn, feili əmrlər, ismi faillər, ismi məfullar və s. buna oxşar bəzi kəlmələr feildən yaranmışdır deyilsə də, adı çəkilən bu kəlmələrin qayıtdığı yer yenə də məsdərdir. Məsdərdən yaradılan bütün kəlmələr ya vasitəli, ya da ki, vasitəsiz olaraq yaranmışdır. Məsələn, indiki zaman feilindən yaradılan əmr hazır, ismi feil kimi kəlmələr vasitəli yol ilə yaradılmışdır. Bu vasitə isə indiki zaman feilinin özüdür. Keçmiş zaman feili isə məsdərdən vasitəsiz olaraq yaradılmışdır” [1, s. 9].

Bir sözün bir şəkildən digər şəkllə çevrilməsinə “təsərif” (التَّصْرِيف) deyilir. Bu elmdə feillərin və isimlərin təsərfi fərqli olur. Feillərin təsərfi keçmiş zamandan indiki zamana və indiki zamandan əmr feilinə ötürməklə olur. Məsələn, فَعِمَ – يَفْعِمُ – أَفْعِمُ. İsimlərin təsərfi isə təsniyə və cəmə, ismi təsğirə, ismi mənsuba olur. Məsələn, بَحْرٌ – بَحْرَانٌ – بُحُورٌ [2, s. 41].

[“Va-l-cəlsətu təmmətun bettərixı bisto yekome şəhri cəmədiyəl səni sənə 1227 h.q.”] (şəkil 4).

Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi əlyazmanın “Təsrif” bölməsini [4, s. 135] bu ifadə ilə bitirir:

“Bu bölmə hicri qəməri cəmədiyəl-sani ayının 21-i 1227 (1812)-ci ildə tamamlanmışdır” (şəkil 4).

Şəkil 4.

Beləliklə, əsərin giriş hissəsində açıqlanan başlıqlardan məlum olur ki, Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin “Sərfi-Mir” əlyazması sərf elminə həsr olunan bir əsər kimi ərəb dilçiliyində özünə məxsus əhəmiyyətə malikdir. Əlyazmanın geniş tədqiqi azərbaycanlı alimlərin ərəb dilçiliyinə verdikləri töhfə olaraq, həm də gələcək tədqiqatçılar üçün istinad edilə biləcək ana mənbələrdən biri hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgüzel M. Emsile mefhumu. İstanbul: Yasin yayınevi, 2017, 136 s.
2. Çörtü M.M. Arapça dilbilgisi. Sarf. İstanbul: Vakfi yayınları, 2006, 591 s.
3. Черенин Л.В. Русская палеография. Москва: Наука, 1956, 268 с.
4. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi. Sərfi-Mir. 1227 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. B-183/334, 208 s.
5. د. بلقاسم دفة، ابراهيم قلاتي، د. عيسى بن سديره، د. صلاح الدين زرال. الميزان الصرفي العربي. أصوله و تطبيقاته. القاهرة، السنة الجامعة، 2009، 378 ص

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

ABOUT THE “DECLENSION” SECTION OF SALEH ORDUBADI’S “SARFI-MIR” MANUSCRIPT

In the article, the paleographic features of “declension” section of Karbalayi Kazim Ibn Karbalayi Aga Saleh Ordubadi’s “Sarf-Mir” manuscript, as well as the author’s scientific views on the science of sarf and his attitude to some linguistic problems, for the first were studied and investigated for the first time in the first half of the 19th century.

According to the author, this work is a valuable source of studying the grammar of the Arabic language, as well as it is important in the XIX century in terms of the idea of the scientific environment of Nakhchivan.

Keywords: sarf, declension, syntax, the Arabic language, manuscript, Ordubad, Nakhchivan, Karbalayi Kazim Ibn Karbalayi Aga Saleh Ordubadi.

Кубра Валиева

**ОРАЗДЕЛЕ «СПРЯЖЕНИЕ» В РУКОПИСИ «САРФИ-МИР»
САЛЕХА ОРДУБАДИ**

В статье впервые исследовались и анализировались палеографические особенности раздела «Спряжение» в рукописи «Сарфи-Мир» Кербалаи Казыма ибн Кербалаи Ага Салеха Ордубади, а также научные рассуждения автора к науке сарф (уст.морфология) и его взгляды на некоторые лингвистические проблемы. По утверждению автора, это произведение является ценным источником, который исследует арабскую грамматику, и имеет важнейшее значение в создании представлений об уровне научной среды Нахчывана в XIX веке.

Ключевые слова: *сарф, спряжение, нахв, арабский язык, рукопись, Ордубад, Нахчыван, Кербалаи Казым ибн Курбалаи Ага Салех Ордубади.*

(AMEA-nın müxbir üzvi Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 81'1

NİCABƏT İSLAMOVA

ŞƏRQDƏ LÜĞƏTÇİLİYİN İNKİŞAFI VƏ CÖVHƏRİ İLƏ FİRUZABADININ ƏSƏRLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Şərq ölkələri həmişə öz elmi ilə dünyanın diqqət mərkəzində olmuşdur. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda Şərqin bir sıra alimlərinin əsərləri mühafizə olunur. Belə müəlliflər içərisində Firuzabadi və Cövhərinin özü-nəməxsus yeri var. Onların hər ikisi çox böyük dilçilər, hədisçilər və təfsirçilər olmuşlar. Məqalədə bu müəlliflər və onların əsərləri haqqında məlumat verilir. Adı çəkilən müəlliflərin ən məşhur əsərləri “Qamusul-muhit” və “Əs-Sihah”dır. Bu kitabların hər ikisi ərəb dili və qrammatikasını geniş şəkildə təhlil edir. Hər iki əsər ərəbşünaslar üçün əvəzsiz mənbədir.

Açar sözlər: Cövhəri, Firuzabadi, “Əs-Sihah”, “Qamusul-muhit”, ərəbşünas, qrammatika.

Şərq alimləri dilçilik sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Hələ orta əsrlərdə dilçiliklə bağlı ərəb alimlərinin yazdıqları əsərlərə nəzər salsaq görürük ki, onlar fonetik məsələləri daha dəqiq işləmiş, bir neçə istiqamətdə lüğətlər hazırlamış, söz kökünə aid anlayışı düzgün müəyyən etmişlər. Köklərə görə əlifba sırası ilə düzülmə bu işi bilməyənləri çox böyük çətinliklərlə qarşı-qarşıya qoyurdu. Söz köklərini müəyyən etməyin çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədi ilə İbn Düreyd “Cəmhəratul-luğa” adlı əsərində “hə”ləri kök hərf olaraq göstərmişdir. Bundan başqa sözləri daha tez və asan tapa bilmək məqsədi ilə Qərb üsulu adı verilən sözlərin tələffüz edildiyi şəkildə ilk hərfdən son hərfə doğru düzülməsi şəkildə müsəlman alimləri tərəfindən tətbiq edilmişdir. Məşhur dilçi alimlərdən biri olan Kuraunnəml nadir istifadə edilən kəlmələrdən ibarət olan “Əl-Mücərrəd” adlandırdığı kitabında da sözlərin deyilişinə əsasən götürmüş, yalnız birinci və ikinci hərlərdə əlifba sırasına riayət etmişdir. Cürəninin, Ət-Tərifati və Əbu Bəka əl-Kəfəvinin “Külliyatı” da bu tərtibdədir. Məhəmməd Buxari əl-Misrinin “Lisanul-Ərab” da bu sistemə görə düzəldilmişdir [4, s. 401]. Ərəb dilçiliyində sözlərin mənalarına görə təsnif edildiyi əsərlər Əbu Übeyd Qasım bin Səllamın qələmə aldığı “Əl-Qaribul-musannəf” ilə başlayır. 17 mindən artıq söz tutumu olan və 30 mövzudan ibarət olan sözlük VIII əsrin ilk rübündə ortaya çıxmışdır. Bu sözlüyün içərisinə “kitabul-haçerat”, “kitabul-hayl”, “kitabul-mata” və sairə kimi başlıqlar altında ayrı-ayrı mövzulara aid olan sözlər cəm olunmuşdur [4, s. 401]. Kəlmələrin morfoloji qaydalara görə təsnif edilərək düzəldiyü ilk sözlük İsak bin İbrahim əl-Farabının qələmə aldığı “Divanul-ədəb”dir. Əsər isim və feilləri əhatə edərək salim, müzaaf, misal, sözün kökü üç hərfdən ibarət olanlar, sözün kökü dörd hərfdən ibarət olanlar, həməzliyə kimi altı bölməyə artırılmışdır. Hər bölmədə yer almış isim və feillər, kök və törəmə qəlibləri ayrı-ayrı və kəlmə köklərinin son hərləri ilə ilk hərləri öz aralarında əlifba sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. İkidilli sözlüklər əsasən XVII əsrdən sonra daha geniş yazılmağa başlamışdır. Hələ X əsrin əvvəllərində əsasən farsca, süryanica, türkcə və ərəbcə ikidilli lüğətlərə rast gəlmək mümkündür. Belə lüğətlərə Həsən Bəhlulun “Süryanica-ərəbcə lüğət”, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”, Hüseyn bin Əhmədin əz-Zəvzəni əl-Məsainin “Ərəbcə-farsca lüğət”, Zəməxşərinin “Muqaddimətul-adab”, Əhməd bin Əli Beyxakinin “Tacul-masadir”, Şəhabəddin ibn Ərəbşahın “Tərcumanul-mutarcam bi muntahal-arab fi luğatul-turk val-acəm val atab”, Mustafa Ahtarinin “Ahtarul-kəbir”, Mehmet Vankulunin “Luğatul-Vankulu”nu nümunə göstərmişdir. XX əsrdə ərəbcəylə bağlı təqribən 450-yə yaxın lüğət yazılmışdır. İlk lüğətlər Ulyam Bedvel, Valentin Şindler və Franses Rapelenqə aid əsərlərdir. Bu çalışmalar 1632-ci ildə Antoni Giggeis tərəfindən “Qamusul-muhit”in latıncaya tərcüməsilə daha da sürətlənmişdir [2, s. 200].

Ümumilikdə həmin dövrlərdə Şərqdə dilçiliklə və lüğətçiliklə bağlı çox qiymətli əsərlər yazılmışdır. Belə görkəmli alimlərdən biri də əl-Cövhəridir. Əbu Nəsr İsmail bin Həmməd əl-Cövhəri əslən türk olan dilçi alimdir. Alim Farabda dünyaya gəlmişdir. Təxəllüs götürdüyü “Cövhəri” sözlünün mənası almaz, inci, yaqut kimi qiymətli daşlarla məşğul olan və ya onların ticarəti ilə məşğul olan şəxs mənasına gəlir. Alimin bu təxəllüsü götürməsinin səbəbi bilinmir. Görkəmli alim ilk təhsilini Farabda “Divanul-ədəb” adlı əsərin müəllifi olan dayısı İshaq bin İbrahim əl-Farabidən al-

mışdır. Daha sonra təhsilini artırmaq məqsədilə Bağdada getmiş və burada Əbu Səid əs-Sirafi və Əbu Əli əl-Farsidən dərs almışdır. Bundan sonra İraqa, Cəzirəyə və Suriyadakı Rəbia qəbilələrinin, Hicaz və Nacidəki Mudar qəbilələrinin yanında uzun müddət qalmışdır [7, s. 2]. Bu da dilin incəliklərini öyrənməkdə ona kömək etmişdir. Bir qədər vaxtdan sonra geri dönməyi planlaşdıran Cövhəri əvvəlcə Bağdada, oradan da Damğana getmişdir. Damğanda da bir qədər qalan alim daha sonra Xorasanın ən böyük elm mərkəzlərindən biri olan Nişapura getmiş və ömrünün sonuna qədər orada qalmışdır. Ən məşhur əsərlərindən olan “Tacul-luğa”-nı da məhz burada yazmışdır. Cövhərinin çox gözəl xətti olması səbəbilədir ki, onun xətti ilə yazılan Quran nüsxələri çox yüksək qiymətə satılırdı.

Cövhəri ömrünü elmə həsr etmiş, qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, həmçinin dəyərli alimlər də yetişdirmişdir. Alimin yetişdirdiyi tələbələr içərisində Əbu Səhl Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməd əl-Harəvi, İsmayıl bin Məhəmməd bin Abdüs əd-Dəhhan və Əbu İshaq İbrahim bin Saleh əl-Vərrak Şərqdə çox məşhur olmuşlar. Cövhərinin lüğətlərinin yayılmasında onların çox böyük rolu olmuşdur.

Görkəmli alimin ölümü çox acınacaqlı olmuşdur. Ömrünün sonlarına doğru aqlını itirən Cövhəri qanad taxıb yaşadığı evin damına çıxaraq uçmaq məqsədilə özünü atmış və vəfat etmişdir.

Cövhərinin ən məşhur və ona şöhrət gətirən əsərlərindən biri “Əs-Sihah” adı ilə tanınan “Tacul-luğa” və ya “Sihahul-luğa” əsəridir. Tərtibat baxımından ərəb lüğətçiliyi tarixində yeni bir yol açan bu əsər əsasən səhih kəlmələrin izahını verilməsi baxımından da çox dəyərlidir. Adı çəkilən əsər ilk dəfə 1853-cü ildə Təbrizdə nəşr olunmuş, bundan sonra Qahirədə və bir çox başqa ərəb ölkələrində də nəşr olunmuşdur [5, s. 459].

Cövhərinin digər bir məşhur kitabı “Aruzil-varaka” adlanır. Bu əsərdə Cövhəri Xəlil bin Əhmədin əruz sistemində bəzi dəyişikliklər etmiş, on beş bəhrə on iki bəhrə endirmişdir. Bir nüsxəsi Arif əfəndi kitabxanasında aşkarlanan əsər Məhəmməd əl Aləmi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Görkəmli dilçi alimin digər bir əsəri də “Kitabul-kavafi” adlanır. Əsər “Kitabul-aruzul-varakay”la birlikdə günümüzdə qədər gəlmiş və arif əfəndi kitabxanasında aşkarlanmışdır.

Cövhərinin qələmə aldığı “Əl-müqaddimə fi-n-nəhf” adlı əsərinin günümüzdə qədər gəlib-gəlmədiyi məlum deyil.

Cövhəri “Tacul-luğa və sihahul-arabiyyə” adlandırıdığı, yalnız səhih və çox yayılmış sözlərin toplandığı sözlüyünü də məhz bu sistemə əsasən düzmüşdür. Özündən əvvəlki sözlüklərdə tətbiq edilən məxrəc, təqlib, qəlib və kökün ilk hərfinə görə olan düzlüş sistemi ilə tərtib olunan kəlmələrdən heç birində axtarılan sözü tapmaq Cövhərinin “Səhih”indiki kimi asan olmamışdır. Elə buna görə də onun qələmə aldığı bu lüğət həm dövrünün dilçiləri, həm də müasir dövrdəki mütəxəssisləri tərəfindən çox böyük maraqla qarşılanmışdır. Cövhərinin qələmə aldığı bu əsəri tədqiq etmək və onda olan əskiklikləri üzə çıxarmaq və onları aradan qaldırmaq məqsədilə Firuzabadi də yazdığı “Qamusul-muhit”i eyni sistemə görə düzmüşdür.

Yazıldığı gündən bəri Cövhərinin “Əs-Sihah”ına bir çox haşiyələr, müxtəsərlər, təkmillər, tənqidlər yazılmışdır. “Əs-Sihah”a tənqid yazanlardan biri də məhz Firuzabadi olmuşdur. Firuzabadi ən çox sözlərin əsl və kökləri baxımından lüğətdə ortaya çıxan problemləri tənqid etmişdir.

Digər tərəfdən də bu tənqidlərə qarşılıq olaraq “Əs-Sihah”ı müdafiə edən əsərlər də yazılmışdır. Bu istiqamətdə yazılan əsərlərdən biri osmanlı dövrü ədib və alimlərindən olan Üveys bin Məhəmməd əl-Alaşəhri olmuşdur. Veysi adı ilə tanınan bu alim yazdığı “Məracəl-bəhreyn” adlı əsərində Firuzabadinin bir çox tənqidi fikirlərinə cavab verərək “Əs-Sihah”ı müdafiə etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Veysi öz əsərində Firuzabadinin “Qamusul-muhit” əsərini də müdafiə etmişdir. Məsələn, Cövhəri أ کəlməsinin bir ağac növü olduğunu bildirir. Firuzabadi isə bunun ağac deyil, ağacın meyvəsi mənasında gəldiyini qeyd edir. Veysi bu situasiyada Firuzabadinin daha doğru dedi-yini yazır. Çünki أ کəlməsi ثر ağacının meyvəsinə deyildir. Veysi bu mövzuda Cövhərinin müdafiə edən Abdullah ibn Bərranında səhv düşüncədə olduğunu qeyd edir. İbn Bərra insanların bəzən ağacı meyvənin adı ilə adlandırıdığını bildirir. Məsələn, “Mənim bağımda alma, armud, gavalı var” dedikdə biz meyvələr deyil, həmin meyvələrin ağaclarını nəzərdə tuturuq. uturuq. Bütün bunlar da Veysinin bu əsəri yazarkən hər iki lüğətə qarşı obyektiv mövqə tutmağa çalışdığını söyləməyə əsas verir.

“Tacul-luğa” və “Sihahul-arabiyyə” əsərinin yazılış üslubuna nəzər salsaq, əsərin sözlərin son hərfləri əsas götürülərək düzüldüyünü görə bilərik. Müəllif sözlərin son hərflərinə müştərək olan sözləri toplayaraq əlifba sırası ilə düzmüşdür. Bu şəkillə son hərf “bab”, bu babların içərisində olan sözlərin başladığı birinci hərf “fasl” adlandırılmışdır. Məsələn, به sözlünü geniş tədqiq etmək üçün əvvəlcə “ba” babında axtararaq daha sonra əlifba sırasına görə “za” fəslində tapa bilərik. Cövhəri heca hərflərinin hər biri üçün xüsusi bir bab (hərfi mənası qapı, yəni bölüm) ayırmışdır. (ج) hərfiylə (س) hərfini eyni babda yerləşdirmişdir. (ب) hərfini (ج) hərfindən əvvələ almışdır. Bölmələrdə ardıcıl olmasa da, davamlı olaraq ikili, üçlü və dördlü kəlmələri qeyd etmişdir. Cövhəri rübai və humasi-lərdə sözlərin üçüncü və dördüncü hərflərini nəzərə almışdır. Lüğətin digər lüğətlərdən fərqli cəhətlərindən biri də budur ki, burada hərəkələrin “bil-kasra”, “bil-damma”, “bil-təşdid”, “bil-təhrik” kimi ifadələrlə vermişdir. Dilçi alimin məhz bu üslubda lüğət tərtib etməsinin səbəbləri haqqında da müxtəlif mülahizələr vardır. Bəziləri bunun səbəbinin şair və yazıçıların işlərini asanlaşdırmaq məqsədilə tərtib olunduğunu qeyd edirlər. Ümumiyyətlə götürdükdə Cövhərinin bu üslubu lüğətdən istifadənin asanlaşdırılmasına xidmət edir. Ərəb dilində sözlərin vəzinləri (وزن) hərf birləşməsi ilə götürülür. Sözlər dəyişdikdə isə dəyişməyən tək hərf sondakı “lam”-dır.

Bir çox dillərə tərcümə olunan əsərin on səkkiz müxtəsəri içərisində Şəhabəddin əz-Zəncənin və Məhəmməd bin əbu Bəkr ər-Razinin qələmə aldıkları müxtəsərlər daha çox tanınmışdır.

Əsəri ilk dəfə türk dilinə Vani Məhəmməd Əfəndi tərcümə etmişdir. Həmin əsər o qədər möhtəşəm olmuşdur ki, tərcüməçiyə xitabən “Vankuli lüğəti” adıyla tanınmışdır. Həmin əsər 1727-ci ildə Türkiyədə qurulmuş ilk mətbəədə çap olunan ilk kitablardan biri olmuşdur. Tərcümə olunmuş nüsxəsi isə 1728-ci ildə yenə həmin mətbəədə nəşr olunmuşdur. Kitaba çox böyük tələbat olduğundan 1755-ci ildə yenidən iki cild halında nəşr olunmuşdur. Lüğətin axıncı nəşri 1802-ci ildə çapdan çıxmışdır [6, s. 3].

Ərəbcə-türkcə (osmanlıca) olan lüğətlərin ən böyüyü və ərəbcə olan sözlərin türkcə qarşılığı baxımından ən zəngini Firuzabadinin yazdığı və Asim əfəndinin də tərcümə etdiyi “Qamusul-muhit” əsəridir.

Həm Cövhərinin, həm də Firuzabadinin əsərlərinə və onlara yazılan tənqid və haşiyələrə nəzər salsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, həmin dövrün alimləri lüğətçiliyə xüsusi maraq göstərmiş və həmçinin ərəb dilinə dərinlən bələd olmuşlar. Ümumiyyətlə, bir alimin, bir yazıçının və ya bir şairin və yaxud da bir rəssamın yaratdığı əsərlər haqqında əsl həqiqi qiymət onun ölümündən 50-100 il sonra, onu şəxsən tanıyanların olmadığı dövrlərdə verilir. Məhz bu zamanlarda verilən dəyər həmin əsərin şübhəli olub-olmadığını ortaya qoyur. Cövhəri də, Firuzabadi də, Veysi də məhz belə alimlərdəndir. Onların əsərləri elə şübhəli əsərlərdəndir ki, bu gün də tədqiqatçılar ərəb dilçiliyini, bu dilin fonetik, leksik xüsusiyyətlərini və söz zənginliyini tədqiq edərkən həmin müəlliflərin əsərlərindən istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Şensoy S. Luğavi anılamın tespiti: Veysin Firuzabadiyə qarşı Cevheriyi mudafiası // İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul: İsam, 2003, № 9, 285 s.
2. Suphi F.A. Arap edebiyatı tarihi. İstanbul, 1996, 279 s.
3. Firuzabadi əş-Şirazi. Qamusul-muhit. AMEA Naxçıvan Bölməsinin, Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-11/29.
4. Durmuş İ. Sözlük. İslam Ansklopedisi: 44 cildə, XXXVII c., İstanbul, 2009, 588 s.
5. Kılıc H. Cevheri. İslam Ansklopedisi: 44 cildə, VII c., İstanbul, 1993, 550 s.
6. www.Wikipediya.org
7. www.Wikipediya.org

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu
E-mail: İslamovanecabet77@gmail.com

Nejabet Islamova

THE DEVELOPMENT OF LEXICOGRAPHY IN EASTERN COUNTRIES AND THE COMPARISON OF THE GOVHARI'S AND FIRUZABADI'S WORKS

Eastern countries have always been the focus of attention of the world. Some eminent scientists' manuscripts are kept in the Manuscripts Fond of Nakhchivan Branch of ANAS. Some of such scientists are Firuzabadi Shirazi and Gopher. They were linguists and hadith scholars. These works are an indispensable source for those who learn Arabic language and grammar. The article provides information on the works of these scientists. Among the works of Firuzabad and Govhari, *Gamusul lugat* and "Assshah" have a special place.

Keywords: dictionary, Govhari, Firuzabadi, "Gamusul-muhit", "Gamusul-lughat", "Assshah".

Ниджабет Исламова

РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ДЕЛА НА ВОСТОКЕ И СРАВНЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЖОВХАРИ И ФИРУЗАБАДИ

Восточные страны всегда были в центре внимания всего мира. В Нахчыванском отделе Фонда Рукописей НАН Азербайджана сохраняются рукописи и печатные книги многочисленных ученых Востока. Одним из таких авторов является Фирузабади эш-Ширази и аль-Джовхари. Они были языковедами, толкователями Корана и хадисистами. В статье представлено краткое содержание и обзор некоторых произведений этих ученых. Один из известных книг Фирузабади эш-Ширази и Гевхари называется "Гамусуль-лугат" и "ас-Сыхах". Данные книги охватывают грамматику арабского языка, и являются незаменимыми источниками для ученых-арабистов.

Ключевые слова: *Лугат, Джовхари, Фирузабади, "Гамусуль-лугат" "Гамусуль-Мухит", языковедение "Гамусуль-лугат" и "ас-Сыхах".*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 338:801.6; 398:82.0; 801.8

ELXAN MƏMMƏDOV

ALQIŞ VƏ QARĞIŞLARIN ETİMOLOGİYASINA BİR NƏZƏR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ilkin janrlarından biri də alqış və qarğışlardır. İnsanların ilkin dövrlərdə anlamadıqları güclərə qarşı dualarını və bəddualarını özündə daşıyan alqış və qarğışlar, sonrakı mərhələdə folklorun ən çox işlədilən janrlarından birinə çevrilmişlər.

Bəs, alqış və qarğış sözlərinin etimologiyası nəyə dayanır? Bu sözlərin etimoloji təhlili zamanı ortaya çıxan nəticələr janrın mənasını da özündə daşdığını müşahidə edirik. Belə ki, alqış və qarğış sözlərinin etimologiyası haqqında apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu iki söz “ağ” və “qara” sözlərindən meydana gəlmişdir. Sonrakı mərhələdə bəzi dəyişikliyə uğrayaraq bugün istifadə etdiyimiz alqış və qarğış halına düşmüşdür.

Məqalədə müxtəlif elm adamlarının, həmçinin fərqli ölkə araşdırmaçılarının fikirlərinə də istinad edilməklə müəllifin gəldiyi son qənaət ortaya qoyulub.

Açar sözlər: Azərbaycan, folklor, alqış, qarğış, dua, bəddua, etimologiya.

Folklorun ilkin janrlarından sayılmasa da sonrakı mərhələdə meydana gələn və geniş arealda istifadə olunan, hətta belə demək mümkünsə, gündəlik danışığımızda ən aktiv janrların içərisində alqışlar və qarğışların xüsusi yeri var. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan alqışlar və qarğışları o mənada ilkin janrlardan saymaq olmaz ki, onlar insan həyatının müəyyən müşahidə və təcrübələrindən sonra ortaya çıxmış, işləklik qazanmışdır. Belə ki, ilkin dövrlərdə ayrı-ayrı insanların bir-birlərinə qarşı sevincləri, hörmətləri həm də dualarla, alqışlarla ifadə olunurdu. Eyni zamanda əcdadlarımızın bir-birinə olan kini, nifrəti dillərindən qopan qarğışlarda özünü büruzə verirdi. Bu mənada alqışlar və qarğışları folklorun ilkin janrları içərisinə daxil etmək olmaz. Bununla belə janrın nümunə sayı baxımından zəngin olduğunu etiraf etməliyik. Türkiyəli həmkarımızın da qeyd etdiyi kimi “alqış və qarğışlar, atalar sözləri və deyimlər kimi, cəmiyyətin müəyyən zaman ərzində ortaya qoyduğu şifahi nitq etiketləridir. Xalqın gündüzlük yaşayışı içində mütəmadi olaraq istifadə etdiyi bu qəlib sözlər atalar sözləri və məsəllərdən sonra ikinci yerdə dayanır” [11].

Burada haşiyə çıxaraq bir fikri xatırlatmaq istədik: “Dünyada ən zəngin folklorla malik olan Azərbaycan xalqının yazılı və şifahi ədəbiyyatında qarğışlarla müqayisədə alqışlar daha çox yer tutur. Bu da xalqımızın sülhsevər, mehriban və xeyirxah təbiətə sahib olduğunu ortaya qoyan faktlardır” [10].

Alqış və qarğışların etimoloji təhlilində də maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Bu barədə Azərbaycan folklorşünaslığında, həmçinin etimologiya ilə məşğul olan alimlərin tədqiqatlarında, eləcə də, qonşu və qardaş Türkiyənin xalq ədəbiyyatı araşdırmaçıları tərəfindən alqış və qarğışların etimoloji təhlilinə toxunulduğunu və ətraflı izah verildiyini müşahidə etdik. Etiraf etmək lazımdır ki, verilən təhlil, izah və şərhərdə alqış və qarğışların etimologiyası maraqlı məqamları ilə diqqəti cəlb edir.

Türkiyədə alqış və qarğışlar daha çox dua və bəddua kimi adlandırılır. Düzdü, bu sözlər bizdə də işlədilir. Lakin elmi termin kimi biz alqış və qarğış şəklində təsnifləşdiririk. Türkiyəli müəlliflər qeyd edir ki, “insan digərləri ilə əlaqə qurması nəticəsində ortaya çıxan yaxşılıq, yaxud pisliklərə bəzi vaxtlarda sözlərlə cavab vermə ehtiyacı hiss edir ki, bu da dua, yaxud bəddua olaraq qarşımıza çıxır [4, s. 99]. Dualar kiməsə qarşı yaxşı niyyətləri ehtiva edən duyğuları hifz edən qəlibləşmiş sözlərdir. Adətən bir başqasından görülən yaxşılığa qarşı deyilir. Qarşıdakı şəxs gözəl və xeyirli sözlərlə öyülür, təbrik edilir və haqqında yaxşı diləklər dilə gətirilir. Bu gün fəal şəkildə istifadə edil-məsiylə dua olaraq bilinən bu söz, əski türkcədə alqış “övgü, dua” kəlməsiylə adlandırılmışdır [4, s. 99]. Bəddualar isə çarəsiz olan, acı çəkən, pisiyə məruz qalan bir insanın təsəlli olması məqsədiylə söylədiyi, pis düşüncə və diləkləri özündə cəmləyən, sözə orijinallıq verən, ifadəni gücləndirən qəlibləşmiş sözlərdir.

Bu barədə ölkəmizin dəyərli folklorşünaslarının da qeydləri yuxarıdakı fikirlərlə üst-üstə düşür: “Alqış və qarğışlar Azərbaycan folklorunun çox geniş yayılmış gündəlik həyatda işlədilən, öz

aktuallığını daim saxlayan janrlardır. Onların aktuallığı insanların gündəlik həyatı ilə bağlı olmalarından irəli gəlir. Janr təbiəti etibarilə alqış və qarğışlar insanların praktik ehtiyaclarının mənəvi tərəflərinə aiddir. Ən sadə şəkildə desək, onlar insanların yaxşı və pis arzularını ifadə edir. Başqa cür ifadə etsək, insanların xeyir duaları və bəddualarıdır. Təsadüfi deyildir ki, alqış və qarğış (o cümlədən and) nümunələrindən ibarət kitabı onun tərtibçiləri məhz “Dualar, bəddualar” adlandırmışlar” [2].

Folklor tədqiqatçılarımızın bir çoxu alqış və qarğışlar üzərindəki müşahidələrə əsaslanaraq onları bir neçə qrupda təsnifləşdirmişlər. Bu barədə “Nəğmələr, inanclar, alqışlar” toplusunun girişində görkəmli folklorşünas alim, kitabın tərtibçisi Azad Nəbiyev yazır: “Alqış və qarğışlar” bu gün bizə “Kitabi-Dədə Qorqud”da, şifahi yaradıcılığın nağıl, dastan və s. kimi nümunələrində, habelə yazılı ədəbiyyatda ayrı-ayrı obrazların dilində gəlib çatmışdır. Bununla birlikdə alqış və qarğışların ən yaxşı mühafizəçisi şifahi nitqimizdir.

Alqış və qarğışlar üzərində ilk müşahidələr onları aşağıdakı kimi təsnif etməyə imkan verir: mərasimlərlə əlaqədar yarananlar; məişətlə bağlı alqış və qarğışlar; mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə formalaşan nümunələr.

Alqış və qarğışlara nəzər saldıqda belə bir cəhət də nəzərə çarpır ki, xalq içərisindəki alqış və qarğışların hər birinin özünəməxsus yaranma yolu, kökü olmuşdur. Odur ki, bu janr əslində xalq məişətindəki etnik xüsusiyyətləri daha fəal mühafizə edən janrlar qrupuna daxil edilməlidir [7, s. 14-15].

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim janrlarından olan qarğışlar, ümumiyyətlə, bütün türk dünyasında geniş işlənir. Ancaq müasir türk insanının söylədiyi qarğış – bəddualar qədim türk insanının söylədiyinə eyni deyil. Qədimdə deyilən belə ifadələr leksik tərkibcə sadə, ifadə formasına görə qafiyəli və təbiət qüvvələrinə istinad faizinin çoxluğuna görə fərqlənir. Qarğışlar dilin ən erkən dövrlərində, yəni insanın tapındığı Tanrının özünə oxşadığını, həqiqətən də onun səhər tezdən gündoğanda oturub onları müşahidə edən bir “tan eri//dan əri” olduğunu düşündüyü zamanlarda yaranmışdır.

Qarğışları inanc obyektinə baxımından üç qrupda cəmləşdirmək olar:

- a) təbiət hadisələrinin cəzalandırıcı qüvvə rolunu oynadığı;
- b) Tanrının (tan eri//dan əri, adamı) bütün gücü ilə təcəssüm olunduğu və edilən günahlara müqabil cəzalandırıcı missiyasının qəbul olunduğu;
- c) islam dininin qəbulundan sonrakı dövrdə yaranan və bir olan Allahın adı ilə bağlı yarananlar” [9]. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə Mirzəyevanın diqqət çəkən və maraq doğuran bu fikirləriylə razılaşmamaq olmur. Doğrudan da qarğışlar inanc obyektinə baxımından müxtəlifdir.

Alqış və qarğış sözlərinin etimologiyası haqqında yazan Güner Qalib Avropa folklorşünas və şərqşünaslarından sitat gətirərək fikirlərini izah etməyə çalışır. O yazır: “Klauson alqışı alka – “öymək; şükr etmək” + -ş > alqış [1, s. 137] olaraq araşdırır. Ayrıca o, alkanın başlanğıcda Tanrını öymək mənasında istifadə edildiyini, zamanla normal insan münasibətlərini ifadə edən bir felə çevrildiyi qənaətinə gəlir. Qarğış “bəddua” üçün isə qarğa – “lənət etmək” + -ş > qarğış açıqlamasını verir [6, s. 654]. Rasanen, alka – “öymək” felini dəyərləndirərkən bu feildən törəyən alqış ~ algış kəlməsinin də alka-dan meydana gəldiyini göstərir” [8, s. 17].

Bu fikirlərin ardınca Qalib Güner yazır: “Ancaq biz, bu iki sözün meydana gəldiyi qəbul edilən alka- və qarğa- feillərinin həm semantik həm də qrammatik izahı ehtiyacı olduğunu düşünürük. Biz bu iki felin türk mədəniyyətində simvolik mənalar yüklənmiş iki rəng adından meydana gəldiyini düşünürük: al “qızıl, qırmızı” və qara “qara” [3, s. 627]. Tədqiqatçının irəli sürdüyü bu fikir olduqca maraqlıdır. Belə ki, elə həmin məqalədə deyildiyi kimi “insanoğlu gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində bəzən arzularını, istəklərini və xoşbəxtliklərini, bəzən də kədərlərini rənglərlə əlaqələndirərək istifadə etmişdir [6, s. 127].

Həmçinin nəzərə alaq ki, “Dədə Qorqud mətnlərində al ərgənliyin, xoşbəxtliyin, hüsurun və muradın simvoludur (5, s.192). Yenə türklərin Novruz adətlərində baharın gəlişindən doğan sevinci simvolik olaraq əks etdirməkdə al/qırmızı tez-tez qarşımıza çıxır” [3, s. 628].

Qeyd olunan məqalədəki bu fikir də diqqəti cəlb edir: “Qara isə, türk mədəniyyətində yer almış ən köklü rənglərdən biridir. Demək olar ki, bütün yazılı qaynaqlarımızda qarşımıza çıxan bu rəng, ümumi olaraq uğursuzluğun simvolu olaraq istifadə edilmişdir. Qaranın mədəniyyətimiz içərisində ən çox yer aldığı sahələrdən biri də yas mərasimləridir. Bu mərasimlərdə qara rəngli pal-tarlar geyinilərək ağır-acı və kədər bu şəkildə büruzə verilməyə çalışılır” [3, s. 628].

Bütün bu izahlardan sonra müəllif belə bir nəticəyə gəlir: “Al və qara rənglərinin türk mədəniyyətində qazanmış olduğu bu simvolik mənaları diqqətə alanda semantik olaraq deyə bilərik ki, alka-“öymək”, hər hansı bir nəfərin özünə söylənən tərif sözləri qarşısında üzünün qızarmasını yəni xoşbəxt olmasını, qarğa- < qara+ğa – “pis söz demək” isə pislənməsi halında yaşadığı narahatlığı ifadə etməkdədir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi bu şəkilçi əlavə olunanda ismin daşdığı mənayla birbaşa əlaqəli olan feillərin meydana gəlməsində istifadə edilmişdir. Bu mənada alka- və qarğa- feillərini belə izah edə bilərik: al+qa- “üzünü qızartmaq, məc. (kimisə) xoşbəxt etmək, öyərək sevindirmək”, qara+ğa- > qarğa- “qaralamaq, məc. (kiməsə) pis söz demək, onun üzünə qara yaxmaq, ayıblamaq” [3, s. 628-629].

Türkcədə al və qara rəng adlarının qazandığı simvolik mənalardan yola çıxaraq əldə edilən nəticələrə görə deyə bilərik ki, birinci türkcədə al və onun digər mənaları olan qızıl rəngi, xüsusilə Qutadqu-Bilgdə adı çəkilən nümunələrin bizə təqdim etdiyi mənalar çərçivəsində, Türk mədəniyyətində “sevinməni, xoşbəxt olmağı, şəxsin həyata keçirdiyi müsbət bir davranış nəticəsində təriflənməsini” ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Bu mənada öyülən bir nəfərin üzünün qızarması nəticəsində ortaya çıxan vəziyyət “alka” feiliylə ifadə edilmiş olmalıdır. Ardından “alka”-dan feilin bildirdiyi vəziyyətin isim halı olan alqış meydana gəlmişdir.

Qara rəngin türk mədəniyyətində qazandığı “ayıblama və tənbeh etmə” mənası qarğa – “qarğamaq, bəddua etmək” feilini ortaya çıxartmış olmalıdır. Yenə alqış kəlməsində olduğu kimi- ş+ ilə qarğadan qarğış “yergi, bəddua” kəlməsinin ortaya çıxdığını söyləyə bilərik” [3, s. 629-630].

Bu məqalədəki maraqlı və elmi baxımdan əsaslandırılmış fikirlər alqış və qarğış sözlərinin etimologiyasının açılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Alqış və qarğışların ağ və qara rənglərlə əlaqələndirilməsini biz ölkəmizin tanınmış münəccimi Firudun Qurbansoyun fikirlərində də rast gəlirik. Lakin burada etimoloji yöndən yox, enerji baxımından məsələyə yanaşılır. Alqış və qarğışlarla bağlı jurnalist araşdırması zamanı Lalə Mehralı F.Qurbansoyun fikirlərinə də yer verərək yazır: “Tanınmış münəccim, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Firidun Qurbansoy isə deyir ki, ekstrasensor yöndən yanaşdıqda alqış və qarğışlar bir insandan digərinə ağ və qara enerji selinin ötürülməsi ilə müşayiət olunur. Yəni, alqış edən şəxs özündən müsbət enerjini, qarğış edəndə isə qara enerjini ötürür: “Alqış zamanı insan hətta elə rıqqətə gələ bilər ki, gözündən yaş gələ bilər. Qarğışda isə qara enerji seli axır” [10].

Bu barədə bir maraqlı fikir isə “Azərbaycanın bəzi şivələrində işlənən qarğışların linqvistik təhlili”ndən bəhs edən Nailə Mirzəyevaya məxsusdur. Nailə xanım əvvəlcə məsələyə dilçilik kontekstində fərqli dillərin və xalqların söz mübadiləsindən bəhs edir. O bildirir ki, Azərbaycan dili dünya dilləri içərisində ən zəngin dillərdən hesab olunur. Əgər dilin dəyişməyə məruz qalmadığını, istər daxili imkanlar hesabına, istər sərhəd qonşusu olduğu, istərsə də coğrafi baxımdan uzaq məsafədə yerləşən xalqların dillərdən söz mübadiləsi prosesinin baş vermədiyini düşünsək, təbii ki, səhv etmiş olarıq. Çünki dil bir canlı orqanizm kimi daim təzələnilir, həm məişət və elm sahəsindəki yeniliklər, həm də digər dövlətlərlə bağlanmış iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni əlaqələr nəticəsində yeni leksik vahidlərin qəbulunu durmadan həyata keçirir. Elə bu baxımdan da dilin özünə xas olan milli sözlərin köhnəlməsi, arxaikləşməsi hadisəsi baş verir.

Hər bir xalq öz dilinin daşıyıcısı, qoruyucusu rolunu oynayır. Ancaq bir tərəfdən həyatımızda baş verən dəyişikliklər, bir tərəfdən o dövrün dil daşıyıcıları olan yaşlı nəslin dünyasını dəyişməsi və özləri ilə külli-miqdarda milli vahidi aparmaları, digər tərəfdən məişətimizə yeni, daha müasir predmetlərin yol tapması əski əşyalarla bərabər onları adlandıran vahidlərin də “qədim söz anbarına” verilməsinə səbəb olur. Təbii ki, əşyaların unudulması, qanunauyğun olaraq ona aid olan sözlərin də unudulmasına səbəb olur. Əşyaların taleyi sözlərin taleyini həll edir. Azərbaycanda, xü-

susilə, İrəvan, Göyçə-Zəngəzur ərazisində yaranmış şifahi ədəbiyyat, aşığı şeiri unudulmuş və unudulmaqda olan belə nümunələrlə zəngindir. Ancaq demək lazımdır ki, milli vahidlərin arxaikləşməsi heç də asan başa gələcək proses deyil. Çünki başqa dil ailəsinə mənsub dillərdən söz alarkən milli dil çox mühafizəkar bir mövqe nümayiş etdirir. Bunun isə bir neçə səbəbi vardır: Vurğulayaq ki, bütün hallarda itirən ancaq milli mədəniyyətimizdir. Bu “itirməklər” isə son nəticədə yeni nəslin öz kökündən, milli mədəniyyətindən, xalq məənəviyyatının daşıyıcısı kimi çıxış edən dil və ədəbiyyatından uzaqlaşmasına səbəb olur. Müəllif daha sonra isə etimoloji təhlilə keçir və fikirlərini belə əsaslandırır: “Qarğış” leksik vahidinin etimologiyasını araşdırarkən maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Əvvəlcə, onu deyək ki, bu vahid Azərbaycanın qərb bölgələrində qismən fərqli fonetik tərkibdə “qarğış” və “qarğaşa” formasında işlənir: məs. Qan-qarğaşa sa:vı oldu. Leksem DLT-də də eyni mənada “karğa” – lənət etmək, “karğak” – qarğış, lənət, “karğaş” – bir-birinə lənət etmək fonetik tərkiblərində işlənmişdir. Lüğətin I cildində belə bir nümunə öz əksini tapmışdır: Karğış: qarğış, lənət. Tənqri karğışı anıq üzə=tanrını lənəti onun üstünə olsun. Sözü hansı vahid əsasında yaranmışı söyləmək bir qədər mübahisəli olsa da, onun “kara//qara” və “qa//qu”-səs, dua sözləri əsasında yarandığını güman etmək olar (9).

Alqış və qarğışlar barədə monoqrafik tədqiqatların aparılması üçün kifayət qədər material bazası olsa da, təəssüf ki, indiyədək geniş miqyaslı araşdırmalar aparılmamışdır. Ümumiyyətlə, alqış və qarğışlar haqqında mövcud nümunələr əsasında daha geniş, ətraflı danışmaq mümkündür. Amma elə deyilən və digər bu qəbil ifadələr özləri sübut edir ki, onlar, əsasən, insan təfəkkürünün hələ gərəyincə formalaşmadığı bir dövrlə, ibtidai təsəvvürlərlə, inanclarla bağlıdır. Deməli, Azərbaycan xalq ədəbiyyatındakı alqış və qarğışlar öz kökü ilə əski etiqadlar və bədii anlayışlarla sıx əlaqədardır.

Nəzər yetirdiyimiz fikirlərdən göründüyü kimi alqış və qarğışların türk mifiki düşüncə sisteminə çox önəmli yeri var. Azərbaycan türkləri tərəfindən də ilkin dövrlərdən işlədilən alqış və qarğışların etimoloji təhlili göstərir ki, bu terminlər “ağ” və “qara” sözlərinin zamanla deformasiyaya uğrayaraq dəyişilmiş və son halı olaraq alqış və qarğış olaraq günümüzdə gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Clauson, Sir Gerard. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford:Clarendon Press, 1972, 148 s.
2. Dualar, bəddualar. Bakı: Yazıçı, 1994, 120 s.
3. Qalib G. “Alqış” dua və “Kargış” beddua kelimələrinin etimologiyası üzərinə / 7-ci Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu bildiriləri: 2 cildə, I c., Elazığ: Fırat Universiteti Basımevi, 2015, 815 s., s. 625-631.
4. Doğan K. Dualar və Beddualar / “Türklük bilimi araştırmaları” dergisi, Sivas, 1997, s. 99-121.
5. Küçük S. Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı / “Bilig” dergisi, İstanbul, 2010, s. 185-210.
6. Mazlum Ö. Rengin kültürel çağırışları / “Sosyal bilimler” dergisi, Dumlupınar, 2011, s. 125-138.
7. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, 213 s.
8. Rasanen M. Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen. Helsinki, 1969, 234 s.
9. <http://analoq.az/arasdirma/1563-azerbaycanin-bezi-shivelerinde-ishlenen-qargishlarin-lingvistik-tehlili.html>
10. <https://news.milli.az/society/36264.html>
11. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=369153&Alk%C4%B1%C5%9F-ve-Karg%C4%B1%C5%9F-ar/-Mahmut-Seyfeli->

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com*

Elkhan Memmedov

A VIEW ON THE ETYMOLOGY OF CHEERS AND CURSES

One of the primary genres of Azerbaijani folklore is cheers and curses. The cheers and the curses of the people, who have their prayers and condemnation against the powers they do not understand in the earliest times, have become one of the most widely practiced genres of folklore.

But what is the etymology of cheers and cursing words? We observe that the results of the etymological analysis of these words contain the meaning of the genre. Thus, studies on the etymology of the cheers and the curses show that these two words derived from the words “white” and “black”. At the end of the process, by some changes they became the cheers and curses that today we use.

The article cites the opinions of various scientists, as well as the opinions of different country researchers, as well as the final conclusion of the author.

Keywords: *Azerbaijan, folklore, cheer, curse, pray, malediction, etymology.*

Эльхан Мамедов

ВЗГЛЯД НА ЭТИМОЛОГИЮ БЛАГОСЛОВЛЕНИЙ И ПРОКЛЯТИЙ

Одним из основных жанров азербайджанского литературного жанра являются благословения и проклятия. Благословения и проклятия, которые носили в себе молитвы и проклятия непонятных сил в самые ранние периоды, в следующих этапах стали одним из наиболее широко употребляемых жанров фольклора.

На что опирается этимология слов благословение и проклятие? Заметим, что результаты этимологического анализа этих слов показывают, что смысл жанра содержится в себе. Таким образом, исследование этимологии слов «благословенность» и «проклятие» показывает, что эти два слова произошли от слов «белый» и «черный». В конечной стадии, подвергаясь изменениям, получились используемые сегодня слова «благословенные» и «проклятые».

В статье, опираясь на мнения ученых, а также исследователей различных стран, автор приходит к заключительному выводу.

Ключевые слова: *Азербайджан, фольклор, благословение, молитва, проклятие, этимология.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 398; 801.8

ÇİNARƏ RZAYEVA

XALQIN QADIN QƏHRƏMANLARI VƏ HÜSEYN CAVIDİN “ANA” FACİƏSİNDƏ SƏLMA OBRAZI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən irihəcmli janrı olan qəhrəmanlıq dastanları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Adından da göründüyü kimi bu tip dastanlar qəhrəmanlıqdan, igidlikdən, mərdlikdən bəhs edir. Məqalədə də bu məqam diqqətə alınmış, xalqımızın qadın qəhrəmanları ilə Hüseyn Cavidin “Ana” pyesindəki Səhma ana obrazının müqayisəli təhlili verilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Hüseyn Cavidin yaratdığı qəhrəman qadın obrazı, digər qəhrəman qadınlardan – Koroğlunun Nigarından, Qaçaq Nəbinin Həcərindən və başqalarından fərqlənir. Burada Hüseyn Cavidin yaratdığı Səhma obrazının timsalında oğlu Muradın qatilinə olan münasibətindəki mərdliyi, göstərdiyi cəsarəti müşahidə edirik. Bunun sayəsində də qəhrəmanlığın digər fərqli bir nümunəsini görə bilirik.

Açar sözlər: Azərbaycan, folklor, Nigar, Həcər, Hüseyn Cavid, “Ana”, Səhma.

Qəhrəmanlıq dastanları bütün dövrlərdə folklorumuzun ən geniş yayılan nümunələrindən biri kimi hər zaman xalqın diqqətini çəkmiş, sevgisini qazanmışdır. Tarixə nəzər salanda görürük ki, qəhrəman, igid ata-babalarımızla yanaşı, qəhrəman analarımız da az deyil. Dastanlara nəzər salanda hər nümunədə qadınlığımızın, analarımızın qəhrəmanlıqlarına şahid oluruq. Məsələn, Nigar, Həcər, Telli və başqaları kimi.

Azərbaycan qadını hər zaman öz istedadı, zəkası, iradəsi, əzmi və göstərdiyi müstəsna xidmətlərə görə nəinki türk dünyasında, hətta bütün dünyada tanınmış və şöhrət qazanmışdır. Belə desək, tarix boyu türklərin necə igid və qorxmaz millət olması bütün dünyaya yayılmışdır.

Həqiqətən də “qəhrəmanlar heç zaman ölmür, heç zaman unudulmurlar. İllər, əsrlər keçsə də, adları və əməlləri dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə ötürülür, rəvayətlərdə, dastanlarda əbədiləşir” [7].

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qadınlığımızın etdikləri qəhrəmanlıqların bir qisminə nəzər salaq. Qaçaq Nəbinin həyat yoldaşı Həcər onula bərabər 25 il silahdaşlıq etməsi, onun necə qəhrəman bir qadın olmasından xəbər verir. Həcərin digər bir qəhrəmanlığını isə “1894-cü ildə Nəbinin dəstəsi Cənubi Azərbaycandan Naxçıvana qayıdarkən ehtiyat tədbiri olaraq Qaçaq Nəbi dəstəsini iki hissəyə bölmüş, dəstənin birinə özü, digərinə isə Həcər başçılıq etməsi”ndə görürük [8]. Həcərin igidliyi, mərdliyi, döyüşkənliyi Nəbidən geri qalmır. Xalq bunu gördüyü üçün nəğmələrdə onların ikisinin adını da bir yerdə çəkir:

Nəbinin birçəyi oyma-oymadı
Həcər xanım heç vaxt ondan doymadı
Qırdı saldatları birin qoymadı
Deyirlər, deyirlər ay Qaçaq Nəbi
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi [6, s. 27-28].

Həcərin qəhrəmanlığı təkcə bu deyilənlərlə bitmir. Dastanı oxuduqca bu cəsur, qoçaq, igid qızın göstərdiyi qəhrəmanlığı, onun polad iradəsi, mərdliyi, döyüşkənliyi qarşısında baş əyib, ona böyük sevgi və rəğbət bəsləyirik.

Koroğlunun qeyrətli Nigarının da adı bu qəhrəman qadınlar sırasında xüsusi yer alır. Qeyd edək ki, dastanda təkcə Nigar xanım deyil, bir çox qadınlar iştirak edir və qəhrəmanlıq göstərirlər.

Həmin dastanda Telli xanım, Ruqiyyə xanım, Məhəbub xanım, Dünya xanım, Bənövşə xanım və başqalarının adını göstərmək mümkündür. Adları çəkilən xanımlar “Koroğlunun xarici işğalçılara və yerli feodallara qarşı apardığı mübarizədə fəal iştirak edirlər” [1, s. 258]. Bu xanımlar öz istəkləri ilə Çənlibelə gəlib, cəsarət göstərərək döyüşlərdə iştirak edirlər.

Qeyd edək ki, əsərdə hərtərəfli və mükəmməl təsvir olunan xanımlardan biri, heç şübhəsiz Nigar xanımdır. Nigar xanım Koroğlunun qəhrəmanlığını görür, ona məktub göndərir. Həmin məktubu Nigar xanım aşağıda verilən sözlərlə tamamlayır.

Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım,

Bir sənən dünyada mənim muradım,
İstərəm özünə eylə yar məni [1, s. 258].

Koroğlu da bu məktubu alır və Nigarın arxasınca gedib onu Çənlibelə gətirir. Beləliklə də Nigar xanım Koroğlunun sədaqət həyat yoldaşı olur.

Nigar xanım öz ağılı və bacarığı ilə igidlərin rəğbətini qazanmışdır. O hər zaman Koroğluya dəstək olmuş, öz sevgilisi ilə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı mübarizə aparmış, o olmadığı vaxtlarda dəlillərə başçılıq etmiş, onlarla bərabər ox atmış, qılınc çalmış, at oynatmışdır.

Dastanda Telli xanım surəti də öz qəhrəmanlığı və pəhləvanlığı ilə seçilir. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda o, cəsur bir sərkərdə kimi geyinərək zindana salınmış Aşıq Cünunu Koroğlu adı ilə azad edib Çənlibelə yola salır” [1, s. 259]. Dastandakı qadınların qəhrəmanlıqları, bacarıqları, igidlikləri hər zaman yaddaşlarda yaşamışdır.

Adlarını çəkdiyimiz qadın qəhrəmanlardan fərqli olaraq romantik şair Hüseyn Cavid 1910-cu ildə yazdığı “Ana” faciəsində qadını bir başqa qəhrəman kimi qələmə alır. Burada “xeyirlə şəhər, qəddarlıqla mərhəmət, insanpərvərlik üz-üzə qoyulmuşdur” [9].

Bu dramı oxuduqca görürük ki, əsərin baş qəhrəmanı Səlmə ananın qəlbi sanki mərhəmətdən, insanpərvərlikdən, böyük cəsarətdən, qəhrəmanlıqdan yoxurulmuşdur. Böyük ürəyə sahib olan Səlmə ana oğlunun qatilini belə bağışlayaraq böyük cəsarət, qəhrəmanlıq göstərir.

“Ana” əsərində Səlmə ana ilk olaraq Murad oğlunun qatili olduğunu bilmədən qoruyur. Əsərdən alınmış həmin parçaya nəzər salaq:

Murad

(Əlində bir boş tapança olduğu halda tələş ilə qoşaraq)

Eyvah, can qurtaran yoxmudur?

Səlmə

Nə var?

Murad

İmdad! Həmsirə, imdad, bəni qurtar!

Səlmə

Gəl, oğlum, gəl, hiç qorqma!

Murad

Ah, mərhəmət!..

Yoxsa məhv edərlər bəni bu saat.

Səlmə

(Evi göstərərək)

Haydı gir, çabuc bir tərəfdə saqlan;

Allah böyükdür, bir şey olmaz, inan!

Murad

Ah, xanım, bir sənəsin bənim pənahım;

Bən qərrib kimsəyim, yox bir günahım.

Səlmə

Haydı gir içəri, gizlən bir yanda;

Tələş etmə, kəndini bil amanda! [3, s. 42].

Qeyd edək ki, burada “ananın yeganə oğlunun qatili Murada yaşamaq şansı verməsi adi hadisə deyildir. Ədib bununla yer üzündə qan izini ağılla, həyata və insanlara dərin məhəbbətlə kəsməyin mümkün olduğu barədə baxışlarını ifadə etmişdir” [9]

Səlmə ana sonra qatilin Murad olduğunu bilir, yenə də ona heç nə etmir. Onu qurtarmağa çalışır. Çünki “Ana” əsəri “öz maraqlı tragik situasiyası ilə diqqəti cəlb edir: böyük ürəkli ana öz balasının hələ isti meyiti üzərindən onun namərd qanlığına xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir. Bu cəhət, insan ləyaqətinə inam, yüksək, ulvi duyğuların tərənnümü, sonralar Cavidin bütün əsərlərinin əsas məziyyətlərindən biri kimi meydana çıxır” [2, s. 8]. Həmin hissə:

Səlma

Qonaq qardaş, dur! Təlaş etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sana bəndən.
Amandasın; hiç qorqma, hiç sıqılma!
Çünki bən əvvəldən söz verdim sana.
Sən bir qonaqsın, qatil olsan belə,
Səlma həlak olur da, verməz ələ.

Murad

(Tapançayı yerinə qoyaraq)

Aman! Ah, nə böyük qadınsın! [3, s. 54].

Burada həm ananın böyük ürəyə sahib olmasını, həm igidliyini, həm də verilən sözə əməl edilməsinin şahidi oluruq. Çünki ta qədim zamanlardan bugünümə qədər verilən sözün tutulmasının nə qədər önəmli və vacib olduğunu bilirik. Həmçinin “ana məhəbbəti ən ülvî bir hiss kimi şifahi xalq yaradıcılığımızdan tutmuş yazılı ədəbiyyatımıza qədər bütün ədəbi nümunələrdə özünün geniş poetik əksini tapmışdır” [10]. Həm yuxarıda verdiyimiz parçada, həm də aşağıda verəcəyimiz parçada Səlma ananın verdiyi sözdən dönməməyini görürük.

Səlma

Xayır, sən bana eylərkən iltica,
Söz vermişim, dönməm sözümdən əsla! [3, s. 58]

Səlma həmçinin oğlunun qatilinə gedəcəyi yolu da göstərir ki, onu heç kimsə tutub öldürməsin. Bu mərhəmət, bu cəsarət ürəyi oğul acısı ilə yaralı olan Səlma ananı lap göylərə qaldırıb, hər kəsin gözündə ucaldı. Həmin parça:

Səlma

Gəl, hiç qəm etmə, gəl! Baq, işlə bir yol...
Düz, qorqusuz bir dərədir, əmin ol!
Burdan çıxar bir köyə, həm çox sürməz,
Sağ qurtulub gedərsin, kimsə görməz [3, s. 59].

Əsərin sonunda isə Səlmanın Muradı göndərəndən sonra içindəki fəryadını görürük. Ana nə qədər özünü saxlayıb oğlunun qatilinə heç nə etməsə də, içində bir fəryad qoparır:

Səlma

(Muradın getdiyi tərəfə doğru hiddətli və həyəcanlı bir səslə)

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!
Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!
Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!
Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

(Daha sinirli və qızğın)

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!
Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul!
Get, çəkil get! Dinsiz, Allahsız xain!
Murdar izin bu topraqdan silinsin!
Oğlumu söndürdün, yandırdın bəni,
Get, kamə irdirməsin Allah səni! [3, s. 60]

Əsərdə Səlma ananın bu cür hərəkət etməsi onun alicənablığı və müdrikliyi ilə əlaqədardır. Böyük ürəkli ana içindəki intiqam hissini boğmağı bacarır.

Əsəri təkcə oxuyan oxucu deyil, burada Səlma anaya Səlim də böyük ehtiramla yanaşır və onun böyüklüyünü belə ifadə edir:

Səlim

(Kəndi kəndinə)

Gəzdim, dolaşdım, uğradım hər elə,
Bən böylə bir qadın görmədim hələ.
Böyüklükdə, mərhəmətdə seçilmiş,

Alicənablıq boyuna biçilmiş.
Söz yoq, böylə qəlbi geniş qadından
Doğar Qanpolad kibi bir qəhrəman [3, s. 41].

Səlma ana mərhəməti ilə qatilə peşmançılıq hissi yaşadır. Qatil Murad sarsılaraq deyir:
Doğrayın məni rıstə-rıstə!
Əvət doğrayın, məhv olmalı zalım!
Ah, bir alçağa mərhəmət nə lazım?
Qanlı bir canavar sağ buraxılmaz;
Bən bir xainim, öldürün!.

Belə nəticəyə gəlinir ki, qəhrəmanlıq tək-cə silah, xəncər götürüb, at belinə çıxmaqla deyil digər müsbət hərəkətlərlə də göstərilə bilər. Elə “Ana” faciəsində Səlma ananın etdiyi cəsarət, mərdlik qəhrəmanlığın digər bir nümunəsidir. Bununla da görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid sayəsində qəhrəmanlığın fərqli bir nümunəsini də görmüş oluruq.

Dahi şairin təhlilini apardığımız “Ana” faciəsində işlənən qəhrəmanlıq obrazı özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, burada Səlma ananın etdiyi qəhrəmanlıq, mərdlik digər qəhrəman qadınlarımızın – Nigar xanımın, Həcər xanımın, Telli xanımın və başqalarının etdiklərindən çox fərqlidir. Bu da Hüseyn Cavidin təfəkkürünün genişliyindən, fəlsəfəsindən irəli gəlir. Bunların nəticəsidir ki, mütəfəkkir şairin əsərləri hər dövr üçün çox aktualdır və demək olar ki, hər kəs tərəfindən çox sevilərək oxunur, dinlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 406 s.
2. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Lider, 2005, 256 s.
3. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 352 s.
4. Koroğlu. Bakı: Lider, 2005, 552 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
6. Qaçaq Nəbi. Bakı: Lider, 2005, 96 s.
7. http://artkaspi.az/az/sevgi-gzlerin-danisdii-bir-meqamdir-nigar-pirimova-yazir/#.W_aVIIczbIU
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
9. <https://www.testbook.az/essay/show/506/insalar-huseyn-cavidinin-ana-eserinde-selma-ana-insan-perverliyin-timsalidir>
10. <http://qadinla.com/heyat-terzi/ders/53605-ana-haqqi-tanri-haqqi-insa.html>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

WOMEN NATIONAL HEROES AND THE IMAGE OF SALIMA IN THE TRAGEDY “MOTHER” OF HUSSEIN JAVID

Heroic epics, which are the largest genre of Azerbaijani folklore, are distinguished by their unique features. As you can see from the title, these epics tell about heroism, courage, generosity. In this article this moment was also taken into account, and was given a comparative analysis of the image of Selma mother in Hussein Javid's play “Mother” with other female heroes of Azerbaijan. It was found that the heroic image of the woman-hero of Hussein Javid is different from other Azerbaijani characters, such as Nigar – the wife of Koroglu, Hajar – the wife of Nabi and others. Here in the face of the image of Salima mother, created by Hussein Javid, we see the generosity

shown to the murderer of her son Murad. Thanks to this, we can see another – a different example of heroism.

Keywords: *Azerbaijan, folklore, Nigar, Hajar, Hussein Javid, "Mother", Salima.*

Чинара Рзаева

НАРОДНЫЕ ГЕРОИ-ЖЕНЩИНЫ И ОБРАЗ САЛИМЫ В ТРАГЕДИИ «МАТЬ» ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Героические эпосы, которые являются крупнейшим жанром азербайджанского фольклора, отличаются своими уникальными особенностями. Как видно из названия, эти эпосы рассказывают о героизме, храбрости, щедрости. В этой статье тоже был принят во внимание этот момент, и был дан сравнительный анализ образа матери Салимы в пьесе Гусейна Джавида «Мать» с другими женскими героями Азербайджана. Было обнаружено, что героический образ женщины Гусейна Джавида отличается от других азербайджанских персонажей, таких как Нигяр – жена Кероглу, Хаджар – жена Наби и других. Здесь в лице образа матери Салимы, созданной Гусейном Джавидом, мы видим щедрость, проявленную к убийце ее сына Мурада. Благодаря этому мы можем увидеть еще один отличающийся пример героизма.

Ключевые слова: *Азербайджан, фольклор, Нигар, Хаджар, Гусейна Джавида, «Мать», Салима.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 338:801.6; 398:82.0; 801.8

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

MƏİŞƏT NAĞILLARINDA ŞAH OBRAZI

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd Azərbaycan nağıl bölgü sistemində özünə yer alan məişət nağıllarına baş vurmaq və bu nağılların çoxunda öz bədii əksini alan şah obrazlarının təsvirindən söz açmaqdır.

Naxçıvandan toplanmış məişət nağıllarında çox vaxt şah obrazı zalım, zülmkar kimi göstərilir, əksinə, onun hərəkətləri oxucunu və ya dinləyicini ona hüsn-rəğbət bəsləməyə vadar edir. Azərbaycan folklor nümunələrinin, xüsusən də, Naxçıvan folklor örnəklərinin araşdırmaya cəlb edilməsi bunu sübut edir ki, Azərbaycan xalqı öz rəvayət, əfsanə və nağıllarında bir çox məşhur hökmdarların adlarını çəkmiş, onların həyat və fəaliyyətinə dair özünəməxsus mülahizələri bədii formada ifadə etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: *şah, obraz, məişət, süjet, nağıl.*

Zəngin janr tərkibinə malik xüsusiyyət daşıyan nağıllar Azərbaycan xalq yaradıcılığının epik növündə xüsusi ağırlıq daşımaqdadır. Azərbaycan da nağıla sevginin səbəbləri çoxdur. Belə ki, nağılla böyüyən, öz nağıllı dünyası olan uşağın mənəvi aləmi də zəngin böyüyər – müdrik, yurdsevərlik, insanpərvərlik, qorxmazlıq kimi hisslərlə formalaşar. Öz nağıllı dünyasında sevimli qəhrəmanları, onları qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxaran sehrli qüvvələri, qəhrəmanı bir məkandan həftələr-aylar qət etmək mümkün olmayan başqa bir məkana bircə göz qırpımında çatdıran sehrli xalçası və s. kimi qüvvələr uşaqların mənəvi aləminin müsbət yöndə tərbiyəsinə böyük təsir göstərməkdədir. Təəssüflər olsun ki, müasir azyaşlılar nağıla ehtiyacı olan dövrlərində nağıl eşitməkdən məhrumdurlar. Uşaqlar böyüdükcə ya müasir informasiya texnologiyaları ilə, ya da televiziya vasitəsilə xarici kanalların istehsal etdiyi cizgi filmlərini çox maraqla seyr edərək mənəvi aləmlərində o filmlərdəki xarici qara və ağ qüvvələri yaşadır, canlandırırlar. Hətta onların geyimlərindən istifadə edərək özlərini həmin qəhrəmanlar kimi hiss etmək arzusu ilə yaşayırlar. Nəticədə, bizim Məlik-məmmədlərimiz, şah Abbaslarımız, ağ div və qara divlərimiz, Təpəgözlərimiz, Cırtanlarımız, sehrli xalatlarımız, uçan xalçalarımız, pəri qızlarımız və daha nələr heç xatırlanmır, yada düşmür, ümumiyyətlə, zaman keçdikcə onlar haqqında olan təsəvvürlər itib-gedir. Adi məişət motivləri əsasında cərəyan edən belə nağıllar uşaqlarda hüsn-rəğbət hissinin, qəhrəmanlıq duyğularının oyanıb formalaşmasına xidmət edir. Məqsədimiz milli-mənəvi dəyərlərimizin bir parçası olan nağıl örnəklərimizin unudulmaq təhlükəsindən gileylənmək deyil. Lakin qeyd etməyə borcluyuq ki, bu məhrumiyyətləri aradan qaldırmaq üçün milli-mənəvi dəyərlərimizin məhsullarından olan nağıllarımızı gələcək nəsllə sevdirməyə çalışmalıyıq. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd Azərbaycan nağıl bölgü sistemində özünə yer alan məişət nağıllarına baş vurmaq və bu nağılların çoxunda öz bədii əksini alan şah obrazlarının təsvirindən söz açmaqdır.

Əgər sayılsa, məlum olar ki, məişət nağılları başqa bölgüyə xas nağıllardan çoxdur. Folklorşünas Paşa Əfəndiyev haqlı olaraq söyləyir ki, xalqın həyatı, yaşayış tərz, dünyabaxışı, müxtəlif siniflərə münasibəti və s. ən çox və daha aydın şəkildə bu nağıllarda öz bədii əksini tapmışdır. Məişət nağılları xalq həyatının müxtəlif sahələrinə aid yaradılmışdır. Həcm etibarilə də o qədər böyük olmayan bu nağıllar kütlələrin məşəqqətli həyatını əks etdirən, onları mübarizəyə ruhlandıran, dinləyiciyə əxlaqi, tərbiyəvi hisslər aşılayan ölməz sənət nümunələridir [3, s. 123].

Məişət nağıllarının əsas qəhrəmanları geniş xalq kütlələrinin nümayəndələrindən: keçəl, muzdur, çoban, nökr, ilxıçı və başqalarından ibarət olur. Bu nağılların süjet xəttinin əsasında həmin obrazların xeyirxahlıq və yaşamaq uğrunda mübarizəsi dayanır. Nağılların başlanğıcında həmin obrazlar çox zəif təsvir olunsalar da, sonda böyük bir qəhrəmanlıq göstərməklə, həm də əqli cəhətdən üstünlükləri ilə seçilir. Çox zaman bu obrazların mübarizə apardığı əsas obyekt yaşadıkları məkanda hökmranlıq edən şahlar olur. Bu qəhrəman obrazlar həmin şahlara ya fiziki gücü, əksəriyyət vaxtlarda isə ağılı və düşüncəsi ilə qalib gəlirlər. Bununla da həm özlərini, həm də xalqını qəddar şah zülmündən xilas etmiş olurlar.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan nağıl yaradıcılığında şah obrazları ilə bağlı yaranan nağıllar üstünlük təşkil edir. Buna görə də ümumən Azərbaycan nağıllarında, onun kontekstində də Naxçıvandan toplanmış məişət nağıllarının çoxunda məşhur şəxsiyyətlər – şahlar haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Şah Abbasla bağlı yaranmış nağıl mətnləri bu silsilədən olan nağıllar siyahısına aiddir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqı öz rəvayət, əfsanə və nağıllarında bir çox məşhur hökmdarların adlarını çəkmiş, onların həyat və fəaliyyətinə dair özünəməxsus mülahizələri bədii formada ifadə etməyə çalışmışdır. Astiaq, Tomris, Dara, İsgəndər, Nuşirəvan, Şah Abbas, Şah İsmayıl və başqaları haqqında belə əsərlər yaradılmışdır [3, s. 121]. Belə nağıllarda çox vaxt haqqında danışılan şah çox qəddar, xalqına zülmədən başqa bir şey etməyən obraz kimi təsvir edilir. Amma bu, heç də bütün Azərbaycan nağıl mətnlərində belə deyil. Belə ki, Naxçıvandan toplanmış məişət nağıllarında çox vaxt şah obrazı zalım, zülmkar kimi göstərilir, əksinə, onun hərəkətləri oxucunu və ya dinləyicini ona hüsn-rəğbət bəsləməyə vadar edir. “Şah Abbas və pinəçi”, “Mahmud padşah” belə nağıllardandır [2, s. 129]. Söylədiklərimizə bir qədər aydınlıq gətirmək üçün “Mahmud padşah” nağılına diqqət edək. Nağıl Mahmud padşahın öz vəziri ilə birgə dərviş libası geyinib məmləkətini gəzməyə çıxması ilə başlayır. Mahmud padşah gəzintisi zamanı çox qərribə cütçü ilə rastlaşır. Öz işinə böyük sevgi ilə yanaşan bu insanın qərribə hərəkətləri padşahı təəccübləndirir. Belə ki, gərgin fiziki işinə baxmayaraq cütçü yeri şumlamağa başlamazdan qabaq oynayır. Bu hərəkətlərdən təəccüblənən padşah səbəbi vəzirdən soruşur. Vəzir isə cütçünün belə şən əhvali-ruhiyyədə olmasını onun arvadının çox yaxşı xasiyyətə malik olması ilə əlaqələndirir. Padşah deyiləni yoxlamaq üçün cütçünün evində qonaq qalması düşünür. Beləliklə, O, cütçünün evində, həqiqətən də, çox müsbət əhvali-ruhiyyənin hökm sürdüyünü, onun arvadının həddən ziyadə mehriban və qayğıkeş olduğunu görür. Şah səhərisi qayıdır öz sarayına və əmr edir ki, cütçü öz arvadını gətirib versin ona. Əvəzində isə özünün üç xanımını verir cütçüyə. Cütçü padşahın əmrindən çıxma bilməyib belə də edir. Yolda çayı keçərkən qadınların birincisindən sənətinin nə olduğunu soruşur. Qadın oğru olduğunu söyləyir. Kişi bu qadını keçirir çayın o tayına. İkincisinin sənətini soruşduqda, qadın dilli olduğunu deyir. Kişi onun çayın ortasında salır suya qayıdır. Üçüncüsündən soruşduqda, o, pis yolun yolçusu olduğunu deyir. Cütçü bunu da keçirir çayın o tayına. Bir sözlə, qadınların üçünü gətirib öz evinə çatdırır. İki qadına lazım olan işləri tapşırır. Və yenə əvvəlki kimi cüt qoşduğu sahədə ağır işin başında ara-bir oynamaqla məşğul olur. Bunu gəzintiyə çıxan şah gördükdə bir daha təəccüblənib vəziri yanına çağırır. Bu işin səbəbini vəzirdən soruşduqda vəzir cavab verir ki, şah sağ olsun, cütçünün xanımları yenə də yaxşıdırlar. Şah cütçünü çağıraraq arvadları geri alıb, onun arvadını isə özünə qaytarır. Və görür ki, biri yoxdur. Soruşur ki, biri hanı. Cütçü deyir ki, şah sağ olsun, o dilli idi. Bütün pis xasiyyətlərin öhdəsindən gəlmək olar, amma dillinin öhdəsindən gəlmək mümkün deyil. Ona görə atdım çaya. Cütçü arvadını götürüb evinə dönür və yenə əvvəlki kimi şumladığı yerin hər başında oynamağa başlayır [2, s. 130]. Nağılda ağıllı, müdrik şəxsin həyat prinsipi sonunda aydınlaşır. Belə ki, qəhrəmanın şumladığı sahədə qeyri-adi hərəkətləri, bəyənilməyən xasiyyətə malik olan dilli qadını çaya atmaqla deyingən qadına nifrəti, padşahın digər iki xanımlarına çətin tapşırıqlar verməklə onları islah etməsi onun üstünlüyünü nəzərə çatdırır. Bu məqamlar, bir məmləkəti idarə etməsinə baxmayaraq şahın da rəiyyətdən öyrənməli üsulların həmişə olduğuna işarə edir. Nağılda ədalətli şah obrazı da qabarıq şəkildə göstərilir. Bununla yanaşı, nağıl ədalətli şahın həmişə idarə etdiyi əhali içərisində olmasını, xalqının dərdləri ilə maraqlanmasını mütləq məqam kimi dinləyicinin nəzərinə təsirli şəkildə çatdırır.

Nağılların əvvəlində, məlum olduğu kimi, ənənəvi formullardan istifadə edilir. Bu formullar nağılı dinləyicinin nəzərinə daha təsirli çatdırmağın başlanğıcı kimi dəyərləndirilsə də, çox vaxt informativlik funksiyası daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə ki, bəzi nağıllarda şah obrazının ifadəsi təkcə nağıl mətnlərində deyil, həm də ənənəvi formullar daxilində əks olunur. Belə formullar vasitəsilə dinləyici və ya oxucu nağılın, əsasən, hansısa şahdan bəhs edəcəyini, o padşahın hansı vilayətin şahı olduğunu, çox vaxt da şahın hansısa tarixi şəxsiyyət olduğunu öyrənmə bilər. Məsələn: “Şam şəhərində bir padşah varmış”, “Biri var idi, biri yox idi, müharibədən əvvəl Nikolay adlı bir padşah var idi”, “Biri var idi, biri yox idi, keçmiş zamanlarda Həmədanda xalqın qayğısına qalan bir padşah var idi” və s. Bu, təkcə nağılların ənənəvi formullarının daxilində deyil, həm də nağılların

əvvəlində olan qaravəllilərdə də müşahidə edilir. Bu münasibətlə araşdırıcı Vəfa İsgəndərova yazır: “Xalq nağıllarının əvvəlində çox rast gəlinən sicilləmələrdə yalan və zarafatlar bol olsa da, sətiraltı həqiqətlərin olduğu hiss olunur, bəzi tarixi yer adlarının, Şah Abbas, Şah İsmayıl kimi tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Yəni formulun birinci hissəsi yalan olsa da, ikinci hissəsi isə həqiqətə uyğun gəlir. Məsələn, “Raviyani xəbar, nağılani asar, şirin, şəkər, xoş giriftar, Şah Abbas cənnət-məkan, tərəziyə vurdu təkən, iki qoz bir girdəkan. Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir padşah varıymış” ...[5, s. 212].

Bəzi nağıllarda təsvir olunan, tarixdə var olmuş şah obrazlarının xasiyyətləri, onların şahlıq dönəmlərindəki fəaliyyətləri realılıqla uyğunluq təşkil edir. Məsələn, xalqın təsəvvüründə Şah Abbas ədalətli şah kimi yaşayır. Belə ki, onun təğyiri-libas olub vətəni gəzməyi, xalqın güzəranı və şahlığa münasibəti ilə maraqlanması tarixi faktlara əsasən, realılıqda da belə idi. Bununla yanaşı, Şah Abbas tarixdə qəddarlığı ilə seçilən şahlardan biri olması ilə də fərqlənibmiş. Lakin Naxçıvan nağıl nüsxələrində Şah Abbas, əsasən, ədalətli şah kimi təsvir olunur.

Bəzən nağıllarda hökmdar obrazları paralel şəkildə – hökmdar-təlxək, hökmdar-axmaq, hökmdar-keçəl və s. şəkildə də təqdim olunur. Bunu akademik M.Kazımoğlu “obrazın ikiləşməsi” adlandırır. Müəllif belə düşünür ki, arxaik ikiləşmədə başlıca məqsəd hökmdarı şərdən, yamandan qorumaqdır. Əski inama görə, qul hökmdarın oxşarı, “ikinci nüsxəsi” olmaqla hökmdara yeni həyat verir [6, s. 93].

Naxçıvan ərazisindən toplanmış nağıllar içərisində tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı nağılları araşdıraraq, görürük ki, Şah Abbasla bağlı nağıllar daha üstünlük təşkil edir. Bunlara “Şah oğlu Şah Abbasın ölüb-dirilməsi”, “Şah Abbasın sənəti”, “Şah Abbasın oğlu” [2, s. 133, 223], “Bostançı və Şah Abbas” [1, s. 274] və s. kimi Şah Abbasın şahlıq sərgüzəştləri ilə əlaqəli nağılları misal göstərmək olar. Əvvəldə də söylədiyimiz kimi, Naxçıvan ərazisindən toplanmış, Şah Abbasla bağlı nağıl mətnlərinin çoxunda Şah Abbas obrazı qəddar deyil, ədalətli obraz kimi göstərilir. Maraqlı da burasındadır ki, Şah Abbas əksəriyyət vaxtlarda öz vəziri Allahverdi xanla birgə təqdim edilir. Bəzi nağıllarda vəzir Allahverdi xanla bağlı verilmiş hissələrdən misallar fikrimizin təsdiqidir: “Biri var idi, biri yox idi. Bir ağıllı şah var idi. Ona şah oğlu şah Abbas deyərtilər. Bir gün Şah Abbas vəziri Allahverdi xanı yanına çağırıb dedi...” [2, s. 133]; “...Bostançı İsfahana yola düşməkdə olsun, Şah Abbasla vəzir Allahverdi xan da dərviş libas olub yol ilə gedirdilər...” [1, s. 274]. İndi isə fikrimizi əvvəldə söylədiyimiz məsələyə – Şah Abbasın çox zaman ədalətli şah kimi təqdiminə yönəldək. Bu nağıllarda Şah Abbas ədalətli şah olmaqla yanaşı, həm də əməyə, zəhmətə üstünlük verən peşə və sənət öyrənməyi təqdir edən şah kimi də verilir. Fikrimizi bu xüsusda əyaniləşdirən “Şah Abbasın sənəti” nağılının qısa məzmununa diqqət yetirək: “Şah Abbas vəzir Allahverdi xanla birgə xüsusi hərflərdən ibarət bir əlifba düzəldir. Günlərin bir günü təğyiri-libas olub məmləkəti gəzəndə bir kəndçinin evində qonaq qalmalı olur. Orda qocanın gözəl qızına vurulur. Qızla evlənmək istədikdə, qız ona bir sənət sahibi olmayınca ona ərə getməyəcəyini deyir. Ələcsiz qalan şah bir şəhərdə keçəcilik sənətini öyrənir. Günlərin bir günü Şah Abbas səfərə çıxarkən insan ətinə satmaqla məşğul olan quldur dəstəsi tərəfindən tutulur. Quldurlara ətinin daha az pul tutacağını, lakin gözəl keçə toxumaq qabiliyyəti ilə onlara daha çox gəlir verə biləcəyini deyir. Quldurlar razılaşır. Şah Abbas quldurların əlindən məhz həmin öyrəndiyi keçəcilik sənəti və vəzir Allahverdixanla öyrəndiyi əlifbanın sayəsində qurtulur” [2, s. 133]. Nağıl Şah Abbasın sənət öyrənməsi sayəsində quldurların əlindən qurtulması və öz ailəsinə qovuşması ilə bitir, sənətə, peşəyə hörmət və s. kimi dəyərlər də nağılın əsas ideyasını təşkil edir.

Nağıllarda qəhrəmanların padşahlığından söhbət açan folklorşünas R.Əliyev qəhrəmanın şahlıq məqamını bir çox hallarda böyük sınaqlardan çıxmaqla əldə etdiyini söyləyir. Bu münasibətlə alim yazır: “Çətin tapşırıqlar” axırda qəhrəmanın padşah olmasına şərait yaradır. Ən çox qəhrəman ölən padşahın yerinə padşah seçilir. Çətin tapşırıqlarla padşah olmaq “Üç qardaş” nağılının ideyasını təşkil edir. Bu nağılda üç qardaşa heç bir çətin tapşırıq verilməsə də, onlar öz ağılları ilə qonaq olduqları yerdə şəraiti düzgün qiymətləndirirlər və onların bu xüsusiyyəti padşahın xoşuna gəlir və padşahlığı onlardan birinə verir. Padşah olmanın bir çox formaları vardır. Bunlardan biri dövlət quşu uçurmaqdır. Quş kimin çiyinə qonsa, o da padşah olmalıdır. Bu padşah seçilmədə hökmən

“çətin tapşırıq”dan, qəhrəmanı gözləyən çətinlikdən keçmək lazımdır” [4, s. 57]. “Şah Abbasın sə-nəti” nağılında da qəhrəman çoxlu çətinlikdən keçərək əvvəl sevdiyi qadına, sonra ailəsi və oğluna qovuşur.

Buradan belə nəticə alınır ki, bu gün bizim estetik dəyərləri özündə daşıyan, folklor mədəniy-yətinin bir hissəsi olan nağıllar süjet və kompozisiyasına görə zəngindir. Bu zənginlik toplumda mənəvi dəyərləri formalaşdırmağa xidmət edən şifahi mədəniyyət faktıdır.

Şah obrazının əks olunduğu nağıllar üzərindəki araşdırmamız bu nəticəyə gəlməyə imkan ve-rir ki, zülmkar idarəçi – padşah zaman-zaman xalqın nifrətini qazanaraq nağıllarda tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, nağıllarda ədalətli şah obrazının əksi göstərir ki, dövlətin başında hər zaman qayğıkeş, insanpərvər idarəçinin – padşahın olması xalqın əbədi və sönməyəcək arzusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. Bakı: MBM, 2005, 296 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 401 s.
4. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında mifoloji mətnlər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 14-cü kitab, Bakı: Səda, 2006, s. 57- 65.
5. İsgəndərova V. Xalq nağıllarında yaşayan tariximiz / AMEA Folklor İnstitutu və AMEA A.Bakı-xanov ad. Tarix İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, s. 212-220.
6. Kazımoğlu M. Folkorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: naziraasgerova@yahoo.com*

Nazira Asgerova

THE IMAGE OF A SHAH IN DOMESTIC FAIRY TALES

The main purpose of writing the article is to visit the domestic fairy tales in Azerbaijan's fairy tales and to talk about the description of the masterpieces of their artistic reflection in many of these tales. Domestic fairy tales collected from Nakhchivan, the image of the shah often is not viewed as cruel but rather moves the reader or the listener to give him a sense of humor. The involvement of Azerbaijani folklore samples, in particular the Nakhchivan folklore samples, proves that the people of Azerbaijan have names of many famous kings in their stories, legends and fairy tales and have tried to express their own views on their lives and activities in artistic ways.

Keywords: *shah, image, domestic, plot, fairy tale.*

Назира Аскерова

ОБРАЗ ШАХА В БЫТОВЫХ СКАЗКАХ

Основная цель статьи – обратиться к бытовым сказкам, занимающим место в разделе системы азербайджанских сказок и рассказать о художественном изображении образа шаха во многих из этих сказок.

В бытовых сказках, собранных в Нахчыване, образ шаха часто не представляется жестоким или беспощадным, а скорее заставляет читателя или слушателя видеть в его поступках доброжелательность. Исследование азербайджанского фольклора, в частности образцов нах-

чыванского фольклора, доказывает, что азербайджанский народ использовал имена многих известных правителей в своих преданиях, легендах и сказках, и пытались художественно выразить свои соображения на их жизнь и деятельность.

Ключевые слова: *шах, образ, быт, сюжет, сказка.*

(Filologiya üzrə elmlər doktru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT: 398; 801.8

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

OĞUZNAMƏLƏRDƏ VƏ NAXÇIVAN FOLKLORUNDA
DUZ MƏDƏNİYYƏTİ

Məqalədə Naxçıvan Duzdağının tarixi əhəmiyyəti, müxtəlif dövrlərdə tədqiqata cəlb edilməsi, folklor materialları, qədim və zəngin adət və ənənələri, inam və inancları, insanların həyat tərzini və məişətini, real təfəkkürü əks olunanur.

Naxçıvan tarixən ən qədim, ən zəngin və ən dadlı duz məkanıdır. Bəzi rəvayətlərdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən də türklər olmuşdur. Duzdağın dünyanın ilkin insan məskəninə Naxçıvanda var olması bu torpağın müqəddəsliyinə və qədimliyinə dəlalət edir.

Açar sözlər: *Qaravuş, Günəş-Koyaş tanrısı, Oğuz Kağan, Skala, Kanğa.*

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamıs”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuznamə”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, “Oğuznamə”lər, “Ustadnamə”lər xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəniyyət nümunələri, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edən tarixi yaddaşımızdır. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür” [1, s. 17].

Naxçıvanda tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl I-III minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə rəqs səhnələri o dövrün estetik zövqü ilə bərabər qədim Günəş-Koyaş tanrısına ibadət ayinini də ifadə edir. Ov səhnələri, örüş sahələri, keçi, maral, quş, habelə əmək alətləri dövrün peşələri olan ovçuluqdan, əkinçilikdən, maldarlıqdan xəbər verir. At, dəvə, ulaq, araba təsvirləri insanların istifadə etdikləri nəqliyyat növünü göstərir. Günəş, ağac, çay kimi rəsmlər qədim insanlarımızın inancından xəbər verir, daşlar üzərində düz xətlə çəkilmiş bir neçə xətt və ya çox xətt gəmiqayalıların say anlayışından xəbərdar olmalarını bildirir. Gəmiqayalıların bəbir, canavar, ilan, dəvə kimi rəsmlərin müxtəlif vəziyyətlərdə daşlara döymə üsulla böyük məhərrətlə işləmələri bir tərəfdən o dövrün rəssamlığını, naqqaşlığını göstərsə, digər tərəfdən də şübhəsiz insanlara ətraf mühiti, ərazini onun flora və faunasını öyrədir.

Qayalarda at və atın üstündə atlı, onun başında papaq, əynində kürk, ayağında çəkmə olan rəsmlər var. Bu rəsm o dövrün etnoqrafik adət və sənətkarlığından – papaqçılıq, çəkməçilik, kürk toxumaqdan xəbər verir. Böyükələr əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübələri, qazandıqları peşələri kiçiklərə öyrətməşlər və yaxud da kiçiklər böyükəri müşahidə etməklə müəyyən bilik, bacarıq və təcrübə əldə etmişlər. Qədim insanlarımız ilk dəfə olaraq vəhşi atı əhliləşdirmiş, sürət əldə etmiş, hündürə qalxaraq idarəçilik etmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, vəhşi atı ilk dəfə əhliləşdirən türklər olmuşdur. Bu o deməkdir ki, bura – Gəmiqaya məkanı türk yurdu, qədim türk məkanıdır.

Buradakı iki təkərli, dörd təkərli araba rəsmləri diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, qədim tarixi mənbələrdən, “Oğuznamə”lərdən də məlum olur ki, arabani kəşf edənlər qədim türklər, Kanqlı tayfaları olmuşlar: “...Oğuz Kağanın çeriyində bacarıqlı, cüssəli, yaxşı bir kişi vardı. Bu kişi bir araba

çapdı... Arabalar gedəndə “Kanq, kanq” deyə səs çıxarırdılar. Onun üçün arabaya “Kanğa” adı qoydular. Oğuz Kağan kanğaları gördü, güldü, ayıtdı.. Qoy yüklü arabaları əsirlər çəksin. Sənə verilən “Kanğalug” adı qoy kanğanı yada salsın” [2, s. 28]. Bu ad Naxçıvanda məskunlaşmış qədim Kəngərli tayfasının adıdır.

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr edilmiş əsərlərində ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [13].

Bir çox alimlər oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadı hesab edilmişdir [15, s. 199].

Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların etnoqonik və təqvim miflərini, habelə dastanlarını, rəvayətlərini, atalar sözləri və zərbül məsəlləri, şəcərə dəbini, tarixi hadisələri, yer adlarını, şeir parçalarını, həyat tərzini özündə birləşdirir. Deyə bilərik ki, Oğuzlar haqqında hər hansı bədii əsər, tarixi məlumat, təsvir, şərh Oğuznamə adlana bilər. Oğuznamələr əhali arasında dövrün tələbinə uyğun olaraq ünsiyyət və münasibətləri, davranış normalarını, insanların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini bədii nümunələr əsasında tənzimləmişdir. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda oğuzların yazılmamış qanunları olmuşdur. Bunu tarixi-xronoloji Oğuznamə yazanlar da – Rəşidəddin, Əbül Qazi və başqaları da əsərlərində qeyd etmişlər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi, mənəvi mədəniyyət abidəsi, yaşam tərzini kimi adət-ənənələri bu günlərimizədək gətirib çıxarmışdır.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu Oğuz abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox sahələri özündə cəmləşdirən VII əsrdən də əvvəl meydana gələn qədim kitabımızdır. Dədə Qorqud hekayələri Oğuz dastanının bir hissəsi və ya davamı kimi də adlandırıla bilər. Əsərdəki başlıqların ümumi məlumatları bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını da sübut edir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Gəmiqayada 1500-ə yaxın yazı, rəsm daş və metal alətlərlə döymə, qazma, sürtmə yolu ilə həkk olunmuşdur. Onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) İnsan rəsmləri; 2) Araba rəsmləri; 3) Heyvan rəsmləri; 4) Müxtəlif mövzulu səhnələr; 5) İşarələr; 6) Qeyri-müəyyən təsvirlər [3, s. 24].

Tədqiqatçı alim Əjdər Fərzəli öz dəyərli kitabında yazır: “Gəmiqayalıların 32 hərfdən ibarət əlifbalı olmuşdur. Onların 9-u sait, 23-ü isə samit olmuşdur. Hərflər həm də müstəqil şəkildə müəyyən bir sözü də ifadə edir. Bu əlaməti Orxon Yenisey əlifbasında da görmək olur [4, s. 328].

Gəmiqayadakı təsvirlərin özü sübut edir ki, burada yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Buradakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət inciləridir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Tanrıçılıq – yaradılış inamını yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəni, xalqımızın inanclarını əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada torpağa endiyi mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan “-çı” şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən “van” toponimindən meydana gələrək, “Nuhçuvan” – “Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [15].

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [5, s. 111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzun illik apardığı təhlil və tədqiqatları nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətlərlərindəki Qaranquş yaylağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib-çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə

yarpağı geri döən Qaranquşun adını əbədiləşdirən toponimdir [6, s. 18].

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qapıcıq” adlanır. “Qapıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qapı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [6, s. 18].

Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Realist məşhur rəssam Bəhruz Kəngərli “Nuhun qəbri”ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir [7, s. 18-19]. Bu gün Nuhun qəbri Naxçıvanda Nuhdaban deyilən yerdədir və üzərində böyük türbə ucaldılmışdır.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Rüşət Hüseynzadə dəyərli məqaləsində maraqlı və yeni bir məsələyə toxunaraq yazır: “Türk dilində böyük gəmilərin dayandığı yerə İskələ deyilir. İngilis dilində məktəb mənasını verən “Skul”, fransız dilində “Lekol”, alman dilində “Şule”, türk dilində “Okul”, rus və belarus dillərində “Şkola” kəlmələri “İskələ”, “Skala” sözündən əmələ gəlmişdir. “Skala” ilkin mənasında “pillə”, “mərhələ” mənasını vermişdir. Rus dilində “Şkala” – “dərəcə”, “mərhələ” deməkdir. Nuhun dövründə Gəmiqayada ilk pilləli, mərhələli məktəb yaradılmışdır [8, s. 19]. Başqa dildən götürülmüş rus dilində işlənən “Skala” sözü qaya mənasında da işlənərkəndir. Nuhun Gəmişi də dağa deyil, məhz qayaya – Gəmiqayaya yön almış, orada dayanmışdır [9, I, 718].

İskele sözündən Skala, skul, okul, lekol, škola meydana gəlmişdir. Bəs bu ad Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, yunanlar da bunu oradan götürmüşlər.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalıların həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, mün-təzəm olaraq sıx ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da Aratta, sonralar Manna dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd (“Lacivərd mavi rəngli qiymətli daşlar, Ləl-cəvahirat” [9, II, 953] alıb gətirmişlər [16, s. 125].

Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər. Naxçıvan duzu qaya duzu olduğundan özündə 84 mineralı birləşdirən ən qiymətli və faydalı duz hesab edilir. O zaman məşhur “Duz yolu” mövcud olmuş, Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqə, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə mədəniyyətlərin də mübadiləsinə təsir etmişdir [16, s. 126].

Fransız alimi Katerina Marro yazır: “Naxçıvanda Duzdağının duzu e.ə. dörd mininci illərdə belə geniş şəkildə işlənmişdir” [10, s. 25]. Osmanlı arxiv sənədlərində də göstərilir ki, Naxçıvan duzu müxtəlif ticarət yolları vasitəsilə ayrı-ayrı şəhərlərə daşınmışdır. “Osmanlı ordusunun yemək xərcləri hesablanarkən, Naxçıvandan alınan duza sərf edilən vəsaitin miqdarı göstərilir” [11].

Naxçıvan şəhərinin 12 kilometrliyində yerləşən Duzdağa uzaqdan baxdıqda lay-lay rəngli torpaq qatlarını görmək olur. Duzdağın dünyanın ilkin insan məskəninə Naxçıvanda var olması bu torpağın müqəddəsliyinə və qədimliyinə dəlalət edən faktlardan biridir. Aparılan araşdırmalar zamanı qədim mədəniyyətinin infrastrukturunu və dünyanın ən qədim duz mədənlərinin Naxçıvan Duzdağında olduğu müəyyənləşdirilib.

“Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamını çox yüksək qiymətləndiririk. Bu mühüm dövlət sənədində deyilir: “Naxçıvanın Nuh peyğəmbərlə bağlılığı hələ qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmiş, yunan alimi Klavdi Ptolemey bizim eramızın ikinci əsrində ilk dəfə olaraq Naxçıvanı Nuh peyğəmbərin məskəni kimi xatırlatmış, on altıncı əsrin görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas Əl-Şərif Nuh peyğəmbərin qəbrinin, hətta gəmisinin də qalıqlarının Naxçıvanda olması barədə ətraflı məlumat vermişdir” [12].

Qədim və zəngin Naxçıvan folklor nümunələri bu regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, insanların həyat tərzini və məişətini, inancını, mifləri və real təfəkkürünü əks etdirir.

Naxçıvan tarixən həm də ən qədim, ən zəngin və ən dadlı duz məkanıdır. Duzla müalicəxanalar, duz mağaraları, duz daş baltaları bu məkanda tapılmışdır.

Deyilənə görə, hələ 6 min il əvvəl – Nuh-Nəbi dövründən buradan duz çıxarılıb. Şöhrəti dünyaya səslən “İpək yolu”ndan əvvəl Naxçıvan ərəzindən Yaxın Şərq ölkələrinə “Duz yolu” uzanıb. Həmin ölkələrə xüsusilə Şumerlərə buradan duz daşınıb. Şumerlərdə duz müqəddəs sayılıb, duza səcdə edilib. Şumer əfsanəsi ilə Gəmiqaya, Nuh tufanı əfsanəsi üst-üstə düşür. Türkiyəli şume-

roloq tədqiqatçıların araşdırmalarına görə Şumerlər özlərinə Kəngər demişlər. Kəngərlilər isə Naxçıvanda yaşamış, bu gün də Naxçıvanda Kəngərli soyadı, Kəngərli rayonu mövcuddur. Atı əhli-ləşdirənlər, arabanı kəşf edənlər kəngərlərdir ki, Gəmiqaya rəsmlərində iki təkərli və dörd təkərli araba, at və atlı rəsmləri vardır. Heç şübhəsiz bu arabalardan bir nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmiş və Şumerlərə bu arabalar vasitəsilə duz daşınmışdır.

Qədim Naxçıvanın ən möcüzəli yerlərindən bir olan Duzdağın hər bir qarışında, dağında, daşında sirli-sehrli tarixin izləri gizləniib. Bu yer haqqında xeyli elmi və publisistik məqalələr yazıl-sa da, duzla bağlı Naxçıvan folklor nümunələrinin toplanması, araşdırılması həm folklorşünaslığımız üçün dəyərli mənbə olub, onu zənginləşdirər, həm də bu tarixi yerin öyrənilməsinə və ümumiyyətlə isə Naxçıvan diyarının daha geniş və ətraflı öyrənilməsinə bir kömək olar.

1970-ci illərdə Naxçıvan duz mədəninə aparılan arxeoloji qazıntılar, tədqiqatlar nəticəsində burada böyük duz mağarası aşkar olunmuşdur ki, bura ən qədim duzla müalicəxana məkanı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Avropaya XIX əsrdə duzla müalicə üsulu məlum olursa, Naxçıvanda bu ən qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, duz mədəninə çalışanların heç birində bronxit və ya asma kimi ağciyər xəstəlikləri yoxdur.

1979-cu ildən Naxçıvan Respublikası “Duzdağ” Fizioterapiya xəstəxanası 50 çarpayılıq xəstə-xana kimi Naxçıvan Duz Mədənin bazasında fəaliyyətə başlamışdır ki, bu gün bu şəfa ocağı daha da genişlənməmiş və dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura xəstələr gələrək təbii şəkildə Naxçıvan duzu, iqlimi, təbii havası ilə müalicə olunaraq öz dərdlərinin şefasını tapırlar.

Duzla bağlı ən zəngin folklor materialları da Naxçıvandır. Buradakı duz dağ uzun əsrlər boyu insanların qida təminatını ödəmiş və hələ 1000 illər boyu da bu duz dağ insanların xidmətində olacaqdır. Duz insanların ən lazımlı qida məhsuludur. Duzsuz yaşamaq olmaz. Qədim vaxtlarda Hollandiyada məhbusları cəzalandırmaq üçün onlara humanizmdən uzaq olaraq duzsuz yemək vermişlər. Nəticədə məhbuslar bir neçə aydan sonra həyatla vidalaşmışlar [17]. Duz bədəndə olan suyu normal saxlayır. Bu onu göstərir ki, duz olmadan yaşamaq mümkün deyildir.

Duzdağdan açıq üsulla duz çıxarılması XX əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Yaşlı-ların, qocaların söylədiyinə görə, ətraf kəndlərin əhalisi kənardan açıq şəkildə görünən duz laylarını qırıb götürmüş, bəzən çox da dərin olmayan oyuqlar, lağımlar qazmışlar. El arasında hər kəsin aç-dığı lağım bəlli olmuşdu, yəni heç kəs başqasının açdığı lağıma girməzdi.

Bəzi rəvayətlərdə Duzdağdan Qaraquca (Qaravuşa) qədər yeraltı yol olduğu da bildirilir. Düzdür, bu fikirlər rəvayət olsa da, unutmamaq olmaz ki, onlar xalq arasında söylənilən müəyyən mə-lumatlara söykənir. Ərazidəki daş alətlər, keramika və obsidian qırıqları buranın qədim tarixə malik bir yer olduğunu təsdiq edir.

Tarixdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən də türk olmuşdur. Belə rəvayət edirlər ki, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Türk xanın oğlu Tütək xan duz dağ ərazisində ot yeyərkən tikəsi yerə düşmüş, qaldırıb tikəni yedikdə tikənin daha dadlı olduğunu duymuşdur. Ona məlum olmuşdur ki, bu duzdur. O vaxtdan duz mətbəxdə istifadə edil-məyə başlanmışdır.

Naxçıvan atalar sözlərində duzla bağlı xeyli atalar sözləri, bayatılar, xalq təbabəti, əfsanə və rəvayətlər mövcuddur.

Bu barədə bir neçə atalar sözüne və onların açıqlamasına nəzər sala bilərik: “Hələ duza ge-dir”. Açıqlamasını belə izah etmək olar: Bir insan hələ xamdır, həyat çətinliklərini görməmiş, duza gedib oradan duz gətirməyin ağırlığını hələ dərk etməmişdir.

“Axşamdan duza gedən çox olar”. Açıqlaması belədir ki, insan bəzən düşünüb-daşınmadan, işin ağırlığını dərk etmədən söz verir, amma işin ağırlığı ağıla gəlincə, onun məsuliyyəti dərk edilincə işdən qaçılır. Axşamdan verilən söz, səhər unudulur və müxtəlif bəhanələrlə işdən qaçınır.

“Dəvəni toya çağırırlar. O da ağlayır ki, mənə ya Naxçıvana duza göndərilər, ya da Bərgüşa-da – düyüyə”. Bu atalar sözü də duzun ağırlığından, daşınmasının zəhmətli iş olduğundan xəbər verir. Ona görə də deyirlər: “Qız yükü, duz yükü”. Duz yükü ağır olduğundan, qız tərbiyə edib, bö-yüdüb, başa çatdırmaq da bir o qədər ağır işdir.

“Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver”. Yəni heç vaxt nankorluq etmə, sənə xeyir

verən insanlara, yerlərə, məkanlara sədaqətli ol. Yediyin məhsula hörmətlə yanaş. Sənə edilən yaxşılıqı unutma və onun qədrini bil. Bu atalar sözüne bənzər daha bir atalar sözü də var ki, onun semantikasi elə dediyimiz anlamdadır. “Duzu yeyib, duzdağı buluyan...”. Yaxud da deyilir: “Duz, çörək haqqını bilməyən kor olar”.

“Duz duzlaşda, eşşək naxırda, ay duz alan çağırır”. Açıqlamasını belə izah etmək olar ki, hələ heç bir real iş görülməmiş və görülməli iş üçün də əsaslı bir zəmin hazırlanmamış, gələcək iş haqqında şirin xəyala dalır. Duzlaqdan duzu gətirəcək, bazara çıxaracaq və duz alan çağıracaq... Halbuki ortalıqda hələ heç bir iş yoxdur.

Duzla bağlı deyimlər də vardır: “Duz-çörək kəsmək” – xalq deyimi də Naxçıvan regionunda geniş işlənəlməkdədir. Duz və çörək xalqın ən müqəddəs nemətidir. Duz, çörək həmişə qorunmalıdır. Duz-çörək evin bərəkətidir. Bu o anlamda işlədilir ki, kimlə müqəddəs duz-çörək kəsilirsə, birlikdə yemək yeyilirsə, o adama sədaqətli olmalı, ona hörmətlə yanaşılmalıdır. Əlbəttə, hər adamla da “Duz-çörək” kəsmək olmaz, bu ölçülüb biçilib, düşünülməlidir.

“Əlimin duzu yoxdur” – deyimində bir insanın başqalarına etdiyi yaxşılıqlar, qayğılar başa düşülməyəndə, ona qarşılıq verilmədiyində işləməyə bilir.

“Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı”. Bu Naxçıvan deyimində də Naxçıvan duzunun, həmçinin Naxçıvan qız-gəlininin təriflənməsi görünür, həmçinin burada dadlı qarpız yetişdirilməsinə işarə verilir.

Bütün bunlar Naxçıvanın iqtisadiyyatı, həyat tərzilə əlaqədar, insanların həyat təcrübələri ilə bağlı duzla əlaqədar deyilmiş atalar sözləridir.

Duzla bağlı Naxçıvan bayatıları da vardır. Onlara da nəzər salaq və semantik şərhinə diqqət yetirək:

Naxçıvanın duzu var,
Büllur kimi duzu var.
İki könül bir olsa,
Kimin ona sözü var.

Bayatının izahı belədir ki, qız-gəlinin xərəyin duzunu artıq etməsi nişanlısını, ərinə çox sevməyinə işarədir. Deməli, duzla bağlı informasiyadan sonra “bir olan iki könül”dən danışmaq da təbiidir.

Başqa bir bayatıda belə deyilir:

Naxçıvanın duz dağı,
Duz təpəsi, duz dağı.
Çəkdi yar sinəm üstə,
Dağ üstündən yüz dağı.

Bu bayatıda sevgidə, eşqdə əzablara, çətinliklərə qatlanan bir aşiqin ürək yanğlarıdır ki, bu da “duz dağı”, “duz təpəsi” ilə müqayisə edilir.

Duz həm də xalqın inanc yeri, inamı olmuşdur. Ona görə də “Duz haqqı” ifadəsi də işlənəlməkdədir. Yaxud deyilmişdir: “Duz yerə töküləndə savaş olar, gərəh duzun üsdünə qənt qoyasan”.

Duz insanların and-aman yeri olmuşdur. “... bu duz çörək mənə qənim olsun...” – demişlər.

Duz – xüsusilə qız-gəlinlər üçün istəklə, şirin, gözəgəlimli mənasında işlədilir. “Çox duzlu gəлиндір”, “Nazlı-duzlu qızıdır” və s.

Duzla bağlı tapmacalar da vardır: “Məni tək yeməzlər, mənsiz də yemək olmaz”.

Duzla bağlı yuxu yozumunda deyilir: “Yuxuda duz görənin və ya duz daşıyanın, reallıqda diş ağrıyar”.

Duz xalq təbabətində də işlənəlməkdədir: “Diş ağrıda yerinə duz bas və duzla qarqara et” və s.

Duzla bağlı yuxu yozmalar da vardır. Yuxuda duz görmək xeyir, bərəkət, nemət hesab edilir. Qorxu halında olan adam rüyada duz görərsə bu onun üçün əmniyyətdir.

Duzla bağlı bir nağıl da ixtisarla nümunə kimi verə bilərik: “Duz qədər sevgi. Bir hökmdarın bir-birindən gözəl üç qızı var idi. Sonuncu qızı o biri qızlardan çox fərqli idi. Həm ağıllı, həm də atasını çox sevirdi. O biri iki qız atasının var-dövlətini hər şeydən üstün tuturdu. Bir gün atası qızları çağırır onlardan: “Məni nə qədər sevirsiniz?” deyər soruşur. Böyük qız cavab verir: “Atacan, mən

səni var-dövlətin qədər sevirəm". Atası onun cavabından razı qalıb onu varlı bir tacirə ərə verir.

Sonra ikinci qızdan soruşur: "Məni nə qədər sevirsən?" – "Atacan, səni həyat qədər sevirəm". Padşah bu qızın da cavabından razı qalıb onu o biri ölkənin padşahına ərə verir. Nəhayət, növbə gəlib üçüncü qıza çatır. Atası ondan soruşur: "Qızım, məni nə qədər sevirsən?" Qız atasına: "Ata, səni duz qədər sevirəm" deyər cavab verir. Atasının ona acığı tutur. Onu kasıb bir pinəciyə ərə verir. Aradan üç il keçir, atası qızların evinə qonaq gedir. Əvvəlcə böyük qızıgilə gedir. Böyük qızı atasını çox soyuq qarşılayır. Çünki atasının var-dövləti tükənmişdir. Ata bürüzə verməyib saraya qayıdır. Növbə ikinci qıza çatır. O da böyük bacısı kimi atasını çox soyuq qarşılayır. Çünki atası qocalmışdır. Ata bunu da bürüzə verməyib qayıdır. Padşah bunları gördükdən sonra kiçik qızı haqda çox düşünür. Hazırlaşır onlara getməyi qərara alır. Kiçik qız atasını görüb çox sevinir. Evdə olanlardan həvəslə hazırlayıb atasına gözəl bir süfrə açır. Amma bəşirdiyi yeməklərin heç birinə duz atmır. Padşah yeməklərin duzsuz olduğunu bürüzə vermir. Kiçik qız yeməklərin necə olduğunu soruşanda padşah deyir: "Yaxşı idi, amma, duzsuz idi". Qız gülümsəyərək atasına: "Atacan yadımdadırsa mənədən soruşanda səni duz qədər sevdiyimi söyləmişdim. Səninlə mənə acığın tutmuşdu. Bax indi bildinmi ki, duzsuz heç nəyin dadı yoxdur. Bu fəni dünyada istəklərimiz heç bir şeylə ölçüyə qoyulmamalıdır". Hökmdar bu sözləri eşidib onları sarayda yaşamağa dəvət edir. Bütün var-dövlətini kiçik qızına miras qoyur".

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Naxçıvan qədim diyar olmaqla, həm də Naxçıvan ilk duz məkanı, ən dadlı və faydalı duz diyarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, 156 s.
2. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 58 s.
3. Əliyev V.Q. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1992, 92 s.
4. Ажда́р Фа́рзали. Но́ев Ковчег и Гя́мигая-Го́бустанский алфавит. Ба́ку, 2014, с. 233.
5. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı / "Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar" məcmuəsi. II buraxılış, Tiflis, 1882, 186 s.
6. Həbibbəyli İ.Ə. Nuhdaban oturmaq məkanı və Duzdağ şəhərətrafi mədəniyyəti / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
7. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку, 1947.
8. Hüseynzadə R.L. Təhsil tarixi inkişaf prosesində. Təhsilin beşiyi – Naxçıvan, Gəmiqaya / "Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri: Müasir yanaşmalar. Beynəlxalq elmi konfrans. ARTPI, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Naxçıvan, 5-6 iyun, 2015.
9. Tükce sözlük. I c., İstanbul: Milliyet, 1992.
10. Marro K. Duzdağında duz mədəniyyətinin başlanğıcı haqqında / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il: Naxçıvan, 2013.
11. Kirzioğlu Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1490). Ankara: T.T.K. Basımevi, 1993, s. 100-120.
12. "Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamı. "Şərq Qapısı" qəz., 2017, 12 sentyabr.
13. Bayat F. Mitten Tarihe Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznamələri. İstanbul: Ötüken Nəşriyyatı, 2016.
14. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. Bakı: ADPU, 2017, 360 s.
15. <http://medeniyyet.az/page/news/12347/Serqin-qapisindan-o-yana.html>
16. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
17. <https://www.testbook.az/blog/details/11422/duz>

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ekrem.h@mail.ru*

Akram Huseynzadeh

CULTURE OF SALT IN “OGHUZNAMES” AND NAKHCHIVAN FOLKLORE

The historical significance of Nakhchivan Duzdagh, being drawn into research during different periods, folklore materials, ancient and rich customs and traditions, the life style of people are represented in the paper. Historically, Nakhchivan is the place of the oldest, richest and tastiest salt.

In some legends the discovery of salt for the first time belongs to Nakhchivan land, and Turkish had been the first who brought salt to cuisine. Existence of Duzdagh, the initial dwelling of the world in Nakhchivan denotes this land to be holy and ancient place.

Keywords: *Garavush, Sun-Koyash goddess, Oghuz Kaghan, Skala, Kangha.*

Акрам Гусейнзаде

КУЛЬТУРА СОЛИ В «ОГУЗНАМЕ» И НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье нашло отражение важное историческое значение г. Дуздаг в Нахчыване, проведенные в разное время исследования г. Дуздаг, материалы по фольклору, древние обычаи и обряды, поверья, образ жизни людей и их быт, реальное мышление.

На территории Нахчывана расположен самый древний, богатый солевой рудник с вкусной солью. В некоторых легендах говорится о Нахчыване, где впервые были открыты залежи соли, а древние тюрки первыми использовали соль как приправу и консервант.

Наличие священной солевой горы Дуздаг лишний раз свидетельствует о Нахчыване как одном из древнейших поселений мира и очаге цивилизации.

Ключевые слова: *Ганавуш, бог Солнца Кояш, Огуз Каган, Скала, Канга.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 338:801.6; 398:82.0; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

NAXÇIVAN FOLKLOR MÜHİTİNDƏ BAYATILAR ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DÜŞÜNCƏNİN İFADƏSİ KİMİ

Naxçıvan folklor örnəkləri xalqın dünyagörüşünü əks etməsi nöqtəyi-nəzərindən türk mənəvi dəyərlər kompleksinə söykənir. Bu xüsusiyyət hissi təsvirin bol olduğu lirik növdə daha qabarıq şəkildə əks olunur. Lirik növün bayatı janrı onda ifadə olunan fikir və ideyanı oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırmaq baxımından fəal janr kimi diqqəti cəlb edir. Xalqın mənəvi aləmi, dünyaya baxışını poetik şəkildə ifadə edən bayatılar vətən həsrətini, xalqın yaşam tərzini ifadə etmək baxımından da böyük dəyər kəsb etməkdədir. Naxçıvan ərazisindən toplanmış bayatı örnəkləri üzərində araşdırma onu söyləməyə imkan verir ki, bu nümunələr, onlarda mövcud olan ənənədən gələn bəzi maraqlı elementlərin güclü olması, əski düşüncəni ifadə etməyi baxımından da xarakterikdir.

Açar sözlər: bayatı, mənəvi, ruh, örnək, lirik, növ, xalq, janr.

Azərbaycan bayatıları xalqımızın həyatı, dünyagörüşü, məişəti və mənəviyyəti ilə sıx bağlıdır. Doğma Vətənə məhəbbət bu bayatıların əsas mövzularından birini təşkil edir. Xalq öz ana yurdunu, onun təbii gözəlliklərini həmişə sevmiş və poetikləşdirməyə çalışmışdır [5, s. 148].

Folklorşünas Paşa Əfəndiyevin bayatı haqqında söylədiyi bu dəyərli fikirləri Naxçıvandan toplanmış bayatı nümunələrinə də şamil etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, Naxçıvan folklor örnəkləri xalqın dünyagörüşünü əks etmək baxımından türk mənəvi dəyərlər kompleksinə söykənir. Bu xüsusiyyət lirik növün bayatı janrında daha qabarıq şəkildə əks olunur. Gerçəkliyin bədii inikası kimi xalqın təhlil süzgəcindən keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxan bayatılar həm də milli şüurun formalaşmasına əvəzsiz təsir göstərməkdədir:

İrəvan ələmlidir,
Dörd yanı qələmlidir,
Mən İrəvandan çıxalı,
Ürəyim vərəmlidir [7, s. 286].

Bayatının məzmunundan göründüyü kimi, dörd misradan ibarət bu nümunədə vətən, yurd özləmi poetik şəkildə təqdim olunur. Zəmanədən, dövrün çətinliyindən gileylənən insan tək öz ağrı-acısını göstərməklə kifayətlənmir, həm də dünyanın vəfasızlığını ifadə edən xarakterik bənzətmələrdən istifadə etməklə, yurd nisgilini hayqıraraq gələcəyə də ötürməyə çalışır:

Baharsız boşdu dünya,
Çürük ağacdı dünya.
Kimə deyim dərdimi,
Bütün qan-yaşdı dünya [7, s. 287].

Azərbaycan bayatılarında qəriblik, həsrət, nigarançılıq və s. motivlər də çox qüvvətlidir. Bu, Azərbaycan torpağına xarici işğalçıların basqınları ilə əlaqədardır. Çünki onlar xalqımızın gözəl qız-gəlinlərini, oğlanlarını, məşhur sənətkarlarını zorla başqa ölkələrə aparıb qəriblikdə ah və fəğanla yaşamağa məcbur etmişlər [5, s. 148]. Naxçıvan bayatı örnəklərində də yuxarıda təqdim etdiyimiz sitatdakı fikirlər öz əksini tapır. Bu bayatı örnəkləri müəyyən tarixi dövrlərdə Naxçıvan əhalisinin də yaşam tərzinin real mənzərəsini dolğun şəkildə ifadə edir:

Araza Kür demərəm,
Ağla, hönkür demərəm.
Belə həsrətlə keçən,
Ömrə ömür demərəm [7, s. 286].

Və ya:

Könül deyər, neyəm mən,
El-obasız nəyəm mən.
Ayrılığın əlindən
Bir dünya gileyəm mən [7, s. 286].

Nümunə verdiyimiz bu bayatılarda etnosun mənəvi-əxlaqi dəyərlər məcmusu bütün dolğunluğu ilə özünü göstərir. Folklorşünas-alim H.İsmayılov bu nöqteyi-nəzərdən – xalqın həyat haqqındakı fəlsəfi düşüncələri geniş şəkildə əks etdirmə xüsusiyyətinə malik olması baxımından bayatıların yüksək dəyər kəsb etməsini belə ifadə edir: “Dünyanın əzəli və sonu arasında bir yolçuluq kimi təqdim edilən etnik-bədii şüur bayatılar vasitəsilə bu iki nöqtə arasında insanın bütün emosiyalarını – sevincini, kədərini, sevgisini, nifrətini, vətən həsrətini, fəlsəfi düşüncələrini özündə əks etdirir” [6, s. 111].

Naxçıvan ərazisindən toplanmış bayatılarda ictimai-siyasi motivlərin ön planda olması diqqət çəkir. Bu bayatılar əsrlərdən gələn informasiyanı bu dövrə çatdırdığı kimi bu günün də tarixini gələcəyə ötürür:

İrəvan, xoş İrəvan,	Təbrizə,
Suyu sərxoş İrəvan.	Təbriz qol açıb bizə.
Gözəlləri çəkilib,	Gəl Araz qırağına,
Qalıbdı boş İrəvan [7, s. 286].	Bir də baxaq göz-gözə [9, s. 7].

Xoyrat şəklində verilmiş ikinci bayatıda Azərbaycanın ikiye bölünməsindən sonra xalqın tarixi taleyi ilə bağlı olan Təbriz nisgili, Təbriz həsrətindən doğan ağrı-acılar əks olunur.

Naxçıvan bayatılarının bəzəyi olan Arazla bağlı, Arazlı bayatılar yüksək bədii poeziya örnəkləri kimi həm də milli-etnik informasiyanın daşıyıcılarıdır. Naxçıvan ərazisindən toplanmış Arazlı bayatılar mərhum professor Məhərrəm Cəfərlinin haqqında çox bəhs etdiyi “coğrafi şüur”un şəkillənməsində və qorunub saxlanmasında böyük rol oynayır. Professor bu haqda geniş elmi izah verərək yazır: “Naxçıvandan toplanmış bayatılarda Araz adına tez-tez rast gəlmək olur. Bu nümunələrin bəzilərində Araz ən ümumi anlayış kimi misralara daxil olur. Başqa sözlə, bayatılarda həmişə rastlaşdığımız və heç vaxt təəccüb doğurmayan “əzizinəm”, “mən aşiq” ifadələri kimi “Araz” kəlməsi də heç bir heyrat doğurmur, əksinə misraların içində qaynayıb qarışır” [3, s. 29]. Bu dəyərli fikirlərə əsaslanaraq söyləmək mümkündür ki, Araz həm də Naxçıvanın atributudur:

Araz axar lal olar,	Araz, Araz, xan Araz,
Suları xal-xal olar.	Evləri yıxan Araz.
Həmişə dərd, qəm, ələm,	Çayın, çeşmə qurusun,
Bir gün də vüsəl olar	Mənim kimi yan, Araz [8, s. 333].

Nümunə verdiyimiz hər iki nümunədə Araz Azərbaycanın ikiye bölünməsində “rol oynayan” ayrılığın simvolu kimi də xarakterizə olunur.

Bayatıların bir çoxunda dünyanın əsasında duran ilkin elementlər özünün göstərməkdədir. Su ayini, su ilə bağlı inam və sınaqlara türk xalqlarının folklor örnəklərində geniş şəkildə təsadüf edilməkdədir. Azərbaycan türklərində su hörmət və ehtiram göstəricisidir. Su stixiyası xalqımızın adət-ənənələrində, mərasimlərdə önəmli yer tutmaqdadır. Professor C.Bəydili suyu yaradılış aktında iştirak edən strukturyaradıcı bir mifologem adlandıraraq yazır “...su həyatverici başlanğıc kimi mifoloji düşüncədə ana bətnin bir analoqudur....İlkin kaos olan suyun yaradıcı başlanğıc kimi dirilik vermə, əbədi yaşatma, ölümsüzlük bəxş etmək əlaməti Dirilik suyunda saxlanmışdır. Su amorfdur, struktursuzdur, hara gəldi axır, sağa-sola burulub hər yeri tutur, göydən yağır, yerdən çıxır...və beləcə geniş məkanı tutur. Ona görə də əski düşüncədə suyu ilkin yaradılış çağı kaosun bir stixiyası kimi təsəvvür etmiş, yəni kaos su simvolunda vermişlər” [2, s. 325]. Suyun semantikasi və yaşamın tənzimlənməsində aparıcı rol haqqında bayatılar da geniş informasiya verməkdədir. Belə bayatılardan nümunə verməzdən əvvəl tədqiqatçı M.İsmayılın da suyun qoruyucu funksiyasını xarakterizə etməsi barədə fikirlərindən sitat verməyi məqsəduyğun hesab etdik: “Gəlin halayında oğlan evinin üstünə su, un çilənməsi uğura yozulur....Çox pak insana “aydan arı, sudan durudur” ifadəsi də ünvanlanır. Novruz bayramı ərəfəsində su ritualları icra olunmaqdadır. Burada mifik su inamının izləri aydın şəkildə özünü göstərməkdədir” [10, s. 135]. Suyu hörmət, ehtiram qədim türklərin dünyaya baxışının ifadəsi kimi türk toplumunun söz incilərində “daşlaşıb” zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz bayatı örnəklərində də suya inamın yüksək bədii ifadəsini də müşahidə edirik:

Durdum getdim suya mən,
Sudan aldım dua mən.
Qaranquşcan olmadım,
Damda salam yuva mən [8, s. 324].

Gəlin çıxmaq yollara,
Su səpək bilanlara.
Gül əkib çadır quraq,
Yarım gələn yollara [9, s. 5].

Göründüyü kimi, bu örnəklərdə əski düşüncənin bəzi maraqlı elementləri öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Naxçıvan ərazisindən toplanmış bayatılar həm də elin tarixinə, onun mənəviyyatına, ağ gü-nünə, qara gününə tutulan bir aynadır. Bayatılarda doğma vətənin hər bir güşəsini öz adı ilə, ünvanı ilə görmək mümkündür:

Ordubad düzən yerdə,
Gözəllər gəzən yerdə.
Əlin ver halallaşaq,
Bura əlüzən yerdə [1, s. 246].
Naxçıvanı il aldı,
Bir yar sevdim el aldı...
Kaş ki sevməyəydin heç,
Arzum gözümdə qaldı [1, s. 246].

Naxçıvandan toplanmış bayatıları nəzərdən keçirdikdə, onların aid olduğu mövzuları nəzərə alaraq, bayatıları aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. vətən sevgisi, vətən həsrəti, vətən ayrılığını ifadə edən bayatılar;
2. dini mövzulu bayatılar;
3. sevgi, eşq məzmunlu bayatılar;
4. əxlaqi dəyərlər ifadə edən bayatılar;
5. Arazla bağlı, Arazlı bayatılar.

Müşahidələr nəticəsində aydın olur ki, Naxçıvan ərazisində Vətən sevgisini ifadə edən və Arazla bağlı yaranan bayatılar daha zəngindir. Bu bayatıların özlərini də 2 qrupda sistemləşdirmək mümkündür. Belə ki, həm Vətən sevgili, həm də Vətən həsrətli bayatılar ərazinin bayatı janrı sırasında fərqli saydadır. Bunlardan Vətən sevgili bayatılar daha üstün məqamdadır. Bu da Naxçıvan ərazisinin qədim tarixə malik olması, burada yaşayan əhəlinin qədim etnik mənşəyə malik olması ilə əlaqəlidir. Vətəninə olan dərin sevgisini iftixar və şərəflə qoruyub saxlayan insan bu sevginin ümumi mənzərəsini bayatılara köçürür və vətən sevgisini bayatılar vasitəsilə mühafizə edir. Vətən həsrətli bayatıların yaranma səbəbləri isə müxtəlifdir. Naxçıvanın Ordubad bölgəsindən toplanılan bayatılarda qürbət acısından, Vətən həsrətindən doğan ağrı-acılara ümumi fəlsəfi münasibət əks olunmaqdadır. Bu bayatıları müşahidə etdikdə aydın olur ki, qürbət acısı, Vətən həsrəti Ordubad bayatılarında daha zəngindir. Belə ki, son dövrlərdə əhəlinin kişi nümayəndələrinin çörək pulu qazanmaq məqsədilə xarici dövlətlərə üz tutmaları, qadınlarınsa bu ayrılıqla barışa bilməmələri hiss və arzuları əks etmək baxımından lirik növün daha aktiv olan növünün – həsrət, ayrılıq mövzulu bayatıların yaranıb meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu məqamlarla bağlı söyləyicilərin ifasında bir çox bayatılar işlənməkdədir:

Dəvələr qatar gedər,
Baş-baş çatar gedər.
Bilmirəm, nə qəzadısa,
Atalar balasın, balalar atasın,
Atar gedər [4, s. 9].

Aşağıdakı bayatılarda isə qürbət haqda söylədiyimiz fikirlər olduqca qüvvətli və bitkindir:

Bostan əkili qaldı,
Kəmənd çəkili qaldı.
Yarım getdi qürbətə,
Məndə şikili qaldı [1, s. 249].

Göründüyü kimi, nümunə kimi təqdim etdiyimiz bu bayatılar Naxçıvanın bütün regionları, xüsusən də Ordubad bölgəsi üçün xarakterik xüsusiyyət daşıyan mükəmməl nümunələrdir.

Nəticə olaraq söyləmək məqsədə uyğundur ki, bayatılar insanın həyat və məişətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməklə, həm də qədim təsəvvürləri mühafizə edib bu günümüzdə gətirib çatdıran əhəmiyyətli nümunələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab: Naxçıvan örnəkləri, II c. / Toplayanı: Cəfərova A., tərtib edənlər: Ələkbərli Ə., Cəfərova A. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
2. Bəydili C. [Məmmədov]. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
3. Cəfərli M. Naxçıvan regionunda folklor nümunələrinin məkani-coğrafi xüsusiyyətləri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVIII kitab, Bakı: Səda, 2005, s. 27-34.
4. El sözü, yurd yaddaşı: Folklor toplusu / Toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı: İsmayıl M. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 402 s.
6. İsmayılov H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2006, 336 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası / Redaktorlar: Cəfərli M., Babayev R. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası / Redaktorlar və tərtib edənlər: Cəfərli M., Babayev R. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
9. Yol gələr Ordubada / Ön sözün müəllifi və toplayanlar: Cəfərli M., Babayev R. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 68 s.
10. İsmayıl M. Azərbaycan sözlü edebiyatında su ögesi motiflərinin mitoloji dəyərləndirilməsi / Türk halk edebiyatı, VIII. Milletlararası türk halk kültürü kongresi. Ankara, 2017, 606 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru*

Ayten Jafarova

BAYATIS AS THE EXPRESSION OF MORAL-SPIRITUAL THOUGHT IN THE NAKHCHIVAN FOLKLORE ENVIRONMENT

Nakhchivan folklore samples are based on Turkish moral values complex as reflecting people's outlook. This feature is reflected more vividly in the lyrical type, where the image is more abundant. As a more active genre, bayati genre of the lyrical type draws much attention and brings the ideas and ideas expressed in it to the reader or to the listener. As the bayatis are expressed the spiritual world of the people, its world vision, they are of great value in expressing the people's way of life and homesickness. The investigations on the bayati samples collected from Nakhchivan territories enables to state that these examples are characterized by having the most interesting elements that come from the existing strong traditions and express their ancient thinking.

Keywords: *bayatı, moral, spirit, sample, lyrical, type, folk, genre.*

Айтен Джафарова

БАЯТЫ, КАК ВЫРАЖЕНИЕ МОРАЛЬНО-ДУХОВНОГО МЫШЛЕНИЯ В НАХЧЫВАНСКОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ

Нахчыванские фольклорные образцы с точки зрения отражения мировоззрения народа опираются на комплекс тюркских духовных ценностей. Эта особенность наиболее отчетливо

выражается в полной чувственного описания лирическом фольклоре. Жанр баяты, лирического фольклора, привлекает внимание как активный жанр с точки зрения доведения до сведения читателя или слушателя изложенной в нем мысли или идеи. Баяты, которые поэтическим образом выражают духовный мир, мировоззрение народа, также имеют особо важное значение с точки зрения выражения тоски по Родине, образ жизни народа. Исследования образцов баяты, собранных с территории Нахчывана, позволят утверждать, что эти образцы, характерны с той точки зрения, что они становятся все более сильнее существующих в их традиции некоторых интересных элементов, в выражении старинных мышлений.

Ключевые слова: баяты, духовный, дух, образец, лирический, тип, народ, жанр.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

UOT 792.03

ƏLİ QƏHRƏMANOV

BAXŞI QƏLƏNDƏRLİ: SƏNƏT FƏDAİSİ

Məqalədə görkəmli səhnə ustası, istedadlı rejissor Baxşı Qələndərlinin ömür və sənət yoluna nəzər salınır, onun səhnə fəaliyyətinin özünəməxsus cəhətləri vurğulanır, həmçinin Naxçıvan teatrının formalaşmasında, repertuarın zənginləşməsində, tamaşaların uğurlu alınmasında xidmətlərindən bəhs olunur. Quruluş verdiyi tamaşaların məziyyətləri, uğurlu səhnə taleyi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Açar sözlər: Naxçıvan teatri, Baxşı Qələndərli, baş rejissor, səhnə, dramaturgiya, quruluş.

İnsanı yaşıdan da, ömrü şərəfləndirən də, həyatı mənalandıran da onun əməlləridir. O insan xoşbəxtdir ki, özündən sonra həyatda bir iz qoyub gedir, uca Yaradanın verdiyi ömrü şərəflə yaşayır. Tanrının istedad bəxş etdiyi belə insanlar öz əməlləri ilə ucalırlar. Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, məşhur rejissor Baxşı Həsən oğlu Qələndərli belə ömür yaşayan sənətkarlardandır.

Azərbaycan mədəniyyət tarixində görkəmli yer tutan, həyatını milli teatrın tərəqqisinə həsr edən, yaradıcılığı ilə həmkarlarına nümunə olan Baxşı Qələndərli istedadlı rejissor idi. Onun 82 illik ömür səhifələrini vərəqlədikcə, gözüümüz önündə olduqca zəngin duyumlu, sənətinin hədsiz vurğunu olan bir insanın obrazı canlanır. Görkəmli mütəfəkkir Məhəmməd Tağı Sidqinin yazdığı kimi: “Gözəl ad insanın vücudunu həmişə nəzərlərdə cəmləndirib, dirildir” [6, s. 115]. Artıq uzun illərdir ki, hədsiz dərəcədə vətənpərvər, cəmiyyətdə öz yeri, peşəsinin ustası və vurğunu olan Baxşı Qələndərli tanıyanların hamısı deyir ki, Baxşı müəllim çox böyük ürək sahibi idi.

2018-ci il iyul ayının 20-də sevimli sənətkarımız, görkəmli rejissor Baxşı Qələndərlinin anadan olmasının 115 ili tamam oldu. Ömrünü teatr sənətinə həsr edən bu böyük sənətkarın yaradıcılığı milli teatrimızın ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Görkəmli sənətkar Baxşı Qələndərli 1903-cü il iyul ayının 20-də Xankəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Xankəndindəki iki sinifli məktəbdə alan Baxşı Qələndərli 1921-1923-cü illərdə Şuşa Müəllimlər Seminariyasında oxuyur. Uşaqlıqdan teatra böyük maraq göstərdiyindən Şuşa Müəllimlər Seminariyasında oxuduğu müddətdə dram dərnəyində iştirak edir. Seminariyanı bitirdikdən sonra bir il doğma kəndlərində müəllimlik edir. 1926-1930-cu illərdə Bakı Teatr Texnikumunda təhsil alır. 1930-1934-cü illərdə isə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərindəki Səhnə Sənəti İnstitutunda təhsilini davam etdirir. Təhsil illəri Baxşı müəllimin peşəkarlığının artmasına, dünyagörüşünün formalaşmasına, gələcək həyat yolunun müəyyənləşdirilməsinə böyük təsir göstərir. İnstitutu müvəffəqiyyətlə bitirən Baxşı Qələndərli təyinatla 1882-ci ildə əsası qoyulan, səhnə sənətimizin tarixi salnaməsində xüsusi yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına göndərilir. Bu qədim sənət ocağında ilk quruluş verdiyi əsər 1935-ci ilin yanvar ayının 15-də Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” dramı idi. Baxşı Qələndərli bu teatrda 1934-cü ildən 1964-cü ilədək fəaliyyətini davam etdirmiş və 1943-1951-ci illərdə baş rejissor vəzifəsində çalışmışdır. Bu teatrda Mirzə Fətəli Axundovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Aleksandr Ostrovskinin, Nikolay Vasilyeviç Qoqolun və onlarla digər klassiklərin əsərlərini tamaşaya qoyur. Professor İlham Rəhimli Baxşı Qələndərlinin rejissorluq sənətini yüksək dəyərləndirərək yazır: “Baxşı Qələndərlinin rejissorluğu ilə oynanılan “1905-ci ildə” (14 fevral 1935) teatrın sənət qələbəsinə çevrilib. Bundan sonra elə həmin il teatra Cəfər Cabbarlının adı verilib” [7, s. 469]. Bu gün də Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının inkişafında xüsusi fəaliyyət göstərən görkəmli sənətkarlarla yanaşı Baxşı Qələndərli də xoş xatirələrlə anılır, yad edilir.

Baxşı Qələndərli 1964-cü ildən ömrünün son gününədək (14 sentyabr 1985) Cəlil Məmməd-quluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında fəaliyyət göstərmiş və teatrın bədii həyatına başçılıq etmişdir. O, Naxçıvan teatrındakı 20 illik fəaliyyəti dövründə milli klassiklərimizin, çağdaş dramaturqlarımızın və həmçinin əcnəbi müəlliflərin əsərlərinə bir-birindən fərqli əlvan for-

malı quruluşlar verib [8, s.207]. Naxçıvan teatrında Baxşı Qələndərini bir rejissor kimi böyük və ciddi problemlər düşündürür, yüksək ideyalar, mürəkkəb xarakterlər, zəngin insan obrazları yaratmaq üçün bütün qüvvəsini səfərbər edir. O, istəyirdi ki, hazırladığı tamaşaların ideya-bədii miqyası geniş olsun, hər yeni əsər tamaşaçını yalnız güldürüb əyləndirməsin, həyat haqqında dərin düşüncələrə vadar etsin, tamaşada rejissor aktyorun aynasına çevrilsin, yəni aktyorun bütün yaradıcılıq imkanları, fərdi yaradıcılıq meyilləri onun hazırladığı tamaşalarda parlaq şəkildə meydana çıxsın.

İnsan həyatda ürəyinin hökmü ilə seçdiyi və sevdiyi işlə məşğul olanda, sözün həqiqi mənasında, öz peşəsinə aludə olanda gördüyü işin faydası da, cəmiyyətə verdiyi xeyir də çox olur. Bu həyat həqiqətini biz Baxşı Qələndərlinin keçdiyi şərəfli ömür yolunun timsalında aydın görürük. O, öz sevimli peşəsinin sirlərinə daha dərinləndən bələd olduğundan, praktiki fəaliyyətini nəzəri biliklərlə daha da zənginləşdirmək arzusu ilə yaşayır, insanların maariflənməsində teatrın roluna böyük əhəmiyyət verirdi. O, bir rejissor olsa da, əsl vətəndaş idi. Çalışdı ki, əsər tamaşaya hazırlanarkən hər bir aktyorda səhnəyə məhəbbət hissi formalaşsın. O, məşq zamanı həmişə aktyorlara “İnsan sevmə, sevdirə bilməz” – deyirdi.

Teatrlar həmişə afişaları ilə tanınır. Əgər afişalarda yeni, maraqlı, müasir ruhlu tamaşalar var-dırsa, bu, kollektivin axtarışlarının əyaniliyindən, rejissor və aktyorların yüksək təcrübəyə malik olmasından xəbər verir. Həqiqətən də ötən əsrin 60-70-ci illərində Naxçıvan teatrında aktyor və rejissor sənətində müasirlik duyğusunun qüvvətlənməsində güclü meyl nəzərə çarpırdı. Bu, xüsusən, Baxşı Qələndərlinin baş rejissor kimi teatrda fəaliyyətə başlamasından sonra daha bariz şəkildə görünməyə başlayır. Müasirliyin yalnız müasir mövzulu tamaşalar demək olmadığını qəbul və təsdiq edən teatrlar xalqın mədəniyyət tarixinin səhifələrini dərinləndirən mənalandırmaq yolunda da təşəbbüs göstərirdilər. Baxşı Qələndərlinin Naxçıvan teatrında quruluş verdiyi ilk tamaşa Adil Babayevin “Ürək çağırır” (11 may 1964) olmuşdur. Bu tamaşadan sonra Baxşı Qələndərli Kəmalə Ağayevanın “Məhsəti” əsərinə (bədii tərtibatçı rəssam Məmməd Qasimov) quruluş vermişdi. “Məhsəti” yerli müəllif Kəmalə Ağayevanın dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi. 1964-cü ilin iyun ayının 1-də göstərilən ilk tamaşada Zəroş Həmzəyeva (Məhsəti), Məmməd Quliyev (Gəncə hökmdarı), İsa Musayev (Pərvər baba), İldırım Cəbbarov (İlyas), Əkbər Qardaşbəyov (Əmir Əhməd), Əyyub Məmmədov (Əşrəf), Tamara Məmmədova (Rəna), Sofya Hüseynova (Tərgül), Xədicə Qaziyeva (Bəlx hökmdarı), Kazım Hüseynov (Möhnət), Rza İsfəndiyarlı (Vəzir) və başqaları oynamışlar [11, v. 41-42]. “Təcrübəli rejissor Baxşı Qələndərli tarixi şəraiti bütün təfərrüatı ilə təsvir etmək prinsiplərindən, cah-cəlalı dekorasiyalardan və parıltılı geyimlərdən uzaq qaçmışdı. Tamaşa rejissor dəstixəttinin sadəliyi, təsvir vasitələrindəki qənaətcilliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. İki dünyagörüşün, iki fəlsəfi baxışın baş-baş gəlməsi tamaşada inandırıcı bir şəraitdə göstərilirdi. Məscid və xərəbət – bu iki cəbhə tamaşanın iki rəmzi surəti idi” [1, s. 287].

Aktyor ansamblını möhkəmləndirmək və səhnə mədəniyyətini yüksəltmək istiqamətində rejissor Baxşı Qələndərlinin Naxçıvan teatrındakı fəaliyyəti ötən əsrin 60-70-ci illərində xüsusilə səmərəli idi. Onun adı bir rejissor kimi respublika mətbuatında tez-tez çəkilirdi. O, quruluş verdiyi tamaşalarda nə özündən əvvəlki həmkarlarını, nə də müasirlərini təkrarlamazdı. Təsədüfi deyildir ki, sənətsünaslıq doktoru, professor Cəfər Cəfərov Baxşı Qələndərini “Naxçıvan teatri üçün bir tapıntı adlandırmışdı” [2, s. 312]. “Məhsəti”dən sonra quruluş verdiyi “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Cehizsiz qız”, “Mehmanxana sahibəsi” kimi tamaşalar müsbət qiymətləndirilir, “rejissorun aktyorun aynasına çevirmək” [9] prinsipi bəyənilirdi. Belə bir deyim var: “Çatmaq istədiyi hədəfi olmayan insanlar çalışmaqdan zövq almazlar”. Baxşı müəllim isə məhz çatmaq istədiyi hədəfləri ustalıqla fəth edən, yüksək zirvələrə doğru inamla irəliləyən, işindən zövq alan əməksevər, daxilən öz peşəsinə vurğun sənətkar idi.

Naxçıvan teatri həmişə klassik irsə, habelə tarixi-inqilabi keçmişimizdən bəhs edən əsərlərə müraciət etmişdir. Müasir əsərlərlə yanaşı klassik dramaturgiya nümunələrinin də səhnəyə gətirilməsi teatrın yaradıcılıq imkanlarının geniş olmasının bariz nümunəsidir. Bu mənada Baxşı Qələndərlinin hazırladığı əsərlərin səhnə təcəssümü diqqəti cəlb edir. İftixar hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Baxşı Qələndərli fəaliyyəti dövründə 100-dən artıq klassik və müasir əsərlərə uğurlu quruluş vermişdir. O, Naxçıvan teatrında M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Hacı

Qara", N.Vəzirovun "Hacı Qəmbər", H.Cavidin "Şeyx Sənan", "Şeyda", C.Cabbarlının "Od gəlini", "Solğun çiçəklər", "Oqtay Eloğlu", C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı", S.S.Axundovun "Laçın yuvası", S.Vurğunun "Vaqif", C.Məmmədovun "Dan ulduzu", A.Babayevin "Yarımçıq şəkil", "Ürək çağırır", K.Ağayevanın "Məhsəti", H.İbrahimovun "İtilən sağlıq", H.Razinin "Arxalı dağlar", H.Arzulun "Haray səsi", H.Fətullayevin "Alınmaz qala", İ.Səfərlinin "Yol ayrıcında", M.Tarverdiyevin "Qəmküsar", N.Nehrəmlinin "Qəmli günlər", Ə.Yusifovun "Məhəbbət abidəsi", Ə.Yusiflinin "Səadət namınə", "Siz xoşbəxt yaşayın", "Oğurlanmış məhəbbət", "Gözüm yollarda qaldı", S.Qədirzadənin "Şirinbala bal yığır", İ.Şıxlının "Kosaoğlunun səhvi", H.Muxtarovun "Mən nənə ilə evlənirəm", Ə.Səmədovun "Sehrli xalça", N.Əliyevin "Qəmli günlər", M.İsgəndərlinin "Duyğu yarpaqları" ("Səni kim unudar"), S.Rəşidinin "Mən onu axtarıram", S.Əliyevin "Canlı heykəl", M.S.Ordubadi və S.Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin", S.Rəhmanın "Toy", M.Əlizadənin "İki könül bir olsa", V.Şekspirin "Otello", F.Şillerin "Məkr və məhəbbət", K.Qoldoninin "Məhmanxana sahibəsi", "Məzəli hadisə", K.Simonovun "Dördüncü", V.İvanovun "Zirehli qatar 14-69", A.Ostrovskinin "Günahsız müqəssirlər", "Cehizsiz qız", B.Lovrenyovun "Hücum", H.Dumbadzenin "Darıxma, ana" və digər əsərlərə verdiyi quruluşlar zəngin rejissor yozumu ilə böyük diqqət cəkirdi. Bu tamaşalara yeni səhnə həyatı verən Baxşı Qələndərli özünün yüksək peşəkarlığını uğurla nümayiş etdirirdi. Onun quruluş verdiyi tamaşalar haqqında mətbuat səhifələrində mütəxəssislərin maraqlı fikirləri də yer alırdı.

Məlum olduğu kimi M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı qəhrəmanları kimi böyük rus dramaturqu A.Ostrovskinin qəhrəmanları da Azərbaycan tamaşaçılarına öz duyğu və düşüncələri ilə çox yaxındır. Təsadüfi deyildir ki, A.Ostrovskinin "Günahsız müqəssirlər", "Cehizsiz qız" pyeslərinin tamaşaları bir çox rejissor və aktyorlar üçün həqiqi sənət məktəbi olmuş, teatrlara şöhrət gətirmişdir. Tamaşaçılar A.N.Ostrovskinin "Cehizsiz qız" əsərindəki sərvət dünyasında bədbəxt olan Larisanın taleyi ilə C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər" əsərindəki Saranın taleyinin bir-birinə nə qədər yaxın və oxşar olduqlarının şahididirlər. Bəlkə də "Cehizsiz qız" əsərini tamaşaçılara sevdiren də məhz bu cəhətdir. Baxşı Qələndərlinin quruluşunda (rəssam M.Qasimov) "Cehizsiz qız" əsəri 1966-cı ilin 16 aprelində tamaşaya qoyulur. Tamaşada quruluşçu rejissor mənəvi borcun zəruri olduğunu, insan ləyaqətinin və məhəbbətinin qüdrətini ön plana çəkərək tamaşaçılara təqdim etmişdi. Bu tamaşada Larisa yalnız ətrafdakı insanlara deyil, həm də öz duyğularına qarşı mübarizə aparmalı olur. Buna görə də rejissor Larisa obrazının bədii təcəssümü üçün onun oxuduğu romansın "ehtiyac olmadan məni incitmə" sözlərini əsas götürərək traktovkasında Larisanın ölümünü zülmkarlar dünyasına qarşı ittiham kimi səsləndirir. "...Cehizsiz qız" tamaşasında öz səmimi və inandırıcı oyunu ilə Sofya Hüseynova Larisa obrazının səciyyəvi cəhətlərini real bir zəmində əks etdirməklə yanaşı, öz qəhrəmanının məhəbbətini və faciəsini də səhnədə ustalıqla canlandırır" [3, s. 73-74].

Paratov obrazı ticarət burjuaziyasının tipik nümayəndəsidir. Bu rolu Əkbər Qardaşbəyov özünəməxsus oyunu ilə səhnədə canlandırır. Paratov (Ə.Qardaşbəyov) həyatın bütün mənasını öz sərvətində görür. Paratovun ən böyük arzusu varlanmaqdır. Larisanın nakam məhəbbətinin baisi də məhz budur. Baxşı Qələndərlinin orijinal rejissor işində "Cehizsiz qız" tamaşası diqqətəlayiq və klassik irsə düzgün münasibətin ifadəsi öz əksini tapırdı.

Baxşı Qələndərlinin quruluş verdiyi növbəti tamaşa da Adil Babayevin məşhur realist rəssam Bəhruz Kəngərlinin həyat və yaradıcılığını əks etdirən "Yarımçıq şəkil" adlı tarixi dramıdır. Əsər 24 may 1968-ci il tarixdə (rəssam M.İsmayılov, bəstəkar N.Məmmədov, rejissor assistenti T.Mövləvi) tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşada Əkbər Qardaşbəyov (Bəhruz), İsa Musayev (Qəmküsar), Yusif Haqverdiyev (Ülfət), Əyyub Haqverdiyev (Oğulbəy), Pakizə Məmmədova (Şirin), Zemfira Əliyeva və Sürəyya Qurbanova (Yasəmən), Sofya Hüseynova (Eteri), Tofiq Mövləvi (Vaso), Aydın Şahsuvarov (Salomon), Mirzə Əkbərov (Mirzə Bağır ağa), İbrahim Məmmədov (Ziyad) və Yaqub Əliyev (Polis) çıxış etmişlər [12, v. 37-38; 10]. Tamaşa haqqında quruluşçu rejissorun əməyinə yüksək qiymətin nəticəsi olaraq yazılır: "Quruluşçu rejissor Baxşı Qələndərli dramaturq fikrinə sadıq qalaraq Bəhruzun həyatını yeniliyə, işığa doğru can atan insanların mübarizəsi kimi mənalandırmışdır" [9]. Hər bir sənətkar tarixi mövzulara müraciət edərkən həmin əsərlərə müasirlik baxımından yanaşır, ona yeni həyat vermək üçün zəngin bir zəmin hazırlayır, tarixi hadisələri günün-zama-

nın tələbi səviyyəsində qiymətləndirir, yeni nəsilə keçmişə, həyatını doğma xalqının səadəti yolunda fəda etmiş insanlara hörmət və məhəbbət hissi təbiiyə etməyə çalışır. Bu da tarixi əsərlərin və tamaşaların əsas qayəsini təşkil edir. Baxşı Qələndərli “Yarımçıq şəkil” əsərinə quruluş verərkən məhz bu mövqedən yanaşmış, müəllif fikrini daha dərinlən şərh etmişdi “Yarımçıq şəkil” pyesinin bədii məziyyətlərindən danışmadan əvvəl xüsusilə bu mövzunun Naxçıvan üçün yaxın olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çünki hadisələr Naxçıvanda cərəyan edir və əsərin baş qəhrəmanı Bəhrüz Kəngərlinin bütün fəaliyyəti də məhz bu qədim şəhərlə, onun adamları, mədəni mühiti ilə bağlıdır.

Rejissor Baxşı Qələndərli bu əsərə “yerli” mövzu kimi baxmamış, onun daha çox ictimai-siyasi mahiyyətini və bədii məziyyətlərini açmağa nail olmuşdur. Rejissor tamaşada xalqın nəcib sıfətlərindən, yüksək duyğu və düşüncələrindən, vətəndaşlıq qururu kimi istifadə etmişdir. Tamaşanın qəhrəmanları dərin düşünən, yüksək ideyalarla yaşayan insanlardır. Baxşı Qələndərli də əsərə quruluş verərkən məhz bu mövqedən yanaşmış, Bəhrüzün həyatını yeniliyə, işığa doğru can atan insanların mübarizəsi kimi mənalandırmışdır. O, əsəri tamaşaya hazırlayarkən qəhrəmanın tərcümeyihəsinin təfərrüatına uymamış, onu bir sənət fədaisi kimi canlandırmışdı. Tamaşada rəssam Bəhrüzün mürəkkəb taleyi, ziddiyyətli daxili aləmi işıqlandırılırdı. Gürcü qızı Eterinin ona məhəbbəti, Bəhrüzün həyəcan və iztirabları, tufanlı illərin hadisələri ilə üzvü şəkildə tamaşada əks olunurdu. Bəhrüz təkcə təbiət aşiqi olan rəssam kimi deyil, həm də inqilab alovları içərisində mətinləşən bir vətəndaş kimi diqqəti cəlb edirdi. Rejissor Baxşı Qələndərli əsərdəki hadisələri daha geniş miqyasda götürərək Bəhrüzün taleyini 1912-1920-ci illərin gərgin hadisələrinin fonunda göstərmişdi. Əlbəttə, bütün bunlar tamaşanın quruluşçu rejissoru, əməkdar incəsənət xadimi Baxşı Qələndərlinin gərgin əməyinin sayəsində yaranmışdı.

Baxşı Qələndərli Azərbaycan səhnəsinin özünəməxsus fərdi, orijinal üslubu olan məşhur rejissorlarından biri idi. Öz peşəsinin vurğunu və fədakarı olan Baxşı müəllim Naxçıvan teatrında böyük şövlə çalışır, bu teatrda yüksək peşəkarlığı ilə iz qoyurdu. O, Naxçıvanda çalışdığı illərdə teatrın inkişafında müstəsna rol oynayır. Qədim yunan filosofu Demokritin “İnsan öz gözündə deyil, başqalarının gözündə yüksəlməlidir” – fikri Baxşı müəllimin timsalında öz dəqiq əksini tapırdı. Baxşı Qələndərli tanınanların, onunla bir yerdə işləyənlərin hansına üz tutduqsa hamısında böyük sənət-kara eyni münasibəti, eyni hörməti və ehtiramı hiss etdik. Baxşı müəllimlə uzun illər bir yerdə çalışmış, bilavasitə onun quruluş verdiyi müxtəlif tamaşalarda iştirak edən prezident təqaüddçüləri, mərhum sənətkarlar İbrahim Bənəniyarlı və Müzəffər Səfərovun fikirləri də bu baxımdan maraqlıdır: “Baxşı Qələndərli çox sadə, təvəzökar, səmimi dost, yaxşı ailə başçısı, yüksək ixtisaslı mütəxəssis idi. Əməksevərliyi və təşəbbüskarlığı daim kollektivdə özünü büruzə verirdi. O, yüksək peşəkarlığı sayəsində Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyduğu əsərlərlə teatr tariximizdə öz silinməz izini qoyub. Baxşı Qələndərli aktyor və rejissor kadrlarının formalaşmasında mühüm rol oynayıb və kollektivdə böyük hörmət və rəğbət qazanıb. Baxşı müəllim öz sənətini nə qədər sevirdisə, bildiklərini də həmkarlarına eyni məhəbbətlə öyrədirdi. Gələcək kadrların mükəmməl yetişməsində Baxşı Qələndərli təcrübəsini və məharətini onlardan əsirgəmirdi. Bir rejissor kimi onu yaşadan, unudulmağa qoymayan məziyyətlərdən biri də elə bu idi” [5, s. 223].

Baxşı Qələndərli şərəfli rejissorluq fəaliyyəti ilə milli teatr sənətimizin əsl fədailərindən biri oldu. Azərbaycan teatr sənətinə öz töhfələrini verdi. Adını mədəniyyət tariximizə əbədi həkk etdirdi. Bu görkəmli sənətkarın fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 1974-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. İki dəfə “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olundu. İstedadlı sənətkar 1985-ci ilin sentyabr ayının 14-də Naxçıvan şəhərində dünyasını dəyişdi və bütün varlığı ilə sevdiliyi İrəvan şəhərində dəfn olundu.

Unudulmaz sənətkar çalışdığı bütün kollektivlərin, tamaşaçıların, sənətsevərlərin rəğbətini və hörmətini qazanmışdır. Onun xatirəsi bu ulu məbəddə həmişə əziz tutulur, yad edilir. Baxşı Qələndərli Naxçıvan teatrının ağsaqqalı, müdrik insanlarından biri idi. Fikrimizi məşhur Şotland filosofu Uilyam Hamiltonun sözləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: “Yer üzündə ən böyük varlıq insandır, insanda isə ən qiymətli şey müdriklikdir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Azərbaycan teatri (1873-1973). Bakı: Azərnəşr, 1974, s. 314.
2. Cəfərov C. Əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, 395 s.
3. Qasimov Ə. Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2016, 176 s.
4. Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
5. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatri. Bakı: MBM, 2004, 420 s.
6. Sidqi M.T. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 280 s.
7. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 864 s.
8. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan teatri. Bakı: Azpoliqraf, 2008, 352 s.
9. Səfərov C. Rejissor tamaşanın müəllifidir. "Şərq qapısı" qəz., 1968, 27 dekabr.
10. "Şərq qapısı" qəz., 1968, 7 iyun.
11. Naxçıvan MRDA: f. 50, siy. 2, iş 23.
12. Naxçıvan MRDA: f. 50, siy. 2, iş 21.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: aliqehreman@yanoo.com*

Ali Gahramanov

BAXSHI GALANDARLY: ART FATE

The article focuses on the life and art of prominent stage maker, talented director Baxshi Galandarli, his peculiar features of his scene, and his services in the formation of Nakhchivan Theater, repertoire enrichment, and successful performance. The essence of his performance, the fate of a successful scene is focused on.

Keywords: *Nakhchivan Theater, Baxşi Kalendarli, chief director, stage, drama, strukture.*

Али Гахраманов

БАХШЫ ГАЛАНДАРЛЫ: САМОПОЖЕРТВОВАНИЕ В ИСКУССТВЕ

В статье описывается жизнь и творчество видного мастера сцены, известного режиссера Бахшы Галандарлы, сообщается о его пути на сцене, и о его жизни, характеризуются особенности его действий, связанные со сценой, одновременно оценивается его роль в формировании Нахчыванского театра и роль его в обогащении репертуара, и заслуги в удачных сценических постановках. Обращается особое внимание на структуру постановок и об удачной судьбе сцены театра.

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, Бахшы Галандарлы, главный режиссер, сцена, драматургия, структура.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 792.03

ƏLƏKBƏR QASIMOV

**NAXÇIVAN DÖVLƏT DRAM TEATRININ TƏRƏQQİSİNDƏ MUSİQİLİ
TAMAŞALARIN ROLU (1941-1963-CÜ İLLƏR)**

Məqalədə 1941-1963-cü illər ərzində Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında hazırlanmış musiqili tamaşalar haqqında ətraflı məlumat verilir. Bu dövrdə teatrın ümumi tərəqqisinə təsir göstərmiş tamaşalar mükəmməl təhlil edilir. Eləcə də tamaşaların bəstəkarları və musiqi tərtibçiləri, həmçinin onların digər yaradıcı heyətləri araşdırılır. Bundan başqa teatrın həyatında baş verən əlamətdar və tarixi hadisələr də geniş işıqlandırılır.

Açar sözlər: teatr, musiqi, tamaşa, bəstəkar, rejissor, rəssam, aktyor.

1941-ci ilin yayına kimi M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının truppası artıq yetkin və püxtələşmiş aktyorlarla yanaşı, həvəskar gənclərin də axını hesabına xeyli böyümüş, truppa əsas və yardımçı heyətlərə bölünmüşdü. Artıq güclü truppaya malik olan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında rəngarəng və məzmunlu repertuar bərqərar olmuş, musiqi bölməsi, zəngin paltar, rekvizit, qrim sexləri yaradılmış, işıq, dərz, parik, butafor və dülgər sexləri təşkil olunmuşdu.

1940-1941-ci il mövsümündə teatrın repertuarını əsasən Yusif Yulduz, Həsən Ağayev, Səməd Mövləvi, İbrahim Həməzəyev, İsa Musayevin quruluş verdikləri tamaşalar təşkil edirdi. Bu dövrdə teatrın baş rəssamı Şamil Qaziyev idi.

1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən Müharibəsi bütün ölkədə və respublikada olduğu kimi Naxçıvanda da dinc həyatı pozdu. Bu dəhşətli müharibə dörd il Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının da yaradıcı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Müharibənin ilk günlərindən teatrın əsas və yardımçı tərkibinin aktyorlarından Rza Bacıoğlu (Məmmədov), Firudin Sultanov, Abbas Qulu-yev, Tələt Nəcəfov, Ağabala Məmmədov, Mirələsgər Seyidov və başqaları, eləcə də texniki heyətdən bir neçə nəfər, ümumiyyətlə 15-ə qədər işçi cəbhəyə getdi [1, s. 81].

Teatrda qalan yaradıcı heyət və kollektivin digər qismi arxa cəbhədə – doğma səhnədə, həmçinin yerli hərbi hissələrdə, hospitallardakı döyüşçülər qarşısında, istehsalat müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının zəhmətkeşləri qarşısında özlərinin fədakar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Müharibənin ilk aylarında səfərbər olunmuş briqadalar şəklində işləyən teatrın truppası əsasən arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsinə, düşmənin – alman faşistlərinin ifşa olunmasına, qələbəyə inama və yüksək vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasına həsr olunmuş səhnəciklər, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixini, döyüşkənlik ruhunu əks etdirən tamaşalardan parçalar hazırlayıb göstərirdi.

Qədim sənət ocağının aktyorları bu dövrdə yeni formada çıxışlar etməyə alışmışdılar. Onlar da müharibə dövrünün tələblərinə uyğunlaşaraq aktual mövzulu səhnəciklərin ifası zamanı bəzən gözənlənmədən, bədahətən, həm də yerinə düşən sözlər işlədirdi, cümlələr qurur və onlara da uyğun hərəkətlər edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında Mir İbrahim Həməzəyev M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının direktoru, 1943-cü ildə isə baş rejissoru təyin edildi [1, s. 72].

Təbii və qanunauyğun olaraq bu vaxt teatrın əsas qayğılarından biri repertuarı vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri aşılamanı dəyərli pyeslərlə zənginləşdirmək idi. Bütün sovet teatrları kimi Naxçıvan Teatrının kollektivi də xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq həyatını əks etdirən əsərlərə yenidən müraciət etdi.

1941-ci ildə muxtar respublikada musiqi təhsilini və mühitini, eləcə də dövlət dram teatrının işini canlandırmaq məqsədilə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun tövsiyəsi və zəmanətilə onun tələbəsi, artıq kifayət qədər tanınmış gənc bəstəkar Məmməd Cavadov Naxçıvana göndərilir. Naxçıvan Teatrının musiqi hissə müdiri təyin olunmaqla, o, həm də şəhər musiqi məktəbində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir. M.Cavadovun gəlişilə həqiqi mənada teatrın musiqi bölməsində bir canlanma, yeniliklər yaranır – ansamblın tərkibi yeni alətlər və ifaçılar hesabına genişləndirilir, vokal imkanı olan aktyorlarla mütəmadi fərdi məşqlər aparılır. Məmməd müəllim eyni zamanda yeni tamaşalar üçün musiqilər tərtib edir və orijinal parçalar da yazır, opera, operetta və musiqili komediyalara dirijorluq edir. Məmməd Cavadov burada işlədiyi dövrdə – 1945-ci ilin aprel ayında şair Hü-

seyin Özimin sözlərinə bəstələdiyi ən məşhur mahnısı olan “Barı Naxçıvan”la bu gün də naxçıvanlılar tərəfindən daim minnətdarlıq hissilə xatırlanan bəstəkarlardandır.

Müharibənin ilk illərində müharibə mövzulu əsərlər olmadığı üçün teatr öz repertuarında olan, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri aşıl原因an tamaşaları ilə çıxış etdi. Bir qədər sonra milli dramaturgiyamızda yaranan müharibə mövzulu pyeslər – Zeynal Xəlilin “İntiqam”, Məmmədhüseyn Təhmasibin “Aslan yatağı”, Rəsul Rzanın “Vəfa”, habelə rus dramaturgiyasından Konstantin Simonovun “Vətən oğlu” (“Bizim şəhərli oğlan”), A.Surkovun “Stalinqraddan uzaqlarda” kimi qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ideyalı əsərləri teatrın repertuarına daxil oldu. Kollektiv fədakarasına, cəfəkeşliklə çalışmağa başladı.

Məmmədhüseyn Təhmasibin pyesləri müxtəlif illərdə doğma Naxçıvan Teatrında da uğurlu səhnə həllini tapıb. Həmin əsərlər əsasında hazırlanmış və 1941-ci il yanvarın 29-da premyerası olan “Bahar” (rejissoru Səməd Mövləvi, rəssamı Şamil Qaziyev, bəstəkarı Səid Rüstəmov, dirijoru M.Nəbiyev), 1943-cü il mayın 17-də premyerası olan “Aslan yatağı” (rejissoru İbrahim Həmzəyev, rəssamı Əyyub Hüseynov, musiqi tərtibçisi Səfər Rəcəbli), 1955-ci il dekabrın 28-də premyerası olan “Çiçəkli dağ” (rejissoru Əli Hüseynov, rəssamı Məmməd Qasimov, musiqi tərtibçisi Məmməd Məmmədov) tamaşalarını qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 17 iyun 1943-cü il tarixli Fərmanı ilə hərbi hissələrdə bədii xidmət işini yaxşı təşkil etdiklərinə və Azərbaycan incəsənətinin inkişafında xidmətlərinə görə bir qrup sənətkarla birlikdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyorlarından Mir İbrahim Həmzəyev, Səməd Mövləvi, İsa Musayev, Əyyub Haqverdiyev də Azərbaycan SSR Əməkdar artisti fəxri adına layiq görüldülər.

1944-cü ildə isə döyüşçülər qarşısında səmərəli çıxışları nəzərə alınaraq teatrın aktyoru Mirhəsən Mirişliyə Naxçıvan MSSR əməkdar artisti fəxri adı verildi. Elə həmin il fevralın 5-də Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Soveti M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25 aprel tarixli Fərmanı ilə isə M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının baş rəssamı Şamil Qaziyev ilk dəfə olaraq muxtar respublikada yenidən təsis olunmuş “əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görüldü.

Teatrın yubileyilə əlaqədar 1944-cü ilin yayında “Böyük bağ”da istifadəyə verilmiş 500 yerlik Yay Teatrına Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi.

1941-45-ci illərdə Naxçıvan Teatrında “Əsli və Kərəm” (Ü.Hacıbəyov), “Aşıq Qərib” (Z.Hacıbəyov) operaları, “Toy kimindir?” (A.Məşədibəyov və M.Əlizadə), “Beşmənatlıq gəlin” (S.Rüstəmov və M.S.Ordubadi), “Gözün aydın” (F.Əmirov və M.Əlizadə) musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuş, dram və komediyalardan ibarət hazırlanmış yeni tamaşalar üçün musiqilər bəstələnmiş və ya tərtib edilmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə, yəni 1950-ci ilə qədər isə teatr “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” (Ü.Hacıbəyov), “Əlli yaşında cavan” (Z.Hacıbəyov), “Ürəkçalanlar” (F.Əmirov və M.S.Ordubadi) tamaşalarını hazırlamışdır. Ümumiyyətlə, müharibə illərində və sonrakı illər ərzində tamaşaya qoyulmuş və bərpa edilmiş opera, operetta və musiqili komediyaların hər biri dirijor rəhbərliyi altında orkestr müşayiətilə nümayiş etdirilmişdir.

1948-ci ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı yenidən İslam Səfərlinin “Xeyir və Şər” pyesini repertuara daxil edir. Tamaşanın quruluşu teatrın rejissor-aktyoru, Azərbaycan SSR əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) İsa Musayevə, bədii tərtibatı teatrın gənc quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimova (sonralar Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi), musiqisi isə gənc bəstəkar Şəfiqə Axundovaya (sonralar Azərbaycan Respublikasının xalq artisti) tapşırılır.

Oktyabr ayının 28-də böyük müvəffəqiyyətlə keçən və rəğbətlə qarşılanan, ilk tamaşada əsas rolları sonralar xalq artistləri olmuş Səməd Mövləvi, İsa Musayev, Firuzə Əlixanova, Əkbər Qardaşbəyov, Məmməd Quliyev, gənc aktyorlardan Ruxsarə Ağayeva və Tamara Məmmədova (sonralar Azərbaycan SSR əməkdar artistləri) ifa etmişlər. Şəfiqə Axundovanın tamaşaya yazdığı mahnı və musiqilər əsərin əsas ideyasının açılmasına öz töhfəsini verməklə, tamaşaçıda xoş əhval ruhiyyə yaradır, rəğbətlə qarşılanırdı.

“Şərq qapısı” qəzeti “Xeyir və Şər” tamaşasının hazırlanması münasibətilə xüsusi səhifə vermişdi. Burada Azərbaycan SSR əməkdar artistləri – teatrın direktoru Əyyub Haqverdiyevin (sonralar xalq artisti) “Yeni mövsümü “Xeyir və Şər”lə açacağıq”, İsa Musayevin “Xeyirxah qüvvələrin simvolu”, Səməd Mövləvinin “Ədalətli şah”, həmçinin gənc aktyorlar Firuzə Əlixanovanın “Humanist qız”, Məmməd Quluyevin “Şər qüvvələrin başçısı” və Ruxsarə Ağayevanın “Gülxar surəti” adlı məqalələri dərc olunmuşdu [5, 12 oktyabr 1948-ci il].

1940-cı illərin sonunda Z. Həməzəyeva Naxçıvan Teatrında baş qəhrəmanların əsas ifaçısı kimi tanınırdı. Gözəl diksiya, aydın tələffüz, məftunedici səsə bərabər, məlahətli avaza da malik olan aktrisa 1940-50-ci illərdə teatrda tamaşaya qoyulan məşhur milli opera, operetta və musiqili komediyalarımızda özünün xanəndəlik qabiliyyətini də böyük ustalıqla təqdim edirdi. Onun ifasında dahi Üzeyir bəyin qəhrəmanları – Leyli, Əsli, Gülçöhrə, Gülnaz, Minnət... tamaşaçılar tərəfindən həmişə rəğbətlə qarşılanmışdır.

Zəroş xanım Həməzəyevanın 75 illik yubileyi münasibətilə ölkə Prezidenti, Zati-aliləri Heydər Əliyevin sənətkara ünvanladığı təbrik məktubundan bir neçə sətiri qeyd etmək yerinə düşər.

“...Fitri istedad, ifa üslubunuza xas olan təbiilik, yüksək səhnə mədəniyyəti Sizə həmişə öz həyatiliylə seçilən müxtəlif taleli saysız-hesabsız surətlər yaratmağa imkan vermişdir. Respublikanın tanınmış teatr xadimi, mərhum həyat yoldaşınız İbrahim Həməzəyevlə birlikdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində keçən sənət yolunuz 40-50-ci illərdə bu qədim diyarın mədəni həyatının canlanmasında mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrü haqlı olaraq Naxçıvan Teatrının “Həməzəyevlər dövrü” adlandırmaq olar...” [3, s. 3].

“1952-ci ilin yayında isə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına yeni baş rəssam təyin olunur. Artıq təhsilli, ixtisaslı mütəxəssis kimi doğma teatra qayıdan bu gənc, 1943-cü ildən burada icraçı rəssam, sonralar isə quruluşçu rəssam kimi fəaliyyət göstərmiş və 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbinə daxil olması ilə əlaqədar teatrdan müvəqqəti ayrı düşmüş və o dövrdə muxtar respublikanın istedadlı rəssamlarından biri kimi tanınmış Məmməd Qasımov idi”. Bəhrüz Kəngərli, Adil və Şamil Qaziyevlərdən sonra Naxçıvan Teatrının ən uzunömürlü baş rəssamı sayılan Məmməd Qasımov həmin vəzifədə 35 il ömrünün son günlərində – 1987-ci ilə kimi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir” [2, s. 56].

1961-ci ilin sonunda Ağası Məşədibəyov və Məhərrəm Əlizadənin “Toy kimindir?” musiqili komediyası yenidən Naxçıvan teatrının səhnəsində göründü. Premyerası dekabr ayının 12-də olan tamaşanın quruluşçu rejissoru İldırım Cabbarov, rəssamı Məmməd Qasımov, dirijoru Məmməd Məmmədov olmuşdur.

Rollarda İldırım Cabbarov (Mehman), İsa Musayev (Professor), Zəroş Həməzəyeva (Mirvari), Əyyub Haqverdiyev (Qoşun), Əkbər Qardaşbəyov (Uzun), Firuzə Əlixanova (Məsmə), Mirhəsən Mirişli (Göyüş), Əyyub Məmmədov (Umud), Roza Cəfərxanova (Xanım), Tamara Məmmədova (Ceyran) və başqaları iştirak edirdilər.

Həmin ayda “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyada dramaturji və şeir mətnləri qüsurlu hesab olunsa da, komediyanın musiqisi və yaradıcı heyətin işi səmərəli sayılıb. “Əsəri geniş və tələbkər tamaşaçı kütləsinin qarşısına çıxarmaq üçün teatrın yaradıcı kollektivi çox zəhmət çəkmişdir. Bunu birinci növbədə quruluşçu rejissor İldırım Cabbarovun işində görürük...”

Göyüş rolunda çıxış edən Mir Həsən Mirişlinin təbii oyunu tamaşaçıları sevindirir. Bu təbiilik özünü onun birinci pərdədə kolxoz idarəsinin kuryeri Qoşunla görüşü zamanı daha artıq göstərir. Komediya Məsmə xalaya çox az yer verilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, bacarıqlı aktrisa Firuzə Əlixanova yaddaqalan bir obraz yarada bilmişdir. Onun səhnədə atdığı hər kiçik addım da oynadığı obrazın daxili aləmindən gəlir. Qoşun surətini Əyyub Haqverdiyev incə ştrixlərlə tamaşaçılara çatdırır” [5, 18 dekabr 1961-ci il].

1962-ci ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı Hüseyn Cavidin 80 illik yubileyi münasibətilə repertuara daxil etdiyi “Səyavuş” əsəri üzərində ilin əvvəlindən hazırlıq işlərinə başladı.

Eyniadlı tamaşanın premyerası mayın 18-də böyük müvəffəqiyyətlə keçdi. Tamaşanın quruluşçu rejissoru İbrahim Həməzəyev, quruluşçu rəssamı Məmməd Qasımov, bəstəkarı Məmməd Məmmədov, rejissor assistenti Əsgər Əhmədov olmuşdur.

Baş rollarda Kazım Hüseynov (Keykavus), Zəroş Həməzəyeva (Südəbə), Firuzə Əlixanova (Rüdəbə), Məmməd Quliyev (Rüstəm), İsa Musayev və Əyyub Məmmədov (Səyavuş) iştirak edirdilər.

Yubiley günlərində göstərilən bu tamaşaya təntənəli gecədə iştirak etmək üçün Naxçıvana gələn Mişkinaz xanım da gənc Turan xanım da baxmışdılar.

1962-ci ildə orijinal musiqi bəstələnən digər tamaşa isə “Kölgəli dağ” olmuşdur. “Kiçik Qafqaz sıra dağlarında filizçıxaranların rəşadətli əməklərinə həsr olunan “Kölgəli dağ” pyesini teatrın direktoru Məmmədəli Tarverdiyev yazmışdı. Maraqlı süjeti, dramatik konflikti olan pyesi tamaşaya hazırlamaq üçün Akademik Dram Teatrın rejissoru Tofiq Kazımov dəvət olunmuşdu. Tamaşanın musiqisini konservatoriyanın gənc məzunu Ruhəngiz Qasımova bəstələmişdi. İzzət Aslanov əsrarəngiz təbiət təsvirlərindən istifadə edərək tərtibatın canlı və ifadəli həllinə nail olmuşdu” [4, s. 193].

Göründüyü kimi bu tamaşanın əsas yaradıcı heyəti – rejissoru, bəstəkarı və rəssamı dəvət olunmuş şəxslərdir. İndi tanınmış bəstəkar, Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüddüsi Ruhəngiz Qasımova tamaşanın ideyası və hadisələrin gedişilə səsleşən, maraqlı musiqilər bəstələmişdi.

Əsas rollarda İ.Musayev (Məlik ata), Ə.Məmmədov (Şücaət), Z.Həməzəyeva (Hicran), Ə.Qardaşbəyov (Səfa), digər rollarda M.Ələkbərov (Fəzan), Ə.Haqverdiyev (Gülməli), K.Hüseynov (Elmar), T.Məmmədova (Lena), P.Məmmədova (Kamalə), Y.Haqverdiyev (Abel), T.Mövləvi (Xuduş) və başqaları iştirak edirdilər. Tamaşanın premyerası iyun ayının 25-də olmuşdur.

1963-cü ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” operettasını yenidən “Məşədi İbad” adı ilə səhnəyə qoydu. Quruluşçu rejissoru İ.Həməzəyev, rəssamı M.Qasımov, dirijoru M.Məmmədov olan tamaşanın premyerası mart ayının 1-də olmuşdur. Əsas rolları Əyyub Haqverdiyev (Məşədi İbad), Zəroş Həməzəyeva və Sofya Hüseynova (Gülnaz), Əkbər Qardaşbəyov (Sərvər), Mir Həsən Mirişli (Rüstəm bəy), Kazım Hüseynov (Hambal), Tamara Məmmədova (Sənəm) ifa etmişdilər. Premyera mart ayının 1-də olmuşdur.

Naxçıvan MSSR-in 40 illiyi ərəfəsində qocaman sənət ocağının kollektivi tarixi keçmiş əks etdirən daha bir əsərə – Hüseyn Razinin (şair-dramaturq, sonralar Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi) “Odlu diyar” pyesinə müraciət etdi. 1963-cü il aprel ayının 24-də premyerası olan bu tamaşanın quruluşçu rejissoru İbrahim Həməzəyev, rəssamı Məmməd Qasımov, bəstəkarı Rəşid Məmmədov (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi), rejissor assistenti Tofiq Mövləvi (indi Azərbaycan Respublikasının xalq artisti) idi.

Əsas rollarda Əyyub Məmmədov (Cəlal), Əkbər Qardaşbəyov (Polad), Firuzə Əlixanova (Xoşqədəm), Sofya Hüseynova (Gültac), Məmməd Quliyev (Lauton), İsa Musayev (Varşamyan), Mirhəsən Mirişli (Kərim xan), Zəroş Həməzəyeva (Diləfruz), həmçinin İbrahim Həməzəyev (aparıcı) çıxış edirdilər.

“Şərq qapısı” qəzetində Müzəffər Nəsirlinin “Odlu diyar” adlı resenziyasında bədii materialın dil səlisliyi, konfliktin kəskinliyi, yumorun təbii axıcılığı qeyd olunmuşdu. “Rejissor gözəl səhnə mizanları qurmuş, yaradıcı kollektivlə səmərəli işləmişdir. Proloqun bir qədər yorucu, kütləvi səhnələrin səthliliyi müstəsna hesab edilərsə, demək olar ki, rejissor tamaşa üzərində ciddi işləmişdir. Resenziyada rəssam Məmməd Qasımovun gözoxşayan bədii quruluşu, geyimləri və bəstəkar Rəşid Məmmədovun gözəl, ürəyəyatımlı musiqisi də dəyərləndirilib” [5, 2 iyun 1963-cü il].

Bu ildə teatrın hazırladığı daha bir bəstəkar əsəri Süleyman Ələsgərov və Şıxəli Qurbanovun “Özümüz bilərik” musiqili komediyası oldu. Premyerası iyun ayının 2-də olmuş bu tamaşanın quruluşçu rejissoru Niyaz Şərifov, rəssamı Məmməd Qasımov, dirijoru Məmməd Məmmədov idi.

Tamaşada Murtuzov Ə.Haqverdiyev və M.Mirişli, Bəbirli A.Şahsuvarov və Y.Haqverdiyev, İbişov K.Hüseynov, Şölə xanımı R.Cəfərxanova, Zəfəri Ə.Qardaşbəyov ifa edirdilər. Digər rollarda İ.Musayev, İ.Məmmədov (Bənəniyarlı), P.Məmmədova, M.Quliyev, X.Qızıyeva, F.Əlixanova iştirak etmişlər.

“Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyadan oxuyuruq ki: “Musiqili komediyanı tamaşaya hazırlamaq üçün Bakıdan rejissor Niyaz Şərifov dəvət edilib. Teatr bu tamaşanı bir neçə gün sonra Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının aktyorları Bəşir Səfəroğlunun (Murtu-

zov), İmamverdi Bağirovun (Bəbirli), Roza Əliyevanın (Şölə xanım) iştirakı ilə oynadı” [5, 20 iyun 1963-cü il].

Beləliklə, məqaləyə belə bir nəticə ilə yekun vurmaq olar ki, M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı (1964-cü ildən C.Məmmədquluzadə adına Dövlət Musiqili Dram Teatrı) 1941-1963-cü illər ərzində Böyük Vətən Müharibəsinin ağır illərində, ondan sonrakı dirçəliş dövründə və dinc quruculuq illərində əzmlə, yaradıcı potensialdan var qüvvə ilə, tam istifadə etməklə işləmiş, maraqlı, məzmunlu tamaşaları ilə repertuarını zənginləşdirməklə, yüksək səviyyəli xidmətə nail ola bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov Ə.T. Naxçıvan Teatrının tarixi. Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 93 s.
2. Qasimov Ə.M. Naxçıvan Teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: AFpoliqraf, 2016, 176 s.
3. Məşəl kimi yanan ürək. Bakı: Təbriz, 1999, 64 s.
4. Rəhimli İ.Ə., Vəzirov C.H. Naxçıvan Teatrı (1883-2008). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 s.
5. “Şərq qapısı” qəz.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: elekberqasimov@mail.ru*

Alakbar Gasimov

THE ROLE OF MUSICAL SPECTACLES IN PROGRESS OF NAKHCHIVAN STATE DRAMATIC THEATRE (1941-1963)

The paper provides detailed information about musical spectacles prepared in Nakhchivan State Drama Theater during 1941-1963. During this period, spectacles that have influenced the overall progress of the theater are perfectly analyzed. Thus, composers of spectacles and music developers as well as their other creative crews are being investigated. In addition, the dramatic and historical events that took place in the life of the theater are widely covered.

Keywords: *theatre, music, spectacle, composer, producer, artist, actor.*

Алекбер Гасимов

РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПЕКТАКЛЕЙ В ПРОГРЕССЕ НАХЧЫВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА (1941-1963)

В статье дается обширная информация о музыкальных спектаклях, подготовленных в Нахчыванском государственном драмтеатре в 1941-1963 годах. Досконально анализируется спектакли, влияющие на общий прогресс театра в то время. А также рассмотрены композиторы и составители музыки спектаклей и их творческий состав. Кроме того, освещаются знаменитые и исторические события в жизни театра.

Ключевые слова: *театр, музыка, спектакль, композитор, режиссер, художник, актер.*

(Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor İlham Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 7.04

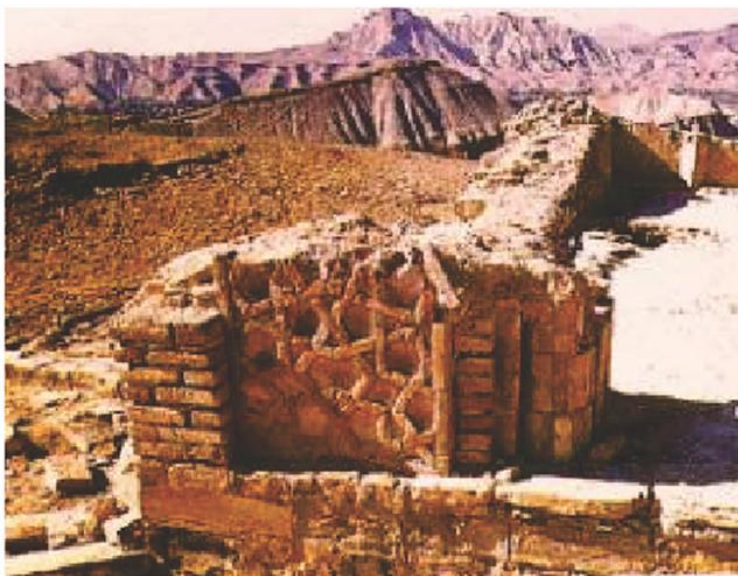
QADİR ƏLİYEV

GILAN TÜRƏSİNİN HARMONİK QURULUŞU VƏ HƏNDƏSİ NAXIŞ KOMPOZİSİYASININ İNKİŞAFI

Son illərdə aşkar olunan Gilan türbəsinin qalıqları Naxçıvan MR Ordubad rayon ərazisindədir. Türbənin memarlıq quruluşu və memarlıq dekoru hələdə tədqiq olunmamışdır. Məqalədə türbənin memarlıq quruluşu və üzərindəki həndəsi naxış kompozisiyası tədqiq olunur. Müəyyənəşdirilir ki, türbənin memarlıq quruluşu həmin dövrdə inşa olunan türbə memarlığının quruluşuna uyğundur. Üzərindəki naxış kompozisiyası isə həmin dövrdə inşa olunan türbələrin naxış kompozisiyalarının quruluşundan daha mürəkkəbdır və naxış elementləri daha da zəngindir. Bu nəticələrdən sonra türbənin tarixini dəqiqləşdirmək mümkün olur.

Açar sözlər: *Harmoniya, kompozisiya, dekor, kanon, şüa qəfəsi.*

1979-cu ildə Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisində Xaraba Gilan şəhərinin yerində qalıqları aşkar olunan Gilan türbəsi şəhərin ən yüksək yerində iri bir təpənin yamacındadır [4, s.188; şəkil 1]. Türbənin memarlıq quruluşu onun fəza formasından və üzərindəki naxış kompozisiyasından ibarətdir. Əvvəlcə türbənin fəza quruluşunu araşdıraraq.

Şəkil 1. Gilan türbəsinin qalıqları.

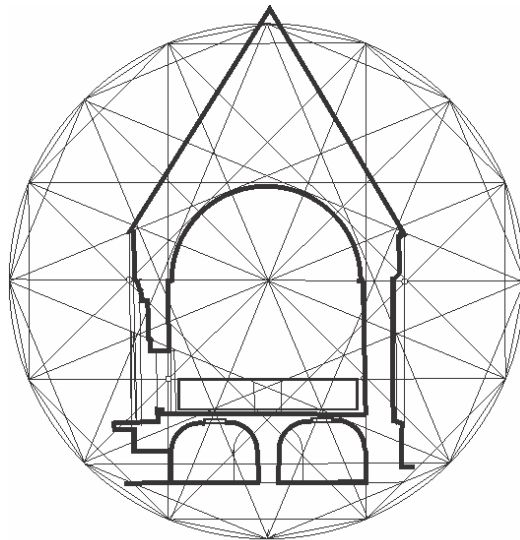
Türbənin fəza quruluşu. Türbənin üst hissəsi tamamilə dağılmış, sərdabə hissəsi isə salamat qalmışdır. Sərdabə planı daxilən səkkizbucaqlı, xaricdən isə kvadrat biçimdədir. Müasir dövrə qədər yalnız kiçik fraqmentləri salamat qalmış türbə divarları bişmiş kərpicdənədir.

Ortada düzgün səkkizbucaqlı prizmatik dayaq sütunu yerləşir. Belə mərkəzi dayaq sütunu olan türbələr Azərbaycan ərazisində Gilan türbəindən başqa yalnız üç abidədə – Marağadakı Qırımızı Günbəz, Naxçıvan şəhərindəki Möminə Xatun və Duzal kəndindəki türbələrində rast gəlinir. Bu türbələrin dördü də Naxçıvan-Marağa memarlıq məkanında yerləşir. Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlıq abidələrinin tədqiqatçısı C.Qiyasi göstərir ki, “Gilan sərdabəsi memarlıq quruluşuna görə Doğu Anadolunun Kemah qəsəbəsindəki Mencügək Qazi türbəsinin (XII əsrin başlanğıcı) alt qatı ilə eynidir” [3, s. 91; 4, s. 375; şəkil 2].

Şəkil 2. Kemah. Məlik Mengüçək qazi gumbədi.

Hətta bu hər iki sərdabənin ölçüləri – həcmi və eyni zamanda hündürlüyü də bir birinə yaxındır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün biz Kemah türbəsinin kəsiyinin qrafiki analizini vermişik [5, s. 376; şəkil 3].

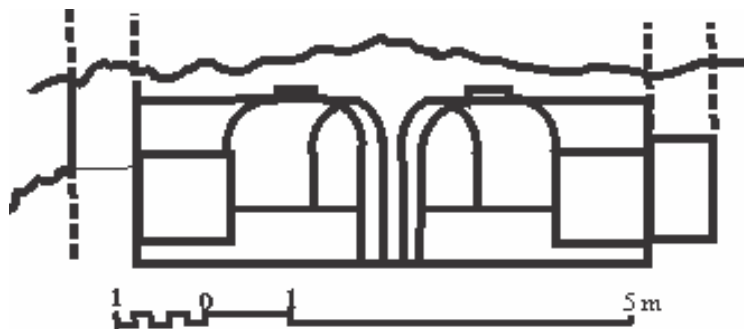
Şəkil 3. Kemah. Məlik Mengüçək qazi gumbədi. Kəsiyin qurulmasının qrafiki analizi.

Gilan türbəsi “mərkəzi dayaqlı sərdabələr” növünə aid olduğu üçün tədqiqatçı bu memarlıq quruluşuna da aydınlıq gətirir: “Mərkəzi dayaqlı sərdabələrə Azərbaycanın başqa bədii zonalarında rast gəlinmir. Ancaq Naxçıvan-Marağa zonası üçün səciyyəvi olan bu sərdabə tipinin təkamülünü qısaca belə izah etmək olar. Başlanğıcda örtüyün möhkəmliyini təmin etmək üçün onun ortasında göbələkvari sütun qoyulurdu. Sonralar sütunun uclarını sərdabənin uyğun küncələrinə tağlarla birləşdirməklə memarlar bütöv dayaq sistemi yaradırdılar. Bu sistem əsasında tikilən sərdabələr təkcə qeyri-adi möhkəmliyi ilə deyil, həm də biçimin incə plastikası, interyerin ahəngdar gözəlliyi ilə seçilir” [3, s.90].

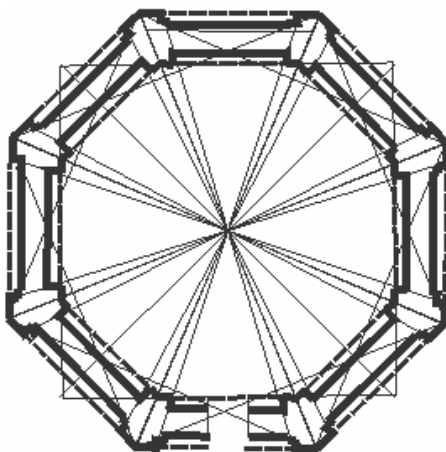
Daha sonra C.Qiyasi türbənin memarının kim olduğunu aydınlaşdırır: “Kemah türbəsinə Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi nümayəndəsi tərəfindən tikilməsi ehtimalı böyükdür. Belə ki, həmin illərdə mencuqların əsas tikililərini iki azərbaycanlı memar yerinə yetirirdi. Onlardan biri Əhməd Əbubəkr oğlu Mərəndinin Sivasda ucaltdığı Keykavus türbəsi görünüşcə Gilan və Kemah türbələrinə bənzərdir. Görünür Kemah türbəsinə də Mərəndli memar ucaltırmışdır” [3, s. 90]. Belə-

liklə, C.Qiyasi türbənin inşa tarixinə bir aydınlıq gətirir: “Bütün yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq Gilan türbəsinin XII yüzilliyin son rübündə tikildiyini söyləmək olar [3, s. 90].

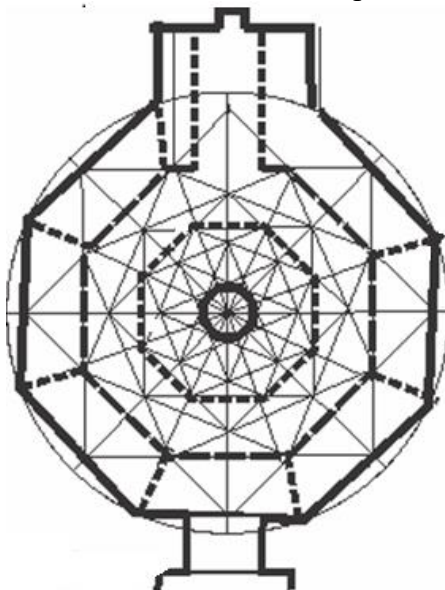
Müasir dövrə qədər gəlib çatmış türbə qalıqlarının Yerüstü kamera və yeraltı sərdabə hissədən ibarət olan hissələri planda səkkizbucaqlı biçimdədir. Bu o deməkdir ki, türbənin quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemində əsaslanır. Şəkil 4-də bu sistem əsasında türbə kəsiyinin, şəkil 5-də və şəkil 6-da isə yerüstü və yeraltı hissələrin planlarının qurulmasının qrafiki analizi göstərilib [4, s. 377].

Şəkil 4. Gilan türbəsi. Salamat qalan hissənin kəsiyi.

Şəkil 5. Gilan türbəsi. Yerüstü kameranın planının qrafiki analizi.

Şəkil 6. Gilan türbəsi. Yeraltı sərdabənin planının qurulmasının qrafiki analizi.

Türbənin naxış kompozisiyası. Gilan türbəsinin üzərində kərpicdən ibarət salamat mürəkkəb həndəsi naxış kompozisiyasının qalıqları var idi. Təəssüf ki, son dövrlərdə bu naxış kompozisiyaları da artıq dağılmış və türbə üzərində sadəcə izləri qalmışdır. Bu baxımdan onların qrafiki təhlilinin nə qədər əhəmiyyətli olmasını izah etməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

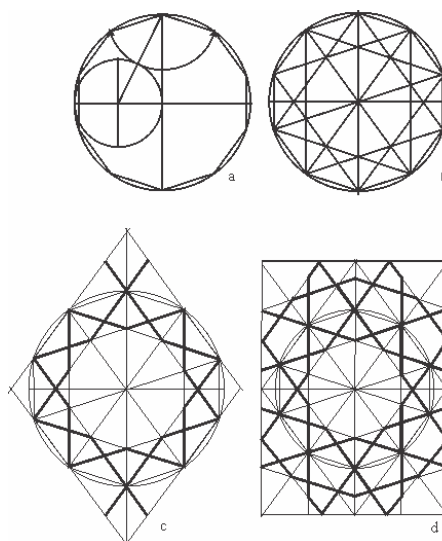
Əvvəlcə bu naxış kompozisiyaları haqqında qısa məlumat verək. Məlumdur ki, XI-XIII yüzilliklərdə Naxçıvan-Marağa memarlıq nümunələrinin inşasında bişmiş kərpic aparıcı tikinti materialı olmuşdur. Bu tikinti materialından istifadə olunması istənilən formada memarlıq biçimlərinin alınmasına, tələb olunan mühəndis quruluşlarının seçilməsinə, eləcə də mürəkkəb memarlıq bəzək elementlərinin alınmasına imkan verirdi.

XI-XIII əsrlər bütün müsəlman Şərqində olduğu kimi Azərbaycan memarlıq abidələri, o cümlədən Gilan türbəsi bütün müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan kanonlara – vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Gilan türbəsinin kərpic dekoru mürəkkəb həndəsi naxış kompozisiyalarından ibarətdir. Naxışları əmələ gətirən kərpiclər əsasən kvadrat biçimindədir. Burada eyni zamanda naxışları əmələ gətirən həndəsi fiqurların quruluşuna uyğun olaraq, üçbucaq, paraleloqram trapesiya profilli kərpiclərdən də istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, Orta Əsr Müsəlman Şərqində türbələr üzərində bəzək dekoru yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Türbə üzərində kərpic dekoru “qerix” (düyün) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərdir. Naxışlar tamamilən düz xətlərin harmonik birləşməsindən yaranır ki, biz bu harmonik quruluşun açılması qanunu ilə məşğul olacağıq.

Məlumdur ki, həndəsi naxış kompozisiyası çox ciddi riyazi qanuna tabedir. Müasir dövrdə olduğu kimi Orta Əsr Müsəlman fəlsəfəsində riyazi elmlər də isbat tələb edirdi. VIII əsrdə yaşamış məşhur filosof, Ərəb fəlsəfəsinin banisi əl-Kindi (800-879) riyazi elmlərin şərhini verərək göstərirdi ki, “Riyazi elmlərdə biz mühakimə deyil, isbat tələb etməliyik. Doğrudan da biz əgər riyazi elmlərdə mühakimələrə müraciət etsə idik onda bizim biliklərimiz burada elm deyil, ancaq rəy xarakteri daşıyardı” [2, s. 35].

Naxış kompozisiyasının açılması üçün hansı mütənasiblik sisteminin seçilməsi üsulunu aydınlaşdıraraq. Həndəsi naxış formasını nəzərdən keçirdikdə ilk baxışda naxış kompozisiyası daxilində müəyyən qanunauyğunluqla yerləşən düzgün beşbucaqlılar diqqəti cəlb edir. Beləliklə, naxış kompozisiyası quruluşunun hansı mütənasiblik sistemində daxil olması məsələsi aydınlaşır ki, “Bu da həndəsi olaraq İlahi mütənasiblik qanunu olan düzgün beş (on) bucaqlı mütənasiblik sistemidir” [1, s. 43]. Məlumdur ki, bu sistemin mahiyyətini həndəsi olaraq düz xətt parçasının orta və kənar nisbətə bölünməsi ilə nəticələnən İlahi mütənasiblik qanunu olan “Qızıl bölgü” mütənasiblik sistemi təşkil edir. Əgər çevrə radiusunu orta və kənar nisbətə bölsək o zaman sonun daxilində çəkilmiş düzgün onbucaqlının tərəfini almış olarıq [5, s. 421; şəkil 7a].

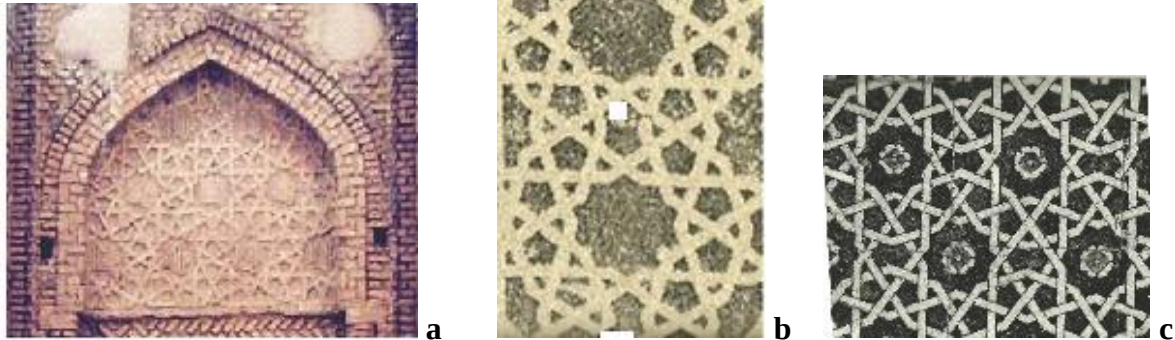
Şəkil 7. Gilan türbəsi. Düzbucaqlı daxilində naxış kompozisiyasının alınmasının qrafiki təhlili.

$$\frac{\sqrt{5} + 1}{2}$$

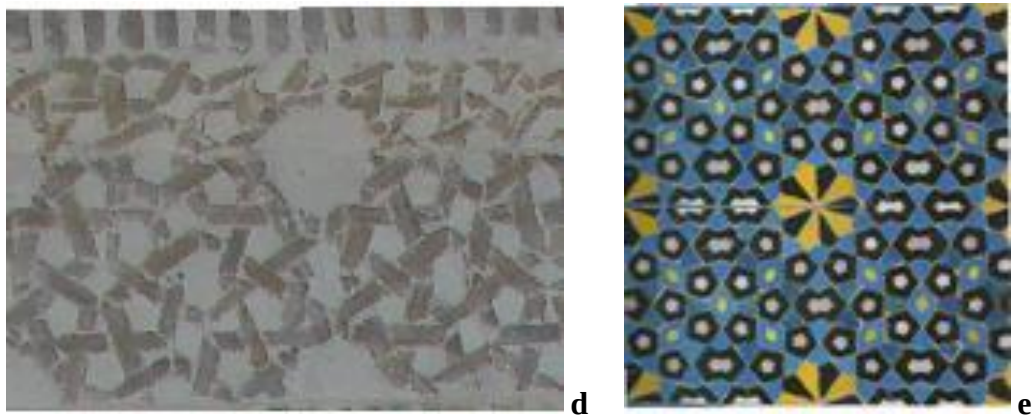
Onun ədədi ifadəsi: $\approx 1,618...$

Naxış kompozisiyasının alınmasını mərhələ-mərhələ aydınlaşdırıq.

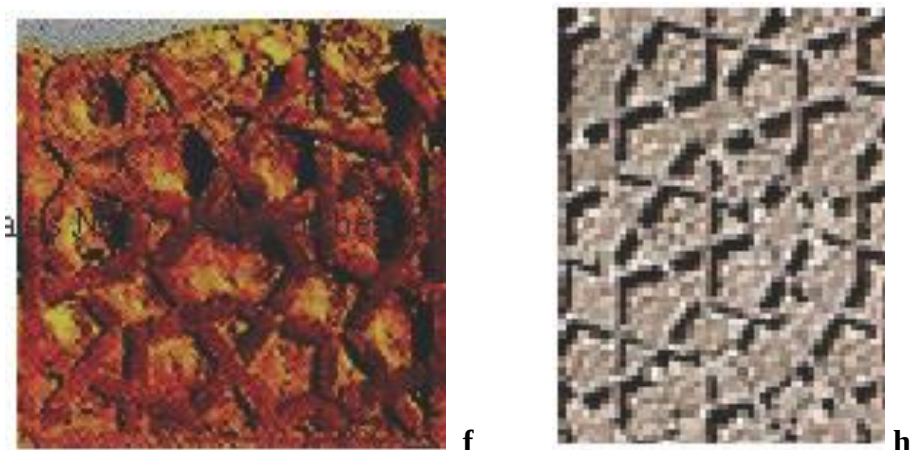
Birinci mərhələdə düzgün onbucaqlı daxilində ulduz çoxbucaqlısını alırıq [5, s. 420; şəkil 7b].

Şəkil 8. Xərrəqan (a), Etimad əd-Dövlə (b) türbələri, Daş Hauli sarayı (c). Naxış kompozisiyaları.

Şəkil 9. Üç günbəz türbəsi (d), İsfahan Came məscidi (e). Naxış kompozisiyaları.

Şəkil 10. Gilan(f), Göy Günbəd(h) türbələri. Naxış kompozisiyaları.

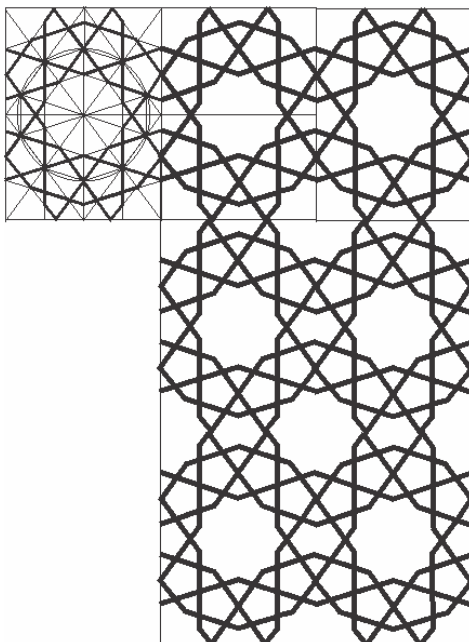
İkinci mərhələdə çevrə daxilində çəkilən düzgün onbucaqlının uyğun tərəflərinin birləşdirilməsi nəticəsində düzbucaqlının ölçülərini müəyyən edən nöqtələri alırıq [5, s. 421; şəkil 1c].

Üçüncü mərhələdə düzgün onbucaqlının uyğun tərəflərinin kəsişməsindən alınan nöqtələrdən üfüqi və şaquli xətlərin keçirilməsi nəticəsində daxilində müəyyən şüa qəfəsi olan düzbucaqlı alırıq.

Bu şüa qəfəsi üzərində müəyyən ardıcılıqla hərəkət edərək düzbucaqlı daxilində müəyyən həndəsi naxış kompozisiyasını alırıq [5, s. 421; şəkil 7d].

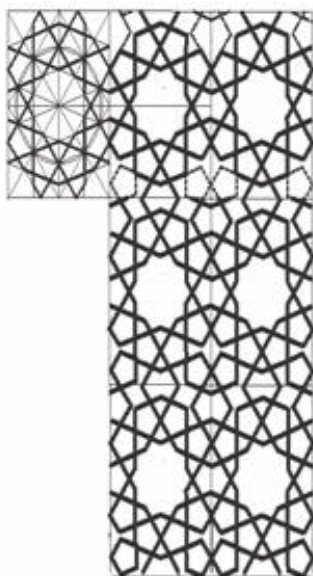
Gilan türbəsi üzərində naxış kompozisiyasının yayılma arealı.

1. Aldığımız naxış kompozisiyası Xərrəqan (İran), Etimad əd-Dövlə (Hindistan, Aqra), Daş Hauli [8, s. 268] sarayı üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyalarının qrafiki analizidir [5, s. 422].

Şəkil 11. Xərrəqan, Etimad əd-Dövlə, Daş Hauli abidələri üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyalarının qrafiki analizi.

2. Şüa qəfəsində düzbucaqlının təpələri üzərində alınan ulduz hissədə boşluqlarda naxış elementləri artırmaqla şəkil 9-da göstərilən Üç güncəz türbəsi və İsfahan Came məscidi üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının [6, s. 32] quruluşunu alırıq (şəkil 12-də punktir xətlərlə göstərilib) [5, s. 423].

Şəkil 12. Üç güncəz, İsfahan Came məscidi üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının qrafiki analizi.

3. Nəhayət şüa qəfəsində olan bütün boşluqlarda naxış elementləri artırmaqla şəkil 10-da göstərilən Gilan (a), Göy Günbəz (b), İsfahan Came məscidi (c) üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının quruluşunu alırıq (şəkil 13-də punktir xətlərlə göstərilib) [5, s. 424].

Abidələrin inşa tarixlərini və naxış kompozisiyaların inkişafını nəzərdən keçirək:

- İsfahan Came məscidi – inşa tarixi X əsr.
- Xərrəqan türbəsi – inşa tarixi 1093-cü il.
- Göy günbəz türbəsi – inşa tarixi 1194-cü il.
- Üç günbəz türbəsi – inşa tarixi 1184-cü il.
- Gilan türbəsi – inşa tarixi – XII əsrin sonu.
- Etimad əd-Dövlə türbəsi – inşa tarixi 1628- ci il.
- Daş Hauli sarayı – inşa tarixi 1830-1838-ci illər.

Şəkil 12. Gilan, Göy günbəz türbələri üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının qrafiki analizi.

Türbələr üzərində naxış kompozisiyaların mürəkkəbliyini və naxış elementlərinin zənginliyini müqayisə etsək görərik ki, Gilan və Göy Günbəz türbələrinin naxış kompozisiyaları daha mürəkkəb və naxış elementləri daha zəngindir və mərkəzi dayaq sütunludur. Beləliklə, Gilan türbəsinin inşa tarixi, Göy günbəz türbəsinin inşa tarixi ilə təqribən üst-üstə düşür ki, bu da C.Qiyasinin “Gilan türbəsinin XII yüzilin son rübündə tikildiyini söyləmək olar” [3, s. 91] fikrini bir daha təsdiq edir.

Ümumiyyətlə Gilan türbəsi daxil olmaqla tədqiq olunan naxış kompozisiyaları bütöv bir orqanik vahiddir. “Memarlıq incəsənəti tektonikasında ifadə olunan harmoniya memarlıq orqanizminin tam və hissələrində tənzimlənir” [7, s. 300].

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 158 s.
2. Əl-Kindi. Aristotelin kitablarının sayı haqqında traktat və filosofların dərki üçün vacib olan. Şərq mütəfəkkirlərindən seçmələr. Bakı: Adilolu, 2007, 326 s.
3. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 257 s.
4. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. İstanbul: Calmıca-Üsküdar, 2008, 519 s.
5. Aliyev K. Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyyəti. İstanbul: Akademi titiz yayınları, 2015, 482 s.
6. Eravşar O., Qarpuz H. və b. Böyük Selcuklu mirası. Mimari. İstanbul: Kristal matbaaçılıq san. tic.ltd.şti. 2013, 401 s.

7. Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре средней Азии IX-XV вв. Москва: Наука, 1988, 360 с.
8. Халаминский Ю. Дорогами легенд. Москва: Советский художник, 1978, 368 с.
9. El-Said, Ayşe P. Geometric concept of Islamic Art. London: Word of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976, 153 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: kadiraliyev@yahoo.com

Qadir Aliyev

HARMONIC STRUCTURE OF THE GILAN TOMB AND DEVELOPMENT OF ITS GEOMETRICAL PATTERN COMPOSITION

Ruinsof the Gilan tomb which has been unveiled recent years are located in Ordubad district of Nakhchivan Autonomous Republic. In this article, architectural structure of the tomb and its pattern composition are researched. It is determined that, its architectural structure is appropriate to tomb architecture which has been a trend at that time. Pattern composition on the tomb is more complex than other compositions on tombs which have been constructed at the same time and the pattern elements are more rich. After the results we come up, it has been possible to clarify the construction date of the tomb.

Keywords: *harmony, composition, decor, canon, cage.*

Гадир Алиев

ГАРМОНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГРОБНИЦЫ ГИЛАНА И РАЗРАБОТКА КОМПОЗИЦИИ ЕЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКОГО ОРНАМЕНТА

Остатки гробницы Гилан, которая была открыта в последние годы, расположены в районе Ордубад Нахчыванской автономной республики. В этой статье исследуется архитектурная структура гробницы и ее состав. Установлено, что ее архитектурная структура соответствует архитектуре гробницы, которая в то время была трендом. Композиция на могиле более сложна, чем другие композиции на гробницах, которые были построены в одно и то же время, и элементы рисунка более богаты. Благодаря результатам нашей работы удалось уточнить дату постройки гробницы.

Ключевые слова: *гармония, композиция, декор, канон, клетка.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 745/749

FİZZƏ QULİYEVA

NAXÇIVANIN ORTA ENEOLİT DÖVRÜ BOYALI VƏ QABARTMA BƏZƏMƏLİ QABLARI

Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü abidələrindən aşkar olunmuş boyalı və qabartma bəzəmali qabların tədqiqi göstərir ki, onlar özündən əvvəlki dövrdə formalaşan sənətkarlıq ənənələri əsasında inkişaf etmiş və özünəməxsus yeni çalqları ilə seçilmişdir. Bu dövrdə boyalı və qabartma bəzəmali qablar həm sayca artmış, həm də bədii cəhətdən yüksək zövqlə hazırlanmışdır. Gil qablar məişətin bir hissəsi olmaqla bərabər insanların ideoloji görüşlərini də əks etdirmiş, bir çox hallarda həm də qoruyucu funksiya daşımışdır. Naxçıvanın boyalı və qabartma bəzəmali gil qablarının bədii xüsusiyyətlərinin Cənubi Azərbaycanın həmdövr əşyaları ilə bənzər olması bu abidələr arasında mədəni əlaqələrin olduğunu və eyni etnoslar tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Orta Eneolit, boyalı qablar, keramika, naxış, abidə.

Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri əsasən Naxçıvantəpə, Xələc, Uçan Ağıl, Uzunoba yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Bu dövrün də dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri başlıca olaraq keramikadan ibarətdir. Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərindəki naxışlar icra olunma texnikasına görə müxtəlif qruplara bölünə bilər. Sənət nümunələri əsasən qabartma, basma, cızma üsulu və boya ilə bəzədilmişdir.

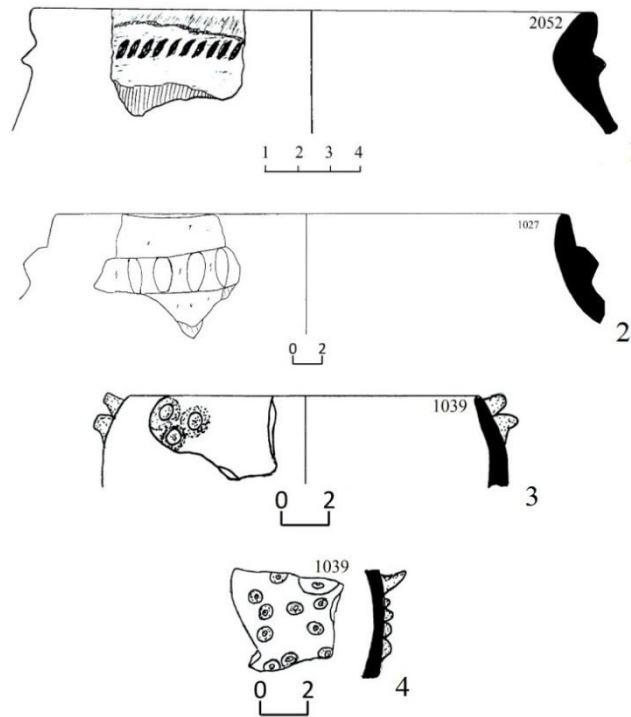
Naxçıvanın Orta Eneolit yaşayış yerlərindən tapılmış boyalı keramika nümunələri adətən xarici səthi narıncı, qırmızı və qəhvəyi rəngə boyanmış qabların üzərinə çəkilmişdir. Naxışlar monoxrom olub açıq, tünd rənglərinə görə fərqlənirlər. Qabların səthindəki qara rəngli naxışlar müxtəlif düzlüklü düz xətlərdən ibarət olub müəyyən kompozisiyada çəkilmişdir. Qabların boyanmasında, naxışların çəkilməsində istifadə olunan rənglərin Mesopotamiyanın həmdövr sənət əsərləri üzərindəki rənglər ilə bənzərlik təşkil etməsi Yaxın Şərq ilə yaxın mədəni əlaqələrin olduğunu göstərir.

Orta Eneolit dövrü boyalı naxışlı gil qablarının bir qrupu Naxçıvantəpədən aşkar olunmuşdur. Bu dövrə aid boyalı qablar Erkən Eneolit dövrü ilə müqayisədə daha çoxdur. Bu da onu göstərir ki, Naxçıvantəpə yaşayış yerinin qədim sakinləri boyalı bəzəmali gil qablara üstünlük vermişdilər.

Naxçıvantəpə keramikasının üstü və içərisi qırmızı rəngə boyandığı halda kəsikdə qara rənglidir. Bu tip qabların xarici səthi qırmızı rəng üzərindən qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Qara rənglə çəkilmiş naxışlara sarıya boyanmış və boyaqsız qablarda da rast gəlinir. Naxışlar olduqca müxtəlifdir. Naxışların arasında düz xətlər, bir-birinin içərisinə çəkilmiş üçbucaqlar üstünlük təşkil edir. Bundan başqa ziqzaqşəkilli, bir-birinin üzərinə düzülmüş kiçik üçbucaqlar (1, şəkil 46, 4), içərisi paralel doldurulmuş üçbucaqlar, torşəkilli naxışlar da vardır. Bir-birinin üzərinə düzülmüş üçbucaqlar Dalma təpədən tapılan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində də rast gəlinmişdir (14, p. 121, fig. 4, D).

Bəzi qablarda ağız hissədən başlayaraq üçbucaq naxışlar çəkilmişdir (şəkil 2, 3, 4, 5; 1, şəkil 22, 6, 7; şəkil 38, 4; şəkil 121, 2, 4, 5; şəkil 125, 6; şəkil 151, 3). Bu qablarda üçbucaqların içərisi qara rənglə boyanmışdır. Bəzən üçbucaqlarla yanaşı ətrafında kiçik düz xətlər də çəkilmişdir. Anoloji bəzəmali qablara Çoqa Maran (15, fig. 106, 5), Seh Qabının B təbəqəsindən (15, fig. 68, 40.2, 40.3) aşkar olunmuş gil qablarda da rast gəlmək mümkündür. Bəzi qablarda üçbucaq və dördbucaqların içərisi bir-birinə paralel nazik xətlərlə, üçbucaqlarla, torşəkilli xətlərlə doldurulmuşdur (şəkil 2, 2). Bir nümunədə qabın daxili ağız hissədə nazik xətlə boyanmışdır (1, şəkil 22, 1), digər bir nümunədə isə içərisi dördbucaq, üçbucaqlarla doldurulmuşdur (1, şəkil 154, 1). Bu nümunələrdən hamısı qara rənglə naxışlandıqdan sonra həndəsi fiqurların içərisi qara rənglə doldurulmuşdur. Buna bənzər naxışlı qablara Seh Qabı B (15, fig. 66, 22.1, 24.1, 26.1, 27.4, 27.5, 27.6; fig. 67, 32.1, 32.2; fig. 68, 38.1, 38.2, 38.3, fig. 57, fig. 58, fig. 59), Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindən (11, fig. 6, 7, 9-12) aşkar olunmuş qablarda da rast gəlinmişdir. Bu cür bəzədilmiş qablardan bir neçəsi isə ağ (1, şəkil 130, 6; şəkil 135, 2), sarı (1, şəkil 131, 7; şəkil 135, 1) rəngə boyandıqdan sonra üzərinə qara rənglə naxışlar çəkilmişdir. Bu cür boyalı qablara Seh Qabının B təbəqəsindən aşkar olunmuş qab-

larında da rast gəlmək mümkündür (15, fig. 68, 37.1, 37.2). Qab parçalarının bir qismində isə müxtəlif istiqamətdə çəkilmiş nazik xətlər var (1, şəkil 23, 4, 7; şəkil 128, 5). Çox güman ki, bu qab parçaları da üçbucaq və dördbucaqla naxışlanmışdır. Qab parçalarından bir neçəsinin üzərinə enli xətlər çəkilmişdir (şəkil 2, 1; 1, şəkil 52, 2).

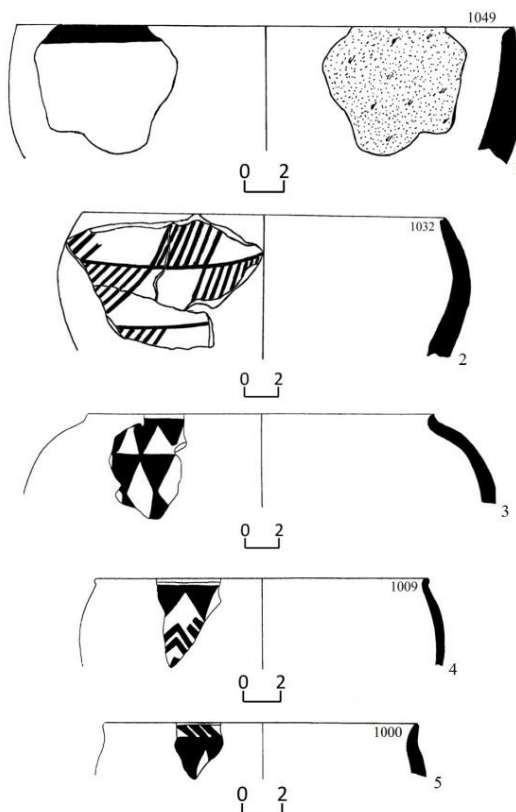
Şəkil 1. Qabartma bəzəməli gil qablar. Naxçıvantəpə.

Xələc yaşayış yerindən tapılmış, adətən saman qarışığı olan gildən hazırlanan keramika nümunələri arasında boya ilə çəkilmiş həndəsi naxış elementlərinə də rast gəlinir. Xələc yaşayış yerinin boyalı keramikası naxışlanma motivinə görə Naxçıvantəpədən aşkar olunmuş keramika nümunələrindən bir qədər fərqlidir. Bəzi keramika nümunələri qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı, ya da qəhvəyi rənglərdə bişirilmişdir. Arxeoloq İ.H.Nərimanovun fikrincə, qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məhsulu olmuşdur (9, c. 163-164). Xələc yaşayış yerindən tapılmış küpələrdən birinin xarici səthi və ağzının kənarı içəridən qırmızı rəngə boyanmışdır. Onun xarici səthində his və qara rəngli boyanın izləri vardır (şəkil 3, 5). Küpələrdən birinin hər iki üzünə qırmızı boya çəkilmiş, xarici səthi qara rəngli zizqazşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (5, şəkil 3, 4). Üfüqi istiqamətdə çəkilən zizqazşəkilli xətlər enlidir. Küpə ağız hissədən qırıq olmağına baxmayaraq qab iç tərəfdən də qara rənglə naxışlandığı üçün ehtimal ki, ornament ağız hissəni də əhatə etmişdir. Bu ornamentdən bir qədər aşağı qabın daxili səthi incə daraqşəkilli alətlə hamarlanmışdır. Kasa tipli qablardan birinin xarici səthi qırmızı boya çəkilərək sola meyilli olan qara rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 2). Qabın daxili səthində daraqlama izləri qalmışdır. Kasalardan digərinin həm daxili, həm də xarici səthi qırmızı boya ilə boyandıqdan sonra xarici səthinə qara boya ilə naxış çəkilmişdir (5, şəkil 3, 5; şəkil 13, 4). Qabların yalnız bir parçası qaldığından naxış haqqında tam fikir demək olmur. Birinci qabdakı naxışın qorunan hissəsi üçbucağın tilini xatırladır. İkinci qabda naxış qabın gövdəsinə çəkilmiş və az bir hissəsi qalmışdır. Hər iki üz qırmızı rəngə boyanmış kasalardan birinin üzərindəki qara rənglə çəkilmiş naxış da qab qırıq olduğundan anlaşıqsız qalır (5, şəkil 4, 2; şəkil 4, 5). Qab parçalarından digərinin üzərində nazik, əyri və düz, qara rəngli enli xətlərlə fərqli naxış çəkilmişdir (şəkil 3, 3). Bir nümunədə isə kasanın hər iki üz qırmızı rəngə boyandıqdan sonra daxili səthinə şaquli istiqamətdə, bəziləri bir qədər sağa meyilli olan qara rəngli enli xətlər çəkilmişdir (5, şəkil 14, 1). Ümumiyyətlə, Eneolit dövründə qabın daxili səthinə boya ilə naxışın çəkilməsinə təsadüfən rast gəlmək mümkündür. Bu nümunə də həmin nadir parçalardan biridir.

Forma verməyən qab parçalarından birinin xarici səthi boyasız olub qara rəngli enli xətlə naxışlanmışdır (5, şəkil 4, 5). Saman qarışıq kasanın (5, şəkil 5, 5), küpənin (5, şəkil 8, 4) xarici səthi qırmızı rənglə boyanmışdır. Qablar qırıq olduğundan naxışın hansı formada olduğunu demək çətin-dir. Kasa tipli qablardan ikisinin yalnız xarici səthi anqobla boyandıqdan sonra qara rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 2; 3, şəkil 6, 3, 4). Birinci qabda bir-birinə paralel enli xətlər qabın ağzından başlayaraq aşağıya doğru, şaquli istiqamətdə çəkilmişdir. İkinci qabda bir-birinə paralel, bəziləri enli, bəziləri ensiz olan xətlər üfüqi istiqamətdə qabın səthi boyu çəkilmişdir. Üçüncü qabda qara xətlər qarmaqarışıq, səliqəsiz çəkilmişdir. Xətlərdən bəziləri dioqanalına, biri isə şaquli istiqamətdədir. Küpə tipli qablardan birinin isə xarici səthi qırmızı rəngə boyandıqdan sonra enli qara xətlərlə naxışlanmışdır (5, şəkil 6, 2). Xətlər sağa doğru əyilmişdir.

Boyalı keramika məmulatı Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülövkə qayası yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerlərinin boyalı keramikası Naxçıvantəpə ilə bənzərdir. Uçan ağıl yaşayış yerindən aşkar olunmuş keramika nümunələri qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə çəkilmişdir. Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar olunmuş iki ədəd forma verməyən kasa parçalarından birinin daxili səthi cilalanmış, qırmızı anqob üzərindən qara rənglə çəkilmiş bitişik üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Kasanın içərisinə çəkilən naxışlar üç qurşaqla yerləşdirilmişdir (6, şəkil 17, 5). İkinci kasa parçasının isə xarici səthi qırmızı anqob üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır (6, şəkil 17, 6). Bənzər naxışlara Yarımtəpə, Culfa Kültəpəsinin VIII və VII təbəqələrindən aşkar olunmuş boyalı keramika nümunələrində də rast gəlinmişdir (10, fig. 8-10). İkinci kasa parçasının isə xarici səthi qırmızı anqob üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır (6, şəkil 17, 6). Bu tip ornamentasiya həmçinin Urmiya gölünün cənubunda yerləşən Seh Qabi B (15, p. 289, fig. 67, 28.1), Çoqa Maran (15, p. 421, fig. 107, 12) və Təpə Siahbədi (15, p. 411, fig. 102, 5) yaşayış yerlərindən məlumdur.

Uzunoba yaşayış yerindən aşkar olunan keramika nümunələri də qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır. Keramika parçalarının birində sünbülşəkilli ornamentdən istifadə olunmuşdur. Bu tip naxışlar Naxçıvantəpənin alt təbəqələrindən məlumdur (1, s. 242, şəkil 174, 4).

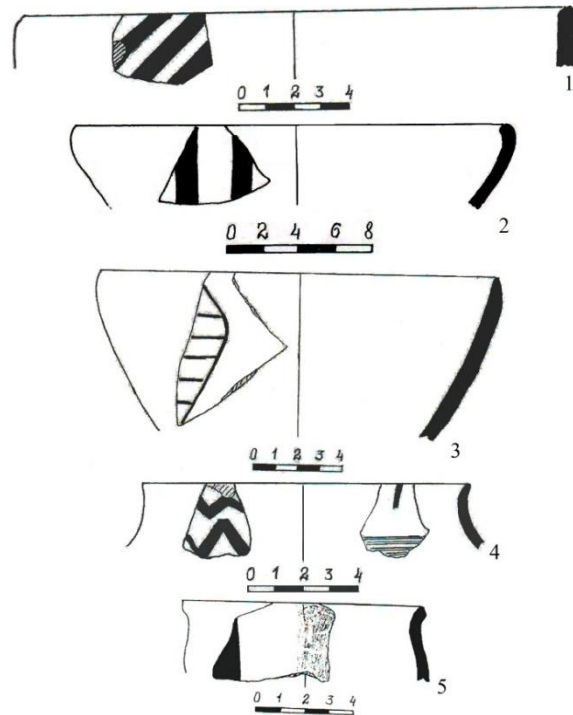

Şəkil 2. Boya bəzəməli gil qablar. Naxçıvantəpə.

Bülövqayası yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı keramika məmulatının bəzəmə motivi Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl və Uzunoba ilə uyğundur. Bülövqayasının keramika məmulatına tətbiq olunan ştrixlənmiş üçbucaqlar, sünbülşəkilli bir-biri üzərində yerləşdirilən üçbucaqlar Naxçıvantəpə və Dalma Təpənin boyalı keramikası ilə bənzərdir. Bülövqayasında rast gəlinən şünbülşəkilli ornament Naxçıvantəpənin üst qatlarında aşkar olan nümunələrlə bənzərdir (1, s. 114, şəkil 46, 3)

Orta Eneolit dövründə rast gəlinən əsas qabartma naxışlar qulpşəkilli, məməcikşəkilli çıxıntı-lar, kəmərsəkilli qabartmalardır. Naxçıvan ərazisində qabartma naxışların ən qədim nümunələrinə I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən tapılmış gil qabların üzərində rast gəlinmişdir. Orta Eneolit dövrü-nün qablarında olan qabartma naxışları Neolit dövründə formalaşmış üslubun davamı hesab etmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta Eneolit dövrünə aid məməcikşəkilli qabartma naxışlar Uzunoba (7, c. 119, рис. 5, 3), Xələc (5, s. 50, foto 42) Naxçıvantəpə (1, şəkil 56, 1, 2) yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir.

Naxışların bir qrupu fərqli qabartma üsulları ilə icra olunmuşdur. Qabartma naxışlarda müşahidə olunan barmaq izləri göstərir ki, bu naxışların icra olunmasında insanlar barmaqlarından istifadə etmişlər. Gil qabların hazırlanmasında, naxışlanmasında əlin, barmağın istifadəsi I Kültəpənin Neolit dövrü gil qablarından da məlumdur (3, s. 6-12).

Şəkil 3. Boya bəzəməli gil qablar. Xələc.

Orta Eneolit dövründə istifadə olunan qabartma naxışların biri məməcikşəkilli qabartmalardır. Məməcikşəkilli qabartmaların ən qədim nümunələri I Kültəpənin Neolit dövrü gil qablarından bizə məlumdur (3, s. 127, şəkil 113, 1). Digər naxışlarda olduğu kimi şübhəsiz məməcikşəkilli qabartmalar hansısa mifoloji və yaxud real mənanı ifadə etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə gil qabların üzərində rast gəlinən məməcikşəkilli qabartmalar məhsuldarlıqla bağlı olmuşdur (2, s. 46-59). Mə-məcikşəkilli qabartmalar adətən kiçik ölçülüdür. Onlar qabın səthindən xaricə doğru çıxıntılı olur. Naxçıvantəpədən tapılmış qablarda bu tip naxışlar qabın səthindən xaricə doğru bəzən az, bəzən də çox çıxıntılı olmaqla və fərqli dinamikada, istiqamətdə təkrarlanırlar. Naxçıvantəpə keramikasında rast gəlinən məməcikşəkilli qabartmalara qabların boğaz və gövdə hissəsində rast gəlinir. Naxçıvan-təpə keramikasında indiyədək məlum olan məməcikşəkilli qabartmalar qrup halında yerləşdirilmiş-dir. Əldə olan qab parçalarına əsasən demək olar ki, məməcikşəkilli qabartmalar bu qablarda adətən üç, dörd, beş və daha artıq sayda olmaqla bəzən yan-yana, bəzən də müxtəlif istiqamətdə düzül-

müşdür. Naxçıvantəpədən tapılmış dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri arasında iki qabda məməcikşəkilli qabartmaya rast gəlinmişdir. Hər iki gil qabın yalnız kiçik parçası tapılmışdır. Gil qab parçalarından birinin xarici səthində, ağız hissəsinə yaxın üç ədəd məməcikşəkilli qabartma naxış var (şəkil 1, 3). Naxışlar bir-birinə sıx şəkildə yerləşdirilib. Qabartmaların diametri, qabarıqlığı fərqli ölçülərdədir. İkinci gil qab parçasının xarici səthi tamamilə məməcikşəkilli qabartmalarla naxışlanmışdır (şəkil 1, 4). Qabın xarici səthinə assimetrik şəkildə düzülən qabartmaların diametri, qabarıqlığı fərqli ölçülərdə həll olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Orta Eneolit dövründə gil qabların xarici səthinə tətbiq olunan naxışların həllində simmetriya çox az müşahidə olunur. Şaquli xətt boyunca ardıcıl düzülmüş məməcikşəkilli qabartmalara I Kültəpə yaşayış yerinin Neolit təbəqəsindən tapılmış bir ədəd keramikada rast gəlinmişdir (3, s. 127). Naxçıvantəpənin gil qablarından fərqli olaraq I Kültəpə qablarında rast gəlinən bu naxışların sayı azdır və simmetriyaya uyğun olaraq tətbiq olunmuşdur. Naxçıvantəpənin məməcikşəkilli qabartma naxışlarını Kültəpənin Neolit təbəqəsindən tapılan eyni naxışla müqayisə etsək görərik ki, qabartmalar azacıq aşağıya doğru meyillidir. Bu tapıntı məməcikşəkilli qabartma naxışların Neolit dövründə yarandığını göstərir. Şübhəsiz məməcikşəkilli qabartma naxışlar Eneolit dövründə, xüsusilə Son Eneolit mərhələsində intibah dövrünü yaşamışdır. Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü gil qablarında rast gəlinmiş məməcikşəkilli bəzəmli qablara Seh Qabi B (15, fig. 54, 1, 3), Dalma Təpə (14, fig. 8, a), Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində (10, fig. 13, 1-4; fig. 15, 3) aşkar olunmuş keramika məmulatı üzərində rast gəlinmişdir.

Qabartma məməcikşəkilli naxışlar tək-tək nümunələrlə Uzunoba, Xələc yaşayış yerlərindən də məlumdur. Qeyd edək ki, bu yaşayış yerlərinin keramikasında rast gəlinən məməcikşəkilli qabartmalar Naxçıvantəpə nümunələrindən tamamilə fərqlidir.

Orta Eneolit dövrünün qabartma ornamentlərinin bir qrupu qulpşəkilli çıxıntılardan ibarətdir. Gil qablarda rast gəlinən qulpşəkilli çıxıntılar tədqiqat əsərlərində də qeyd olunduğu kimi əməli funksiyaya malik olmadığı üçün yalnız dekorativ əhəmiyyət daşımışdır. Qulpşəkilli çıxıntılar kəsikdə ovalşəkilli olmaqla, əsasən ölçülərinə və yerləşdirmə istiqamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər (1, şəkil 137, 1-4). Qulpşəkilli çıxıntılara Naxçıvantəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuş gil qablarda rast gəlinmişdir. Bu yaşayış yerindən əldə edilən gil qab parçalarından birinin üzərində üfüqi istiqamətdə yerləşdirilmiş qulpşəkilli çıxıntı vardır (1, şəkil 44, 4). Buna bənzər digər bir qab parçasında isə qulpşəkilli çıxıntı azacıq yuxarıya doğru qatlanmışdır (1, şəkil 59, 3). Qabın üst səthi qulpşəkilli çıxıntının alt hissəsindən başlayaraq daraq basqısı ilə naxışlanmışdır. Buna bənzər, ölçücə bir qədər böyük olan qulpşəkilli çıxıntısı olan qablardan birinin üzəri, qulpşəkilli çıxıntısı da daxil olmaqla barmaq basmaları ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 137, 5). Adətən qulpşəkilli çıxıntılar sadə olması ilə fərqləndiyi halda bu nümunədə naxışlıdır. Bu tip qulpşəkilli çıxıntıların bənzərlərinə Dava Göz Təpənin Son Neolit keramikasında, Göy Təpənin keramika məmulatı arasında (12, fig. 6, 325; fig. 8, 346), Culfa Kültəpəsinin VI A təbəqəsində (10, p. 128, fig. 27, 5) rast gəlinmişdir. Araşdırmalar bu tip qulpşəkilli çıxıntıların Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunduğunu göstərir.

Kəmərsəkilli qabartma ornamentə Naxçıvantəpə yaşayış yerinin keramika məmulatında rast gəlinmişdir. Bu yaşayış yerindən tapılmış gil qab parçalarından birinin boğaz hissəsi qabarıq kəmərlə bəzədilmişdir (şəkil 1, 2). Kəmərin üzəri ovalşəkilli barmaq basmaları ilə naxışlanmışdır.

Ovalşəkilli barmaq basmaları ilə bəzədilmiş kəmərsəkilli qabartmalara Sirab abidələrindən biri olan Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar olunmuş materialların arasında da rast gəlinmişdir (6, şəkil 11, 6). Barmaq basqıları ilə naxışlanan kəmərsəkilli qabartmalar Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindən məlumdur (10, fig. 12, 9, 10; fig. 15, 5). Digər qab qırığında isə qabarıq kəmərin üzəri ovalşəkilli barmaq basmaları ilə naxışlanmışdır (şəkil 1, 1). Bu cür kəmərsəkilli qabartmalarla bəzədilmiş keramika da Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsinin analoji qabları ilə bənzərlik təşkil edir (10, fig. 14, 1; fig. 15, 6).

Araşdırmalar göstərir ki, Erkən Eneolit dövründən fərqli olaraq Orta Eneolitdə keramika nümunələrinin naxışlanmasında müəyyən dəyişiklik olmuşdur. Bu dövrdə basma ornamentlər bir qədər kobudlaşmışdır. Orta Eneolitdə Şərqi Anadolunun müəyyən abidələrindən məlum olan Naxçıvantəpə tipli basma naxışlar azalmış və istifadədən çıxmışdır. Naxçıvantəpədən başqa Naxçıvanın

digər Orta Eneolit abidələrində basma naxışlılara rast gəlinməmişdir. Boyalı keramika məmulatında da müəyyən dəyişiklik olmuş, erkən mərhələdə məlum olan enli qırmızı xətlərlə bəzəmə üst mərhələdə aradan çıxmışdır. Orta Eneolit dövründə daha çox qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmış keramika geniş yayılmışdır. Bu Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülövkə qayasının keramika məmulatında aydın şəkildə görünməkdədir. Şərur rayonunda yerləşən Xələc yaşayış yerinin dərimə naxışlı ornamentləri Naxçıvantəpə ilə uyğun olsa da Xələcin boyalı keramikası motivlərinə görə Naxçıvantəpədən bir qədər fərqlənməkdədir. Xələc keramikasının bəzi nümunələrinin Şərqi Anadolu ilə bənzər olması fikirimizə görə, bu regionun təsirinin nəticəsi ola bilər. Amma bütövlükdə Naxçıvanın Erkən və Orta Eneolit mədəniyyəti Urmiya hövzəsi ilə sıx bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbəliyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarialetun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164 s.
4. Müseyibli N.Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 227 s.
5. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
6. Rzayeva R. Azərbaycanda Sirabçay və Qahabçay hövzəsinin arxeoloji abidələri (e.ə. V-I minilliklər). Dissertasiya işi. Naxçıvan: 2016, 209 s.
7. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин / Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic – Late Bronze Age. Baku: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
8. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград: Наука, 1970, 189 с.
9. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.
10. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner CH., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pir-moham-madi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies. Vol. 51, 2014, pp. 33-167.
11. Abedi A., Omrani B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. 2015, pp. 321-338.
12. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murra, 1951, 180 p.
13. Kiguradze T. "The Chalcolithic-Early Bronze transition in the Eastern Caucasus" in C. Marro et H. Hauptmann (ed.): Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème millénaires: 2000, pp. 321-328.
14. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 13, 1975, pp. 111-127.
15. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, pp. 253-304.
16. Marro C. and Özfırat A. "Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region". In Anatolia Antiqua XIII, IFEA, 2005, Paris, pp. 319-356.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: fizze25@mail.ru*

Fizza Guliyeva

**CERAMICS WITH PAINTED AND RELIEF ORNAMENTS OF MIDDLE
CHALCOLITHIC AGE OF NAKHCHIVAN**

The study of pottery with painted and relief ornaments of the Middle Chalcolithic Age monuments of Nakhchivan shows that the decorative and applied art of this period has developed on the basis of the traditions of previous periods and acquired a new color. Along with an increase in the number of dishes with such ornaments, its production with high artistic taste is also observed during this period. Clay ware as an integral part of everyday life also reflected the ideological views of ancient people and in most cases served as a talisman. The artistic features of Nakhchivan pottery are closely connected with similar objects of South Azerbaijan and indicate that they have been created by relative ethnic groups.

Keywords: *Nakhchivan, Middle Chalcolithic, painted pottery, ceramics, ornament, monument.*

Физзе Гулиева

**КЕРАМИКА С РАСПИСНЫМ И РЕЛЬЕФНЫМ ОРНАМЕНТОМ
ЭПОХИ СРЕДНЕГО ЭНЕОЛИТА НАХЧЫВАНА**

Исследование керамических изделий с расписным и рельефным орнаментом из памятников эпохи среднего энеолита Нахчывана показывает, что декоративно-прикладное искусство этого периода развивалось на основе традиций предыдущих периодов и приобрело новую окраску. В этот период наряду с увеличением количества посуды с такими орнаментами также наблюдается ее изготовление с высоким художественным вкусом. Глиняные изделия, являясь неотъемлемой частью быта, отражали также идеологические представления древних людей и в большинстве случаев выполняли функцию оберега. Художественные особенности глиняных изделий Нахчывана тесно связаны с аналогичными предметами Южного Азербайджана и свидетельствуют о том, что они созданы родственными этносами.

Ключевые слова: *Нахчыван, средний энеолит, расписная посуда, керамика, орнамент, памятник.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 7(091); 7.03

ŞƏMSİYYƏ ZALOVA

BƏHRUZ KƏNGƏRLİ YARADICILIĞINDA NAXÇIVAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TƏSVİRİ

Naxçıvan rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan, istedadlı fırça ustası Bəhrüz Kəngərli öz tarixi fəaliyyətləri ilə xalqımızın mədəni həyatında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Rəssam Azərbaycan incəsənətinə tarixi-dini abidələrin ən yaxşı təsvirçisi kimi adını yazdırıb, bu sahəyə layiqli töhfə vermişdir. Bəhrüz Kəngərli Orta əsr Naxçıvan memarlığının ən qiymətli yadigarlarından olan "Möminə xatun", "Yusif Küseyir oğlu" və digər memarlıq abidələrini öz tablolarında əbədiləşdirmişdir. Bu baxımdan görkəmli sənətkarın yaradıcılığı memarlıq tariximizin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Naxçıvan, rəssam, Bəhrüz Kəngərli, memarlıq abidələri.

Azərbaycan təsviri sənətində realist dəzgah boyakarlığının yaradıcısı olan Kəngərli Bəhrüz (Şamil) Şirəli bəy oğlu 1892-ci il 22 yanvarda Naxçıvan şəhərində, xalq arasında "Söyüdlü Bilan" (indiki İdris Məmmədov küç.) adlanan küçədə ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Rəssamın dövrün qabaqcıl ziyalılarından olan atası Şirəli bəy şəhər məhkəməsində katib vəzifəsində işləmişdir. Kiçik yaşlarında anasını itirən Bəhrüzün tərbiyəsi ilə analığı Şirin xanım məşğul olmuşdur [2, s. 9]. Rəssam rəsmi sənədlərdə Şamil kimi qeyd olunsa da, o, Bəhrüz kimi tanınmış və bu adı özünə Tiflisdə təhsil alarkən götürmüşdür [3, s. 39]. Eşitmə qüsuru olan Bəhrüz uşaq yaşlarından rəssamlığa böyük həvəs göstərərək bu sənəti özü üçün sevimli məşğuliyyətə çevirmişdir. Analığı Şirin xanım rəssamın uşaqlıq dövrünü xatırlayaraq demişdir: "Bəhrüzün rəsm çəkməsinə əvvəllər əhəmiyyət verilmirdi, sonralar atası onun istedadlı olduğuna inanır, hətta Tiflis şəhərindən ona kağız, karandaş və boyalar gətirirdi" [2, s. 9].

1910-cu ildə Bəhrüz Tiflisə yollanır və burada "Qafqaz Zərif Sənətləri Təşviq Cəmiyyəti" nəzdində fəaliyyət göstərən, direktoru görkəmli rəssam, qrafika ustası Oskar Şmerlinqin olduğu rəngkarlıq və heykəltəraşlıq məktəbində təhsil almağa başlayır. Azərbaycan təsviri sənətində ilk rəssamlıq təhsili alan Bəhrüz 1915-ci ildə Naxçıvana qayıdır və müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayır.

Təbiət vurğunu olan rəssamın əsərlərinin əksəriyyətini mənzərə janrında çəkdiyi rəsmlər təşkil edirdi. Bəhrüz Kəngərli mənzərə janrını yüksək səviyyəyə qaldırmış və ondan müstəqil şəkildə istifadə etmişdir ki, bu da sənətimizə gətirdiyi mühüm yeniliklərdən biri hesab olunur.

Bəhrüzün doğma yurdu Naxçıvana könüldən bağlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Rəssamın Naxçıvan memarlıq abidələrini təsvir edən mənzərə qalereyası olduqca zəngindir. Belə ki, sənətkarın təsviri sənətimizdə başlanğıc sayıla biləcək bir addım ataraq doğma torpağındakı tarixi tikililəri tablolarına köçürməsi, sonralar rəssamlığın bu sahəsinin uğurla inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Bu mənzərələrə misal olaraq Azərbaycan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Naxçıvanının XII əsrdə inşa etdiyi "Yusif Küseyir oğlu", "Möminə xatun" türbələri, "Naxçıvanda sınıq minarəli məscid", "İmamzadə", "Nuhun qəbri" və başqalarını göstərmək olar. Abidələr gah etüd, gah da tamamlanmış şəkildə təsvir olunmuşdur. Əgər Əcəmi Naxçıvani Azərbaycan memarlıq sənətində yeni bir məktəbin əsasını qoymuşdursa, onun həmyerlisi olan Bəhrüz Kəngərli Azərbaycan rəssamlığında realizm məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Rəssamın çəkdiyi "Nuhun qəbri" silsilə əsərləri bu məkanın sonradan aşkarlanmasına zəmin yaradaraq bu gün də tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Məzarın məqsədli şəkildə dağıdıldığını görən müşahidəçi rəssam "Nuhun qəbri" silsilə rəsmləri yaratmağa başlayır. İndi də diqqət edəndə görmək olur ki, müxtəlif vaxtlarda çəkilmiş və altı rəsmdən ibarət silsiləyə daxil olan işlərdə məzar getdikcə dağınıq formada təsvir olunmuşdur. Tikilinin 1921-ci ildə fırçaya alınmış sonuncu rəsmi əvvəlki (1916, 1919, 1919, 1920, 1921) beş rəsm ilə müqayisə edildikdə görmək olur ki, məzar baxımsızlıqdan dağılmamış, sərt və qəsdli şəkildə uçurulmuş, ilkin formasını tamamilə itirmişdir. Bəhrüzü belə bir addım atmağa vadar edən səbəb tariximizi, maddi mədəniyyətimizi yox etmək

istəyənlərin qeyri-insani əməlləri idi. Bu işlərə baxanda rəssamın öz fırçasının köməyi ilə kiçik etirazlara cəhd göstərdiyi də açıq-aydın sezilir.

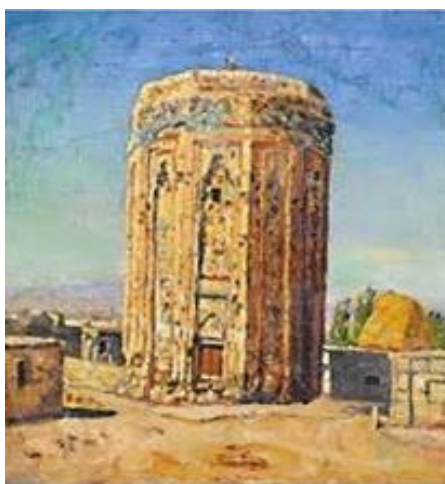
Daima fərqli forma axtarırları edən yenilikçi rəssam əvəzolunmaz işlər ortaya çıxarmışdır. Elə bu baxımdan da taxta boşqab içərisində yağlı boya ilə işlədiyi “Nuhun məzarı” (1921) adlı əsəri daha da səciyyəvidir və bədii həllinə görə silsiləyə daxil olan digər beş rəsmdən fərqlənir (şəkil 1). Əsas planda Nuhun məzarının təsvir olunduğu bu əsərdə rəssam arxa fona zirvəsi qarlı Ağrı dağını da əlavə etməyi unutmamış, rəngdən-rəngə zərif keçidin duyulduğu bir görüntü əldə etməyə nail olmuşdur.

Şəkil 1. Nuhun məzarı (1921, taxta boşqab üzərində təsvir).

Bundan başqa rəssamın “Nuhun məzarı” mövzusunda sulu və yağlı boyalarla bir neçə variantda işlənmiş əsərləri də mövcuddur. Onların 4-ü sulu, 2-si yağlı boya ilə işlənib.

Bəhruzun tarixi mənzərələri sırasında vaxtilə böyük bir memarlıq kompleksinin tərkib hissəsi olan “Möminə xatun” türbəsinə həsr etdiyi əsərləri rəssamın yaradıcılığının ayrıca bir səhifəsini təşkil edir. Rəssam abidəni bəzən uzaqdan müşahidə edərək ümumi mənzərəyə daxil etmiş, bəzən isə möhtəşəmliyini vurğulamaq üçün onu bütöv və üfüqi halda təsvir etmişdir. Bəhruz Kəngərli 1920-ci ildə yağlı boya ilə fırçaya aldığı “Möminə xatun türbəsi” tablosunun öz ecazkarlığı ilə digər işlər arasından seçildiyini desək yanılmarıq (şəkil 2). Rəssam bu işində türbənin beş üzünü və giriş qapısını görüntüyə gətirmiş, mürəkkəb dekorativ ornamentləri dəqiqliklə verməsə də, firuzəyi yaxmalardan böyük ustalıqla istifadə edərək abidə üzərindəki kaşların mövcudluğunu təsvir etməyi bacarmışdır. Bəhruzun bu işinə biz nəzər salsaq, abidə ətrafında o vaxtlar müxtəlif tikililərin olduğunu və abidənin məlum olmayan səbəbdən sağa əyilməsini də görə bilərik. Qeyd edək ki, bu əsərin orijinal surəti hal-hazırda Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir.

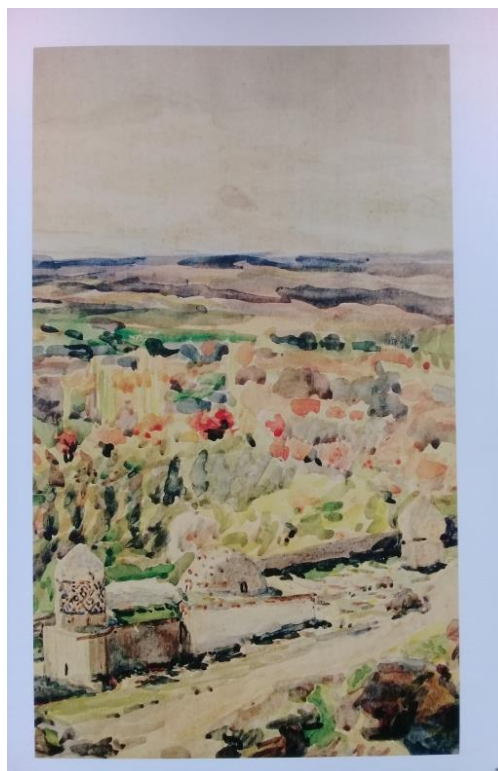
Şəkil 2. Möminə xatun türbəsi (1920).

Görkəmli sənətkarın Naxçıvanın simvoluna çevrilmiş “Möminə xatun” türbəsini yorulmadan, dəfələrlə tablolarında əks etdirməsi onun bu torpağa, milli dəyərlərə olan ehtiramının qabarıq ifadəsidir.

Rəssamın yaratdığı əvəzsiz işlər arasında Naxçıvan şəhərinin ən qədim ziyarətgahlarından olan və Nuh türbəsinin yaxınlığında yerləşən, yerli əhali tərəfindən “İmamzadə” adlandırılan memarlıq kompleksinin də kifayət qədər təsviri var. Müəllif kompleksi hər dəfə açıq səma fonunda götürüntüyə gətirərək onun həndəsi biçimini aydın vermiş, bununla birlikdə işıq və kölgənin təzadından da böyük məharətlə istifadə edərək, ziyarətgahın memarlıq xüsusiyyətlərini qabartmağa nail olmuşdur. Rəssam tikilini bəzən kompleks halında (şəkil 4), bəzən isə kompleksdən azca aralıda yerləşən kvadratşəkilli tək türbəni rəsm etmişdir. Bəhrüz bu təsvirlərində kompleksin islam memarlığına aid olduğunu vurğulamaq üçün cənub tərəfdə yerləşən əsas tikilinin günbəz hissəsindəki “Allah” sözünün təkrarlanmasından yaranan həndəsi ornamentləri verməyi də unutmamışdır [6, s. 111].

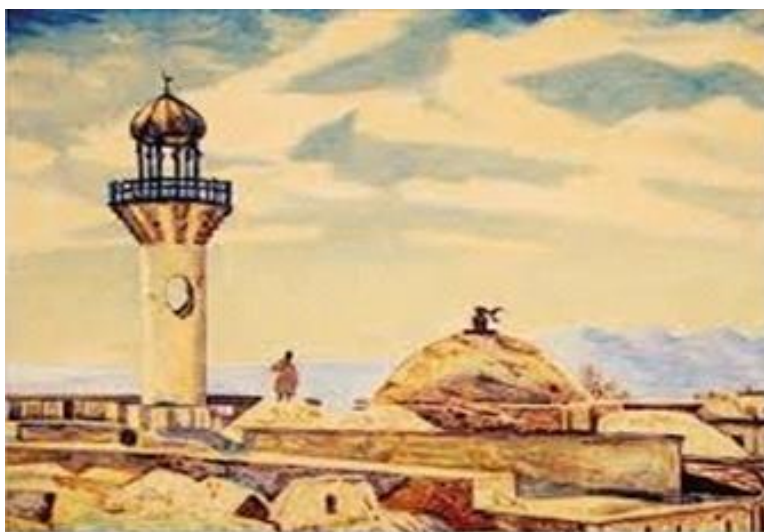
Şəkil 3. İmamzadə türbəsi(1919).

Şəkil 4. Məqbərə (1920).

Rəssam Naxçıvan memarlığının qiymətli incilərindən biri sayılan İmamzadə türbəsinin müxtəlif variantlarını “Türbə” (1919), “Naxçıvanda sərdabə” (1920), “Naxçıvanda abidə” (1921) və başqa adlarla tablolarına köçürmüşdür.

Bəhrüzün fırçasının məhsulu olan və özündə tarixi gerçəkliyi yaşadan “Sınıq minarəli məscid” (1920) əsəri zaman-zaman xalqımıza qarşı törədilən erməni təcavüzünün danılmaz gerçəyi olaraq kifayət qədər yaddaqalandır (şəkil 5). Rəsm əsəri sulu boya ilə çəkilmiş, kompozisiya olduqca düzgün həll edilmiş, göy və oxra rəng çalarlarına üstünlük verilmişdir. Belə ki, ermənilər Naxçıvanda Ehsan xan tərəfindən tikdirilmiş kilsədən nişan alaraq, mərkəzdə yerləşən Came (Cəfəriyyə) məscidinin minarəsini top mərmisi ilə qırılmışlar [6, s. 84]. Əsərə baxanda anlaşılar ki, rəssamın burada əsl məqsədi, diqqəti ermənilər tərəfindən məscidin sındırılmış minarəsinə, zədələnmiş günbəzinə cəlb etmək olmuşdur. Çoxillik məscid sonradan bərpa olunmuş, bu gün də öz əzəmətini qorumaqdadır.

Şəkil 5. Sınıq minarəli məscid (1920).

Sulu boyanın imkanlarına dərinlən bələd olan və özünəməxsus şəkildə istifadə edən rəssam haqqında bəhs olunan məscidi daha əvvəl “Naxçıvanda məscid” (1919), “Şəhər məscidi” (1920) və digər adlarla fırçaya almışdır. Lakin o zaman tikiliyə fərqli mövqedən yanaşaraq onun gözəlliyini, zərif minarəsini vurğulamağa çalışmışdır (şəkil 6). Rəssam bu tikilini sevimli obyektinə çevirmiş, hətta etüdlərində, naturadan rəsmlərində bu məscidi dönə-dönə işləmişdir. Sənətkarın 1920-ci ildə çəkdiyi “İki qadın fiquru” adlı işində də kompozisiyaya daxil etdiyi tikili ehtimal ki, məhz həmin məscid olmuşdur (şəkil 7).

Şəkil 6. Naxçıvanda məscid (1919).

Şəkil 7. İki qadın fiquru (1920).

Bəhrurun qədim tikililəri əks etdirən bir çox əsərinin yaranma tarixinin eyni olması sübut edir ki, rəssam bu mövzuda məhsuldar işləmiş, tez-tez etüdlərə gedərək bir tikilinin gözoxşayan motivlərini dəfələrlə fırçasıyla canlandırmaqdan yorulmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rəssam Nuhun qəbri, Atabəy məqbərəsi, İmamzadə türbəsi və digər tikililərə eyni müşahidə nöqtəsindən baxmamış, bu abidələri bir neçə rakursda, günün müxtəlif saatlarında işləmişdir. Həmin əsərlərdən “Atabəy məqbərəsi”, “İmamzadə”, “Atababa günbəzi” və bir çoxu hal-hazırda Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində mühafizə edilən “Naxçıvan yadigarı” albomuna aiddir [3, s. 160].

Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığı memarlıq tariximizin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu gün haqqında bəhs edilən bu tikililər bərpa olunub görünüşünü müəyyən qədər dəyişsə də, rəssamın tablolarında öz orijinallığını qoruyub saxlamaqdadır. Gəlinən nəticə budur ki, Bəhrurun mənzərələri yüksək bədiiliyi ilə bərabər həm də tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Bəhrurun əsərləri miras adlandırılacaq qədər dəyərlidir. Rəssam bu abidələri sevrək kətan üzərinə köçürmüş,

başqa sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də öz həmkarları ilə müqayisədə ilk cıdırı o açmışdır. Bəhrüz Kəngərli mədəniyyət tariximizə öz imzasını layiqincə həkk etmiş, yaradıcılığının yenidən çiçəkləndiyi dövrdə vəfat etməsinə baxmayaraq incəsənət xəzinəmizə qiymətli əsərlər bəxş edərək rəsamlıq sənətimizi yeni forma, təsvir vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. Rəssam milli rəngkarlığın inkişafında özünəməxsus və əhəmiyyətli rol oynamış, Azərbaycan təsviri incəsənət sahəsində qüdrətli fırçası ilə öz sözünü deməyi bacarmışdır. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli sənətkar orta əsr miniatur sənətindən realizmə keçidin əsasını qoymaqla adını incəsənət tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmışdır. Bəhrüz Kəngərli öz yaradıcılığında rənglərin işığını başqalarından daha həssaslıqla seçə bilən bir sənətkar olmuş, 30 illik ömür tablosuna ən gözəl rəngləri həkk edərək rəsamlıq sənəti tarixinə öz möhürünü vurmuşdur.

Bu gün Əcəmi yurdu nə qədər yenilənsə də, vaxtı ilə Bəhrüz Kəngərli bu doğma torpağın hazırdakı mövcud olmayan görüntülərini kətan və kağız üzərində əbədləşdirərək gələcək nəsillərə ötürülməsində danılmaz rol oynamışdır. Bu məqamda onu vurğulamağa ehtiyac var ki, mədəni mərkəzlərdən olan Naxçıvan torpağı nadir memarlıq inciləri ilə dünyada tanınmış, Bəhrüz Kəngərli isə öz növbəsində Əcəmi yaradıcılığının bilavasitə təsiri ilə diqqətəlayiq işlər ərsəyə gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhrüz Kəngərli. Albom-kataloq. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 201 s.
2. Bəhrüz Kəngərli. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 104 s.
3. Əliyev Z., Aliyev N. Bəhrüz bəy Kəngərli taleyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 509 s.
4. Kərimov K. Bəhrüz Kəngərli. Bakı: AMEA-nın nəşri, 1962, 60 s.
5. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, 338 s.
6. Səfərli F. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 216 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: wems.zal.88@mail.ru*

Shamsiyya Zalova

DESCRIPTION OF NAKHCHIVAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE CREATIVITY OF BAHRUZ KANGARLI

An outstanding representative of the Nakhchivan painting school, a talented brush master, Bahruz Kangarli, has served the cultural life of our people in his historical activities. The painter wrote his name as the best illustrator of historical religious monuments of Azerbaijan art and made a worthy contribution to this area. The article touched upon the perpetuation of Bahruz, the most valuable heirloom of the Nakhchivan architecture, in the paintings of "Momina Khatun", "Yusuf Kuseyir oglu" son and others. Therefore, works of well-known painter are very important for studying of history of our architecture.

Keywords: *Nakhchivan, artist, Bahruz Kangarli, architectural monuments.*

Шамсия Залова

ИЗОБРАЖЕНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА В ТВОРЧЕСТВЕ БАХРУЗА КЕНГЕРЛИ

Выдающийся представитель Нахчыванской школы живописи, талантливый мастер кисти Бахруз Кенгерли своей исторической деятельностью внес значительный вклад в культуру-

ную жизнь нашего народа. Художник вошел в азербайджанское искусство, как лучший иллюстратор исторически-религиозных памятников и внес достойный вклад в эту область. Бахруза Кенгерли в своих трудах изобразил такие ценные средневековые архитектурные памятники Нахчывана как «Момине Хатун», «Юсуф Кусейир оглу» и другие. Поэтому, творчество выдающегося художника очень важно для изучения истории нашей архитектуры.

Ключевые слова: *Нахчыван, художник, Бахруз Кенгерли, архитектурные памятники.*

(Azərbaycanın Xalq Rəssamı, professor Hüseynqulu Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 745/749

FƏRİDƏ ƏHMƏDOVA

NAXÇIVAN MİLLİ GEYİMLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan milli geyimlərinin ümumi xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Özünəməxsus xüsusiyyətləri olan Naxçıvan milli geyimlərinin zəngin, keyfiyyətli, al-əlvan görünməsinə ipəkçilik, toxuculuq, parçaçılıq, tikmə və digər sənət sahələrinin də təsiri olmuşdur. Milli geyimlərimizin öyrənilməsi xalqımızın tarixinin, sosial-iqtisadi həyatının müəyyən cəhətlərinin öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Naxçıvan, milli geyimlər, parça, geyim, papaq, tuman.

Azərbaycan xalq sənəti qədim tarixə malikdir. Bu sənətin ən zəngin və orijinal örnəklərindən biri də parçaçılıq və tikmə sənətidir. Bu sənət sahələri ilə əcdadlarımız qədim dövrlərdən məşğul olmağa başlamış, əyirmə, hörmə və arxaik şəkildə olsa da tikmə işləri ilə sənət nümunələri yaratmışlar.

Dövrümüze qədər gəlib çatmış parça nümunələri onu deməyə əsas verir ki, uzaq keçmişlərdə toxunmasına baxmayaraq bu parçalar çox əlvan rəngli boyalarla boyanmışdır. Rənglər əsasən bitkilər və bəzi böcəklərdən alındığı üçün çox təbii və davamlı olmuşdur. Boya istehsalı üçün ən çox alma, nar, ərik və tut ağacının kökündən istifadə edilmişdir. Xalqımıza məxsus, dövrümüze qədər gəlib çatmış ən qədim parça nümunələri təxminən e.ə II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərinə aiddir [8, s. 5].

Geyimlər hər bir xalqın tarixilə sıx bağlıdır və məxsus olduğu xalqın maddi-mədəniyyətinə xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Geyimlərin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi, adət-ənənəsi, milli təfəkkürü, xalq yaradıcılığında, hətta naxışlarda aydın şəkildə üzə çıxır. Yüzilliklər ərzində formalaşan, milli dəyərlərə söykənərək uzun inkişaf prosesi keçən geyimlərimiz özünəməxsusluğu ilə seçilir. Azərbaycanda yaşayan insanların təbii parçalardan geyimlər hazırlaması haqqında eramızdan əvvəl V əsrdə yunan alimi Herodot məlumat vermişdir [7].

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Naxçıvanın zəngin, füsunkar təbiəti qədim zamanlardan bəri xalq sənətinin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Naxçıvanda xalq sənətinin inkişaf etmiş sahələrindən biri də parçaçılıq olmuşdur. Parçaçılığın inkişafı toxuculuq ənənələrinin inkişafı ilə ayrılmaz vəhdət təşkil etdiyindən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

Naxçıvan parçaları özünün al-əlvan naxışları ilə də diqqəti cəlb edir. Bu parçaların əlvan naxışlı olması nəticədə geyimlərimizə də təsir etmişdir. Parça istehsalında əsasən 3 naxış vurma üsulundan istifadə olunurdu: toxunma naxış, basma naxış, tikmə naxış. Bu üsulla tafta, qanovuz, daray, mov, cecim, alaca, tətinklik, xasqırmızı istehsalı Naxçıvan şəhərində geniş istifadə olunub. Naxçıvan parçaçılıq ənənələri olduqca qədimdir. Naxçıvanın xüsusilə Ordubad şəhəri parça istehsalına görə məşhur idi. XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox şəhərlərində olmuş məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi bu yerlərdə, xüsusən Naxçıvanda yüksək keyfiyyətli basma parçaların istehsal olunduğunu və satılmaq üçün bəzi xarici ölkələrə göndərildiyini qeyd etmişdir [8, s. 5].

Tədqiqatçıların fikrinə görə maddi mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri olan geyimlər Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da qədim tarixə malik olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı Naxçıvandan tapılmış daş qaşov, sümük, biz və iynə [3] ibtidai insanın dərinin ilkin formada emal etdiyini və paltarı əvəz edən geyim növləri hazırladığını sübut edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun Sabir Dizə kəndində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı XIII əsrin əvvəllərinə aid edilmiş Xaraba Gilan sərdabəsindən tapılmış parça nümunələri göstərir ki, orta əsrlərdə insanlar ip əyirməyi, boyamağı, parça toxumağı yüksək səviyyədə bacarmışlar [2, s. 61]. Qeyd edək ki, Xaraba Gilan qəbir abidəsindən tapılmış qiymətli parçalar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında qorunmaqda və sərgilənməkdədir. Bu parça nümunələri Naxçıvan toxuculuq sənətinin əldə olan, o dövrdən qalma orijinal nümunələridir. Əldə olunan tapıntılar göstərir ki, Naxçıvan toxuculuq ənənələrinin formalaşdığı qədim toxuculuq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Etnoqrafların fikrincə, Naxçıvan bölgəsinin Gilan (Xaraba Gilan) şəhərində aparılmış arxeoloji qa-

zıntılar nəticəsində aşkar edilən parça qalığı Naxçıvanın geyim və bəzək əşyalarının Azərbaycan xalqının ənənəvi geyim və bəzəklərinin tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləməklə Naxçıvanın tarixən Azərbaycan ərazisi olması, həm də burada yaşamış ulu əcdadların mənsubiyyətcə eyniliyi ilə izah olunur [8, s. 15].

Geyim əsas etibarilə iki: çiyin və bel geyimi hissələrinə bölünür. Çiyin geyimləri adətən sadə biçimli və bel geyimlərinə nisbətən qədimdir. Bel geyimləri isə sonralar nisbətən inkişaf etmiş və onlardan da tuman və şalvar kimi geyimlər meydana gəlmişdir. Azərbaycan milli geyim dəstinin elementləri aşağıdakılardan ibarət idi: çəpkən, nimtənə, tuman, köynək, müvafiq olaraq baş geyimi, arxalıq, baharı, küləcə, kürdü, eşmək, canlıq, ləbbadə, katibi, üst tumanı, meyzər (önlük), çaxçur və s.

Geyimlərin bir çox növləri vardır: baş geyimləri, üst geyimləri və ayaq geyimləri və s.

Baş geyimləri: papaq, börk, təsək, başlıq, örpək, kəlağayı, araqçın, əmmamə.

Üst geyimləri: şalvar, çuxa, arxalıq, əba.

Ayaq geyimləri: corab, ayaqqabı, çarıq, başmaq, çəkmə, patava, sarğı.

Bundan əlavə ən çox istifadə olunan qadın və kişi geyimləri də vardır. Kişi üst geyimləri – üst köynəyi, arxalıq, çuxa, şalvar, yapıncı və kürkdən ibarət idi. Üst geyimləri içərisində üst köynəyi sadə formada tikilirdi. Qısa yaxalı üst köynəklərinə də təsadüf olunurdu. Bunların asan geyilməsi üçün kəsikləri geniş olur və düymələrlə bağlanırdı [8, s. 38].

Şalvar xüsusi ölçü və formada olub, əsasən müxtəlif parçalardan tikilirdi. İsti fəsillərdə Naxçıvanda şalvarlar nisbətən nazik sapdan toxunmuş pambıq, qışda isə yun parçalardan tikilirdi [8, s. 38].

Kişi üst geyimləri içərisində əbalarda xüsusi yer tuturdu. Bu geyimi əsasən mollalar və din xadimləri geyinirdilər [8, s. 38].

Mahuddin tikilən kişi üst geyimləri sırasında olan çuxa köynəyin üstündən geyinilirdi. Naxçıvanda buna “küləcə” deyirdilər. Çuxanın forması üç hissədən – gövdə, əmək və qoldan ibarət olurdu [8, s. 38].

“Qılıcı şal” adlanan yun parçadan hazırlanan arxalıq mürəkkəb geyim növü sayılır [8, s. 39]. İki hissədən – üst və əməkdən ibarət olan arxalığın qabaq tərəfi açıq olurdu, düymə ilə bağlanırdı. Arxalığın tikilməsi üçün 4-6 arşın parçadan istifadə olunurdu. Bir qayda olaraq kürək, döş, əmək və qol hissədən ibarət olurdu. Arxalığın astarında olurdu. Naxçıvanda arxalıqların astarları əksər hallarda ipək parçadan tikilirdi. Saçaqlı qoyun yunundan hazırlanan yapıncılardan maldarlıqla məşğul olan şəxslər istifadə edirdilər. Naxçıvanda yapıncıya “çoban” yapıncısı da deyirdilər [8, s. 39].

Qadın geyimləri Naxçıvan bölgəsində əsasən tafta, mahud, mitqal, bez, bəyaz, atlas, çəpgən, küləcə, məxmər, tirmə adlanan parçalardan tikilirdi. Bu geyimlər alt və üst geyimlərə ayrılırdı. Alt geyimləri, can köynəkləri sadə çitdən, bambəzdən tikilirdi. Alt tuman sadə formalı qədim geyim növüdür.

Azərbaycanlı qadınlarının geydiyi tumanın uzunluğu Naxçıvan, Ordubad zonasından başqa topuğa qədər olurdu. Naxçıvanın Ordubad zonasında qadınlar nisbətən qısa tuman geyinirdilər. Tuman 10-12 taxta müxtəlif naxışlı ipək və ya yun parçalardan tikilirdi. Üst tumandan başqa onun altından geyilən tumanlara ara tuman deyilirdi. Tumanlar büzməli yaxud qırçımlı olub lifəsinə tuman bağı keçirilirdi. Keçi sapından toxunulmuş tumanbağının iki başqa tərəflərində rəngli ipək və güləbətin saplardan hazırlanmış qotazları olurdu. Tumanlar çitdən tutmuş tirməyə hər cür parçalardan tikilirdi. Tumanın ələyinə başqa parçadan köbə, müxtəlif baftalar, zəncirə və s. tutulurdu [1, s. 8].

Qadın üst geyimləri içərisində çəpkənlərdə xüsusi yer tuturdu. Bunlar üst tumanla birlikdə kostyum kompleksi təşkil edirdi. Çəpkənlər sadə parçalardan olduğu kimi, qiymətli parçalardanda hazırlanırdı. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan çəpkənlər içərisində qırmızı parçadan tikilmiş çəpkən sadə olduğu qədər səliqəli və cəlbedicidir [8, s. 51].

Üst qadın geyimlərindən biri də ləbbadədir. Ləbbadələrdə çəpkən kimi eyni geyim növünə daxildir. Onlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, ləbbadələrdə qol geniş və qısa olur. Geyimin tikilməsində əsasən saya və güllü parçalardan istifadə edilirdi. Bu geyim növünün yaxası, qollarının kənarları və əməkləri sadə və mürəkkəb naxışlarla bəzədilirdi.

Naxçıvan qadınları üçün xarakterik olan daha bir qadın geyim növüdə küləcədir. Onu qadın arxalığının xüsusi növü kimi də demək olar. Bu geyim növü bahalı parçalardan məxmər, tirmə şal, xara və zərxdən tikilirdi. Küləcələrin yaxası, qolları və ətəyi bəzədilirdi. Naxçıvanda həm uzun, həm də qısa küləcələr tikilirdi.

Naxçıvanda çox geniş yayılmış üst qadın geyim növünə kürdudə daxildir. “Xorasan kürdüsü” adlanan bu geyim növünün iki cibi olur, yaxası isə düz ürəkvari formada biçilirdi. Bu növ geyimlərində yaxası, ətkələri, ciblərinin kənarları naxışla bəzədilirdi [8, s. 52].

Azərbaycan xalqının gözəl milli geyimləri olmuşdur. Bu nümunələrdən Naxçıvanın rayon və kəndlərində indi də istifadə edilir. Ümumiyyətlə səmərəli, bu gündə yararlı olan xalq geyimlərini yadasalmalı, yeri gəldikcə ondan istifadə etməliyik. Hələ ötən əsrlərdə milli geyimlərimiz düşünən beyinlərimizi də düşündürmüşdür. M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, N.Nərimanov, M.S.Ordubadı və bir çox başqa Azərbaycan yazıçıları, mütəfəkkirləri və dövlət xadimləri Azərbaycan geyim mədəniyyətinə xüsusi fikir verir, bu keyfiyyəti başqalarına da tövsiyə edirdilər [4].

Qadınlarımızın XVI-XVII əsrlərdə uzun don geymələrini, yeriyəndə ətkələrini əlləri ilə tutub getmələrini dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli belə təsvir edirdi:

Ələ alır gəzicək ol guli-rəna ətkin,
Vəhm edər kim,tuta aşiqi-şeyda ətəgin,
Bildir kim, xaki-rəh oldum ətəgin tutmaq üçün,
Götürər, düşməyə qoymaz yerə əldən ətəgin [5, s. 75].

Qeyd edək ki, XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə, Şamaxıda, Naxçıvanda və Bakıda nisbətən varlı cavanlar qısaqollu, gödək üst geyimləri geymişlər. Bu geyimləri ən çox ova gedəndə və ya uzaq bir səfərə çıxdıqda geyirdilər [5, s. 75].

XVIII əsrdə Azərbaycan geyimləri çox rəngarəng olmuşdur. Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Qarabağda, Naxçıvanda, Gəncədə, Lənkəranda, Şəkiddə müstəqil xanlıqların yaranması geyim məsələlərinə də az təsir etmədi. Xanlıqların fərqli siyasi və iqtisadi vəziyyətdə yaşamaları geyimin üzəndən də olsa dəyişməsinə səbəb olmuşdur [7].

Geyimlərimizin əsasını təşkil edən baş geyimləri Qafqaz xalqları arasında xüsusilə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Molla papağı bu geyim növündən biridir, əsasən din xadimləri tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu günün özündə belə bu papaq növünü din xadimlərimiz istifadə edirlər.

Kişi baş geyiminin altından adətən, təsək qoyulurdu. Kənarları milli naxışlarla bəzədilən təsəklər “araqçın” adlanır [8, s. 50].

Milli geyimlər hər bir xalqın ulu keçmişidir, tarixidir. Milli geyimlərimizin öyrənilməsi xalqın tarixini, mədəniyyətini, iqtisadi həyatını müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zənginliyi qorumaq, yaşatmaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan milli geyimlərinin tədqiqi göstərir ki, onların xarakterik xüsusiyyətləri olduqca zəngindir. Bu geyimlərin forma, biçim, məzmun, rəng əlvanlığının formalaşmasında, inkişafında Naxçıvan təbiəti, iqlimi, həmçinin burda yaşayan insanların zövqü ilə yanaşı dəyişən tarixi dövrlərin, ictimai-siyasi mühitin təsirinin də olduğu aydın görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Geyimləri. Мosквa: Искyccтвo, 1972, 100 s.
2. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 312 s.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Əhmədov E. Geyim mədəniyyəti haqqında. “Şərq qapısı” qəz., 1970, 24 iyun, № 140.
5. Əfəndi R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: İşıq, 1984, 203 s.
6. Xəlilbəyli G. Kəlağayı haqqında nə bilirik? “Şərq qapısı” qəz., 2011, 7 dekabr.
7. İsmayılova N. Naxçıvanda geyim mədəniyyəti və bu geyimlərin özünəməxsusluğu haqqında nə bilirik? “Şərq qapısı” qəz., 2015, 27 avqust, № 167.
8. Naxçıvan Milli Geyimləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 91 s.

*AMEANaxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ferideehmedova88@mail.ru*

Farida Akhmadova

CHARACTERISTIC FEATURES OF NAKHCHIVAN NATIONAL COSTUME

The paper deals with the general characteristic features of Nakhchivan national dresses. Nakhchivan national dresses have also been affected by the rich quality, colorlessness, sericulture, knitting, clothing, embroidery and other types of art. Studying our national costumes plays an important role in determining the history and economic life of our people.

Keywords: *Nakhchivan, national dresses, piece, clothing, hat, tuman.*

Фарида Ахмедова

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО КОСТЮМА НАХЧЫВАНА

В статье рассматриваются характерные особенности национальных костюмов в Нахчыване. На высокое качество и красоту национальных костюмов повлияли шелководство, ткачество, тканеводство, вышивка и другие виды искусства. Изучение наших национальных костюмов играет важную роль в определении истории и экономической жизни нации.

Ключевые слова: *Нахчыван, национальные костюмы, ткань, одежда, папах, туман.*

(Azərbaycanın Xalq Rəssamı, professor Hüseynqulu Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 7

BRİLYANT CƏFƏRLİ

XAN SARAYI XVIII ƏSRƏ AİD MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN
ƏN ORİJİNALI KİMİ

Naxçıvan şəhərində yerləşən Xan sarayı orijinal üslubu ilə seçilən memarlıq abidələrimizdən biridir. Xan sarayının memarlıq üslubunun araşdırılması bu nadir sənət əsərinin Şərq və Qərb memarlıq ənənələrinin əsasında orijinal üslubda inşa edildiyini göstərir. Bu nadir memarlıq abidəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı ilə bərpa olunaraq milli-mənəvi dəyər kimi Naxçıvan memarlığına qazandırılmışdır.

Açar sözlər: saray, muzey, memarlıq, üslub, kərpic.

Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixin müxtəlif mərhələlərinə aid memarlıq abidələri ilə zəngindir. Naxçıvan memarlığının möhtəşəm abidələrindən biri də Xan sarayıdır. XVIII əsrdə Naxçıvan xanı olmuş I Kalbalı xan Kəngərliyə və onun varislərinə məxsus tarixi-memarlıq abidəsi Naxçıvan şəhərinin Qədim Qala məhəlləsində, xalq dili ilə deyilən Xan dikinin şimal-şərqindəki ərazidə yerləşir [1]. Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin ənənələrini daşıyan Xan sarayı Azərbaycanın memarlıq nümunələrindəndir. Vaxtı ilə tədqiqatlar aparılmadığından sarayı inşa edən memarın adı məlum deyil. Saray uçurumun kənarında, qalanın içərisində inşa edilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, Xan sarayının ətrafında digər binalar da tikilmişdir. Bu tikililər hamısı saray kompleksini əmələ gətirmişdir. Möminə Xatun türbəsi 50-60 metr aralıda inşa edilmiş Xan sarayının daxili və bədii tərtibatı, xarici quruluşu və məşhur güzgülü salon, həmçinin mansard hissədə yerləşən iki yay köşkü vardır. Bu köşklər fasad tərəfdəki girişdəki köşklərə paralel olaraq tikilib [4, s. 195]. Naxçıvan ağsaqqallarının vaxtı ilə dediklərindən məlum olur ki, sarayın şimal-qərbində saraya bitişik yardımçı binalar olmuşdur. Saray müxtəlif dövrlərdə baxımsız vəziyyətdə olsa da, bu günədək qorunub saxlanılmış, əsaslı şəkildə təmir-bərpa işləri aparılaraq binanın daxili və fasadı orijinalına uyğun milli ornamentlərlə bəzədilmişdir [1].

Saray düzbucaqlı formasında tikilmişdir. Xan sarayı Təbriz və İrəvan memarlıq məktəbinin nümunələri olan xan saraylarına kompozisiya baxımından oxşasa da, tamamilə eyniyyət təşkil etmir. Tədqiqatlar göstərir ki, İrəvan Xan sarayında olan ornamental pannolar, portret təsvirləri və sair Naxçıvan Xan sarayında olmamışdır. Bəlkə də, bu, Naxçıvan xanlarının süvari döyüşçü olması ilə bağlıdır. Ona görə ki, döyüşçülər bər-bəzəyi heç bir zaman sevməmişlər.

Xan sarayı Azərbaycanın orta əsrlər memarlığının əvəzolunmaz nümunələrindən biridir. Xüsusi qaydada inşa edilən və xalq təbii sənətinin bir çox növlərini özündə birləşdirən Xan sarayı orijinal memarlıq üslubu ilə seçilir. Xan Sarayı 3600 m² sahəsi olan saray kompleksinin qərbində, üzü günəşə tərəfə inşa edilmişdir. Xan Sarayı kompleksində ölçüsü 42x8 metr yardımçı bina vardır. Bundan əlavə həyətidə landşaft memarlıq nümunələri olan hovuz, su quyusu, yaşıllıq zolaqları, bəzək və meyvə ağacları vardır. Saray iki mərtəbəlidir. Sarayın ümumi sahəsi 382 m²-dir. Divarla-

rın qalınlığı 60 sm-lə 1,1 metr arasında dəyişir. Bina 20x20x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Pəncərələrdə şəbəkə üslubundan və bütün otaqlarda Naxçıvan yaşayış evlərinə məxsus müxtəlif ölçülü taxçalardan istifadə olunmuşdur. Saray Şərq memarlıq üslubunda tikilsə də, pəncərələrdə Qərb memarlığındakı qotika üslubuna məxsus vitraj (rəngli şəbəkələrin), yəni naxışların rəngli şüşə üzərində işlənməsi deməyə əsas verir ki, sarayın tikintisində Şərq və Qərb memarlığının sintezi vardır [3, s. 178].

Vaxtilə saray iki ayrı-ayrı bölmədən ibarət olmuşdur. Cənub bölmə inzibati işlər və yüksək mənsəbli qonaqların qəbulu, şimal bölmə isə xan ailəsinin yaşayışı üçün nəzərdə tutulub. Bölmələrə giriş ikimərtəbəli, balkon tipli çatma tağlı dəhlizlərdən olub. Hal-hazırda sarayda muzey yerləşdiyinə görə yalnız cənub dəhlizdən istifadə olunur. Bölmələr arasında daxili keçid yaradılıb. Dəhlizlər əsas fasaddan qabağa çıxarıldığı üçün binaya xüsusi gözəllik verir [3, s. 178].

Dəhlizlərə qırmızı qum daşı ilə döşənmiş pilləkənlərlə çıxılır. Pilləkənlərin ətrafı kərpiclə hövrülüb və ağac məhəccərlərlə bərkidilib. 1-ci mərtəbədə 3 otaq yerləşir. Saray tikilən vaxt bu mərtəbədə xidmətçilərin yaşadığı otaqlar və divanxana yerləşirmiş. İndi isə birinci mərtəbədə iş otaqları, elmi fond və digər yardımçı sahələr yerləşir. 2-ci mərtəbədə 8 otaq (2 zal) var. Saray xanların yaşayış evi olan zaman ikinci mərtəbənin birinci girişindən sağda və solda yerləşən otaqlar xan ailəsi üçün, ikinci girişindən sağdakı güzgülü salon isə rəsmi qəbullar üçün istifadə olunurdu. İndi 2-ci mərtəbə ekspozisiya-sərgi salonu vardır. Otaq kimi istifadə olunan vestibüllərin üzərində 2 mansarda vardır. Daxili pilləkənlərlə çıxılan mansarda hissənin köşklü otaqları əvvəllər qonaq otağı adlanırdı. İndi isə mansarda hissəsində də 1 sərgi-ekspozisiya salonu fəaliyyət göstərir. Hər iki mansardan dəhlizlərin üstündəki açıq balkonlara çıxış var. Mansardalara vestibüllərdən açılmış kərpic

pilləkənlərlə qalxılır. Xan sarayının cənub zalı daha dəbdəbəlidir. Xan dövründə qonaq qəbulu üçün nəzərdə tutulmuş zalın qərbində döşəmədən 40 sm hündürlükdə səhnə tipli taxt qoyulmuşdur. Taxtlı guşənin açılan pəncərələri yerdən tavana qədər şəkəklərlə, tavanı isə kiçik güzgü parçaları ilə çox gözəl şəkildə bəzədilmişdir. Böyük salonun tavanının başdan-başa bəzəyə qərq olması səyyahları və rəssamları valeh etmişdir. Salonun digər divarları taxçalar, nəbatı və süjetli rəsmlərlə işlənmişdir. Sonralar aparılan çoxsaylı təmir və bərpa işləri zamanı rəsmlər pozulmuş və ya üzərləri suvaqla örtülmüşdür. Xanların yaşayış yeri olan dövrdə saray cənub divardakı, ətrafı həndəsi formalar və güzgü parçaları ilə bəzədilmiş iki buxarı vasitəsilə isidilmiş. Bu iki buxarı zalın əzəmətini daha da artırır [3, s. 178].

Naxçıvan şəhərində bir çox memarlıq abidələri kimi Xan sarayı da səyyahların və diplomatik heyətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Onlar yazdıqları əsərlərdə Xan sarayı haqqında məlumat vermişlər. I Kalbalı xanın tikdirdiyi Xan sarayı haqqında məlumatlar XIX yüzillikdə Naxçıvanda olmuş hərbi şərqşünasların, diplomatların yazdıqları kitablarda, gündəliklərdə, memuarlarda öz əksini tapmışdır. Bir neçə səyyah Azərbaycanın qədim tarixini tam araşdırmadan Xan sarayının məhz Ehsan xana məxsus olduğunu qeyd etmişlər. Belə yanlış nəticəyə gələn səyyahlardan biri də isveçrəli səyyah Dyubua de Monperedir. O, 1834-cü ildə Naxçıvanda olmuş və nə qədər düz olmasa da, müxtəlif tədqiqatlar aparmışdır. Azərbaycan memarlığının şah əsərləri sayılan Naxçıvan abidələrinə yüksək qiymət verən səyyah yazırdı ki, bu qədim abidələr arasında Naxçıvanın indiki hakimi Ehsan xan özünün İran dövlətinə uyğun bir neçə həyət və xeyli bəzədilmiş zəngin otaqlardan ibarət sarayını tikdirmişdir. Bu məlumat qətiyyənlə doğru deyil. Səyyah yanlış olaraq sarayın I Ehsan xan tərəfindən inşa etdirildiyini yazmışdır [6]. Əslən yunan olan rus hərbiçisi Aleksandr Neqri maraqlı məlumatlarla zəngin olan gündəlik yazmışdır. O, 1817-ci ildən 1837-ci ilədək bütün hərbi əməliyyatlarda (Naxçıvan-İrəvan və Türkiyədə) iştirak etmiş və bu iştirakın gündəliyini tutmuşdur. A.Neqri iki dəfə I Kalbalı xanın rəsmi qonağı olmuşdur. 1817-ci ildə sarayın böyük zalında A.Neqri ilə birlikdə rus hərbiçisi N.N.Muravyev də I Kalbalı xanın rəsmi qonağı olmuşdur. Bu barədə N.N.Muravyevin qeydlərində məlumat verilir [7, s. 482-483]. Rus ordusunun mayoru Matuşeviç də sarayın I Kalbalı xan tərəfindən tikildiyini təsdiqləyir. XIX əsrdə rus etnoqrafı, şərqşünası N.V.Xanikov, Qrant qaradaşları, rus diplomatı A.Qriboyedov və qəza dövründə Naxçıvanda müəllim işləyən K.A.Nikitin, hərbi şərqşünas İ.Şopen də bu sarayda qonaq olmuşlar. Hətta qraf İ.F.Paskeviç bir müddət burada yaşamışdır [2]. Təəssüflər olsun ki, XX yüzilliyin ortalarında bu nadir memarlıq abidəsi, bir çox tarixi hadisələrin şahidi olan Xan sarayı haqqında elmi tədqiqatlar aparılmamış, saray müəyyən qədər dağıntılara məruz qalmışdır. Azərbaycanda sovet hökuməti qurulandan sonra – 1926-cı ildə Naxçıvana elmi axtarışlara gələn arxeoloq V.M.Sisoyev “Araz üstündə Naxçıvan” əsərində yazır ki, Atabəy qülləsindən cənub-qərbdə geniş bağ və tikililərdən sonra böyük ikimərtəbəli ev-keçmiş Naxçıvan xanlarının sarayı yerləşir. Yəqin ki, bu, həmin saraydır ki, haqqında Dyubua de Monpere söhbət açıb. Güman ki, bu sarayı Naxçıvan xanı Ehsan xan tikdirib (ola bilər ki, yenidən bərpa etdirib) Yuxarı mərtəbədə bir neçə kiçik otaq var. Binada çox böyük salon var. Divarların bir hissəsi güzgülərlə bəzədilib. Bundan əlavə, həm içəri, həm də eşik divarlarda pəncərələrdəki şüşələr rənglidir. İndi bu binada məktəb yerləşir [8].

Alimin yazdıqlarından məlum olur ki, hələ 1926-cı ilədək Xan sarayı müəyyən qədər əvvəlki vəziyyətini saxlayıbmiş. Sarayın kim tərəfindən tikdirildiyini bilməyən V.M.Sisoyev ehtimalla yazıb ki, sarayı Ehsan xan tikdirib [8]. Əlavə edib ki, bəlkə, o, yenidən bərpa işləri aparıb. Müəllif ikinci fikrində dəqiqdir. O, yazır ki, 1830-cu ildən sonra I Ehsan xan atasının tikdirdiyi sarayı təmir etdirib, əlavə tikililər tikdirib. 1930-1940-cı illərdə sökülən həmin hissədə onun böyük qardaşı Nəzərli xan yaşayırdı. I Ehsan xanın böyük oğlu Naxçıvanın mərkəzində-Bazarçayın sahilindəki mülkdə yaşayırdı. Məşhur süvari generalı olandan sonra İsmayıl xan inşa etdirdiyi hamamın yaxınlığındakı mülkün yerində bir saray tikdirib. I Ehsan xanın vəfatından sonra Naxçıvana qayıdan II Kalbalı xan həmin sarayda yaşayırdı. Onun oğlu Cəfərqulu xan özünə füsunkar bir malikanə tikdirmişdi. İndi o binanın bir hissəsində Cəmişid Naxçıvanski adına muzey yerləşir. Sovet hakimiyyəti illərində oranı ambulatoriyaya, sonralar isə şəhər poliklinikasına çevirmişdilər. Xatirimdədir, biz orta məktəbdə oxuyanda hərbi çağırış zamanı bizi oraya tibbi yoxlamaya aparmışdılar. Binaya çox

möhkəm inşa edilmiş tağlı yeraltı keçiddən daxil olduq. İkitaylı darvaza qapısı var idi. İndi həmin yeraltı keçiddə mağaza yerləşir. II Kalbalı xanın digər oğlu Rəhim xan isə Xan sarayında yaşayırdı. Bu məlumatları bizə Rəhim xanın oğlu İsgəndər xanın dostu, sonralar qürbətdə – Moskva ətrafında, bir növ, gizli yaşayan alim Teymur Bənəniyarski yazıb göndərmişdi. Onun yazdığına görə, 1920-ci ildə rus kazakları bu sarayı kazarmaya çevirmiş və məşhur güzgülü salonu dağıtmışlar. Teymur Bənəniyarski bütün bu hadisələrin canlı şahidi olmuşdur [8]. Memarlıq abidələrimizin xarici səyyahlar tərəfindən bu dərəcə maraqla araşdırılması Naxçıvan memarlığının zənginliyindən irəli gəlir.

Memarlıq abidələrimizə dövlət tərəfindən göstərilən böyük qayğı və diqqət hər zaman təqdirəlayiq olmuşdur. Milli-mədəniyyət abidələrimizin qorunub saxlanması Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev başda olmaqla, onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və yeni Naxçıvanın qurucusu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov tərəfindən Xan sarayına göstərilən böyük qayğı da danılmaz bir faktdır. Bu böyük qayğının ən bariz nümunələrindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun “Xan Sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında” 2010-cu il 23 oktyabr tarixli sərəncamıdır. Sərəncamda bildirilir ki, Naxçıvan xanlığının tutduğu xüsusi mövqeyi əks etdirən Xan sarayı Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyi kimi fəaliyyətə başlasın [5]. Qeyd edək ki, 1998-ci ilin aprelindən bu sərəncam verilənə qədər muzey Naxçıvan Xalça Muzeyi kimi fəaliyyət göstərmişdir [3, s. 179].

Xan sarayının memarlıq üslubunun araşdırılması bu nadir sənət əsərinin Şərq və Qərb memarlıq ənənələrinin əsasında orijinal üslubda inşa edildiyini göstərir. Bu nadir memarlıq abidəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı ilə bərpa olunaraq milli-mənəvi dəyər kimi Naxçıvan memarlığına qazandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Tahirova G. Naxçıvan xanlarının iqamətgahı – Xan sarayı. “Şərq qapısı” qəz., 2018, 8 iyun.
2. Quliyev M. Naxçıvanın Xan sarayı. “Şərq qapısı” qəz., 2013.
3. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 221 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 598 s.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 23 oktyabr 2010-cu il tarixli sərəncamı. (Naxçıvan şəhərində “Xan Sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında). “Şərq qapısı” qəz., 2010, 26 oktyabr, № 200.
6. Фредерик Дюбуа де Монпере. «Путешествие по Кавказу...» (Ханская башня в Нахичевани). Париж, 1840, лист XXII третьей части атласа.
7. Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. Кн. 3, вып. 11, Москва, 1889, с. 475-483.
8. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нахичеванской АССР (отчет о поездке летом 1926) // Известия Азкомстариса, вып. 4, тетрадь 2.

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com*

Brilliant Jafarli

KHAN'S PALACE AS THE MOST ORIGINAL MONUMENT OF THE VIII CENTURY'S ARCHITECTURE

The Khan Palace, located in the city of Nakhchivan, is one of our architectural monuments, which is known for its original style. The study of the architectural style of the Khan's palace shows that this rare work of art is based on the traditions of the Eastern and Western architectural style. This rare architectural monument was restored by decree of the Supreme Majlis of the Nakhchivan

Autonomous Republic, thanks to which Nakhchivan architecture received the status of national and spiritual value.

Keywords: *palace, museum, architecture, style, brick.*

Бриллиант Джафарли

ХАНСКИЙ ДВОРЕЦ КАК САМЫЙ ОРИГИНАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ XVIII ВЕКА

Ханский дворец, расположенный в городе Нахчыван, является одним из наших архитектурных памятников, который известен своим оригинальным стилем. Исследование архитектурного стиля ханского дворца показывает, что это редкое произведение искусства основано на традициях восточного и западного архитектурного стиля. Этот редкий архитектурный памятник реставрирован по указу Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики, благодаря ему нахчыванская архитектура получила статус национально-духовной ценности.

Ключевые слова: *дворец, музей, архитектура, стиль, кирпич.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

UOT 339.9:338.1; 339.9:330.34

ELTUN İBRAHİMOV

SOSIAL PROBLEMLƏRİN XARAKTERİSTİKASI, ÖLKƏMİZDƏ VƏ NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASINDA VƏZİYYƏTİ

Müasir şəraitdə sosial problemlər cəmiyyəti düşündürən və həll edilməsi olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ kimi, dövlətin, eyni zamanda, ayrı-ayrı fərdlərin və təşkilatların üzərinə böyük məsuliyyətlər qoyur. Bu bir həqiqətdir ki, günümüzdə bu problemlər global xarakter daşımaqla, bütün regionlarda, dövlətlərdə mövcuddur. Məqalədə sosial xarakterli problemlər ətrafı olaraq işıqlandırılır, onları yaradan səbəblər təhlil olunur və ölkəmiz üzrə həzırkı vəziyyəti göstərilir.

Açar sözlər: sosial problemlər, narkotik, xəstəliklər, kasıbçılıq, kiçikölçülü, mənəvi dəyərlər.

Sosial problemlər müəyyən mənada bir-biri ilə əlaqədar xarakter daşıyır, cəmiyyətin bütün üzvlərini düşündürən əsas tədqiqat obyekti kimi onların meydana çıxmasının səbəbləri və məsuliyyətləri haqqında ciddi müzakirələr mövcuddur. Bəziləri belə hesab edir ki, sosial problemlər bilavasitə cəmiyyətin mübtəla olduğu maddi və iqtisadi çətinliklərdən qaynaqlanmaqdadır. Lakin müşahidələr göstərir ki, bu heçdə belə qəbul olunduğu halda düzgün deyildir. Çünki maddi cəhətdən xeyli yüksək səviyyədə yaşayan ölkələrin özlərində belə o qədər sosial xarakterli çətin məsələlər ortaya çıxmışdır ki, hətta bu kasıb halda yaşayan dövlətləri belə üstələmişdir. Məsələn, əgər Yaponiya kimi rifah halı yüksək olan bir ölkəni verəcəyimiz misalda obyekt kimi göstərsək, bəziləri ilə razılaşmaq olar ki, bu ölkədə sosial problemlər əhəmiyyətli dərəcədə aşağı səviyyədədir. Lakin nəzərə alsaq ki, Yaponiyada hər il orta hesabla 30 mindən çox insan müəyyən səbəblərdən dolayı intihar edir, buna görə də məsələnin kökündə iqtisadi çətinliklərin olmaması barədə fikirlər bizi düşündürməyə vadar edir.

Sosial problemləri digər problemlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onların əsasında insan dayanır. Yəni bu problemlər bilavasitə insanın özündən qaynaqlanır. İnsan necə dəyişirsə özünə uyğun da cəmiyyət və yaşayış formalaşdıracaqdır.

Sosial problemlərə yanaşmalar da müxtəlif cürdür. Hər kəsin bu problemlərin yaranma səbəbləri və onlardan çıxış yolları haqqında öz şəxsi təsəvvürləri mövcuddur. Bəzi insanlar belə düşünür ki, əgər kimsə evsiz qalıbsa, küçələrdə gecələməklə məşğuldursa, kimsə sərxoşluğa aludə olubsa və ya özünə iş tapa bilmərsə, bu ilk növbədə, onun özü ilə bağlı günahlardandır. Əgər bu insanlar mənəvi cəhətdən ümitsizliyə qapılıblarsa, işləmək üçün özlərində heç bir potensial görə bilməzlərsə, onlar özlərini və ailələrini düşar olduqları çətin vəziyyətlərdən qurtara bilməyəcəklər. Ən acınacaqlısı isə ondan ibarətdir ki, belə insanlar üzləşdikləri aqibətlərə görə başqa fərdləri, situasiyanı və dövləti günahlandırmaqla məşğuldurlar. Hətta əgər onlar bu düşündüklərində haqlıdırlarsa, nəyə görə belə problemləri cəmiyyətin bir çox üzvlərində müşahidə etmək olur? Bunlardan əlavə onlarla belə suallar mövcuddur: işsizlik nəyə görə ortaya çıxır? Boşanmaların sayı nə üçün ildən ilə daha da artır? Narkotik istifadəçilərinin sayının getdikcə artması nə ilə əlaqədardır? və s. Bu suallar isə fərdi aspektdən daha çox sosioloji yanaşmalar tələb edir. Deməli məsələyə həm fərdi, həm də kompleks yanaşma tələb olunur.

Sosial problemlər o qədər geniş və əhəmiyyətli bir mövzudur ki, onların araşdırılması, səbəblərinin öyrənilməsi, həlli yollarının təklif olunması xeyli zəhmət və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Bu cür problemləri saymaqla bitməz və hər gün də sıralarına yeniləri əlavə olunur. Ümumi olaraq onlardan bəzilərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- a) Aclıq
- b) İşsizlik
- c) Narkotik və alkoqol aludəçiliyi
- d) Təbiətin süni sürətdə korlanması

- e) Zorlanma və erkən hamiləlik
- f) Boşanmaların artması
- g) İnsan alveri
- h) Savadsızlıq
- i) Heyvanların istismarı
- j) Cinayətlərin artması
- k) Səhiyyənin aşağı vəziyyəti və uşaq ölümləri
- l) Kasıbçılıq
- m) Qadınlara qarşı şiddət
- n) Erkən nigah
- o) Rasizm
- p) Kütləvi immiqrasiya
- q) İqlim dəyişikliyi
- r) Qida təhlükəsizliyinin pozulması
- s) Oğurluq və qlobal təhlükəsizlik
- t) Terrorizm
- u) Rüşvət və korrupsiya və s.

Bunların sırasına nisbətən kiçikölçülü problemləri də əlavə edə bilərik ki, bunlara yaşayış məskənlərinin zibillənməsi, küçə davaları və söyüşlər, aqressivlik, israfçılıq, internet aludəçiliyi və s. daxildir. Əslində göstərilən bu amillər müəyyən qədər hədd daxilində normal hesab edilir, normadan çox olduğu təqdirdə isə artıq təhlükəyə çevrilir.

Qeyd olunmuş bu problemlər hər biri özünəməxsus təhlükəlilik dərəcəsinə malik olmaqla, bəziləri qlobal, bəziləri regional, bəziləri isə konkret bir ölkə üzrə fərqləndirilir. Məsələn, yuxarıda adlarını çəkdiqlərimizdən aclıq, işsizlik, kasıbçılıq, səhiyyənin və təhsilin pis vəziyyəti, immiqrasiya, korrupsiyanın yayılması Qərbi ölkələrində o qədər də açıq aydın nəzərə çarpmasa da, boşanmalar, içki-narkotik aludəçiliyi, intihar və s. problemlər bu ölkələrdə hədsiz dərəcədə çoxdur. Deməli buradan görünür ki, sosial problemlər həm də qlobal xarakterlidir. Burada həm də makro və mikro səviyyədə yanaşmalar mövcuddur. Makro səviyyədə, yəni ictimai – geniş əhatə dairəsinə malik olan, mikro səviyyədə isə fərdlərin davranışlarından qaynaqlanan problemlər nəzərdə tutulur. Yoxsulluq, işsizlik kimi problemlər ümumi ictimai amillərə bağlı olduğu halda, narkotik istifadəsi və alqaqolluq fərdlərin davranışlarından asılı olaraq bilinməkdədir. Son zamanların araşdırmalarına nəzər saldıqda isə görmək olur ki, içkiyə bağlı olmaq özü də cəmiyyəti ictimai problem olaraq düşündürməkdədir [2, s. 16].

Sosial problemlər ədalət və ictimai qaydaların pozulması nəticəsində meydana çıxır və bilavasitə insan faktoru ilə əlaqədardır. Bu cür hallar elə bir şərtləri təmsil edir ki, onlar qətiyyətlə cəmiyyət üçün problem olaraq qəbul edilir, cəmiyyətin və dövlətin onlara reaksiya verməsi tələb edilir və həlli yolları axtarılır. Bəzi məsələlərin həllində isə xalqın və ictimaiyyətin müdaxiləsi mütləqdir. İctimaiyyətin bu məsələlərə cavabı isə olduqca genişdir. Ən son anda isə biz sosial problemləri boğmaq və ya idarə etmək üçün nəzərdə tutulan bəzi müdaxilələri göstərə bilərik: həbs, fiziki cəzalar və ya məhrumetmə halları, hətta ən ağır formada – onları öldürmək. Bunlar nə qədər qəbul edilməz üsullar olaraq qalsa da, hətta bəzi inkişaf etmiş dövlətlərdə də istifadə edilir. Bu cür müdaxilələr ekstremal şəraitlər üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, başqa heç bir çarə olmadıqda problem olaraq görülən vəziyyətlərin – uşaq sui-qəsdləri, narkotik qaçaqmalçılığı, oğurluq halları, terrorçuluq və s. qarşısını almaqda olduqca faydalıdır. Yəni, sosial problemlər ictimaiyyət üçün olduqca təhlükəli olduğu hallarda belə vasitələrdən istifadə etmək mümkündür.

Bununla yanaşı, digər metodlardan istifadə etmək problemlərin yaranmasına səbəb olan şəraitin aradan qaldırılması və ya yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, sosial ədalətin daha da artırılması, insanların rifah halının yaxşılaşdırılması və ya bir sıra müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi və s. kimi yumşaq və məqsədyönlü işlərin aparılması qarşıya çıxacaq halların aradan qaldırılmasında xeyli təsirli vasitələr hesab edilə bilər.

Dünyada demək olar ki, hər regionda və ölkədə müşahidə olunan, qlobal xarakter daşıyan problemlərdən bir neçəsi haqqında məlumat vermək yerinə düşər. 1980-ci illərin ortalarında səhiyyə ilə bağlı problemlər xüsusilə kəskinləşdi. Əvvəllər bilinməyən bir xəstəliyin yayılması insanların sağlamlığı ilə əlaqədar ciddi çətinliklər meydana gətirdi. Bu xəstəliyin adı AIDS, yəni qazanılmış immun çatışmazlığı sindromudur. Hal-hazırda dünyanı cənginə almış bütün dünya səhiyyəsini narahat edən və hər bir ölkədə rast gəlinən xəstəlikdir. Xəstəlik bədənin immun sisteminə hücum edən immun çatışmazlığı virusu (HIV) tərəfindən törədilir, əsasən narkotik istifadəçiləri, gecə həyatı yaşayan, təmizliyə fikir verməyən insanlar xüsusən də gənclər arasında geniş yayılmış və demək olar ki, insanların həyatında inanılmaz dərəcədə dəhşətli izlər buraxmışdır. Dünya Sağlamlıq Təşkilatı və UNICEF-in hesabatlarına görə 1985-ci ildən 2005-ci ilə qədər dünyada orta hesabla 25 milyondan çox uşaq bu xəstəlik üzündən bir və ya hər iki valideynini itirmişdir. Xəstəliyin ən çox yayıldığı bölgələr isə, Cənubi Amerikanın bəzi əraziləri və Afrikadır, hansı ki, uzun illərdən bəri ərazilərdə kasıbçılıq, vətəndaş müharibələri, korrupsiya və diktatorluq hökm sürür. Eyni zamanda, AIDS xəstəliyinin daşıyıcılarına həm də hərəkətli millətlər arasında təsadüf olunur. Bir ölkədən başqa bir ölkəyə işləmək üçün gedən, mədənlərdə, tarlalarda miqrant kimi çalışanlar sonradan öz yerlərinə üz tutub virusun daha da yayılmasına səbəb olurlar.

Hər cəmiyyətdə insanlar onların sahib olduqları imkanlara və imtiyazlara görə də qruplara ayrılırlar. Əgər birinin çoxlu pulu, sərvəti olarsa onu varlı, bu imkanlardan məhrum olarsa isə kasıb təbəqəyə aid edirlər. Müəyyən mənada normal olan bu vəziyyət demək olar ki, hər ölkədə və regionda mövcuddur. Lakin əgər bu kütləvi xarakter alırsa, belə olan təqdirdə vəziyyət kasıbçılıq həddi ilə qiymətləndirilir. Yəni kasıbçılıq hər hansı bir ölkə və ya bölgə üçün xarakterik olaraq səciyyələndirilir ki, burada insanlar gündəlik olaraq işlədikləri əməyin qarşılığı müqabilində xeyli aşağı əmək haqqı ilə qiymətləndirilir, bununla isə nəinki hər hansı bir əmtəəni və ya bahalı bir varlığı almaq, hətta gündəlik qida rasionlarını belə doldurmaqda çətinlik çəkirlər. Kasıbçılığın kütləvi yayıldığı ərazilər əsasən Afrika regionudur.

“Yoxsulluq, işsizlik, iqtisadi və sosial qeyri-stabillik, ümidlərin puç olması, planların pozulması əhalinin marginallaşması prosesini intensivləşdirən amillər cərgəsini təşkil edir. Nəticə olaraq bu hal çoxluğu cəmiyyətin sosial pauperlər-hər cür yaşayış vasitəsindən məhrum edilmiş yoxsul qatını qalınlaşdırır, ölçüləri bilinməyən “sosial dib” adlanan təbəqəni formalaşdırır və möhkəmləndirir” [5, s.102]. Fərqli məlumatlarda yoxsulluğun dünya üzrə miqyası təxminən 1,5-2 milyard insanı əhatə edir. Kasıbçılığın meydana gəlməsi səbəblərinə isə yanaşmalar müxtəlifdir. Bəziləri bunu təbiətlə əlaqələndirsə də, əksəriyyət çoxluq siyasi səbəblərlə, hətta sui-qəsd nəzəriyyələri ilə əlaqələndirirlər. Hansı formada olmasından və yaranmasından asılı olmayaraq yoxsulluq qlobal sosial problemdir, ondan ən çox təsirlənənlər isə qadınlar və uşaqlardır.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün sosial problemlər bir-biri ilə əlaqədardır və bir-birindən bir-başa olmasa da dolayı yollarla təsirlənməkdədir. Sual ortaya çıxa bilər ki, bunlar üçün ümumi xüsusiyyətlər nədən ibarətdir? Konkret olaraq sosial çətinliklərin kökündə nələr dayanır? Cavablar isə müxtəlifdir: qanun boşluqları, savadsızlıq, mənəvi dəyərlərin itməsi və s. Maraqlıdır ki, bütün bunların hamısı cavab kimi göstərilə bilər. Belə ki, Qərbi ölkələrində baş alıb gedən narkotik aludəçiliyi və əxlaqsızlıq təhsilin aşağı olması və ya qanunsuzluqlarla əlaqədar deyil, mənəviyyatın korlanmasına bağlıdır. Və ya bəzi Orta Şərq dövlətlərindəki problemlərin əksəriyyətini isə savadsızlıq, eyni zamanda bürokratik üsullarla idarə olunma ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Müəyyən olunmuş problemləri ölkəmiz təmsalında nəzərdən keçirdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, ifrat dərəcədə olmasa da, hər biri ilə cüzi miqdarda da olsa qarşılaşmaq mümkündür. Ölkəmiz üçün əsas hesab olunacaq problemlərə son dövrlər gənclər arasında narkotik aludəçiliyinin artması, erkən nikah, boşanmalar, qadınlara qarşı şiddət, əhalinin kənd yerlərindən şəhərlərə axını, rüşvət, müəyyən tipli cinayətlər həm regionlarda, həm də iri şəhərlərdə digər problemlərə nisbətən nəzərə cəpacaq dərəcədə müşahidə olunmaqdadır. Aşağıdakı cədvəldə ölkəmizdə mövcud sosial məsələlərdən bəziləri üzrə göstəricilər əks olunmuşdur:

Cədvəl

Sosial-statistik göstəricilər

İllər	2011	2013	2015	2017
Göstəricilər				
Boşanmaların sayı (kənd yerl.)	2816	3279	4106	4734
Körpə ölümü (1 yaşadək)	1903	1862	2033	1700
Ana ölümü	27	25	24	-
Qeydə alınmış cinayətlər	24 263	22 381	26 916	26 113
Əhalinin xəstələnməsi	1618072	1739584	1824086	1875652
Miqrasiya edənlər	484	781	1557	1901
Yetim uşaqlar (internat)	1259	757	611	639
İstehsalatda zədələnmələr	261	183	161	182
İqtisadi sahədə cinayətlər	853	1 072	2 553	1 058

Qeyd: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə 9 mühüm problem xarakterli göstəricilər iki ildən bir aralıqla əks olunmuşdur. Göründüyü kimi, boşanmalar, xəstələnmələr, qeydə alınmış cinayətlər və miqrasiya edənlərin sayında illər üzrə davamlı olaraq artım mövcuddur. Digər göstəricilərdə vəziyyət dəyişkəndir. Əslində dünyaya üzrə götürdükdə eyni vəziyyəti müşahidə olunmaqdadır.

Sosial problemlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasına nəzər salanda görmək olar ki, o qədər də ciddi xarakterli problemlər nəzərə çarpmır. Cinayətlərin, boşanmaların və istehsalatda zədələnmələrin sayında digər bölgələrə və paytaxta nisbətən aşağı vəziyyət müşahidə olunmaqdadır.

Sosial çətinliklərin vaxtında həll edilməsi dövlətin sosial siyasətin əsas istiqamətidir. Müəyyən olunmuşdur ki, muxtar respublikada aparılan sosial siyasətin əsas nəticəsi əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin olunmasında, işgüzar fəallığın artırılmasında, səhiyyə və təhsil infrastrukturalarının yenilənməsində, mənzil-kommunal təsərrüfatı, sığorta, sosial müdafiə sistemi, pensiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, ahıl vətəndaşlara dövlət qayğısının gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Muxtar respublikada sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili və reabilitasiyası üzrə qəbul olunmuş proqrama uyğun olaraq xəstə və əlil uşaqlar üçün Distant Təhsil Mərkəzi yaradılmış, onların öz vaxtlarını səmərəli keçirməsi üçün əyləncəli oyun kompleksi və idman avadanlıqları istifadəyə verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdə tutulmuş proqramlar çərçivəsində ahıl insanların sağlamlığının qorunması, onlara müxtəlif məqsədli müalicələr üçün xidmətlərin göstərilməsi, gəzintilərin təşkil olunması və başqa işlərin həyata keçirilməsi apardığımız araşdırmalar dövründə dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin effektivliyinin sübutu kimi qəbul edilməlidir. Bununla belə, bəzi görülməsi işlər vardır ki, bunların yerinə yetirilməsi muxtar respublikada sosial sferada səmərəliliyin yüksəldilməsinə xeyli təsir edəcəkdir. Bunlara kənd yerlərində uşaq bağçalarının və idman meydançalarının salınması, yaşlı insanların asudə vaxtlarını səmərəli keçirməsi üçün yerlərinin tikilməsi, yaşı 40-dan yuxarı insanların heç olmasa ildə bir dəfə pulsuz müayinəsinin aparılması və s. aid edilə bilər.

Sosial və iqtisadi problemlər bir-biri ilə paralel surətdə həll edilməlidir. Bütün problemlər vaxtında müəyyən olunmalı, insanlar arasında mövcud bərabərsizliklər aradan qaldırılmalı, gəlirlərin ədalətli bölgüsü təmin edilməli, iqtisadi azadlıq prinsipləri gözlənilməli, bir sözlə dövlətin və cəmiyyətin bütün maraq və məqsədləri müsbət mənada qorunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. www.stat.gov.az
2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 326 s.
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 120 s.
4. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.

5. Sosyal sorunlar / Yrd.Doç. Dr. Yener Şımanın editörlüğü ile Anadolu Üniversitesi, 2015, 245 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: eltunibrahimov@yahoo.com

Eltun Ibrahimov

**SPECIFICATIONS OF SOCIAL PROBLEMS, THE SITUATION IN OUR COUNTRY
AND NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

Nowadays as a vital and very important to be-solved issue of human society, social problems impose many obligations on governments, separate individuals and organizations. The truth is that, at present time these troubles are global and available in every region and country. The article illustrates social-related problems, the reasons why they occur and their current situation in our home land well-documented.

Keywords: *social problems, drug, diseases, poverty, small-scaled, moral values.*

Элтун Ибрагимов

**ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ, СИТУАЦИИ В НАШЕЙ
СТРАНЕ И НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В настоящее время социальные проблемы, решение которых имеет значение, налагают большие обязанности на государство, в то же время, и на отдельные лица и организации. Это факт, что сегодня эти проблемы присутствуют во всех регионах и странах, приобретая глобальный характер. В статье подробно изложены социальные проблемы, рассмотрены причины их создания и современная ситуация в нашей стране.

Ключевые слова: *социальные проблемы, наркотики, болезни, бедность, небольшой, моральные ценности.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 338.48

MƏHƏMMƏD SÜLEYMANOV

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İDMAN TURİZMİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ POTENSİALI**

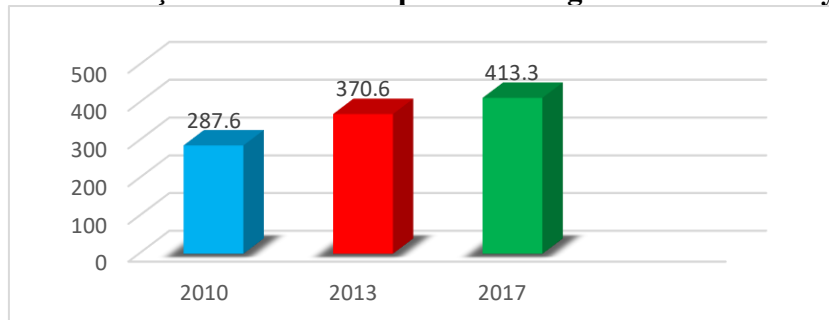
Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında son dövrlərdə perspektivli sahə olan idman turizminin mövcud vəziyyəti və potensialından bəhs edilir. Burada əsas məqsəd idman turizmi ilə bağlı nəzəri materialları araşdırmaq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında idman turizmini təhlil etmək və onun öyrənilməsi üçün perspektiv imkanlar axtarmaqdır. Həmçinin muxtar respublikada idman turizminin inkişafına dair təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: idman, turizm sektoru, bədən tərbiyəsi, sağlamlıq.

Dünyada turizm əsasən sosial-iqtisadi sahə kimi XIX əsrin ortalarından inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrə qədər isə fərdi gəzinti və səyahət xarakteri daşımış, qeydiyyatda düşmədən müxtəlif əraziləri, ölkələri gəzən adamlara “turist” demişlər. Turizm fransız mənşəli anlayış olmaqla, əsasən insanların daimi olmadığı ölkədə və ya ərazidə istirahət, müalicə, öyrənmə, dini və s. yanaşı, məhz idman məqsədlərini də özündə əks etdirir ki, bunlarda da ödənişli fəaliyyət nəzərdə tutulmur.

Turizm müasir dünyanın global əhəmiyyətə malik olan, sosial və iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən, müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan, biznes maraqlarının əhatə dairəsini genişləndirməklə müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında oynadığı rola görə iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilib. Bu gün yeni iş yerlərinin açılmasında, əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində turizmin mühüm rolu vardır və ölkəmizdə inkişafı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ölkə turizminin əsaslı inkişafı istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirmişdir. Məhz həmin illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə təşkilatlar və ekskursiya bazalarının geniş şəbəkəsi yaradılmış, müasir mehmanxanalar, ictimai əyləncə obyektləri inşa olunmuşdur. Ümummilli liderimiz ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdandan sonra da bu sahəni diqqət mərkəzində saxlamışdır. 1999-cu ildə ulu öndərin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Turizm haqqında” qanun və 2002-ci ildən icrasına başlanan “2002-2005-ci illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı proqramı” turizm sahəsinin hüquqi əsasları, rekreativ ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması qaydaları müəyyənləşdirilmiş və sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafına təkan vermişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə turizmin inkişafını vacib istiqamətlərdən biri kimi daim diqqətdə saxlayır. Buna ən bariz nümunə kimi ölkə başçısı tərəfindən 2011-ci ilin Azərbaycanda “Turizm ili” elan olunmasını göstərmək olar. Bu məqsədlər çərçivəsində bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu məqsədlə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır. Həmçinin prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 1 sentyabr tarixli sərəncamına əsasən sentyabrın 27-si ölkəmizdə “Turizm işçiləri günü” peşə bayramı kimi təsis edilib. Bu tarix həm də dünyada Beynəlxalq Turizm Günü kimi qeyd olunur. Artıq bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən biri və geniş, həmçinin sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektor kimi turizmin davamlı olaraq inkişaf etməsi və genişlənməsi bu sahəni sosial-iqtisadi inkişafda aparıcı qüvvəyə çevirib. Bu, özünü yeni iş yerlərinin yaradılması, turizmlə bağlı müəssisələrin və infrastrukturun qurulmasında göstərməkdədir.

2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində turizmin inkişaf ilə bağlı müşavirənin keçirilməsi turizmin inkişafı sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələni başlatmışdır. Bununla yanaşı, Ali Məclis Sədrinin 2018-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən “2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın qəbul olunması muxtar respublikada turizm sahəsində dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu sahəyə ayrılan diqqət bölgəyə gələn turistlərin sayındakı dinamik artımda da özünü göstərməkdədir. Bunu aşağıdakı şəklin məlumatlarında da görə bilərik:

Müxtəlif illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələn turistlərin sayı (min nəfər)

Şəkil. Naxçıvan MR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasına 2010-cu ildə 287,6 min nəfər, 2013-cü ildə 370,6 min nəfər, 2017-ci ildə isə 413,3 min nəfər turist gəlmişdir. Müqayisəli təhlil nəticəsində turizmin inkişaf dinamikasını görmək olur. 2017-ci ildə gələn turistlərin sayı 2010-cu illə müqayisədə 1,43 dəfə, 2013-cü ildə gələn turistlərin sayından isə 1,12 dəfə və ya 11,5% çox olmuşdur.

İdman, insanlıq tarixi qədər qədim bir tarixə malikdir və insanlar mədəniyyətin ilk izlərindən etibarən idmanla bağlı fəaliyyət göstərmişdir. Zaman içərisində insanların oturaq həyata keçməsi ilə birlikdə idman daha mütəşəkkil bir fəaliyyət halına gəlmişdir. İnsanların idmanla məşğul olma səbəbi ilkin olaraq müdafiə məqsədli olmuşdur. Zaman keçdikcə isə müdafiə məqsədli olmaqdan çıxaraq bir həyat tərzinə halına gəlmişdir [5, s. 15]. Ən qədim dövrlərdən etibarən idmanla bağlı müəyyən festivallar, şənliklər, yarışlar keçirilmişdir ki, bu zaman insanlarda olan yarışmaq həvəsi səyahət etmək arzusu ilə birləşmişdir və XIX əsrin ortalarından etibarən isə idman və turizm anlayışı birlikdə idman turizmi terminini yaratmışdır [4, s. 117]. Gündəlik həyatın bir parçası olaraq həyata keçirilən idman fəaliyyətləri fərdiyyətdən çıxaraq peşəkar mənada aparılmış və bu sahədə olimpiadalar kimi tarixə damğa vuran mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu təşkilatlar idman turizminin canlanmasını və bu fəaliyyətlərin daha geniş kütlələrə yayılmasını təmin etmişdir.

İdman turizminə maraq göstərənlərin sayında son illərdə daha çox artım müşahidə edilməkdədir. İdman insanların fərdi və ya kütləvi olaraq fiziki, ruhi və düşünmə qabiliyyətini özünə və bir rəqibinə qarşı, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir nizam içində uğur qazanmağa yönələn və mübarizə həyəcanını yaşamaq üçün etdiyi bədən hərəkətlərinin bütünlüyüdür [3, s. 187]. İdman turizmi isə insanların əyləncə məqsədi ilə davamlı yaşadıkları yerdən ayrılaraq idman fəaliyyətlərini izləmək və ya bu fəaliyyətlərdə iştirak etmək üçün səyahət etmələri deməkdir. İdman turizmində üç mühüm amil ön plana çıxır: oyunlarda fəal iştirak etmək, iştirakçıların fəaliyyətlərini dəstəkləmək və bu fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi məkanları ziyarət etmək. Buna görə idman turizminə yönələn fəaliyyətlər də üç şəkildə baş verir. Bunlardan birincisi oyunlarda fəal kimi iştirak edəcək şəxslər üçün turizm fəaliyyətləri, ikincisi birbaşa fəaliyyətlərə qatılmayıb, tamaşaçı kimi iştirak edəcək şəxslər üçün turizm fəaliyyətləri və üçüncüsü isə fəal idmançı olmayıb iştirak edəcək idmançının məşqçiləri üçün göstərilən turizm fəaliyyətidir.

Qədim Azərbaycan diyarı olan, günü-gündən müasirləşən Naxçıvan Muxtar Respublikasının böyük turizm potensialı var. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, özünəməxsus iqlimi, fauna və florası, qədim tarixə malik mədəniyyət abidələri müxtəlif turizm növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. İdman turizmi də məhz bu növlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Bədən Təربiyəsi və İdman Günü”nün təsis edilməsi haqqında 2005-ci il martın 4-də imzaladığı Sərəncama əsasən, hər il martın 5-i ölkəmizdə, o cümlədən muxtar respublikamızda “Bədən Təربiyəsi və İdman Günü” kimi qeyd olunur. Bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi və yaradılan müasir idman mühiti gənclərin bədən tərbiyəsi və idmana olan marağını artırır, idman klublarının və federasiyaların heyəti ilbəl genişlənir. Nəticə etibarilə isə bu, ölkənin regionları üzrə idmanın və bu məqsədli turizmin inkişafını daha da sürətləndirməkdədir. Dövlətimizin başçısının diqqət və qayğısı ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir idman kompleksləri tikilib istifadəyə verilib.

Son illər muxtar respublikada 2 olimpiya idman kompleksi, 2 üzgüçülük mərkəzi, 1 şahmat mərkəzi, 8 Uşaq-gənclər şahmat məktəbi, 9 Uşaq-gənclər idman məktəbi, Atıcılıq Mərkəzi, Atıcılıq Əyləncə Mərkəzi, stadionlar, peyntbol meydançası, yeni olimpiya ağırlıqaldırma qurğuları, ümumtəhsil məktəblərində müasir idman zalları və digər idman avadanlıqları alınıb və yenidən quraşdırılıb. 2017-ci ildə Əlinca Stolüstü Tennis Klubu fəaliyyətə başlayıb və 2018-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Kikboksinq Federasiyası yaradılıb. İstifadəyə verilən müasir idman infrastrukturunu muxtar respublikanın müxtəlif beynəlxalq yarışlara ev sahibliyi etməsi üçün geniş imkanlar açıb. Yəni bu sahə üzrə zəruri infrastruktur potensialı yaradılmışdır.

Son illər bu imkanlardan lazımcı istifadə olunur, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn yüzlərlə idmançı muxtar respublikada keçirilən yarışlarda iştirak edir. 2017-ci il ərzində muxtar respublika idmançıları respublika səviyyəli yarışlarda 129, beynəlxalq miqyaslı turnirlərdə 89, dünya səviyyəli yarışlarda 5, Avropa çempionatlarında 1, Asiya çempionatlarında 2, Avrasiya çempionatlarında 13, IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında 1 medal olmaqla, ümumilikdə, muxtar respublikadan kənar yarışlarda 240 medal qazanıblar [2, s. 4].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 29 noyabr 2018-ci ildə Ağbulaq Kənd Turizm-İstirahət Bölgəsinin yaradılması burada idman turizminin perspektivlərini daha da artıracaq. Xüsusilə, həmin kənddə hazırda Xizək Mərkəzinin tikintisinin davam etdirilməsi, muxtar respublikada turizm infrastrukturunun gücləndirilməsinə, kəndlərin iqtisadi inkişafına və turizm əhəmiyyətliliyinin artırılmasındakı psixoloji əminliyin daha da möhkəmlənməsinə, məskunlaşmanın və məşğulluğun stimullaşmasına, eləcə də gələn turistlərin sayının daha da artacağına imkan verəcək. Bu isə təbii ki, müəyyən edilən hədəflərin gerçəkliyi baxımından daha da mühüm amil olacaq.

Turizmin bütün növləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, onların birini digərindən təcrid olunmuş halda, tamamlanmış şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyil. Məsələn, işgüzar turizmi ekskursiya və ya idman turizmi, etnik turizmi idman və ya dini turizmlə, məqsədli turizmi rekreasiya və ya sosial turizmlə birləşdirmək olar [1, s. 47]. Məhz buna görə də idman turizminin təşkili işi istirahət və əyləncənin ən fəal formalarından biri olmaqla yanaşı, həm də bir çox sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi funksiyaların həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, turizm sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələrinə qarşılıqlı təsiri yüksəkdir ki, bu ilk növbədə özünü xüsusilə də yeni iş yeri yaratmaq, bu sahə üzrə istehsal və xidmət sahələrini inkişaf etdirmək və ümumiyyətlə, məşğulluğu təmin edə biləcək sahələrə multiplikativ effekt verir. Bəzi ölkələrdə idman turizmi ümumilikdə turizm gəlirlərinin 1/4-ə qədər olan hissəni formalaşdırır. Turizm sektorunda aparılan tədqiqatlar və mövcud materialların təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, turizm industriyasının əhəmiyyətli dərəcədə gizli potensialından istifadə etməklə, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və ixrac gəlirlərinin artırılması mümkündür. Lakin bunun əldə olunması üçün turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi, bazar münasibətlərinin mükəmməl inkişafı, həmçinin diversifikasiya və dünya bazarına çıxan turizm məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərtlərinin reallaşdırılması vacibdir. Bu proseslərə turizm sektorunun bütün iştirakçıları, turizm sahəsinin mütəxəssisləri və böyük təcrübəyə malik xarici ekspertlərin, beynəlxalq təşkilatların fəal surətdə qoşulmaları zəruridir.

İdman turizminin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- İdman turizminin inkişaf etməsi üçün idman növləri şaxələnməli, dünya təcrübəsində diqqət mərkəzində saxlanılan idman növlərinin muxtar respublikada yaradılmasına və inkişafına səy göstərilməli;
- Nəqliyyat problemlərinin yaranmaması üçün öncədən planlı şəkildə tədbir görülməli;
- Cəlbedici paket turlar hazırlanmalı;

Turizm sektorunun çoxşaxəli istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmanın təşkili məqsədilə yaradılmış Naxçıvan Dövlət Universitetində və Naxçıvan Universitetində peşəkar müəllim-pedaqog heyətinin formalaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm bazarı yüksək potensiala malikdir və onun tam reallaşdırılmasına nail olmaq prioritet məsələlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-

iqtisadi inkişafının sürətlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, habelə mədəniyyət və idman sahələrində əldə olunan nailiyyətlər turizm sahəsinin davamlı inkişafını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası dərs vəsaiti. Bakı, 2002, 512 s.
2. Məmmədov C. Ötən il idmançılarımız üçün uğurlu olub. "Şərq qapısı" qəz., 2018, № 575, s. 4.
3. Öztürk Y., Yazıcıoğlu İ. Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma // Ticaret ve Turizm eğitim fakültesi dergisi, 2002, № 2, s. 183-195.
4. Schwark J. Sport tourism: An introduction and overview // European Journal for Sport and Society, 2007, № 4 (2), s. 117-132.
5. Tomay B., Değirmencioglu H. Antik çağda Anadolu'da spor turizmi // Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademi Dergisi, 2017, № 2 (2), s. 9-21.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: mahammad.suleymanov85@gmail.com

Mahammad Suleymanov

SPORT TOURISM DEVELOPMENT POTENTIAL OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The paper deals with the current state and potential of sport tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic in recent years. The main goal here is to explore the theoretical material related to sports tourism, to look at sport tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic and look for perspective opportunities for its study. Also, proposals were made on the development of sports tourism in the autonomous republic.

Keywords: *sport, tourism sector, physical education, health.*

Мухаммед Сулейманов

ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье рассматривается современное состояние и потенциал спортивного туризма в Нахчыванской Автономной Республике в последние годы. Основной целью здесь является изучение теоретического материала, связанного со спортивным туризмом, рассмотрение спортивного туризма в Нахчыванской Автономной Республике и поиск перспективных возможностей для его изучения. Также были внесены предложения по развитию спортивного туризма в автономной республике.

Ключевые слова: *спорт, сектор туризма, физическая культура, здоровье.*

(İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SOSIAL İQTİSADI PROSESLƏRDƏ EKONOMETRİK PROQNOZLAŞDIRMANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtiyari ekonometrik tədqiqatın mərkəzi problemi prosesi əks etdirən ekonometrik modelin qurulmasıdır, belə ki, onun "keyfiyyəti" baxılan SİP-in proqnozlarının etibarlılığını, inkişaf tendensiyasının analizinin nəticələrinin əsaslığını, həmçinin onlardan alınan nəticələri bilavasitə təyin edir. Ekonometrik tədqiqatın ən xarakterik xüsusiyyəti baxılan prosesin modelinin növünü təyin etmək mümkün olmadıqda onu daha çox apriori təsvir edə bilməsidir. Ancaq, bu halda bir qayda olaraq, modeldə baxılan prosesin məzmunlu analizi əsasında, onun qəbul edilən alternativ variantlarına və ilkin şəraitin xüsusi formaya salınmasına daha çox önəm verilir. Ekonometrik tədqiqatın mərhələlərinin nəticələrinə görə bu variantlar dəqiqləşdirilir və onlardan baxılan prosesi daha dəqiq əks etdirən variant seçilir. İşdə bu cür modellərin qurulması problemlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *avtoregressiya modeli, klassik regressiya modeli, determinasiya əmsali, etibarlı interval, əsaslı qiymətləndirmə.*

"Ekonometrik proqnozlaşdırma" termini adətən, ekonometrik modellər əsasında hər hansı asılı olan y prosesinin (asılı proseslər toplusunun) T zaman anından (müşahidə dövrünün sonuncu nöqtəsi) sonra gələn $T+1, T+2, \dots$ zaman anlarına uyğun xarakteristikalarını almaq üçün aparılan prosedur anlamını verir. Bir tənlikdən ibarət "səciyyəvi" ekonometrik model üçün zəruri xarakteristikalar siyahısına bilavasitə asılı dəyişənin $\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots$ proqnoz qiymətləri (nöqtəvi proqnozlar) aiddir və onların dəqiqlik göstəriciləri, adətən, proqnozların dispersiyaları $\sigma^2(y_{T+1}), \sigma^2(y_{T+2})$ etibarlıq intervallarıdır. Bu intervallarda verilmiş ehtimalla baxılan prosesin "həqiqi" $y_{T+1}, y_{T+2}, \dots$ qiymətləri (interval proqnozları) yerləşəcək. Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, ekonometrik proqnozlaşdırma sahəsində aparılan tədqiqatların inkişafı böyük mənada proqnozlaşdırma proseduralarının nisbətən sadəliyi, aydınlığı və onların nəticələrinin cəmiyyətin inkişafının idarə olunmasında praktiki tətbiqindən irəli gəlir [1]. Doğrudan da, $(1; T)$ zaman intervalında qurulmuş, məlum $a_0, a_1, \dots$ əmsalları olan, ekonometrik model üçün

$$y_t = f_t(a, x) + e_t \quad (1)$$

$\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots$ nöqtəvi proqnozlarının müəyyən edilməsi prosedurası, $T+1, T+2, \dots$ proqnozlaşdırma anlarına uyğun olan sərbəst dəyişən x_i -nin, $(i = 1, 2, \dots, n)$ və $e_{T+1}, e_{T+2}, \dots$ faktiki səhvlərin qiymətlərinin (1) tənliyində yerinə qoyulmasına gətirilir. Qeyd edilən "səciyyəvi" xətti model üçün

$$y_t = a_0 + a_1 \cdot x_{1t} + \dots + a_n \cdot x_{nt} + e_t \quad (1^*)$$

$\hat{y}_{T+1}$ nöqtəvi proqnoz qiymətlərini tapmaq üçün $x_{i, T+1}$ ($i = 1, 2, \dots, n$) sərbəst dəyişənlərin məhz $T+1$ anındakı səviyyələrinin ifadə qiymətlərini (1^*) tənliyində yerinə qoymaq lazımdır.

Bir çox tədqiqatlarda, $T+1$ zaman anının "gələcəyə" aid olduğu hallarda, bu səviyyələr dəqiq məlum olmaya da bilər. Bunlar digər proqnoz tədqiqatların nəticələrinə görə müəyyən oluna bilər və sərbəst dəyişənlərin inkişaf xarakteri haqqında irəli sürülən hər hansı bir hipotezləri əks etdirə bilər. Əgər modelin səhvi standart fərziyyələri (yəni, riyazi gözləmənin sıfıra bərabər olması, avtokorrelyasiya rəbitələrinin olmaması və s.) qane edirsə, onda nöqtəvi proqnoz y -in $T+1$ nöqtəsində riyazi gözləməsinin qiyməti kimi müəyyən edilir (bir şərtlə ki, a_i əmsallarının qiymətləri və $x_{i, T+1}$ faktorlarının səviyyələri asılı olmasın) [2]:

$$\begin{aligned}\hat{y}_{T+1} &= M\left[\sum_{i=1}^n a_i \cdot x_{i,T+1} + \hat{e}_{T+1}\right] = M\left[\sum_{i=1}^n a_i \cdot x_{i,T+1}\right] + M\left[\hat{e}_{T+1}\right] = \\ &= M\left[\sum_{i=1}^n a_i \cdot x_{i,T+1}\right] = a_0 + a_1 \cdot x_{1,T+1} + \dots + a_n \cdot x_{n,T+1}\end{aligned}\quad (2)$$

Sərbəst dəyişənlərin gələcək zaman sıralarında müxtəlif (fərz olunan) variantlı qiymətlərindən istifadə etməklə alınan proqnozları çox zaman “şərti”, “variantlı” proqnozlar adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, $\hat{y}_{T+1}$ qiyməti $x_{i,T+1}$ -in, ($i = 1, 2, \dots, n$) fərz olunan qiymətlərindən, başqa sözlə, proqnozun “şərtlərindən” asılı olaraq hesablanır. Lakin 1-ci tərkib avtoregressiya modeli üçün $\hat{y}_{T+1}$ -in proqnoz qiymətləri, eyni bir fərziyyələr daxilində müəyyən mənada şərtsiz riyazi gözləmə kimi müəyyən olunur:

$$y_{T+1} = a_1 \cdot M[y_T] + M[e_{T+1}] = a_1 \cdot y_T \quad (3)$$

burada y_t məlumdur. Analogi olaraq, $\hat{y}_{T+2}$ proqnozu da “şərtsiz” kimi müəyyən edilir:

$$y_{T+2} = a_1 \cdot M[y_{T+1}] + M[e_{T+2}] = a_1 \cdot y_{T+1} \quad (4)$$

Belə ki, asılı olmayan $\hat{y}_{T+1}$ faktorunun qiyməti birmənalı olaraq (3) ifadəsindən müəyyən edilir.

Beləliklə, avtoregressiya əsasında alınmış bütün $y_{T+\tau}$ ($\tau = 1, 2, \dots$) proqnoz qiymətlərinə “şərtsiz” proqnoz kimi baxmaq olar. Asanlıqla qeyd etmək olar ki, aşağıdakı LAQ asılı dəyişənli model üçün

$$y_t = a_0 + a_1 \cdot x_{1,t-3} + a_2 \cdot x_{2,t-4} + \varepsilon_t \quad (5)$$

şərtsiz proqnozlar yalnız $\hat{y}_{T+1}$, $\hat{y}_{T+2}$, $\hat{y}_{T+3}$ qiymətləridir, belə ki, bu qiymətlərin alınması üçün zəruri olan sərbəst $x_{i,T-2}, x_{i,T-1}, x_i, x_{i,T}$ ($i = 1, 2$) dəyişənlərinin qiymətləri məlumdur. Əgər $x_{i,T+1}, x_{i,T+2}, \dots$ qiymətləri dəqiq məlum deyilsə, onda $\hat{y}_{T+4}, \hat{y}_{T+5}, \dots$ nöqtəvi proqnozlarına “şərti” proqnoz kimi baxmaq lazımdır [3]. “Səciyyəvi” (tipik) ekonometrik model üçün şərti və şərtsiz proqnozlar arasındakı fərqi əyani olaraq Şəkil 1-dəki kimi göstərmək olar.

Şəkil 1.

Şəkil 1 aşağıdakı situasiyanı nümayiş etdirir. Modelin əmsallarının qiymətləndirilməsi (0;T) intervalına aid olan ilkin informasiyadan istifadə etməklə alınmışdır. Cari zaman anı T_1 nöqtəsilə müəyyən edilib. T -dən T_1 -ə qədərki dövrdə modelin asılı olmayan faktorlarının qiymətləri dəqiq məlumdur. T_1 anından sonra isə bu qiymətlər müəyyən hipotez və fərziyyələrə istinadən müəyyən edilir. Bu halda hesablanmış $\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots, \hat{y}_{T_1}$ qiymətlərinə şərtsiz proqnoz kimi, $\hat{y}_{T_1+1}, \hat{y}_{T_1+2}, \dots$ qiymətlərinə isə şərti proqnoz kimi baxılır.

Asılı $\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots$ dəyişənlərinin proqnoz qiymətlərini müəyyən edən zaman istifadə olunan sərbəst faktorların qiymətləri “proqnoz fonu” təşkil edir. Bu fon proqnozların alınması üçün zəruri

olan ilkin verilənlər toplusunu xarakterizə edir. Ümumi halda qeyd edək ki, proqnoz fonu həm ekzogen, həm də endogen təbiətinə malik ola bilər. Birinci variantda proqnoz fonunun qiyməti modeldən kənar müəyyən edilir. Məsələn, “səciyyəvi” ekonometrik modelə görə proqnozun alınması halı üçün $x_{i,T+\tau}$ ($\tau=1,2,\dots, n$, $i=1, 2,\dots, n$) proqnoz dövründə asılı olmayan faktorların qiymətləri [4].

İkinci variantda, proqnoz fonunun kəmiyyət xarakteristikaları ekonometrik modelin öz çərçivəsində müəyyən edilir. Məsələn, avtoregressiya modelinə görə proqnozda, proqnoz fonunun qiyməti $\hat{y}_{T+1}$ məhz, elə bu modelin köməyi ilə müəyyən edilir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozların tərtib olunmasında onların verifikasiya prosedurları mühüm rol oynayır. Verifikasiya – proqnozun dəqiqliyini, keyfiyyətini əsaslandırmağı və qiymətləndirməyi tələb edir (fərz edir). Verifikasiyanın mühüm mərhələlərindən biri tədqiq olunan prosesin inkişaf tendensiyasının formal təsviri (ekstrapolyasiyası) zamanı sistemə (mütəmadi) səhvləri aşkara çıxarmaqdır. Bu cür səhv ekonometrik modelin əsas funksionalının $f(a,x)$ formasının düzgün seçilməməsi, faktorların tərkibinin seçimi zamanı buraxılan səhvlər, modelin əmsallarının qiymətləndirilməsində buraxılan xətlər səbəbindən meydana çıxır. Sistemə səhvin meydana çıxması ümumi halda “proqnoz fonunun” düzgün seçilməməsi səbəbindən də ola bilər. Sistemə səhvlərin

mövcud olması ekonometrik model əsasında müəyyən edilmiş $\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots$, proqnoz qiymətlərinin baxılan prosesin real inkişaf tendensiyasından əsaslı sürətdə (və birtərəfli) fərqlənməsinə səbəb ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edək ki, proqnoz fonu məlumdursa, (T, T_1) – *ex post forecast period* – intervalında şərtsiz proqnozların tərtib olunmasına gələcək proqnozlaşdırma dövrü – *ex ante forecast period* – üçün proqnozların verifikasiya üsullarından biri kimi baxmaq olar. Baxılan

prosesin $y_{T+1}, y_{T+2}, \dots$ real qiymətləri və ekonometrik modelin köməyi ilə alınmış qiymətlər $(\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots)$ arasında “sistemə” fərqlərin olmaması istifadə olunan modelin “yüksək keyfiyyət

zəmanəti” hesab oluna bilər. Praktikada $y_{T+\tau}$ və $\hat{y}_{T+\tau}$ ($\tau=1,2,\dots$) arasındakı ziddiyyət $y_{T+\tau} - \hat{y}_{T+\tau}$ fərqlərində işarələrin üst-üstə düşməsi və qabaqlama dövrü, başqa sözlə, τ indeksi artdıqca bu kəmiyyətlərin artması ilə xarakterizə olunur [5]. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, ekonometrik proqnozlaşdırma modelinin “yüksək keyfiyyətli” uzaq perspektivdə ekonometrik proqnozların kifayət qədər əsaslı olduğuna zəmanət verə bilməz. Məsələn burasındadır ki, gələcəkdə baxılan proseslərin inkişaf tendensiyası, strukturu və qarşılıqlı rabitə qüvvəsi əsaslı sürətdə dəyişə bilər. Bu dəyişikliklər hadisə və proseslərin miqyası genişləndikcə, tədricən yığılaraq təkamül (evolyusiya) xarakteri daşıya bilər. Bu dəyişikliklər eyni zamanda maliyyə böhranlarının, cəmiyyətdəki inqilabi islahatların ardınca sıçrayışla baş verə bilər. Bu zaman $[1, T]$ dövrü üçün “uğurlu” model bu cür dəyişmələri nəzərə ala bilməz. Belə ki, bu model, keçmişdə baxılan hadisələr arasındakı qarşılıqlı rabitələrin başqa xarakterini əks etdirən informasiya əsasında qurulur. Bir çox hallarda, ekonometrik proqnozların əsaslı və dəqiq olmasını yüksəltmək üçün 2 variantdan istifadə edilir:

– formal ekstrapolyasiyanın özünün nəticələrini, başqa sözlə, bilavasitə, ekonometrik model-

lərdən istifadə etməklə alınmış “ilkin” $\hat{y}_{T+1}, \hat{y}_{T+2}, \dots$ proqnoz qiymətlərini korreksiya etməklə;

– əlavə məlumat və fərziyyələrə istinad etməklə, qabaqcadan (proqnoza qədər) modelin özünü korreksiya etməklə;

Çox zaman bu cür korreksiyalar ekspert informasiyanın əsasında həyata keçirilir. Bu münasibətlə Amerika iqtisadçısı P.Samuelson qeyd edirdi ki, “demək olar ki, bütün ekonometriklər (nadir hallar istisna olmaqla şərti) modellərin parametrlərini qeyri-formal metodlarla korreksiya edirlər və hesab edirlər ki, bu nəticəni yaxşılaşdırır”.

“Formal” ekonometrik proqnozları dəqiqləşdirməyin zəruri olduğunu əsaslandıran digər Amerika iqtisadçısı M.Yitmen isə yazır: “Ekonometrik modellərin istifadə olunması dəqiq elmlərin kriterilərinə istinad etməyə və daxilən razılaşdırılmış proqnozların alınmasına imkan verir. Lakin model hesablamalarının natamam nəticələri və onların istinad etdiyi əsas şərtlər ciddi ekspert anali-

zindən keçməlidir.” [6]. Belə bir situasiyada ekonometrik proqnozlaşdırma zamanı proqnozlaşdırma dövrünün maksimum mümkün olan “dəriniyi” məsələsi ortaya çıxır. Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Aydındır ki, baxılan proses nə qədər ətalətlidirsə (inersiyalı) bir o qədər də onun qarşılıqlı rabitələri dayanıqlı, cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda situasiya stabil və proqnozlaşdırma dövrü bir o qədər çox olar. Bir çox elmi tədqiqatlarda ekonometrik proqnozun “dəriniyi” qiymətləndirmə dövrünün $\frac{1}{2}$ və $\frac{1}{3}$ hissəsi, başqa sözlə, $\frac{1}{2T}$ və $\frac{1}{3T}$ kimi müəyyən etmək tövsiyə

olunur. Ekonometrik proqnozlaşdırma tədqiqatlarının xülasəsi göstərir ki, çoxfaktorlu ekonometrik modellər adətən, qısa müddətli və nadir hallarda orta müddətli proqnozların hazırlanmasında istifadə olunur.

Bir çox real sosial-iqtisadi proseslər üçün (tələb, əmək məhsuldarlığı, məhsul istehsalı və s.) belə proqnozlar 5-10 zaman nöqtələri üçün (kvartallar, il (t , $t+1$) intervalının uzunluğundan asılı olaraq) lazımınca işlənib hazırlanmışdır. Bu tövsiyələr maliyyə ekonometrik modelləri əsasında işlənmiş maliyyə göstəricilərinin proqnozlarına aid deyil. “Maliyyə” proqnozları adətən qısamüddətlidir (1-2 addım irəli), maliyyə ekonometrik modelləri isə ilkin verilənlərin kifayət qədər uzun zaman sıraları əsasında formalaşdırılır. Bu onunla əlaqədardır ki, praktiki olaraq hər zaman baxılan prosesin cari səviyyəsi haqda “təzə” informasiya almaq mümkündür (maliyyə bazarından verilənləri ləngimədən almaq mümkündür) və bunun əsasında qurulmuş modeli korreksiya etmək olar.

Ekonometrik proqnozlardan idarəetmə sferasında alınan nəticələr də kifayət qədər aydındır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edək ki, ekonometrik proqnozlar baxılan prosesin ona təsir edən faktorların gözlənilən səviyyəsindən asılı olaraq gələcək vəziyyətini qiymətləndirmək üçün tərtib olunur. Bu zaman ümumi halda faktorları 3 qrupa bölmək olar; idarə olunan, idarə olunmayan və qismən idarə olunan. Əgər proqnoz idarə olunmayan faktorlar (hava şəraiti, dünya iqtisadiyyatının vəziyyəti və s.) əsasında hazırlanırsa, onda prosesin özü idarə olunmayandır. Bu cür proseslərin proqnozlarını çox zaman *axtarış (tədqiqat) proqnozları* adlandırırlar. Bu halda, idarəetmə sistemi proqnozlaşdırılan prosesin tendensiyalarına uyğunlaşmaq imkanına malikdir və uyğun obyekt üçün idarəetmə qərarlarını əsaslandıran zaman bu tendensiyalar nəzərə alınır. Əgər faktorlar idarə olundursa, onda idarəetmə sistemi şüurlu sürətdə faktorları seçmək və onların səviyyələrini formal təsvir etmək və eləcə də, bununla proqnozlaşdırma dövründə obyekt üçün prosesin ən rəşional, “optimal” inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək imkanına malikdir. Bu cür proqnozları adətən, *normativ proqnozlar* adlandırırlar.

Qismən idarə olunan faktorlar üçün proqnozlaşdırma dövründə prosesin inkişafını tənzimləmək imkanı məhdud olur. Çox zaman bu məhdudiyyətlər mövcud olan resurslarla (maliyyə, əmək, xammal və s.) əlaqədardır [7].

Qeyd edək ki, idarə olunan və qismən idarə olunan faktor üçün ekonometrik modellər tədqiqatçı üçün idarəetmənin sərhədləri, (faktorların dəyişmə diapazonu) onların idarəetmədə istifadə olunmasının effektivliyi haqqında faktiki olaraq bütün informasiyanı təqdim edir. Bu zaman effektivlik göstəricisi müəyyən dərəcədə y -dəyişəninin x_i faktorlarına görə elastiklik əmsallarının qiymətləri əsasında müəyyən edilə bilər. Effektivliyin digər tərkib hissələri (idarəetmənin həyata keçirilməsinə sərf olunan xərclərin dəyəri, nəticələr və bu nəticələrin verdiyi mənfəətlər) baxılan problemin iqtisadi təhlili əsasında aşkara çıxarılır. İdarəetmənin problemi ilə əlaqədar, qeyd edək ki, ekonometrik modellər kifayət qədər çox zaman “proqnozlar-xəbərdarlıqlar” adlanan layihələrdə istifadə olunur. Bu cür proqnozların nəticələri obyekt üçün arzuolunmazdır və bu halda, idarəetmə sisteminin reaksiyası baxılan dövrdə y_t prosesinin inkişaf tendensiyasına zəruri korreksiyalar etmək qabiliyyətinə malik tədbirləri müəyyən etməkdən ibarətdir.

Proqnozun ən vacib keyfiyyət xarakteristikalarından biri onun etibarlıq intervalının ölçüsüdür. Aydındır ki, bərabər şərtlər daxilində bu interval nə qədər dardırsa, proqnozun özü və baxılan prosesin idarə olunması ilə bağlı tədbirlər bir o qədər əsaslı (əsaslandırılmış) sayılır. Ümumi halda proqnozun etibarlıq intervalını qiymətləndirmək üçün bir-birini qarşılıqlı tamamlayan 2 yanaşma metodunu göstərmək olar: *Evristik* və *Formal* metod [8].

Mahiriyyət etibarlı ilə evristik yanaşma etibarlıq intervalını hesablamaq üçün y dəyişənin 2 mümkün olan “ekstremal” proqnoz qiymətləri arasındakı fərqi tapmaqdan ibarətdir. Qeyd edək ki, bu proqnoz qiymətləri ekonometrik modelin tənliyində y -in “ekstremal” qiymətlərini müəyyən edən faktorları qoymaqla alınır. Çox zaman bu qiymətləri və bunlara uyğun proqnozları “pessimist” və “optimist” proqnoz adlandırırlar:

$$\hat{y}_{opt} = f(a, x_{opt}), \hat{Y} = f(a, x_{pes})$$

burada x_{opt} və x_{pes} – asılı olmayan faktorların optimist və pessimist qiymətləridir. Onda proqnozun etibarlıq intervalının eni $y_{opt}-y_{pes}$ fərqi kimi təyin edilir.

Bu cür hesablanmış “evristik” etibarlıq intervalı, böyük mənada proqnoz fonunun dağınıqlığından asılı olaraq, prosesin proqnozlaşdırılan qiymətinin mümkün olan dağınıqlığını xarakterizə edir. Proqnoz fonunun dağınıqlığı da öz növbəsində onun qiymətlərinin perspektivdəki qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur [9]. Formal yanaşmada isə, etibarlıq intervalının enini qiymətləndirmək üçün riyazi-statistikanın metodlarından istifadə olunur. Bunun üçün proqnoz səhvinin dispersiyasını qiymətləndirmək lazımdır.

Ümumi halda, ekonometrik proqnozun səhvi, baxılan Y_{T+k} göstəricisinin gələcəkdəki (ümumiyyətlə, məlum olmayan) hər hansı $T+k$ zaman anındakı faktiki qiyməti ilə onun $\hat{y}_{T+k}$, ($k=1,2,\dots$) qiyməti arasındakı fərq kimi təyin ola bilər:

$$\Delta y_{T+k} = y_{T+k} - \hat{y}_{T+k} \quad (6)$$

Bu halda fərz olunur ki, proqnoz səhvi iki xüsusiyyətə malikdir:

1) yerini dəyişməmək xüsusiyyəti, başqa sözlə,

$$M[\Delta y_{T+k}] = M[y_{T+k} - \hat{y}_{T+k}] = 0$$

Bu o deməkdir ki, $\hat{y}_{T+k}$ proqnozu y_{T+k} -nin həqiqi mənasını dəyişməz surətdə qiymətləndirir.

2) Effektivlik xüsusiyyəti, başqa sözlə, proqnoz səhvinin dispersiyası

$$\sigma^2(\Delta y_{T+k}) = M[\varepsilon_{T+k}]^2 = \sigma^2(\hat{y}_{T+k})$$

ekonometrik tənlikdən istifadə etməklə qurulan digər mümkün olan proqnozların dispersiyaları içində ən minimalıdır [5]. Daha sonra fərz etsək ki, $\hat{y}_{T+k}$ proqnozunun səhvi normal qanun üzrə $(0, \sigma^2(\varepsilon_{T+k}))$ paylanıb, onda proqnozun həqiqi qiyməti üçün etibarlıq intervalı aşağıdakı məlum ifadəyə görə müəyyən edilə bilər:

$$\hat{y}_{T+k} - r^* \cdot \sigma(\hat{y}_{T+k}) \leq y_{T+k} \leq \hat{y}_{T+k} + r^* \cdot \sigma(\hat{y}_{T+k}) \quad (7)$$

burada r^* – standartlaşdırılmış normal $N(0,1)$ paylanması üçün alınmış cədvəl sabitdir. (etibarlıq ehtimalının verilmiş səviyyəsinə görə). Məsələn, etibarlıq ehtimalı 0,95 olanda $r^*=1,96$.

Beləliklə, formal yanaşma metodundan istifadə etməklə ekonometrik proqnozun etibarlıq intervalının enini müəyyən etməkdə əsas problem baxılan prosesin hesablanmış $\hat{y}_{T+k}$, proqnoz qiymətinin dispersiyasını qiymətləndirməkdən ibarətdir. Ümumi halda, bu qiymətləndirməni, proqnozlaşdırma vasitələri (modeli) və ilkin verilənlərdəki (proqnoz fonu) qeyri-müəyyənlik dərəcəsini xarakterizə edən informasiyaya əsaslanaraq da müəyyən etmək olar. Bu qeyri-müəyyənlik, adətən uyğun səhvlərin xarakteristikaları ilə ifadə olunur. Belə ki, modelin qeyri-müəyyənlik xarakteristikaları onların kovariasiya matrisicov(a) şəklində verilmiş parametrlərin səhvi kimi müəyyən edilir [10]. Praktikada proqnoz fonunun adətən, 2 mümkün qeyri-müəyyənlik variantına baxılır. I variantda proqnoz fonuna determinə olunmuş göstəricilər toplusu kimi baxılır. Başqa sözlə, fərz olunur ki, asılı olmayan (sərbəst) dəyişənlərin qiymətləri dəqiq, səhvsiz (0 səhvlə) müəyyən edilib. Belə situasiya bir sıra şərtsiz, məsələn, laqlı asılı dəyişənləri olan modellər əsasında proqnozların hesablanmasında mümkündür. Lakin əksər hallarda (II) proqnoz fonunu determinə olunmuş hesab etmək

olmaz. Həqiqətən də, autoregressiya modelləri üçün (3 və 4 ifadələri), xüsusi halda determinə olunmuş endogen proqnoz fonu yalnız $T+1$ anı üçün proqnozun tərtib olunması zamanı meydana çıxır. Növbəti $\hat{y}_{T+2}$ proqnoz qiymətinin hesablanmasında istifadə olunan $\hat{y}_{T+1}$ -in qiyməti artıq (3) ifadəsinə görə səhv müəyyən olunub.

Analoji olaraq heç bir zamanət vermək olmaz ki, ekzogen proqnoz fonunda gələcək zaman anlarına aid olan $x_{i,T+k}$ ($i=1,2,\dots, n, k=1,2,\dots$) faktorlarının qiymətləri mütləq təyin olunub. Adətən, bu qiymətlər hər hansı proqnoz tədqiqatlarının gedişində alınır. Məsələn, ekspert proqnozlaşdırma metodlarından istifadə etməklə [11].

ƏDƏBİYYAT

1. Магнус Я.Р., Катышев П.К., Пересецкий А.А. Эконометрика. Начальный курс. Москва: Дело, 2001, 400 с.
2. Эконометрика: Учебник / Под ред. И.И.Елисеевой. Москва: Финансы и статистика, 2001, 344 с.
3. Афанасьев В.Н., Юзбашев М.М. Анализ временных рядов и прогнозирование: Учебник. Москва: Финансы и статистика, 2001, 228 с.
4. Практикум по эконометрике: Учебное пособие / И.И.Елисеева, С.В.Курышева, Н.М.Гордиенко и др., под ред. И.И.Елисеевой. Москва: Финансы и статистика, 2002, 192 с.
5. Экономико-математические методы и модели: Учебное пособие / Н.И.Хлод, А.В.Кузнецов, Я.Н.Жихар и др., под общ. ред. А.В.Кузнецова. 2-е изд., Минск: БГЭУ, 2000, 412 с.
6. Экономико-математические методы и прикладные модели: Учебное пособие для вузов / В.В.Федосеев, А.Н.Гармаш, Д.М.Дайитбеков и др., под ред. В.В.Федосеева. Москва: ЮНИТИ, 2001, 391 с.
7. Кулинич Е.И. Эконометрия. Москва: Финансы и статистика, 2000, 304 с.
8. Доугерти К. Введение в эконометрику. Москва: Финансы и статистика, 1999, 402 с.
9. Гордон В.А., Шмаркова Л.И. Методические указания по курсу эконометрика. Орел: Орел ГТУ, 2002, 115 с.
10. Гордон В.А., Шмаркова Л.И. Методические указания к выполнению контрольной работы № 1 «Однофакторный регрессионно-корреляционный анализ экономической модели». Орел: ОрелГТУ, 2002, 35 с.
11. Гордон В.А., Шмаркова Л.И. Методические указания к выполнению контрольной работы № 2 «Анализ и прогнозирование временных рядов». Орел: ОрелГТУ, 2002, 50 с.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: gularaisayevaali@mail.ru

Gulara Rahimova

FEATURES OF ECONOMETRIC FORECASTING IN SOCIAL AND ECONOMIC PROCESSES

Creation of econometric model is the central problem of any econometric research as its “quality” directly defines reliability and validity of results of the analysis of tendencies of development, forecasts of considered social and economic processes, and also conclusions following from them including concerning development of necessary administrative actions. Characteristic of econometric research is that circumstance that is often aprioristic; it isn’t possible to determine the type of model most suitable for considered process. However, thus, as a rule, on the basis of the substantial analysis of the considered phenomenon usually it is possible to allocate acceptable its alternative options and to create their initial prerequisites. By results of stages of econometric

research these options are specified, and among them what more corresponds to considered process, the phenomenon gets out. In this work the main attention also will be paid to research of problems of creation of such models.

Keywords: *autoregressive model, classical normal regression, coefficient of determination, confidence interval, consistent estimator.*

Гюлара Рагимова

ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Построение эконометрической модели является центральной проблемой любого эконометрического исследования, поскольку ее «качество» непосредственно определяет достоверность и обоснованность результатов анализа тенденций развития, прогнозов рассматриваемых социально-экономических процессов, а также вытекающих из них выводов, в том числе и по вопросам разработки необходимых управленческих мероприятий. Характерной особенностью эконометрического исследования является то обстоятельство, что зачастую априорно, наиболее подходящий для рассматриваемого процесса тип модели определить не представляется возможным. Однако, при этом, как правило, на основе содержательного анализа рассматриваемого явления обычно удается выделить приемлемые его альтернативные варианты и сформировать их исходные предпосылки. По результатам этапов эконометрического исследования эти варианты уточняются, и среди них выбирается тот, который в большей степени соответствует рассматриваемому процессу, явлению. Исследованию проблем построения таких моделей в данной работе и будет уделено основное внимание.

Ключевые слова: *авторегрессионная модель, классическая регрессионная модель, коэффициент детерминации, доверительный интервал, состоятельная оценка.*

(İqtisad elmləri doktoru Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətirə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: İşıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətrafı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The main purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet the criteria of scientific quality.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in three languages – Azerbaijani, Russian and English. In addition to the language in which a paper is written, an abstract should be provided in two other languages and keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 1 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, in 1.5 interval, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the right corner of the page, font size “12”.
9. The organization name and the author's e-mail address are written below in lowercase letters, the font size is “12” (for example: Nakhchivan branch of ANAS; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “12”, italics.
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, in accordance with the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. Eg.:

Books:

Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.

Book papers:

Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.

Journal Articles:

Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, №. 1, p. 74-79.

11. The author's name and surname in the abstract are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; and the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results are to be given in detail.
12. Links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews should not exceed 5-7 pages.
14. Authors' data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree and academic title, address, email address, work and home phone numbers).
15. A paper's code based on UDC should be indicated on the left.

NOTE: Taking into account the large number of papers submitted to the “Proceedings” journal of the Nakhchivan section of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” publishing house, it is assumed that only one paper of each author will be published in one issue.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Нежелательно, чтобы число соавторов превышало три.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть напечатаны на трех языках – азербайджанском, русском и английском. В дополнение к языку, на котором написана статья, следует предоставить резюме на двух других языках и указать ключевые слова.
7. Текст статьи представляется ответственному редактору журнала вместе с электронной копией, он должен быть напечатан на персональном компьютере, на белой бумаге формата А4, шрифтом Times New Roman, размер шрифта «12», параметры страницы 2 см сверху, 2 см снизу, 1 см слева, 1 см справа, без переносов, с интервалом 1,5, на одном из вышеуказанных языков. Поля для рисунков и таблиц внутри текста должны быть по 3,7 см слева и справа.
8. В правом углу страницы имя и фамилия автора (авторов) указываются жирным шрифтом и заглавными буквами, размер шрифта «12».
9. Название организации и адрес электронной почты автора ниже пишутся обычными строчными буквами, размер шрифта «12» (например: Нахчыванский филиал НАНА; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Ниже после одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, размер шрифта «12». Затем приводится резюме с ключевыми словами на языке статьи, размер шрифта «12», курсив.
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету, список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, размер шрифта «12». Слово «литература» в середине страницы выделено жирным шрифтом и заглавными буквами. Список литературы приводится строчными буквами на том языке, на котором вышло издание. Напр.:

Книги:

Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Свет, 1992, 321 с.

Статьи книги:

Хабибейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.

Журнальные статьи:

Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского Отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.

11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом размером «12»; название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом; а само резюме – строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи, полученные результаты приводятся подробно.
12. Ссылки в статье должны быть в тексте. Напр.: [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-7 страниц.
14. Данные об авторах обязательно указываются дополнительно (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, степень и научное звание, адрес, адрес электронной почты, рабочие и домашние телефоны).
15. Код статьи на основе УДК следует указывать слева.

ПРИМЕЧАНИЕ: Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал «Известия» Нахчыванского отдела НАНА, и ограниченные возможности издательства «Туси», предполагается, что только одна статья каждого автора будет опубликована в одном номере.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (55)

Baş redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Redaktor: *Sara Cəfərova*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Təhməzova,
Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 01.03.2019
Çapa imzalanmışdır: 19.03.2019
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
18,5 çap vərəqi. 296 səhifə
Sifariş № 128. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@gmail.com